

Anne Lykke Poulsen

”Den kvindelige Kvinde”

**Kampe om kvindelighed, medborgerskab og professionalisering
i dansk kvindegymnastik 1886 -1940**

Ph.d. afhandling fra Institut for Idræt
Det naturvidenskabelige Fakultet, Københavns Universitet

”Den kvindelige Kvinde”

Kampe om kvindelighed, medborgerskab og professionalisering
i dansk kvindegymnastik 1886-1940

"Den kvindelige Kvinde"

**Kampe om kvindelighed, medborgerskab og professionalisering
i dansk kvindegymnastik 1886-1940**

© Anne Lykke Poulsen 2005

Institut for Idræt, Københavns Universitet

2. oplag

Ph.d. afhandling

Afleveret juli 2005

Forsvaret november 2005

Opponent:

Seniorforsker, dr.phil. Birgitte Possing, Rigsarkivet, København

Lektor, dr.pæd. Ove Korsgaard, Institut for pædagogisk filosofi, Danmarks

Pædagogiske Universitet, København

Formand: Lektor ph.d. Laila Ottesen, Institut for Idræt, Københavns Universitet

Vejledere:

Lektor lic.phil. Else Trangbæk, Institut for Idræt, Københavns Universitet

Forsidebillede: Gymnaster foran Sund Folkehøjskole i Norge under
NFK feriekursus 1931.

Layout: Allis Skovbjerg Jepsen

Printed By: Det Samfundsvidenskabelige Fakultets ReproCenter

ISBN: 87 89361 88 1

Anne Lykke Poulsen

“Den kvindelige Kvinde”

Kampe om kvindelighed, medborgerskab og professionalisering
i dansk kvindegymnastik 1886-1940

Ph.d. afhandling

Institut for Idræt
Københavns Universitet

2005

Forkortelser

DBL	Dansk Biografisk Leksikon
DDG	De Danske Gymnastikforeninger
DDS	De Danske Skytteforeninger
DDSG	De Danske Skytte- og Gymnastikforeninger
DGF	Dansk Gymnastik Forbund
DIF	Dansk Idræts-Forbund
DKL	Dansk Kvindebiografisk Leksikon
DKN	Danske Kvinders Nationalraad
DKG	Dansk Kvinde Gymnastikforening
KI	Kvindelig Idrætsforening
KKG	Københavns Kvindelige Gymnastikforening
NFK	Nordisk Forbund for Kvindegymnastik
RA-GI	Rigsarkivet, Gymnastikinspektørens arkiv proveniens 1710
RA-MKU	Rigsarkivet, Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet, omtales Kultusministeriet.
RA-UVM	Rigsarkivet, Undervisningsministeriets arkiv proveniens
USG	Universitetets Studenter Gymnastikforening
ÅAB	Åbo Arkiv og Bibliotek, Finland

Indhold

Forkortelser	4
Forord.....	7
Praktiske oplysninger.....	8
Kapitel 1 Indledning.....	9
Gymnastik – kvindelighed, profession, medborgerskab	12
Teori	12
Opbygning og indhold	14
Kilder	16
Litteratur	19
Kapitel 2 Teori	26
Feltbegrebet.....	26
Kvindelighed	32
Medborgerskab.....	38
Professionalisering – egenskaber og strategier	40
Kapitel 3 Kvindegymnastikkens aktører.....	43
Den moderne idræt – idrætsfeltet.....	44
Det videnskabelige felt og den moderne idræt	59
Skyggefeltet for medborgerskab	63
Det pædagogiske felt	66
Kollektiv biografi.....	74
Opsummering	82
Kapitel 4 En 'kvindelig' kvindegymnastik.....	84
Københavns Kvindelige Gymnastikforening	84
Kvindelig Idrætsforening.....	94
Den bjørksténske kvindegymnastik i Danmark	102
Paul Petersens Institut og DKG	114
Nanna Lønborg og Statens Gymnastikinstitut	120
Agnete Bertrams kvindegymnastik.....	135
Niels Bukh og den bjørksténske kvindegymnastik	145
”Lidt Gymnastikhistorie fra vor Tid”	150
Delkonklusion	152

Kapitel 5 Kvindegymnastikkens ledelse og organisering.....	155
"Vi Gymnastiklærerinder maa selv prøve paa at faa Maalet i Sigte".....	156
Selvstændig organisering.....	159
Kvindelige ledere i DIF	178
Delkonklusion	183
Kapitel 6 Kvindelige tilsynsførende i Statens Gymnastikinspektion.....	185
Kvindeligt tilsyn 1908-1916	185
Fra "fast Assistent" til "Gymnastikinspektrice"	189
Vicegymnastikinspektrice – embede eller deltidsstilling 1934-39.....	212
Delkonklusion på kapitel 6.....	227
Kapitel 7 Konklusion	230
Feltbegrebet	230
Kvindelighed	231
Medborgerskab og kvinders politiske handlen.....	233
Professionalisering.....	234
Kapitel 8 English Summary.....	237
Background	237
Method.....	239
Concepts.....	239
Discussions about the content of the legitimate woman's gymnastics.....	240
Struggles about leadership and organisation of woman's gymnastics.....	242
Conclusion.....	245
Personoversigt	247
Bilag: Kilderne til den kollektive biografi.....	254
Bibliografi	259
Noter	272

Forord

Denne afhandling er et resultat af et samfinansieret stipendium fra Kulturministeriets Udvalg for Idrætsforskning og Forskningsstyrelsen. Arbejdet med afhandlingen har fundet sted på Institut for Idræt ved Københavns Universitet. Jeg vil gerne rette en tak til begge institutioner, og til Institut for Idræt ikke mindst for stor tålmod og opbakning i forbindelse med færdiggørelsen af afhandlingen.

I arbejdet med afhandlingen har jeg modtaget vejledning og råd fra forskellige personer, mens andre har været hjælpsomme med udlån af eller støtte til at finde kildemateriale. I den forbindelse takker jeg Viggo Bertram, Hans Bonde, Thomas Federspiel, Nina Jensen, Per Fibæk Laursen, Martin D. Munk, Inge Kryger Pedersen, Inger Kærgaard Poulsen, medarbejdere ved Rigsarkivet og Karin Widerberg.

I ph.d.-forløbet oplevede jeg at se en velfungerende gruppe af gode ph.d.-kolleger i Afdeling for Historie og Samfundsvidenskab blive færdige og blive spredt for alle vinde. Tak for godt og inspirerende samarbejde mens det stod på, skal siges til Mette Krogh Christensen, Thomas Ilkjær, Morten Mortensen, Ole Skjerk og Jan Toftegaard Nielsen.

I det daglige har bibliotekarerne på Institut for Idræts bibliotek været meget hjælpsomme, mens ”frokostbanden” bestående af både administrative og videnskabelige medarbejdere har bidraget med et fagligt og især menneskeligt fællesskab. En af dem er Allis Jepsen, som desuden har arbejdet med afhandlingens lay-out.

Prof. Gertrud Pfister har gennem årene aktivt medvirket til at inkludere mig i Institut for Idræts aktiviteter; først ved at lade mig være medarrangør af IFI's foreløbig tre internationale ph.d. sommerskoler og i den seneste tid ved at engagere mig som forskningsmedarbejder. Den tillid har været en stor støtte.

Min familie, Frank, Rasmus, Gustav og Albert skal have en stor tak for jeres tålmodighed, og Frank for sin aldrig svigtende støtte, tillid og opmuntning. Helle Helgren Nielsen har brugt sene aftentimer på at læse korrektur og sprogvaske det engelske resumé, hvilket jeg er meget taknemlig for.

Endelig vil jeg sende en særlig tak til min vejleder, lektor lic. phil. Else Trangbæk, Institut for Idræt, for en stor og ægte interesse i mit arbejde og ikke mindst for en aldrig svigtende støtte i gennem hele processen.

Praktiske oplysninger

1. Den oprindelige stavemåde og typografi (kursiv, fed og understreget) er bevaret i citaterne. I citater angiver [...] at et stykke tekst er udeladt. Et eller flere ord indsat i firkantet parentes angiver at ord er sat ind i citatet.
2. Første gang en organisation eller forening nævnes, vil den blive skrevet fuldt ud. Derefter bliver den omtalt i forkortet form. Se også listen over forkortelser.
3. Første gang en titel omtales, skrives forfatternavn, årstal, titel og sidetal i en note. Derefter vil henvisningen indeholde forfatternavn, årstal og sidetal. Undtaget herfra er jubilæumsskrifter/leksika/stater, som er benyttet til biografisk dataindsamling. Her har det forekommet relevant at lade titlen fremgå i noten. Det gælder: N. A. Larsen (1933-34) *Dansk Skole Stat 1933*, W. Benthien (1911) *Danmarks Folkeskole 1910*, *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. (1979-84) og *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* (2000) samt personalefortegnelsen i jubilæumsbogen *Nathalie Zahle til Minde 1827-1927*. Henvisninger til disse værker angives med titel og årstal.
4. Der optræder et stort antal navngivne aktører i afhandlingen. Første gang en aktør bliver nævnt er der indsat en kort biografisk note. Personoversigten bagest i afhandlingen indeholder de samme biografiske oplysninger. Kun personer, som nævnes flere gange i afhandlingen, er medtaget i personoversigten. Biografiske noter om aktører, som indgår i den kollektive biografis population, er tilføjet tegnet *. For en del aktører har det ikke været muligt at finde oplysning om fødsels- og/eller dødsår, hvilket vil fremgå af teksten.

Indledning

Emnet for denne afhandling er kvindegymnastik i perioden 1900-1940 med særligt fokus på de lærerinder og gymnastiklærerinder, som var involveret både i faget pigegymnastik i skolen og i den frivillige idræts organisationer. Dermed belyser afhandlingen nogle af de første kvindelige idrætsledere i Danmark. Dengang ligesom i dag var der kun få kvindelige ledere i idrættens hovedorganisationer.¹

Afhandlingens overordnede problemstilling er *at undersøge kvindegymnastikkens udvikling i perioden 1886 til cirka 1940 med fokus på forståelsen af kvindelighed og på hvordan kvindegymnastik blev et særligt kvindeligt fagområde. Formålet er at få indsigt i kvindegymnastikkens betydning for udvidelsen af rammerne for det kvindelige medborgerskab samt for gymnastiklærerindernes professionalisering.*

Den moderne idræts gennembrud omkring 1880 med udviklingen af både den moderne sport og den såkaldte folkelige gymnastikbevægelse skete samtidig med store omvæltninger i det danske samfund. Bevægelsen fra landbosamfund til begyndende industrialisering, urbanisering, opkomsten af det naturvidenskabelige paradigme, fremskridtstro og sekularisering er nogle af de træk som karakteriserede det moderne gennembrud. Omvæltningerne fik ikke mindst betydning for kvindernes samfundsmæssige rolle og livsvilkår, som undergik en forandring fra umyndighed til formelt medborgerskab. Opkomsten af særlige kvindeprofessioner og kvindeuddannelser gav de unge kvinder en mulighed for at få et selvstændigt liv uden for hjemmets fire vægge. Nogle af disse kvinder blev deltagere i den moderne idræt. Nogle benyttede sig af endog af muligheden for at tage en uddannelse som gymnastiklærerinde, som førte til et virke i skolen eller i den voksende idrætsbevægelse, og ofte begge steder på samme tid.

Idræt bliver iblandt beskrevet som et maskulint projekt skabt af og for mænd, og hvor kvinder i varierende grad har fået adgang til at deltage. Men er der ikke snarere tale om, at tidsspecifikke normer har defineret nogle særlige, kønnede strukturer, som har givet kvinder nogle særlige muligheder og barrierer i forhold til at deltage i idræt? Kvinderne deltog i den tidlige idrætsbevægelse, men ofte i andre miljøer og aktiviteter end mænd og på andre præmisser. Selvom megen af den etablerede idræts historie har fokuseret på den kvantitativt store deltagelse af mænd, så har en efterhånden

stigende mængde litteratur om kvinders idrætshistorie vist, at kvinder fra begyndelsen deltog aktivt i idrætsbevægelsens etablering. Kvinderne var først og fremmest udøvere, og i mindre omfang ledere og undervisere/trænere. Kvinderne dyrkede især gymnastik og i mindre omfang idrætter som skøjteløb, svømning og visse boldspil. Et vidnesbyrd om at gymnastik tidligt blev opfattet som en aktivitet, som i særlig grad var passende for kvinder er, at kvinders udøvelse af gymnastik blev defineret og omtalt som 'kvindegymnastik', og dermed som en aktivitet, der var forskellig fra den gymnastik, som blev udøvet af mænd. Kvindelighed forstået som en norm om, hvad kvinder kan og bør gøre som kvinder, er dermed helt central i undersøgelsen af kvindegymnastikkens udvikling.

Afhandlingens geografiske fokus er København, som i sidste halvdel af 1800-tallet var hjemsted for en række initiativer, som gødede jorden for, at kvindegymnastik kunne blive et særligt kvindeligt fagområde. I hovedstaden fandtes de første og fleste institutioner, hvor det var muligt for kvinder at tage en pædagogisk uddannelse i gymnastik, som kunne bruges som et springbræt til selvstændig forsørgelse. Det var også i København, at de private og kommunale skoler først indførte gymnastik for piger. Pige-gymnastikken i skolen blev fra starten stort set udelukkende varetaget af kvinder, og der var så småt etableret et arbejdsmarked for uddannede gymnastiklærerinder. Som afhandlingen vil vise, var mange af de københavnske gymnastiklærerinder tillige aktive i idrætsbevægelsen. Karakteristisk involverede gymnastiklærerinderne sig kun i mindre grad i idrætsforeninger, som havde medlemmer af begge køn. I stedet etablerede de adskillige rene kvindelige foreninger, som tilsammen engagerede flere tusinde kvindelige udøvere, undervisere og ledere i gymnastik og idræt i 1900-tallets første halvdel. I København var der således en række forskellige aktører, dvs. personer, grupper og institutioner, som deltog i bestræbelserne på at udvikle kvindegymnastikken. Med København som 'case' har det været muligt at identificere en relativt afgrænset gruppe af gymnastiklærerinder, hvilket ville have været umuligt at gøre på nationalt niveau, fordi pige-gymnastikken var mindre udbredt, og uddannede gymnastiklærerinder var sjældnere i provinsen og uden for købstæderne.

Den tidsmæssige afgrænsning udgøres nedadtil af 1886. Dette år blev de første gymnastiklærerinder eksamineret og den første kvindelige gymnastikforening stiftet, og de to begivenheder markerer starten på en udvikling hen imod, at gymnastik blev et kvindeligt gebet. Opadtil slutter afhandlingen umiddelbart før udbruddet af 2. verdenskrig, som satte store begrænsninger og udfordringer for såvel idrætten som skolegymnastikken.

Efter krigen blev kvindegymnastikken præget af nye impulser fra udlandet. Centralt i afhandlingen står en række forkæmpere for udviklingen af en særlig kvindegymnastik. Disse forkæmpere havde alle deres primære virke i den undersøgte periode.

Genstandsfeltet er således defineret af den indbyrdes afhængighed mellem 'kvindegymnastik' og 'gymnastiklærerinde', som udgjorde to sider af samme sag: På den ene side skabte opkomsten af gymnastikuddannelser for kvinder, af faget kvindegymnastik og af kvindelige gymnastikforeninger grobund for en gymnastiklærerinde-kultur med en vis grad af kollektiv identitet. På den anden side fik den samme udvikling betydning for kvindegymnastikkens udvikling med hensyn til at definere dens indhold, ledelse, organisering og ideologi. Synsvinklen er således gymnastiklærerinderne og deres stræben efter at etablere sig som en profession med gymnastik for piger og kvinder som vidensfelt. Som en fælles betegnelse for pige- og kvindegymnastik anvendes fremover 'kvindegymnastik', sådan som ordet også blev brugt i den undersøgte periode, hvor der var en fremherskende forestilling om, at det var muligt at skabe en særlig kvindegymnastik, som i sin essens var kvindelig. Vægten er lagt på at forstå de forestillinger, normer og diskussioner, som omgærdede og legitimerede kvindegymnastikken snarere end på en analyse af aktivitetsudviklingen.

Det aktivitetsmæssige udgangspunkt er gymnastik, forstået som konstruerede og systematisk ordnede bevægelser. Gymnastik var det bevægelsesmæssige udgangspunkt i de kvindelige idrætsforeninger, som opstod i København i årene omkring 1900. Selvom kvindeforeningerne havde anden idræt på programmet, blev den i hvert fald i begyndelsen dyrket som adspredelse fra det egentlige, som var gymnastikken. I løbet af 1900-tallet skete der dog en differentiering mellem foreningerne, idet nogen af dem fastholdt det gymnastiske ståsted mens andre integrerede en mere konkurrence- og præstationsorienteret sportslig tilgang.

Med ordet gymnastiklærerinder menes kvinder, som underviste i gymnastik uanset uddannelsesbaggrund. Betegnelsen indikerer en vis lighed i gruppen af gymnastiklærerinder. Det er dog hensigten at synliggøre, at gymnastiklærerinderne var forskellige på grund af deres forskellige uddannelser. Derfor fremgår det af de biografiske oplysninger, om de enkelte gymnastiklærerinder var seminarieuddannede lærerinder og/eller faglærerinder med en privat eller statslig uddannelse i gymnastik.

Gymnastik – kvindelighed, profession, medborgerskab

Forskningsprocessen har taget afsæt i dansk idrætshistorisk forskning, men har også været særdeles inspireret af forskningen i kvinde- og køns-historie.

Sondringen mellem sport og gymnastik indgik i det moderne samfunds kønspolitiske dannelsesprojekts dualisme, en dualisme som måske især er blevet produceret og reproducet i idrættens historieskrivning.² For det meste bliver idrætshistorie skrevet, uden at køn er medtænkt som en central kategori; er kønnet medtænkt, er det ofte i form af et lille slutkapitel om kvinder. Afhandlingens ambition er – med køn som central analytisk kategori – at bidrage til en større nuancering og formidling af ny viden om kvindegymnastikkens og -idrættens mangfoldighed.

Kvinde- og kønshistoriens potentialer er, at den giver ny indsigt i en lang række kendte problemer samtidig med, at den rejser nye spørgsmål og udvider historikerens forskningsfelt.³ Der knyttes an til den del af kvinde- og kønsforskningen, som har produceret teoretiske refleksioner og empiriske analyser om den moderne kvindeligheds historie, om kvindeprofessioner, om det kvindelige medborgerskab og om kvinders betydning for opbygningen af det moderne samfund. De sidste årtiers udvikling fra kvindehistorie til kønshistorie har medført et skift fra en stræben efter at synliggøre kvinder i historien til det mere ambitiøse mål at analysere kønnets betydning for sociale, økonomiske og politiske magtforhold. Den udvikling ses også inden for forskningsfeltet idræt og køn.⁴

Kvindegymnastikkens professionalisering skete samtidig med udviklingen af andre kvindeprofessioner som lærerindegering og sygepleje. Det bliver vist, at kvindegymnastikkens udvikling skete parallelt med og i en vis relation til den samtidige kvindebevægelse. Synliggørelsen af relationen mellem kvindegymnastik og kvindebevægelse udfordrer den tendens i feminismeforskningen, som har betonet, at kvindebevægelsen har været præget af ”bølgetoppe” med megen aktivitet og mellemliggende perioder af ”bølgedale” med ingen eller kun lidt aktivitet.⁵

Teori

I afhandlingen fremstilles og fortolkes først og fremmest en stor mængde empiri. Teorier indgår i det omfang, de har kunnet bidrage til at strukturere og begribe det empiriske materiale. Afhandlingens bidrag er således

at synliggøre et hidtil ikke særlig udforsket felt samt at føje nye nuancer til forståelsen af de teoretiske begreber, som er anvendt.

Som omtalt opstod der i København en række aktører, som agerede i forhold til kvinders gymnastikudøvelse. Udover de allerede nævnte uddannelsesinstitutioner, private og offentlige skoler og forskellige foreninger, så var der for eksempel de overordnede idrætsorganisationer, tilsynsførende myndigheder i form af Statens Gymnastikinspektion og Københavns Gymnastikinspektion, læger og flere faglige organisationer. Ofte havde disse aktører et vidt forskelligt perspektiv på og holdning til pige- og kvindegymnastik, som kom til udtryk i en række diskussioner og konflikter igennem perioden.

Ifølge sociologen Pierre Bourdieu er det netop gennem kampe i form af eksempelvis diskussioner og konflikter, at forandringer i et specifikt samfundsområde – et givet socialt felt – finder sted. Bourdieus sociologi og især feltbegrebet udgør afhandlingens forståelses- og forklaringsramme, idet den har været med til at strukturere analysen af kvindegymnastikkens udvikling og gymnastiklærerindernes professionalisering. Begrebets iboende konfliktteoretiske perspektiv har muliggjort, at analysen har kunnet tage udgangspunkt i de kampe og konflikter, som udspillede mellem kvindegymnastikkens forskellige aktører.⁶

Udfordringen har således været at gennemføre en empirisk analyse med støtte fra det analytiske værktøj, som feltbegrebet tilbyder. Her har den danske sociolog Martin Munks arbejde med at beskrive det danske idrætsfelt været meget nyttigt. I kapitel 2 gøres der rede for, hvordan det har været muligt at konstruere et subfelt for kvindegymnastik, som dels var en del af idrætsfeltet og dels lappede over med andre samfundsmæssige områder, som i større eller mindre grad kan defineres som felter; nemlig det videnskabelige felt, det pædagogiske felt og et såkaldt 'skyggefelt' for medborgerskab. Feltbegrebet bliver, i kraft af de overlappende felters natur, suppleret af tre begreber, som er mere funderede i den konkrete historiske kontekst, nemlig i en konstruktionistisk tilgang til begreberne kvindelighed, medborgerskab og profession.

En sådan tilgang til visse historiske problemstillinger kan være både nyttig og i harmoni med den historiske forskningsproces. Om forholdet mellem sociologi og historie siger Bourdieu, at enhver form for sociologi nødvendigvis må have et historisk forankringspunkt, ligesom al historie i sig selv rummer en sociologisk dimension.⁷ Bourdieu er ofte blevet kritiseret for at tillægge individet for få handlemuligheder, og for at fokusere på reproduktion og kontinuitet, mere end på brud og forandringer. Men selv

har han faktisk pointeret væsentligheden af at fokusere på brud i historien, hvis man vil skærpe sit blik for historiske forandringer.⁸

Med feltbegrebet har det været muligt at opstille nogle problemstillinger, som har kunnet operationalisere den empiriske analyse: Hvilken egenlogik havde kvindegymnastikken og hvilke eksterne logikker påvirkede den? Hvilke kampe udspillede om kvindegymnastikken? På hvilken måde indgik forestillinger om køn i aktørernes positioneringer? Hvilke strategier benyttede gymnastiklærerinderne i deres stræben efter professionalisering, og i hvilket omfang opnåede de deres mål?

Opbygning og indhold

Afhandlingen er ikke kronologisk opbygget men i højere grad tematisk disponeret. Inden for de enkelte kapitler er der dog tilstræbt en vis kronologi. I dette *kapitel 1* præsenteres afhandlingens problemstilling, den forskningsmæssige kontekst, de vigtigste anvendte teorier og begreber og det metodiske udgangspunkt. Desuden bliver der redegjort for det benyttede kildemateriale og knyttet kildekritiske kommentarer til dets benyttelse. Endelig forsøger jeg med en kort litteraturgennemgang at placere afhandlingen i den ovenfor omtalte forskningsmæssige sammenhæng.

Kapitel 2 redegør for de anvendte begreber. Via en diskussion af Bourdieus feltbegreb i relation til det konkrete empiriske felt bliver der udviklet et analytisk konstrueret subfelt for kvindegymnastik, hvis funktion er at strukturere den empiriske analyse.

I *kapitel 3* fremstilles på baggrund af feltbegrebet en analytisk model af det empiriske subfelt for kvindegymnastik. Der tages udgangspunkt i kvindegymnastikkens aktører; i deres genese, egenlogik, habitus og relationer til de overlappende felter og andre aktører i feltet. Kapitlet giver et overblik over de institutioner, grupper og enkeltpersoner, som havde betydning for subfeltet for kvindegymnastik. Gymnastiklærerinderne bliver præsenteret både som individer i form af 10 portrætter af kvindegymnastikkens såkaldte 'frontkæmpere' og som gruppe i form af en 'kollektiv biografi'.

Kampene mellem kvindegymnastikkens aktører om at opnå retten til definere, hvad der var passende og dermed legitim 'kvindelig' kvindegymnastik, tages op i *kapitel 4*. Analysen af aktørernes positioneringer tager udgangspunkt i aktørernes genese og udvikling af symbolsk kapital. Blandt de centrale aktører er Københavns Kvindelige Gymnastikforening (KKG) stiftet 1886, Dansk Kvinde Gymnastikforening (DKG) stiftet 1888, Kvin-

delig Idrætsforening (KI) stiftet 1906, den björksténske kvindegymnastik (introduceret i Danmark 1906) og Agnete Bertrams kvindegymnastik (introduceret 1917).

Det var ikke kun kvindegymnastikkens udformning, som var omstridt. Fra omkring 1914 udtrykte gymnastiklærerinder stadig hyppigere et ønske om, at kvindegymnastikken også på et ledelsesmæssigt og organisatorisk plan skulle undergå en særlig og selvstændig udvikling. Udviklingen af denne selvstændighedsstrategi behandles i *kapitel 5*. Indledningsvis analyseres en diskussion i *Ungdom og Idræt*, som satte underviserens køn på dagsordenen. Stiftelsen af Nordisk Forbund for Kvindegymnastik (NFK) i 1922 markerede på anden vis en selvstændighedsstrategi hos gymnastiklærerinderne, og en række diskussioner før, under og efter stiftelsen analyseres og tolkes. Stiftelsen af NFK affødte modstand blandt mandlige danske og svenske gymnastikfolk og blandt svenske gymnastiklærerinder. Desuden viser en analyse af de første kvindelige ledere i Dansk Idræts-Forbund (DIF), at selvstændighedstanken heller ikke var disse kvinder fremmed, om end den ikke blev realiseret.

Temaet for *kapitel 6* er stadig selvstændighedsstrategien, men her undersøges den måde, hvorpå strategien kom til udtryk i en række kampe og diskussioner mellem gymnastiklærerinderne og gymnastikkens mest magtfulde aktør: Statens Gymnastikinspektion. Gennem en detaljeret analyse af tre begivenhedsforløb i forbindelse med oprettelsen af kvindelige stillinger ved Statens Gymnastikinspektion behandles 1) ansættelsen af tre kvindelige assistenter 1908, som skulle føre tilsyn med skolens pigestyngling. 2) Dernæst en konflikt om det kvindelige tilsyn i 1918-19. Konflikten blev udløst, da lærerinden Else Thomsen efter tre år som fast medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion fik til titel af gymnastikinspektrice og som følge deraf krævede mere selvstændighed i sit arbejde. 3) Endelig behandles kampen for at få udvidet ansættelsen af en deltids vicegymnastikinspektrice i 1935 til at være et fuldt og selvstændigt embede. Fælles for de tre begivenhedsforløb var, at den etablerede mandligt dominerede orden forblev intakt. Argumenter om køn var på samme tid med til at give kvinder adgang til den magtfulde position i Statens Gymnastikinspektion og var med til at sætte effektive grænser for realiseringen af selvstændighedsstrategien.

Afhandlingens afsluttende og konkluderende *kapitel 7* sætter kvindegymnastikkens udvikling og gymnastiklærerinder i relation til hinanden ved hjælp af begreberne kvindelighed, medborgerskab og profession.

Kilder

Undersøgelsen er baseret på et omfattende kildemateriale, der indledningsvis skal præsenteres her. En fuldstændig oversigt over de anvendte kilder findes bagest i afhandlingen. Først skal knyttes nogle kommentarer til de mest anvendte arkiver. Materialet er hidtil med få undtagelser ikke blevet benyttet til at afdække kvindegymnastikkens historie.

Gymnastikinspektørens arkiv (RA-GI) har været central for indsamling af materiale til flere dele af afhandlingen. Store dele af det noget vanskeligt tilgængelige arkiv er blevet gennemgået; det gælder for eksempel registranterne for alle kopibøger over udgående breve i perioden. K. A. Knudsen, som var gymnastikinspektør 1904-34, var en flittig brevskriver med en tydelig håndskrift. Hans breve til tidens gymnastikpersonligheder har rummet informationer, som både kunne bruges til beretnings- og levns slutninger. Arkivet rummer også breve fra udenlandske brevskrivere til K. A. Knudsen, og her har jeg benyttet en del breve fra Elli Björkstén. Desværre rummer arkivet, uvist af hvilken årsag, ikke de breve, som gymnastikinspektøren modtog fra danskere. Fra arkivet er endvidere benyttet sager vedrørende gymnastikinspektørens medhjælpere samt et læg indeholdende breve skrevet af medlemmerne af kommissionen om gymnastik i de højere pigeskoler 1908-14 (pakke H. 9).

Journaler i arkiverne for *Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet* (RA-MKU) og *Undervisningsministeriet* (RA-UVM) har udgjort grundmaterialet til analyserne om ansættelsen af kvindelige tilsynsførende ved Statens Gymnastikinspektion. Desuden har protokollen for kommissionen om gymnastik i de højere pigeskoler 1908-14 været væsentlig for analysen af kommissionens diskussioner.

Grundlaget for analysen af kvindeidrætsdiskussionen 1932-34, har været *Danmarks Idræts-Forbunds arkiv*, som blandt andet indeholder en sagsmappe vedrørende det udvalgsarbejde, som pågik.

Den danske del af *Nordisk Forbund for Kvindegymnastiks arkiv* (NFK-arkiv) blev overdraget til mig tidligt i forskningsprocessen og vil efterfølgende blive indleveret på Vartov-arkivet. Protokollerne for NFKs danske afdeling har været centrale for analysen af forbundets engagement i kampen om vicegymnastikinspektriceembedet 1934-40, for indsigt i, hvad der diskuteredes i den danske afdeling og for viden om bestyrelsesmedlemmer og kursusdeltagere på de årlige feriekurser. Et særligt læg med materiale om vicegymnastikinspektriceembedet 1934-40 vidner om den principielle betydning, som sagen havde for forbundet. Endelig rummer arkivet en rig-

holdig billedsamling, som er blevet brugt som illustration i afhandlingen. En del af billederne sidder på plancher, som tilsammen beskriver NFKs historie og forhistorie fra Elli Björksténs første besøg i Danmark i 1906 til de mange nordiske kurser. En kilde til et mere nordisk perspektiv på NFK har været Gertrud Wichmanns biografi *Elli Björkstén* (1965).

Som det vil fremgå, var den svensk-finske gymnastiklærerinde Elli Björkstén en aktiv aktører i kvindegymnastikken i Danmark. Det var hun ikke mindst i kraft af den omfattende brevveksling, som hun hele livet stod i med sine mange danske venner, hvoraf adskillige hørte til kvindegymnastikkens forkæmpere. *Elli Björksténs samling* på Åbo Akademis Bibliotek og Arkiv i Finland (ÅAB) udgør således en væsentlig kilde til Elli Björksténs og de danske aktørers holdninger til diverse kampe om kvindegymnastik i hele afhandlingen. Brevsamlingen rummer breve fra cirka 55 danske gymnastikfolk henholdsvis 40 kvinder og 15 mænd. De enkelte brevskriveres brevmængde kan ses som et udtryk for deres relation til Elli Björkstén. En særlig kategori udgør gymnastikinspektør Else Thomsen, seminarielærerinde Sigrid Nutzhorn og gymnastikinspektør K. A. Knudsen, som skrev henholdsvis 331, 311 og 155 breve. Til sammenligning skrev lederne af Snoghøj Gymnastikhøjskole Anna Krogh og Jørgine Abildgaard tilsammen 46 breve, mens gymnastiklærerinderne K. S. A. Præstgaard, Agnes Færch og Rachel Wissing-Philipsen, som også omtales i afhandlingen, skrev hver 20-30 breve. Forstander for Ollerup Gymnastikhøjskole Niels Bukh skrev 10 breve, mens de øvrige danske brevskrivere skrev mellem et og 10 breve. Den enkeltsag, som især er blevet analyseret på baggrund af oplysninger i brevene, er kampen om gymnastikinspektricestillingen i 1918-19. Desuden er brevene stort set eneste kilde til et samtidigt initiativ, der forberedte en dansk sammenslutning af gymnastiklærerinder, som dog aldrig blev realiseret. Brevene er blevet læst både på et sagsniveau, hvor de har givet faktuelle oplysninger, som ikke har kunnet findes andre steder og på et tekst- og diskursniveau, hvor de er blevet brugt som levning til at afdække og fortolke aktørernes holdninger, strategier, selvforståelse og mentalitet. Det skal omvendt bemærkes, at mens gymnastiklærerindernes positioneringer er en nyttig kilde til indsigt i deres mentalitet, har de mindre repræsentativitetsværdi i forhold til viden om de personer og gymnastiksystemer, som de kritiserede som for eksempel Niels Bukh og hans gymnastik for kvinder.

En del diskussioner om kvindegymnastik blev ført i de samtidige tidskrifter *Ungdom og Idræt* og *Gymnastisk Tidsskrift*. Det gælder henholdsvis en diskussion om underviserens køn i 1914, som indvarslede den nye selv-

stændighedsstrategi og en diskussion mellem kvindelige tilhængere og mandlige modstandere af Nordisk Forbund for Kvindegymnastik i 1921-22. Tidsskrifter som *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift*, *Nordisk Kvinnogymnastik* og *Idrætten* bragte enkeltstående positioneringer, som er indgået i analysen.

Kvindegymnastikkens aktører positionerede også deres holdninger til kvindegymnastik i aviserne, men det har ligget udenfor de tidsmæssige muligheder at foretage en systematisk gennemgang af periodens aviser. 56 *udklipsbøger på Institut for Idræts bibliotek* (IFI ud klip) indeholder et systematisk udvalg af artikler om gymnastik og skoleidræt i perioden 1897-1952 og har været en uvurderlig kilde. En tilsvarende udklipssamling udgør *Gymnastisk Selskabs scrapbøger*, som over 25 bind dækker perioden 1877-1913. Begge udklipssamlinger er registrerede i bibliotekets søgedatabase Sportline (se <http://www.ifi.ku.dk/ifi/side1287.asp>).

De kvindelige gymnastikforeninger har en central plads i afhandlingen, men det er ganske vilkårligt, hvad der er tilbage af materiale om dem. Københavns Kvindelige Gymnastikforenings arkiv er ifølge en tidligere formand gået tabt i forbindelse med diverse flytninger mellem private hjem. Noget materiale skulle være indleveret til Projekt Danmarks Idrætsmuseum ca. 1990. Samlingen blev siden overdraget til Nationalmuseet, men bortset fra nogle fotos, har det ikke været muligt at finde KKG-arkivalier her. Foreningens årsberetninger og sæsonprogrammer for de fleste år 1898-1945 befinder sig dog på Det kgl. Biblioteks småskriftssamling. Dertil kommer, at foreningens *jubilæumsskrifter* har været en central kilde til indblik i foreningens selvforståelse og kultur. For Kvindelig Idrætsforening gør samme forhold sig gældende, idet der bortset fra en protokol for generalforsamlinger 1923-37 (opbevares af en tidligere formand) ikke findes et foreningsarkiv. *Centrale jubilæumsskrifter* har været *Københavns Kvindelige Gymnastikforening 1886-1911*, *Københavns Kvindelige Gymnastikforening 1886-1936*, *Kvindelig Idrætsforening 1906-16*, *Kvindelig Idrætsforening 1906-31* og *Dansk Kvinde Gymnastikforening 1888-1913*.

De mange biografiske oplysninger i afhandlingen, som er med til at skitsere kvindegymnastikkens fintmaskede netværk, er stykket sammen ved hjælp af opslagsværker som *Dansk Skole Stat 1933* (1933-34), *Danmarks Folkeskole 1910* (1911), *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. (1979-84) og *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* (2000). Elevfortegnelserne i de årlige *Beretninger fra Statens Kursus i Gymnastik* og senere *Beretninger fra Statens Gymnastikinstitut* samt personalefortegnelsen i *Nathalie Zable til Minde 1827-1927* har haft samme funktion. Ofte har udgangspunktet for at finde supplerende

oplysninger om en given gymnastiklærerinde været ganske magert, og resultatet netop stykket sammen af informationer fra flere kilder.

Der indgår mange og indimellem lange citater i afhandlingen. Citaterne præsenteres aldrig ufortolkede – de skal ikke 'tale for sig selv' – men placeres altid i en kontekst. Afhandlingens sigte på at undersøge forståelsen af kvindelighed hos kvindegymnastikkens aktører er et argument for netop at lade aktørerne komme til orde, således at nuancerne i deres positioneringer bliver mere synlige.

Litteratur

Det følgende er en gennemgang af den anvendte litteratur. Der er ikke tale om en historiografisk gennemgang af al relevant litteratur. Efter gennemgangen af den teoretiske og begrebslige litteratur, er gennemgangen struktureret i forhold til feltanalysen. Væsentlig litteratur i forhold til idrætsfeltet, det videnskabelige felt, det pædagogiske felt og skyggefeltet for medborgerskab bliver omtalt.

Teori

Som omtalt udgør Bourdieus sociologi og feltbegreb den overordnede teoretiske og begrebslige ramme for afhandlingen. Af Bourdieus egne værker skal *Refleksiv sociologi* (1996) og *Af praktiske grunde* (1997) fremhæves, ligesom hans forsøg på at beskrive og analysere det franske idrætsfelt i artiklen, "Hvordan er det muligt at være interesseret i sport" fra 1978, har lettet vejen fra teori til analyse. Martin Munk har udviklet feltbegrebet og brugt det til analyser af det danske idrætsfelt i blandt andet *Livsbaner gennem et felt* (1999) og konferencepapiret "Idrætsmodeller. Hvad truer idrætten (i Danmark)?" (2002), som nyligt er udkommet i en viderebearbejdet form i bogen *Idrættens kulturelle pol. En analyse af idrætsfeltets autonomi belyst ved Pierre Bourdieu* (2004) med Jakob B. Lind som medforfatter.

Afhandlingens konstruktionistiske tilgang til begreberne køn og kvindelighed er inspireret af Bente Rosenbecks og Birgitte Possings arbejde; for førstnævntes vedkommende *Kvindekøn* (1987) og *Kroppens politik* (1992) og for sidstnævntes vedkommende *Viljens styrke* (1992) og artiklen "Køn og kvindelighed – hvilke historiske kategorier?" i *Den jyske Historiker* 1992. Opmærksomheden på magtrelationer er givet allerede, idet det rummes af Bourdieus sociologi. Jennifer Hargreaves har i *Sporting Females* (1994) og

Patricia Vertinsky i artiklen “Gender Relations, Women’s History and Sport History: A Decade of Changing Enquiry, 1983-1993” i *Journal of Sport History* diskuteret relevansen af at fokusere på de kønnede magtrelationer i den idrætshistoriske forskning.

Christina Florin og Lars Kvarnströms indledende artikel ”Kvinnor på gränsen till medborgerskap” i *Genus, medborgerskap och offentlig politik, 1848-1998. Svenska sambället i omvandling* (2001, red. Florin og Kvarnström) har givet en forståelse for den begrebslige og historiske relation mellem køn og medborgerskab og helt specifikt for den proces, som kvinder undergik i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet, hvor de ændrede status fra umyndige til myndige medborgere.

Om kvindegymnastikken kan forklares som en aktør i sin tids kvindebevægelse, afhænger af den anvendte definition af feminisme. Hvordan feminisme skal defineres og feminismens historie fortolkes, diskuterer Elisabeth Lønnå, Drude Dahlerup og Leena Laine i antologien *Crossing Borders: re-mapping women’s movements at the turn of the 21st century* (2004). Lønnås og Laines kritik af en tendens til at beskrive feminismens udvikling som en bølgebevægelse og den deraf følgende tendens til at overse visse kvindegrupper og organisationers interessearbejde i de lange perioder mellem feminismens bølgetoppe, har forekommet plausibel i forhold til at forstå og forklare kvindegymnastikkens relation til kvindebevægelsen.

Professionsbegrebet er blevet afklaret med inspiration i dels Rolf Torstendahls artikel “Essential properties, strategic aims and historical development: three approaches to theories of professionalism” i antologien *Professions in theory and history: rethinking the study of the professions* (1990) og dels Christina Florins *Kampen om katedern. Feminiserings- og professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860-1906* (1987) og sammen med Ulla Johansson “*Där de härliga lagrarna gro..*” *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914* (1993). Der benyttes en tilgang, som identificerer både de professionelle egenskaber og strategier hos dem, som stræber efter eller undergår en professionalisering.

Idrætsfeltet

Ove Korsgaards *Kampen om kroppen* (1982) er et helt centralt værk i dansk idrætshistorisk skrivning, som dels var det første forsøg på at skrive syntese om dansk idræts historie gennem 200 år og dels skildrede den ideologiske og organisatoriske brudflade mellem gymnastik og sport. Mens synsvinklen i *Kampen om kroppen* var den såkaldt folkelige gymnastik, var sporten

i fokus i *Dansk Idrætsliv* (1995) redigeret af Else Trangbæk m.fl. Værket hæver sig op over sin umiddelbare ophavssituation som jubilæumsskrift for Danmarks Idræts Forbund, og udgør derfor en referenceramme for den sportslige del af dansk idræt.

Den, der igennem de seneste snart 20 år først og fremmest har skrevet kvinderne ind i dansk idræthistorie, er Else Trangbæk. Trangbæks forskning spænder vidt, men her skal nævnes en række artikler, som omhandler relationen kvindelighed og sport, kvinders gymnastik- og sportshistorie, kvindeidrættens pionerer samt idrættens betydning i et livshistorisk perspektiv: "Gender in modern society. Femininity, gymnastics and sport" i *International Journal of the History of Sport* (1997), "Purity of heart and strength of will. The role of female teachers in the modern sports movement" i *Gender & sport from European perspectives* (1999), og "Livshistoriske fortællinger om dannelse, uddannelse og træning" i *Aldring og bevægelse i idræt* (2002).

Der er de senere år udkommet flere afhandlinger inden for forskningsfeltet kvindeidræt, hvoraf dog Ole Skjerks *Dameudvalgets inderlige Overflodighed* (2001) om kvindehåndbold, kvindelighed og sportificering 1900-50 er den eneste, som overvejende har en historisk tilgang.⁹ Desuden skal nævnes Klara Korsgaards *Anna og Jørgine* (1996) om Snoghøj Gymnastikhøjskole for kvinder og de to forstandere Anna Krogh og Jørgine Abildgaard. Hans Bonde har derimod anlagt et mande- og maskulinitets perspektiv i blandt andet *Mandighed og Sport* (1991) og disputatsen *Niels Bukh. En politisk-ideologisk biografi* (2001).

Der er dog flere, som i et vist omfang har indskrevet kvindegymnastikken i deres bøger og afhandlinger, uden at der dog er anlagt et egentligt kønsperspektiv. Ove Korsgaard indskrev i *Kampen om kroppen* (1982) kvindegymnastikken og de kvindelige gymnastikforeninger i den ideologiske brudflade mellem tilhængerne af svensk og dansk gymnastik, men undlod samtidig at indskrive kvinderne i sportens historie, ligesom udgangspunktet i den svenske gymnastiks indtog på Vallekilde Højskole i 1884 betød, at den første del af kvindegymnastikkens historie var undladt. Netop den tidlige kvindegymnastik fik Else Trangbæk til gengæld belyst i afhandlingen *Mellem leg og disciplin. Gymnastikken i Danmark i 1800-tallet* (1987). Bo Vestergård Madsen diskuterede i *Oplysning i bevægelse – kultur, krop og demokrati i den folkelige gymnastik* (2003) den måde, hvorpå landsstævne-gymnastikken også 'inkarnerede' kampen om kønnet i det, han kalder skytte- og gymnastikbevægelsens myto-poetiske tale. Vestergård Madsen pointerer, at mens Niels Bukh, Anna Krogh og Jørgine Abildgaard benyt-

tede en folkelig national legitimeringsdiskurs, så lagde Elli Björkstén vægt på gymnastikkens psykiske, karakterdannende dimension.

Der er også blevet skrevet flere universitetsspecialer om kvindegymnastik. Pia Gars' *Kvindegymnastik i Danmark. Specielt med henblik på den svenske gymnastiks opkomst, udbredelse og udvikling 1884-1925* (1985) og Anne Madsens *Om bruddet i kvindegymnastikken i Danmark o. år 1900 – især med henblik på de kønsideologiske aspekter* (1988) er beslægtede med afhandlingens problemstilling, men er som upublicerede ikke kendt i en bredere offentlighed. Ole Skjerks og mit eget speciale "Hvad vil Damerne egentlig?" – om kvindeidrætsdiskussionen i DIF 1932-34" (1997) analyserede med kvindelighed som det centrale begreb en konflikt i Dansk Idræts Forbund om, hvorvidt det skulle forbydes kvinder at udøve og konkurrere i atletik. Specialet kan siges at være afsættet til såvel Ole Skjerks ovennævnte afhandling om kvindehåndbold og nærværende afhandling. Senest har Birgit Brink Lund skrevet om *Distinktioner i dansk kvindegymnastik – en kulturanalyse af vidnesbyrd om Medaugymnastik 1936-41* (2004). Brink Lund foretager ved hjælp af Bourdieus teoriapparat en kulturanalyse af, hvordan den tyske Medaugymnastik blev vurderet af henholdsvis den danske kvindegymnastik og den 'nordiske' björksténske kvindegymnastik. Problemstillingen supplerer og fortsætter denne afhandlings problemstilling, som kun helt perifert refererer til diskussionen af Medaugymnastikken.

På nordisk plan har især svenske og finske historikere været en inspiration. Både Leena Laine og Henrik Meinander har skrevet om den svensk-finske kvindegymnastikkultur og organisering, som blandt andre Elli Björkstén stod i spidsen for, for eksempel Meinanders *Lik Martallen som Rågältet. Hundra år finlandssvensk gymnastik. Finlands Svenska Gymnastikförbund 1896-1996* (1996) og Laines artikler "How to cross borders: women and sports organizations in the Nordic countries" i *The International Journal of the History of Sport* (1998) samt "Kropp, idrott och kvinnohistoria" i *Kvinnovetenskapligt Tidskrift* (1991). Pia Lundquist Wanneberg skrev om kønet i skolegymnastikken i *Kroppens medborgarfostran: kropp, klass och genus i skolans fysiska fostran 1919-1962* (2004).

Den efterhånden store mængde internationale litteratur om kvindeidrættshistorie vil ikke blive inddraget her, andet end med en reference til Patricia Vertinskys ikke helt nye historiografiske artikel "Gender Relations, Women's History and Sport History: A Decade of Changing Enquiry, 1983-1993" i *Journal of Sport History* (1994)¹⁰ samt Susan Bandys føromtalt litteraturgennemgang i *Dansk Sociologi*.

Det videnskabelige felt

Bente Rosenbecks *Kroppens politik* (1992) er basis for afsnittet om den moderne videnskabs betydning for konstruktionen og legitimeringen af en særlig norm om kvindelighed, som også vandt indpas hos kvindegymnastikken aktører. Den moderne kvindeligheds betydning for kvindeidrættens udvikling har Else Trangbæk været inde på i flere af ovennævnte artikler, ligesom Helle Tamsens speciale *Frigørelsens omveje. En analyse af den medicinske diskurs omkring kvinder og idræt i 1920'erne og 1930'erne* (2001) har været nyttig. Et inspirerende komparativt udblik har været Patricia A. Vertinskys *The eternally Wounded Woman: Women, Doctors, and Exercise in the Late Nineteenth Century* (1989) samt Martha Verbrugges ”Recreating the Body: Women’s Physical Education and the Science of Sex Differences in America, 1900-1940” i *Bulletin of the History of Medicine* (1997). Artiklen konkluderer, at også de amerikanske gymnastiklærerinder, som tilhørte den hvide middelklasse, i deres professionaliseringsproces havde en kompleks benyttelse af den natur- og lægevidenskabeligt forankrede videnskab om kønsforskelle.

Det pædagogiske felt

Som baggrundsforståelse for den historiske udvikling af faget skolegymnastik er blandt andet anvendt Søren Copsøes speciale *Den danske skolegymnastiks historie 1884-1913* (1983), Else Trangbæks *Mellem leg og disciplin. Gymnastikken i Danmark i 1800-tallet* (1987) samt *En Time Dagligen – skoleidræt gennem 200 år* (1998, red. Ivar Berg-Sørensen og Per Jørgensen). Endvidere er benyttet Per Fibæk Laursens afhandling *Idrætsdidaktikkens modernisering* (1995), som blandt andet beskriver skolegymnastikkens og gymnastiklærerstandens professionalisering. Birthe Skov Jensen har som den eneste taget udgangspunkt i gymnastik for piger i specialet *Gymnastikken på Nathalie Zahles Skole 1864-99* (1983).

I sine undersøgelser af dansk kvindeidræts første generationer af pionerer har Else Trangbæk betonet, at professionelle lærerinder og gymnastiklærerinder fra starten spillede en væsentlig rolle for udbredelsen af pige-gymnastik i skolen, se eksempelvis Trangbæks artikel ”Discipline & emancipation through sport: pioneers of women’s sport in Denmark” i *Scandinavian Journal of History* (1996). Gymnastiklærerinders betydning for gymnastikkens udvikling i skole- og foreningsregi er velbeskrevet i Sverige og England. Barbro Carlis *The Making and Breaking of a Female Culture: The History of Swedish Physical Education ‘in a Different Voice’* (2003) synliggjorde gymna-

stiklærerindernes indflydelse på svensk skolegymnastik igennem næsten 200 år, mens den engelske udvikling er beskrevet af Sheila Fletcher i *Women first: the female tradition in English physical education, 1880–1980* (1984), Sheila Scraton i *Shaping up to womanhood: Gender and girls' physical education* (1992) samt Jennifer Hargreaves i *Sporting Women. Critical issues in the history and sociology of women's sports* (1994).

Med deres virke i skolen var gymnastiklærerinderne en del af den voksende stand af lærerinder, hvis professionalisering er velbeskrevet. Adda Hilden behandlede i *Lærerindeuddannelse* (1993) kvinders problemfyldte veje til uddannelse og så lærerindeuddannelsen som en af forudsætningerne for kvindefrigørelsen i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet. I Hanne Rimmen Nielsens *Troende og dygtige Lærerinder* (1990) lå hovedvægten på at tegne et billede af en historisk afgrænset kvindekultur på Århus Kvindeseminarium og andre kvindeseminarier i første halvdel af 1900-tallet. Rimmen Nielsen beskrev, hvordan lærerinderne i deres bestræbelser på at skabe en eksistens uden for hjemmet benyttede sig af feminiserings- og monopoliseringsstrategier, som var begrundet i en ideologisk forestilling om ligestilling på grund af den kvindelige særart. Hvor Rimmen Nielsens fokus var lærerindernes livsverden og kvindekultur, så var hovedvægten i Christina Florins afhandling *Kampen om katedern* (1987) på det strukturelle niveau. Florin undersøgte den svenske folkeskoles feminiserings- og professionaliseringsproces mellem 1860 og 1906 og viste, at den stigende andel af kvindelige lærere med tiden kom til at stå i modsætning til den mandlige lærerstands professionaliseringsprojekt.

Andre fag end gymnastik er blevet udforsket i kønsperspektiv. Det gælder eksempelvis håndgerning og hjemkundskab, som fra starten var forbeholdt piger. Minna Kragelund viste i *Opdragende håndarbejde* (1989), hvordan håndgerningslærerinderne brugte faget i en faglig og holdningsmæssig kamp for at få indflydelse på såvel professionen, skolevæsenet som på deres egen livssituation.

Medborgerskab

Som det vil fremgå, anvendes der i afhandlingen et medborgerskabsbegreb, som skelner mellem civilt, socialt og politisk medborgerskab. Vejen til civilt og socialt medborgerskab gik blandt andet gennem de øgede muligheder, kvinder efterhånden opnåede i forhold til at uddanne sig – eventuelt som et alternativ til ægteskab – og dette aspekt er således delvist omfattet af den litteratur, som er gennemgået ovenfor. Selvom der er skrevet adskillige

delanalyser, mangler der endnu at blive skrevet en samlet fremstilling om kvindernes vej til politisk medborgerskab Danmark. Som introduktion til kvinders vej til stemmeret har Jytte Larsens web-baserede *Kvindekilder*¹¹ været meget nyttig. *Kvindekilder* rummer desuden centrale temaer som kvindernes kamp for uddannelse, ligestilling, adgang til arbejdsmarkedet og kropslig frigørelse.

Teori

I første del af dette kapitel bliver afhandlingens teoretiske og begrebslige referenceramme præsenteret. Med udgangspunkt i en præsentation af Pierre Bourdieus feltbegreb diskuteres feltbegrebets relevans og anvendelighed i forhold til afhandlingens problemstilling. Der vil blive argumenteret for, at dansk kvindegymnastik i perioden 1886 til cirka 1940 med brug af et udvidet feltbegreb kan analyseres som et subfelt i idrætsfeltet, der på samme tid var under indflydelse af tre specifikke felter i det sociale rum: det videnskabelige felt, det pædagogiske felt og det såkaldte skyggefelt for medborgerskab. I kapitlets anden del gives en introduktion til begreberne kvindelighed, medborgerskab og professionalisering, som har været centrale i analysen af kvindegymnastikkens kampe.

Feltbegrebet

Pierre Bourdieus sociologi¹² er i disse år genstand for en stigende interesse inden for en lang række områder og discipliner. Hans bidrag til den moderne samfundsforskning består i et teoretisk funderet begrebsapparat, som blev udviklet og konstant afprøvet i hans mangeartede empiriske undersøgelser om blandt andet gaveøkonomi, museumsbesøg, mode, skole, universitet, kunst, litteratur, sport, religion, køn og klasser.¹³ Bourdieu sagde selv, at hans værk ikke er en samfundsteori, men en epistemologi (en teori om, hvad man kan erkende), som postulerer, at relationer er vigtigere substanser. Eksempelvis kan 'kvindelighed' og 'mandlighed' ikke forstås i sig selv eller hver for sig, men kun i relation til hinanden. Den sociale virkelighed ligger i relationerne, og Bourdieus fokus er oftest på strukturerne som dominansrelationer, som hierarkier mellem dominerede og dominerende individer eller grupper i forskellige omstridte positioner. Bourdieus analyser har således et konflikt- og magtperspektiv.

Under den første gennemgang af kildematerialet til afhandlingen var det umiddelbare indtryk, at selv om kvindegymnastikkens forskellige aktører tilsluttede sig en fælles forestilling om, at kvindegymnastik var godt for kvinder, var det konflikter mere end konsensus, der sprang i øjnene i gennemgangen af kildematerialet. Feltbegrebets fokus på relationer og

konflikter forekom således tidligt i forskningsprocessen at være et nyttigt analytisk værktøj, som ville kunne åbne op for en forståelse og en formidling af kvindegymnastikkens forskelligheder og kampe.

At Bourdieu tænker i relationer, kommer til udtryk i feltbegrebet.¹⁴ Samfundet – eller det sociale rum – består på et givet tidspunkt af en række relativt autonome felter, som alle har en egenlogik. Et felt består af objektive relationer mellem samfundsmæssige positioner, det vil sige enkelte aktører¹⁵ – individer, grupper eller institutioner – hvis forankringspunkt er de forskellige former og mængder af kapital, som har værdi i det aktuelle felt. Det gælder eksempelvis kulturel kapital i det kunstneriske felt og kirkelig kapital på det religiøse område. Kapital eksisterer i tre grundlæggende former; økonomisk (penge og materielle ressourcer), kulturel (dannelse og uddannelse) og social kapital (ressourcer opnået gennem medlemskab i en specifik gruppe). Dertil kommer symbolsk kapital (prestige), som er en slags overordnet kapitalform, som de tre andre kapitalformer transformeres til, når de opfattes som legitime i et specifikt felt.

Feltet har både en materiel og en symbolsk dimension. Igennem deres handlinger indtager feltets aktører bestemte sociale positioner, samtidig med at de indtager forskellige positioneringer, det vil sige udtryk, livsformer, holdningstilkendegivelser, forestillinger, strategier og udfoldelser. I feltet udspilles kampe og konflikter imellem feltets positioner. Feltets struktur udgøres således ikke blot af en række forskellige aktører men tilige af relationer og styrkeforhold mellem aktørerne. Feltets struktur er en foranderlig tilstand, idet konflikterne virker bestemmende for den måde, et felt forandres på i en konkret historisk kontekst. Forandringer eller brud i feltet kan således kun ske i forhold ”det rum af muligheder”, der ligger immanent i feltet. Feltets udvikling bliver over tid stadig mere afhængigt af feltets specifikke historie, og udviklingen bliver stadigt vanskeligere at forudsige ud fra et kendskab til forholdene i den sociale verden på det givne tidspunkt.¹⁶

Aktørerne i et felt har en vis mængde fælles normer og værdier og tilige en fælles interesse i at opretholde feltets eksistens, som er defineret ved feltets egenlogik (doxa). Feltet konstitueres gennem sin egenlogik, men de fleste felter rummer også logikker fra andre felter, hvilket i kampen om retten til at definere feltets egenlogik indebærer en miskendelse af de fælles interesser. De forskellige interesser i feltet er alle med til at definere feltet, og kan dermed ikke reduceres til andre interesser defineret i et andet felt. Feltets historie skabes igennem kampen mellem dem, der sidder inde med den legitime magt (de dominerende) og dem, der hævder at have ret til den

(de dominerede). Aktørerne i et felt vil altid arbejde på at distancere sig fra deres nærmeste rivaler for at fjerne konkurrenceelementet og i sidste instans få monopol på området.¹⁷ Aktørernes positioneringer er afhængige af den sociale position, de indtager i feltets struktur, det vil sige i den andel, de har i den feltspecifikke symbolske kapital. Aktører vil være tilbøjelige til at bevare eller forandre den symbolske kapital fordelingsstruktur i forhold til deres position som henholdsvis dominerende eller dominerede i feltet. Aktørernes positioneringer sker i forhold til de dispositioner, som er inkorporeret i habitus.¹⁸

Habitus er ”et system af varige og transponerbare holdninger, der på én gang integrerer individets samlede sum af tidligere erfaringer, samtidig med at det i det givne øjeblik fungerer som matrice for individets måde at opfatte, vurdere og handle på”.¹⁹ Bourdieu karakteriserer endvidere forholdet mellem felt og habitus som en ”dobbelt, obskur proces”; dels en tilpasningsproces, hvor feltet strukturerer habitus som et internaliseret produkt af feltets immanente nødvendigheder og dels i form af en vidensrelation, som er en kognitiv konstruktionsproces. Habitus bidrager til at konstituere feltet som en verden, der giver mening²⁰ eller sagt med et billede fra idrætsfeltet: Habitus er en praktisk sans for, hvad der skal gøres i en given situation for at kunne læse spillet. Adskillige idrætssociologer har foreslået, at det omdiskuterede sociologiske begreb socialisering erstattes af netop habitus i Bourdieus betydning.²¹

Hvornår kan man da tale om et felt, og hvordan gribes analysen an? Bourdieu omtaler processen som en hermeneutisk cirkel: ”For at konstruere feltet er man nødt til at bestemme de specifikke kapitalformer, der har gennemslagskraft – og for at konstruere systemet af kapitalformer er man nødt til at kende feltets særlige logik. Det er en lang og besværlig proces, hvor man konstant bevæger sig mellem to poler”, hvor man ”kun [kan] gribe dynamikken i et felt gennem en analyse af strukturen i det, og omvendt kan man kun finde strukturen gennem en analyse af den måde, feltet er blevet til på, af spændingerne mellem de forskellige positioner, det består af, og feltets relationer til andre felter, specielt i den overordnede magtstruktur”.²²

Første skridt i en feltanalyse er at påvise feltets eksistens empirisk.²³ Feltet må indkredses og defineres med hensyn til feltets aktører, egenlogik og grad af relativ autonomi. Analysen af feltet har følgende struktur:

1. Hvordan er feltets placering og konstituering i magtfeltet, positionernes placering i relation til det overordnede magtfelt? Desuden må feltets evolution analyseres: Hvordan har feltet udviklet/forandret sig over tid?

2. Analyse af feltets ”indre struktur”, dvs. en analyse af de objektive relationer mellem feltets aktører og institutioner, der fra forskellige positioner kæmper om den legitime og særlige autoritet, som feltet defineres af.
3. Analyse af aktørernes habitus og af genesen af aktørernes habitus.

Metodologisk kan de to sidste punkter ikke skilles fra hinanden, idet som tidligere nævnt position og holdning er dybt forbundet gennem habitus' inkorporering i feltets aktører.

Hvornår er der tale om et felt? Sociologen Martin Munk formulerer det ganske kort: ”Et *socialt* felt findes, når en *afgrænset* gruppe af agenter og institutioner *kæmper* om noget, som er *fælles* for dem, og derfor er ikke alle sociale sammenhænge et socialt felt”.²⁴ Munk beskriver det danske idrætsfelt som en del af et internationalt idrætsfelt, hvor de enkelte idrætsgrene eksisterer som subfelter med forskellig grad af relativ autonomi afhængig af deres position i feltet. Spørgsmålet er da, i hvilken grad kvindegymnastik kan siges at udgøre et egentligt subfelt i Bourdieus betyding?

Et udvidet feltbegreb

En foreløbig indkredsning og beskrivelse af subfeltet for kvindegymnastik kan formuleres på følgende måde: Kvindegymnastikfeltet blev konstitueret af en række aktører eksempelvis idrætsforeninger, idrætsorganisationer, uddannelsesinstitutioner, læger, gymnastiklærere af begge køn og kvindelige gymnaster. Disse og flere aktører havde et fælles engagement i kvindegymnastikken og dens udvikling ud fra en fælles antagelse om, at gymnastik var en god og sund aktivitet for piger og kvinder. Selv om kvindegymnastikkens aktører delte denne egenlogik, så var det dog omstridt, *hvad* god pige- og kvindegymnastik var, og *hvordan* den skulle organiseres, ligesom der hos aktørerne var en miskendelse af eksistensen af en fælles interesse.

Forudsætningen for, at der eksisterer et felt for kvindegymnastik, er, at kvindegymnastikken er udsondret som et særligt felt af sociale aktiviteter og strukturer, som er styret af et særligt sæt ”sociale naturlove” vedrørende kvindegymnastik. Eller med andre ord, at det er muligt at beskrive den ’kvindegymnastikkapital’, som giver ophav til anerkendelse, og som der kæmpes om.²⁵ Anerkendelseskriteriet for god og legitim udført og ledet kvindegymnastik var, at den var kvindelig. I subfeltet udspillede kampe om retten til at definere, hvad den legitime kvindegymnastik skulle indeholde, og hvordan den skulle ledes og organiseres.

Empirien byder dog feltbegrebet nogen modstand. For det første havde mange af kvindegymnastikfeltets aktører ved siden af deres engagement i idrætsfeltet et professionelt virke som gymnastiklærerinde/lærerinde i skolen, det vil sige i det pædagogiske felt. Det betyder, at disse kvinders habitus muligvis var mere influeret af en pædagogisk orienteret egenlogik end af idrættens egenlogik. For det andet viste det sig, at positioneringer om kvindegymnastik ofte tog udgangspunkt i videnskabelig autoritet, som var forankret i det videnskabelige felt. For det tredje må kvindegymnastikken og gymnastiklærerindernes forsøg på at få indflydelse på gymnastikkens udvikling ses som en del af den sociale kamp, som kvinder generelt set var ude i på dette tidspunkt. Kvindegymnastikken og dens aktører var altså potentielt under indflydelse af så mange eksterne logikker, at den vanskeligst kunne analyseres som et empirisk autonomt felt, hvilket gjorde det problematisk at gennemføre analysen med det ovenfor skitserede feltbegreb.

Løsningen har været at anvende et udvidet feltbegreb, som er blevet udviklet i det Bourdieu-inspirerede forskningsprojekt *Formering för offentlighet. En kollektivbiografi över stockholmskvinnor 1880-1920*.²⁶ Projektets formål var at undersøge indsatsen og strategierne hos de kvinder, som begav sig ud i det offentlige liv i Stockholm i perioden 1880-1920. Den traditionelle feltanalyse slog heller ikke til, når det gjaldt de stockholmske kvinder. Dels fordi personlige relationer og sociale netværk var af stor betydning for kvindernes strategier, mens de ikke var specielt optagede af at akkumulere feltspecifik kapital. Dels fordi kvinderne var aktive i mange felter, hvorved en analyse af hvert felt for sig ikke ville synliggøre kvindernes bidrag. Desuden var de stockholmske kvinder ofte aktive på steder, som ikke lignede felter.²⁷ Man løste problemet ved at afvige fra den traditionelle feltanalyse til fordel for et studie af kvindernes netværk og mødesteder. Deres netværk og mødesteder fungerede som platforme for udspil i offentligheder,²⁸ som hver for sig var forudsætninger for fremvæksten af moderne felter i Bourdieus betydning.

En anden metodologisk løsning var at udvide feltbegrebet med begrebet 'skyggfelt': "Kanske finns, vid sidan av eller överlappande de fält som Bourdieu och hans medarbetare hittills uppmärksammat, andra slag av fält, där striderna gällde sådant som kvinnosaken eller rösträttsfrågan och där fältteorins redskap kan utnyttjas fullt ut. Man kan också försöka identifiera "skuggfält", dvs. områden som inte tillhör etablerade fält, men som står i förbindelse med dessa. Somliga värden, som är lågt rankade inom ett etablerat fält, kan hyllas inom ett skuggfält och kanske så småningom importerar till det etablerade fältet".²⁹

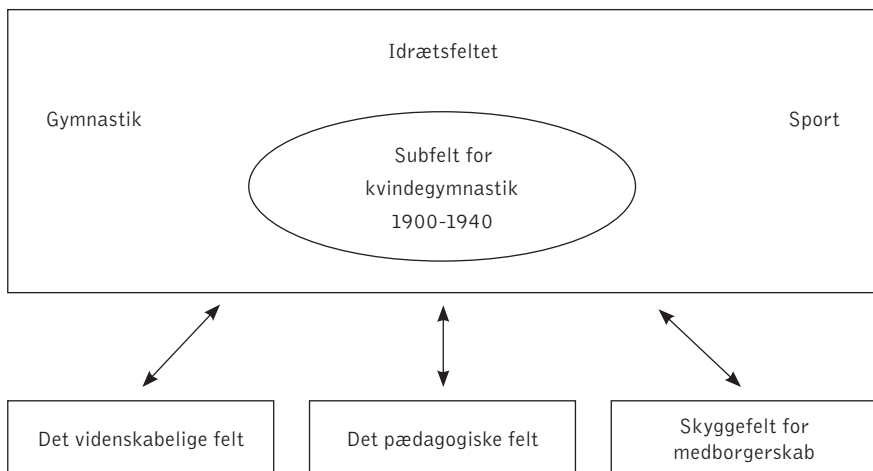
Forslaget om at udvide feltbegrebet ved at fokusere på omgivende og overlappende felter forekommer at være et nyttigt metodisk greb til at overkomme problemerne med empiriens modstand mod feltbegrebet således, at det bliver muligt at forstå kvindegymnastikkens indre struktur. Mange gymnastiklærerinder var både engagerede i det pædagogiske felt og i idrætsfeltet, og et fokus på gymnastiklærerinder i hvert felt for sig ville ikke synliggøre deres egentlige indsats. Ligeledes forekommer det nyttigt at tale om et overlap mellem idrætsfeltet og det videnskabelige felt, når man skal forstå de argumenter, der blev fremført i forhold til kvindegymnastik.

Løsningen bliver da at se kvindegymnastikken i perioden 1886 til ca. 1940 som et subfelt i idrætsfeltet, som er under indflydelse af og overlapper med to andre felter, nemlig et videnskabeligt felt og et pædagogisk felt. Dertil kommer et område, som kan karakteriseres som et skyggefelt for medborgerskab. I skyggefeltet førtes kvindepolitiske kampe, som havde til hensigt at forhandle og udvide kvinders adgang til uformelt og formelt medborgerskab. Grafisk kan det illustreres i nedenstående model.

I næste kapitels præsentation af kvindegymnastikkens aktører bliver der taget afsæt i denne model. Analysen har udsondret to overordnede temaer, som kom til udtryk i kampene om retten til at definere den legitime kvindegymnastik: Kampe om kvindegymnastikkens *indhold* og kampe om kvindegymnastikkens *ledelse og organisering*. De to temaer strukturerer analysen af afhandlingens empiri.

Den feltspecifikke kvindegymnastikkapital, som blev værdsat, var 'kvindeleg kvindegymnastik'. Deri ligger implicit en antagelse om, at den gym-

Model af subfeltet for kvindegymnastik 1886 til cirka 1940.

nastik, som kvinder praktiserer, også kan være 'ukvindelig'. Det var således tilfældet i forbindelse med en del gymnastikopvisninger af kvindehold, hvis gymnastik blev kritiseret for at være "for kraftig" og "mandhaftig". Kvindelighed er således et centralt begreb, som vil blive udfoldet i det følgende. Dertil kommer yderligere to historisk forankrede begreber medborgerskab og professionalisering.

Kvindelighed

I 1943 udgav den franske forfatter og filosof Simone de Beauvoir klassikeren "Det andet køn", hvori hun præsenterede sin analyse af kvindens stilling i et patriarkalsk samfund. En af hovedtankerne var, at "man fødes ikke som kvinde – man bliver det". Beauvoirs tanker fik stor betydning for den moderne kvindebevægelse og for udformningen af en feministisk filosofi.

I kvindehistorien har køn siden 1970'erne været anvendt som en historisk og analytisk kategori, idet der skelnes mellem det biologiske køn (på engelsk: "sex") og det sociale køn (på engelsk: "gender").³⁰ Historikeren Birgitte Possing har formuleret "det sociale køn" som "sociale normer for og forventninger til de biologiske køns adfærd og kunnen". Kvindelighed – og mandlighed – er således dynamiske normative begreber, som kan være forskellige i forhold til historisk tid og sted.³¹ Possing har foreslået følgende definition: "Forestillingen om eller de foreskrivende normer om kvindelighed og mandlighed kan defineres som et samfunds til enhver tid dominerende opfattelse af, hvilke menneskelige egenskaber og hvilke samfundsmæssige opgaver og funktioner, der bør være knyttet til de respektive køn".³²

Kvindens historiske deltagelse i udøvelsen og ledelsen af gymnastik og idræt har gennem tiden bidraget til den sociale konstruktion af kvindelighed. Ifølge den engelske sociolog Jennifer Hargreaves har kvindekroppen siden 1800-tallet været en kamplads for kontrol over og modstand imod dominerende forestillinger om sport og kvindelighed: "The body is the fundamental symbol of power relations between men and women in sports and, since the nineteenth century, the female body has been a locus of struggle to control and resist dominant images of sports and femininity".³³ Aktiviteter som gymnastik, folkedans og skøjteløb blev tidligt anset for passende idrætter for kvinder, mens andre mere styrke- og konkurrencebetonede idrætter længe blev anset for at være uforenelige med normen om kvindelighed.

Over for forestillingen om kvindelighed og mandlighed står den adfærd og de varierende egenskaber, som de to køn i realiteten udviser. Normen

om kvindelighed i en given kontekst svarer ikke nødvendigvis sammen med den subjektive kvindelige adfærd. Der er variation imellem mænds og kvinders adfærd, ligesom der inden for hvert køn udvises meget store forskelle i adfærd. Det levede kvindeliv kan således ikke reduceres til en historisk og teoretisk kategori.³⁴ Det er vigtigt at pointere, at kvinder ved at deltage i idræt har fået kropslige erfaringer, som ikke sjældent har været i opposition til samtidens norm om acceptabel kvindelig adfærd, og derved har kvindelige idrætsudøvere i visse tilfælde været med til at ændre og udvide normerne for kvindelighed.

Påstanden kan illustreres med de første kvindelige danske atletikudøvere.³⁵ Sidst i 1920erne begyndte et mindre antal danske kvinder at træne og konkurrere i atletik, som hidtil havde været forbeholdt mænd. Atletikkvinderne vakte opsigt og fik relativ stor omtale i samtidens aviser og kvindeblade. En del af omtalen var særdeles kritisk. Kritikerne, som især var læger, skolefolk og gymnastiklærere, mente, at atletik var for mentalt og fysisk anstrengende for kvinder, og med gymnastikinspektør Else Thomsen i spidsen foreslog de et forbud mod atletikkonkurrencer for kvinder. DIF nedsatte et udvalg, som skulle indsamle viden og afgive betænkning om konsekvensen af kvinders atletikudøvelse, og et flertal bestående af læger konkluderede, at der ikke var videnskabeligt belæg for det krævede forbud. Atletikkvinderne kunne således fortsætte med deres idræt uagtet de normative sværdslog. Over årene forstummede kritikken, og kvinder fik adgang til at konkurrere i stadig flere atletikdiscipliner. Atletik var således ikke længere i konflikt med normen om kvindelighed. Gennem deres idrætspraksis har atletikkvinderne og siden hen kvinder i andre traditionelle mandeidrætter som motorsport, vægtløftning, boksning og fodbold³⁶ været med til at ændre dominerende forestillinger om kvindelighed.

Forestillingen om mandlige og kvindelige egenskaber kommer til udtryk – ofte som binære modsætninger – i religion, i uddannelsesmæssige sammenhænge, i videnskab, i lovgivning, i politik og så videre. Ifølge den amerikanske historiker Joan Scott bliver de normative begreber om mandligt og kvindeligt konstrueret via kampe eller forhandlinger, hvor eksistensen af andre muligheder bliver benægtet eller undertrykt. Den dominerende position vil fremstå som den eneste mulige. Scott pointerer, at analysen må inddrage et perspektiv på politik og sociale institutioner, hvis den skal identificere den debat eller undertrykkelse, som medfører den binære kønsrepræsentations bestandighed.³⁷ I dette perspektiv er kønsforskning således mere end at skrive kvinderne ind i historien. Der sættes lys på sociale relationer og magtrelationer.³⁸

Den canadiske historiker Patricia Vertinsky har med inspiration fra Scott argumenteret for, at også idrætshistorien kan give indsigt i de kønnede magtrelationer.³⁹ Som også Hargreaves anfører, var den moderne idræt fra starten et "naturligt" maskulint domæne, som legitimerede sig på en opfattelse af biologiske og psykologiske forskelle.⁴⁰ Denne "hegemoniske maskulinitet" i forhold til kvinders og mænds adgang til sport afspejlede samfundets magtforhold: "The meanings in the bodily sense of masculinity concern, above all else, the superiority of men to women, and the exaltation of hegemonic masculinity over other groups of men which is essential to the domination of women".⁴¹

Det har været en almindelig antagelse gennem historien, at der er biologiske og kulturelle forskelle mellem kønnene. Men der har også været perioder, hvor man har set kønsforskellene som gradforskelle mere end som modsætninger, ligesom der har været tendenser til at betone ligheden mellem kønnene.⁴² Argumenter om kønnenes lighed (enshed) eller særart (forskellighed) er blevet anvendt til strategiske formål af såvel kvinder som mænd, og historikeren Bente Rosenbeck pointerer, at "begge ideer eksisterer på samme tid, i vidt forskellige institutioner og organisationer, ja i samme organisation og bevægelse og i samme person."⁴³ Dermed kritiserer hun den tendens, der har været i kvindeforskningen til at beskrive den kønsideologiske udvikling med en ligestillingstendens fra 1880erne, som i begyndelsen af 1900-tallet blev afløst af en særartstankegang for at vende tilbage til en ligestillingstendens senere i århundredet. Tilgangen er problematisk, fordi den anvender begrebet lighed i betydningen ligestilling, hvorved forestillingen om den kvindelige særart bliver fortolket som en holdning imod ligestilling. Som det også bliver vist i nærværende afhandling, holder tilgangen ikke empirisk. Forestillingen om den kvindelige særart er tværtimod blevet brugt til at argumentere for ligestilling på trods af eller på grund af kønnenes forskellighed.⁴⁴ Således har historikeren Hanne Rimmen Nielsen vist, at de århusianske lærerinder i første halvdel af 1900-tallet benyttede både ligheds- og særartsargumenter, når de skulle udforme deres professionelle strategier.⁴⁵

Som det vil blive vist, gjorde det samme forhold sig gældende, når kvindegymnastikkens aktører positionerede deres opfattelse af den legitime kvindegymnastiks indhold og ledelse. Eksempelvis argumenterede den magtfulde gymnastikinspektør K. A. Knudsen i begyndelsen af 1900-tallet ud fra en særartsopfattelse for, at kvindelige gymnastiklærere skulle have større indflydelse på kvindegymnastikkens ledelse, mens han et par årtier senere ud fra en lighedsopfattelse kæmpede imod kvindegymnastikkens

selvstændiggørelse i et forsøg på at opretholde de etablerede (kønnede) magtforhold.

Feminisme og det kvindelige medborgerskab

I det analytisk konstruerede skyggefelt for medborgerskab førtes kampe – ofte om kvindesagsspørgsmål – som havde til hensigt at gøre kvinder til aktive og fuldgældige medborgere. Kvindegymnastikkens udvikling og gymnastiklærerindernes stræben efter at få indflydelse på udviklingen må ses som en del af den sociale kamp, som kvinder generelt var ude i i begyndelsen af 1900-tallet. I hvilket omfang kvindegymnastikken kan siges at være udtryk for kvindesag – eller feminisme – afhænger af, hvordan begrebet feminisme defineres. En bred definition muliggør, at mange positioneringer i subfeltet for kvindegymnastik kan fortolkes som feministiske. Med sociologen Drude Dahlerups ord kan det ”se ud som om man starter med en feminisme-definition og derefter søger at afgøre, hvilke organisationer og bevægelser, der er ”feminister” og dermed hører under begrebet kvindebevægelse. I realiteten foregår tankegangen den anden vej, idet bestræbelserne på at definere feminisme tager udgangspunkt i konkrete, historiske bevægelser, som efter forskerens mening bør med i kategorien, og som definitionen derfor må dække”.⁴⁶

Den norske historiker Elisabeth Lønnå har argumenteret for en bred definition af feminisme.⁴⁷ Derved kan kvindelige organisationer og grupper, som ikke er båret direkte af en feministisk ideologi, rummes inden for definitionen. Fortalere for en smallere definition, som eksempelvis tager udgangspunkt i lovgivning om ligestilling mellem kønnene, har argumenteret for, at feminismen ophørte med indførelsen af kvinders stemmeret. Andre har defineret feminisme som et organiseret krav for ligestilling med mænd (”hard-core-feminisme”). Ulempen med så smalle definitioner af feminisme er, at de udelukker mange temaer, som historisk har haft kvinders interesse, og som har engageret kvinder og gjort dem aktive. Desuden risikerer man at ekskludere bevægelser, som har fungeret som motorer for at styrke kvinders position, selvom det ikke har været et primært eller eksplicit mål for bevægelsen.

Lønnå kritiserer desuden en tendens til at fremstille den historiske udvikling af kvindebevægelsen som en bølgebevægelse. Således har Dahlerup tilskrevet den danske kvindebevægelse tre tidsmæssige højdepunkter – bølgetoppe – med mellemliggende bølgedale. Den første bølgetop fandt sted i 1880'erne, hvor kvindebevægelsen samledes om krav om civile rettigheder

for kvinder, såsom kvinders adgang til uddannelse og ophævelse af den gifte kvindes juridiske umyndighed. Den anden bølgetop tidsfæstes til 1907-20, hvor kvindebevægelsen samlede om kravet om stemmeret. Rødstrømpebevægelsen i 1970'erne og 1980'erne ses som den tredje bølgetop. Selvom kvindebevægelsens anden bølge medførte både lovmæssige fremskridt, kvindelige repræsentanter i Rigsdag og kommuner samt forbedrede arbejdsvilkår for kvinder, var mellemkrigstiden også karakteriseret af stagnation og regression. Stagnationen skyldtes, at andelen af kvindelige politiske repræsentanter blev fastholdt på nogle få procent, og regressionen skyldtes den økonomiske krise i Danmark i 1930'erne, som medførte en hetz mod gifte kvinders arbejde. I et klima med krise, massearbejdsløshed og højrevind kom kvindebevægelsen i modvind, hvilket har fået Dahlerup til at karakterisere mellemkrigstiden som en nedgangsperiode for kvindesagen.⁴⁸

Dahlerup forstår kvindebevægelsen ”som bevidste, kollektive aktiviteter og handlinger, der har udgangspunkt i en fælles feministisk ideologi”. Feminismen er kvindebevægelsens ideologi, hvis mål er ”at fjerne kvindediskrimination og nedvurdering af kvinderne og bryde mandsdominansen i samfundet”.⁴⁹ Kvindeorganisationer, som ikke havde en eksplicit feministisk ideologi – eksempelvis husmoderforeninger og kvindelige gymnastikforeninger – hører ifølge Dahlerups definition ikke med til kvindebevægelsen.

Lønnå har kritiseret Dahlerups og andres brug af bølge-metaforen som billede på udviklingen i kvindebevægelsen, fordi bølgetankegangen ofte medfører et fokus på kvindebevægelsens højdepunkter/bølgetoppe, mens der ikke reflekteres over de lange mellemliggende perioder. Lønnå pointerer, at der faktisk var kvindegrupper og -organisationer, som arbejdede målbevidst i de såkaldte bølgedale. Hvor en bevægelse behøver offentlig opmærksomhed, kan en interessegruppe udføre meget uden offentlig opmærksomhed. Her kan nye ideer og normer gradvis dannes og påvirke det offentlige liv. I studiet af den norske kvindebevægelses historie har Lønnå identificeret tre grunde til, at bølgedalene er blevet overset: For det første blev mange af kvindegruppernes aktiviteter ikke opfattet som udtryk for feminisme, for det andet havde gruppernes deltagere ikke altid succes med at nå deres mål, og for det tredje skete det, at aktivisterne tilhørte en lille elite, som ikke havde reel folkelig opbakning. Alligevel mener Lønnå, at mange kvindegrupperes aktiviteter bør tolkes som en del af kvindebevægelsen, og hun trækker på sine undersøgelser af den norske kvindebevægelses historie. Godt nok vendte mange norske kvinder i 1920'erne deres fokus fra ligestilling til fred, velfærd og sociale forhold, ligesom ligestillingsorganisationerne forsvandt eller overlevede med nød og næppe ved at ændre kurs. Argumenter om

den kvindelige særart var fremherskende i perioden, og målet var at styrke husmoderen og skabe bedre hjem. Men der var også offentlige aktiviteter, hvor kvinder deltog i debatter for bedre vilkår og rettigheder for kvinder og børn, ligesom lærerindernes og sygeplejerskernes fagforeninger stræbte efter ligestilling ud fra argumentet om den kvindelige særart.

Lønna argumenterer således for en bredere definition end Dahlerup. Hun advarer dog mod, at definitionen bliver så bred, at det kan rumme alle slags organiserede aktiviteter blandt kvinder, endda aktiviteter som kan karakteriseres som antifeministiske.⁵⁰ Lønna foreslår en definition, som på samme tid udelukker organiseringer og ideologier, som er negative over for kvinders rettigheder og inkluderer tiltag eller handlinger, som fremmer kvinders interesser, selv om de ikke eksplicit arbejder for ligestilling. Inspireret af den amerikanske historiker Nancy Cott foreslår Lønna for det første, at feminisme implicerer modstand mod et kønshierarki, hvor det ene køn er det andet overlegent. For det andet at feminisme forudsætter at kvinders livsvilkår er socialt konstruerede og hverken natur- eller gudgivne. For det tredje, at feminisme implicerer en opfattelse af at menneskers livsvilkår er kønnede, hvilket medfører identifikation med en eller flere grupper af kvinder.⁵¹

Denne definition forekommer relevant i forhold til kvindegymnastikkens kvindelige aktører. Som analysen vil vise, erkendte adskillige gymnastiklærerinder i deres kamp for indflydelse og myndighed, at de også var oppe imod en kønnet magtstruktur. Særartsopfattelsen, der var fremherskende i begyndelsen af 1900-tallet og således også hos kvindegymnastikkens aktører, er umiddelbart i modstrid med definitionens andet punkt. Lønna pointerer dog, at der implicit i særartsopfattelsen lå, at de givne egenskaber skulle plejes og udvikles. Om egenskaberne var Guds skabte, evolutionære eller havde en anden baggrund var mindre væsentligt. Kønnenes forskellighed retfærdiggjorde ikke nødvendigvis kvinders underordnede position, men formindskede muligheden for at forandre positionen, fordi det var præcis de mest værdsatte ”kvindelige” egenskaber, som fastholdt kvinder i den underordnede position.⁵² Selvom det tredje definitions punkt vedrørende identifikation mellem kvinder har været omdiskuteret, forsvarede Lønna det med, at en vis grad af identifikation er nødvendig, for at der overhovedet kan eksistere en bevægelse eller organisation med feministisk formål.⁵³ De københavnske kvindelige gymnastikforeninger og Nordisk Forbund for Kvindegymnastik var fællesskaber, hvor kvinder sluttede sig sammen og arbejdede for fælles mål. Lige som mange andre af mellemkrigstidens

kvindeorganisationer bør de ikke nødvendigvis ekskluderes fra feministernes rækker.

Med den ovennævnte feminismedefinition er det blevet muligt at beskrive relationen mellem kvindegymnastik og kvindebevægelse i den undersøgte periode.⁵⁴ Selvom kun et mindretal af gymnastiklærerinderne var aktive i den organiserede kvindebevægelse, og selvom kvindegymnastikkens foreninger og organisationer ikke eksplicit havde ligestilling som mål, er der med definitionen åbnet op for en tolkning af deres positioneringer som feministiske og kønspolitiske.

Medborgerskab

At være en medborger er andet og mere end at have pas og indfødsret i et land. Det bør heller ikke afgrænses til at betegne borgere, som har politisk stemmeret. Medborgerskab er baseret på en juridisk og social relation mellem individer og staten, som indebærer både rettigheder og pligter for individet. Medborgerskab er således en status, som har tilknyttet visse rettigheder, men det er også en praktik forstået som noget, man gør eller må gøre som samfundsmedlem. Rettigheder kan for eksempel være ejendomsret, ytringsfrihed, ret til at vælge politiske repræsentanter, mens pligter kan være at betale skat, følge love, arbejde, opfostre børn og deltage i samfundets liv. Medborgerskab er i denne betydning vokset frem parallelt med det moderne demokrati.⁵⁵

Det moderne medborgerskabsbegreb kan føres tilbage til oplysningstidens ideer om almene menneskelige rettigheder. I 1800-tallet opfangedes ideerne af radikale grupper, som formulerede ideologier om et samfund, hvor frie og fornuftige medborgere enes om fremtiden. Igennem en omfattende statsopbygningsproces skulle medborgere knyttes til hinanden og til staten. Medborgerskabet er derfor også et identitetsskabende og normativt element, som styres politisk og har ideologiske og disciplinerende effekter. De, som har medborgerstatus, kan definere begrebets indhold og kan indhegne dem, som skal have rettigheder og udelukke dem, som ikke har rettigheder.⁵⁶ Medborgerskabets natur og grænser er ikke statiske men en del af en stadig proces, som karakteriseres af magtkampe og forhandlinger mellem stat og medborgere og mellem grupper af medborgere. Til forskellige tider og i forskellige kulturer kan medborgerskabet have forskelligt indhold. Medborgerskab er et omstridt begreb, hvis indhold til stadighed afprøves og er resultat af en social kamp mellem forskellige grupper i et samfund.

Medborgerskabsbegrebet er blevet brugt emancipatorisk af grupper, som har stået udenfor rettighedssystemet. Men også grupper, som havde status af medborgere, har stræbt efter at flytte grænserne for indholdet af medborgerskabet. Medborgere kan således skabe sig selv, men ikke af egen vilje eller efter eget valg. Mulighederne er omgærdet af rammer, og udenforstående hindres af indbyggede begrænsninger, som gør det vanskeligt at virkeliggøre idealet om medborgerskab. Der er ofte institutioner mellem medborgerne og staten, hvilket kan være en bremse for forandring. Men institutioner kan også udgøre mulighedsstrukturer, som kan ændre forhold. Staten kan både være aktør og en arena, hvor kampe udspilles og kan derfor blive et redskab for forandring. Medborgerskabet fungerer således både ekskluderende og inkluderende.

Den britiske sociolog T.H. Marshall skabte i 1950'erne en hyppigt anvendt model for en tredelt differentiering af medborgerskabet, som han så det realiseret i de vestlige lande: Først fik man civile rettigheder (individuel frihed, ytringsfrihed), derefter fulgte politiske rettigheder (stemmeret og valgbarhed), og til sidst sikrede velfærdsstaten sociale og økonomiske rettigheder. Marshalls model er blevet kritiseret for at overse, at medborgerskab ikke er neutralt i forhold til køn, klasse og etnicitet. Kvinders vej til medborgerskab har været mere omstændelig og langsom end mænds, og de fik senere adgang til uddannelser, erhverv, folkevalgte poster og fagforeninger. Faktisk gik kvindernes vej til medborgerskab i omvendt rækkefølge af Marshalls model. Først fik kvinderne sociale og økonomiske rettigheder, derefter politiske og sidst de civile rettigheder. Kvinder havde ikke samme ret til arbejde, uddannelse og løn som mænd, da de fik stemmeret. De fik således politisk medborgerskab uden forinden at have haft fuldt civilt medborgerskab, hvilket fik konsekvenser for, hvordan de blev integrerede som politiske medborgere.⁵⁷ Medborgerskab er således ikke en kønsneutral størrelse, ligesom det også har klassemæssig, etnisk og national bestemmelse.

Denne indsigt i medborgerskabets historisk betingede sociale køn har ført til en feministisk kritik og et ønske om en bredere definition af, hvad der skal forstås som medborgerskab og politik. Den engelske sociolog Ruth Lister forener den klassiske liberale definition af medborgerskab som en status af rettigheder med et civilt aktørperspektiv.⁵⁸ For at skabe et fuldstændigt billede af, hvad der skaber en fuldgyldig medborger, må man ifølge Lister undersøge den politiske praksis. Medborgerskab er ikke en pålagt tilstand, men kræver levende subjekter, som handler individuelt eller kollektivt og forhandler i politiske former. Staten eller dens institutioner er forhand-

lingspartnere, som ofte fungerer som ”genuskonstruktører” i spørgsmål, der handler om mænds og kvinders rettigheder og pligter.⁵⁹ Forestillinger om køn er indbygget i statslig politik og i det statslige system – det gælder både forestillinger om lighed og særart.

Lister anvender et bredt politikbegreb, som betyder, at alle handlinger, som retter sig mod offentligheden, regnes som politik. Hermed kan kvindernes politiske medborgerskab lettere indfanges og blive synligt, selvom de var udelukket fra den traditionelle offentlighed og offentlige institutioner. Med det brede politikbegreb bliver kvinders handlinger på arbejdspladser, i organisationer, i kulturlivet eller i andre ikke-politiske institutioner politiske, hvis de stræber efter at forandre det offentlige. Politikbegrebet kan omsættes til empiriske studier af kvinders kollektive handlinger for at forbedre deres vilkår og åbner op for, at de kan tolkes som forhandlinger om medborgerskabets indhold.⁶⁰

Med medborgerskabsbegrebet kan kvindegymnastik ses som en arena for kvinders politiske handlen. Derved bliver det muligt at se kvinders forskelligartede involvering i gymnastik som en mulighed for en stræben efter at udvide grænserne for deres medborgerskab både før og efter det opnåede politiske medborgerskab. Som medlem, underviser eller leder i en gymnastikforening eller på et privat institut kunne kvinder agere i den del af det sociale rum, som kvindegymnastikken udgjorde. Flere af de kvindelige gymnastikforeninger støttede aktivt kampen for kvinders politiske medborgerskab. Men også mange aktiviteter internt i foreningerne engagerede kvinder til at deltage i det offentlige liv i og udenfor foreningen.

Professionalisering – egenskaber og strategier

I kraft af, at der fra omkring 1900 opstod en forestilling om, at legitim kvindegymnastik skulle varetages af kvindelige undervisere og derved blev indhegnet som et særligt kvindefag, har det forekommet relevant at inddrage et professionaliseringsperspektiv. Forskning om professionalisering undersøger forskellige faggruppers stilling på arbejdsmarkedet og i samfundet. Professionalisering kan defineres som den proces, hvorigennem et fagområde udvikler sig til en profession.⁶¹ Den historisk orienterede professionsforskning har over årene haft tre forskellige tilgange, som overordnet har fokuseret på professioners grundlæggende egenskaber, strategiske mål og historiske udvikling og forandring.⁶² Hensigten er her at udfolde en tilgang, som kombinerer de to første tilgange.

Den første tilgang tager afsæt i, at professioner har en specifik placering i samfundet, og at professionaliseringen foregår på en specifik måde. En central diskussion i dette perspektiv er, hvorvidt en faggruppe kan siges at være en profession, eller om den blot udgør et fagligt område. Den idealtypiske profession er blevet defineret som et fuldtidsarbejde med en lang specialiseret uddannelse, som bygger på en teoretisk-videnskabelig grund. Den faglige viden testes via eksaminer, og i kraft af den kompetence, som eksamensbeviset dokumenterer, kan professionen kræve monopol på udøvelsen af sit faglige område. Dette monopol bliver opretholdt ved hjælp af statslig regulering. Professionelle inden for et fag ønsker som regel ikke, at lægfolk skal have indflydelse på faget, men prøver at opretholde en streng faglig etik. Læger, advokater og andre akademiske grupper betragtes traditionelt som klassiske professioner, mens man har fundet en mellem løsning ved at definere de såkaldte semiprofessioner som sygeplejersker og lærere, der ikke havde tilstrækkelig med uddannelse og videnskabelig forankring til at opfylde den essentialistiske tilgangs professionsdefinition. Det samme ville gøre sig gældende for gymnastiklærerinderne i begyndelsen af 1900-tallet.

Kriterierne for, hvad der giver professionel status, er dog omdiskuterede, og Torstendahl foreslår, at studier af faggrupper tager afsæt i uddannelse og viden "rather than a specific set of 'professions' as the basis around which a theory has to be formed".⁶³ Derved kan man undgå den ufrugtbare diskussion af, hvorvidt en faggruppe er eller ikke er en profession til fordel for et fokus på de egenskaber, som viser, at en professionalisering har fundet sted. Dermed kan etableringen af uddannelses- og efteruddannelsesmuligheder i gymnastik, som rettede sig mod kvinder, ses som et tegn på, at der skete en professionalisering af gymnastiklærerinderne.

Den strategiske tilgang til professioner fokuserer på grupper, som handler professionelt. Med afsæt i en faglig gruppes og andre gruppers kollektive handlinger identificeres intentioner og strategier samt gruppernes indbyrdes relationer og konflikter. Ligesom andre sociale grupper forsøger faglige grupper at optimere sine egne tilgange ved at begrænse andre gruppers tilgang til fagets ressourcer og muligheder. Denne proces, som er blevet beskrevet med begrebet "social closure", kan rumme såvel eksklusionsstrategier som inklusionsstrategier.⁶⁴

Eksklusionsstrategien har til formål at udelukke konkurrenter fra at opnå privilegerede positioner og kontrol over virkefeltet. Som regel vil der ske en afgrænsning nedadtil, sådan som det var tilfældet i de svenske sygeplejerskers professionaliseringsproces.⁶⁵ Sygeplejerskerne stræbte efter at

organisere sygeplejen som et professionelt vidensområde, og med henblik på at opnå monopol på sygeplejegeringen afgrænsede de sig nedadtil mod sygehjælperne, som havde mindre uddannelse. Et andet svensk eksempel er, at de mandlige lærere, som et led i professionaliseringen og i et forsøg på at modgå en feminisering af lærerstanden forsøgte at ekskludere de kvindelige lærere.⁶⁶ Som analysen vil vise, søgte de danske gymnastiklærerinder derimod at fremme feminiseringen af deres fag ved at udgrænse de mandlige gymnastiklærere og andre mænd. Men der er også paralleller til de svenske sygeplejerskers professionaliseringsstrategi, idet de læreruddannede gymnastiklærerinder som et led i den generelle professionalisering, medvirkede i udgrænsningen fra skolen af de faguddannede gymnastiklærerinder.

Inklusionsstrategien kan betegnes som en faglig strategi, hvor en social gruppe via kollektive aktioner (f.eks. krav om højere løn) stræber efter at komme ind på et fagligt område eller efter at opnå de samme fordele, som en mere privilegeret gruppe har.⁶⁷ Gymnastiklærerindernes vedholdende krav om statslige stillinger og embeder under Statens Gymnastikinspektion kan betegnes som en faglig strategi, der skulle give dem større indflydelse på det fag, som de definerede som deres.

Hensigten med at inddrage professionalisering som begreb er således at kunne identificere dels de professionelle egenskaber, der karakteriserede gymnastiklærerindernes professionelle stræben og dels de professionelle og faglige strategier, som gymnastiklærerinderne benyttede for at opnå indflydelse på kvindegymnastikkens indhold og organisering.

Kvindegymnastikkens aktører

I dette kapitel gives et overblik over kvindegymnastikkens aktører og positioner. Gennem en præsentation af aktørernes habitus, af genesen af habitus og af de objektive relationer mellem aktører og institutioner (feltets indre struktur) er det hensigten at skabe en baggrundsforståelse for den efterfølgende analyse.

Først bliver kvindegymnastikkens aktører – forstået som institutioner, grupper og enkeltpersoner – præsenteret i forhold til deres opkomst og position i idrætsfeltet, i subfeltet for kvindegymnastik og i relation til de felter som overlappede med kvindegymnastikfeltet: Det videnskabelige felt, skyggefeltet for medborgerskab og det pædagogiske felt. Heri indgår en række biografier om kvindegymnastikkens frontkæmpere. Historikeren Else Trangbæk har i undersøgelser af den tidlige kvindeidræt i Danmark skelnet mellem 1. og 2. generations pionerer.⁶⁸ Da ingen af de centrale aktører i relation til afhandlingens problemstilling hørte til 1. generation og kun ganske få til 2. generations pionerer, forekommer det at ville udvande pionerbegrebet, hvis det skulle benyttes om pionerernes senere generationer. De senere generationer kæmpede for at cementere og udvikle pionerernes banebrydende arbejde, snarere end at skabe noget grundlæggende nyt. Begrebet frontkæmpere forekommer således at være en mere anvendelig betegnelse for dem, som i 1900-tallet stod i spidsen for kvindegymnastikkens udvikling.

Anden del af kapitlet sætter fokus på de mere almindelige gymnastiklærerinder blandt kvindegymnastikkens aktører, idet der præsenteres en kollektiv biografi om 166 københavnske gymnastiklærerinder, som alle virkede i det pædagogiske felt og havde en kortere eller længere uddannelse i gymnastik. Den kollektive biografi viser, at mange af skolens gymnastiklærerinder også var engagerede i de københavnske kvindelige gymnastikforeninger. Samtidig giver den et indblik i ligheder, forskelle, netværk og mønstre i subfeltet for kvindegymnastik og dets relationer til de overlappende felter. Flertallet af gymnastiklærerinderne var ikke frontkæmpere, men udgjorde snarere frontkæmpernes bagland. Hensigten med at synliggøre de almindelige gymnastiklærerinder er at nuancere beskrivelsen af kvindegymnastikkens aktører og positioner.

Den moderne idræt – idrætsfeltet

Idrætten i Danmark er organiseret i forhold til en historisk betinget ideologisk brudflade mellem gymnastik og sport.⁶⁹ Både den svenske gymnastik⁷⁰ og den engelske sport havde deres gennembrud i 1880'erne. Udviklingen af den moderne idræt var nært forbundet med industrialiseringen og det moderne gennembrud. Mens sporten udsprang af og var forbundet til byernes industrialisering med idealer som hurtigere, højere, stærkere,⁷¹ så slog den svenske gymnastik igennem som en ”kropslig kollektiv mentalitet”⁷² på landet i midten af 1880'erne.⁷³ Selvom mænd var i massivt overtal både som ledere og som udøvere, er det vigtigt at slå fast, at kvinder lige fra starten deltog aktivt i idrætsbevægelsen, om end deres vej til fuldgyldige foreningsmedlemmer og ledere strakte sig over mange år.⁷⁴

Dansk Idræts-Forbund (DIF)⁷⁵ er paraplyorganisation for en række specialforbund, som varetager sporten og herunder den dansk-tyske gymnastik.⁷⁶ Dansk Gymnastik Forbund (DGF) blev etableret i 1899 i reaktion mod den svenske gymnastiks fremmarch og med det formål at varetage den danske gymnastiks interesser. Mens den første kvinde blev valgt til DGFs hovedbestyrelse i 1912, blev der valgt kvinder ind i DIFs bestyrelse i 1920. Det skete dog først efter en beslutning om at udvide bestyrelsen med et tilsvarende antal personer.

Den såkaldt folkelige idræt organiseredes i De Danske Skytteforeninger (DDS) i 1861. Organisationen skiftede i 1919 navn til De Danske Skytte- og Gymnastikforeninger (DDSG), som resultat af gymnasternes stormløb på skytternes traditionelle ledelsesmonopol, for siden at blive splittet op i De danske Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger (DDSGI) og De Danske Gymnastikforeninger (DDG) i 1929-30. Oprindeligt blev gymnastik indført som et middel til kropslig træning i forsvarsøjemed, men efter at forsvarssagen ikke længere var DDSs primære formål, fastholdt man gymnastik og idræt, som midler til mål, som lå uden for selve aktiviteten.

Selvom kvinder i et vist omfang tidligt kunne deltage som gymnaster i DDS, så kunne de først blive fuldgyldige medlemmer i 1926.⁷⁷ Der skete dog gradvise ændringer undervejs. Fra 1907 kunne rene gymnastikkredse blive medlemmer, hvilket blandt andet var en åbning for rene kvindekredse. En formålsændring i 1919 fra en vægtning af militære færdigheder til ideologisk oplysning skabte nye muligheder for kvinder i organisationen. I 1923 blev den første kvinde valgt ind i DDSGs Overbestyrelse, hvor der siden 1919 havde siddet en kvindelig suppleant.

Kvindegymnastikmiljøer i København

En voksende interesse for pigers og kvinders sundhedstilstand og fysiske aktivitet førte i 1880'erne til etableringen af de første kvindelige gymnastik- og idrætsforeninger i København, og flere kom til siden hen.⁷⁸ Her rettes fokus mod de store københavnske foreninger, som tilsammen fik flere tusind medlemmer i løbet af 1920'erne og 1930'erne.

Københavns Kvindelige Gymnastikforening (KKG) blev stiftet i 1886 af en lille gruppe gymnastiklærerinder, som havde gennemgået en kort uddannelse på Erna Juel Hansens⁷⁹ gymnastikinstitut for kvinder. Foreningens formål var at dyrke svensk gymnastik samt at arbejde for gymnastikkens udbredelse. Sidst i 1890'erne blev foreningen åbnet for andre end gymnastiklærerinder, og der blev oprettet billige hold for arbejderkvinder. I 1906 holdt den svensk-finske gymnastiklærerinde Elli Björkstén⁸⁰ et kursus for KKGs gymnastiklærerinder, som blev skelsættende både for foreningen og for dansk kvindegymnastik. KKGs bevarede i de følgende årtier en tæt relation til Elli Björkstén. To kvinder kan siges at have tegnet KKGs profil efter 1900: formændene K. S. A. Præstgaard⁸¹ (1898-1902 og 1906-20) og Else Thomsen⁸² (1920-24). Mange af KKGs ledere og undervisere var som skolelærerinder forankret i det pædagogiske felt. Desuden var KKG aktiv i bestræbelserne på at udvide det kvindelige medborgerskab, blandt andet ved at yde økonomisk støtte til valgretsforeninger og ved at invitere kvindesagsforkæmperne til at holde foredrag. KKG meldte sig ind i DDS i 1908 kort efter, at rene gymnastikkredse fik mulighed for at tegne medlemskab i organisationen.

Dansk Kvinde Gymnastikforening (DKG) blev stiftet i 1888 af gymnastikpædagogen Paul Petersen.⁸³ De første 10 år dog under navnet Dansk Gymnastiklærerindeforening, hvor kun gymnastiklærerinder uddannet af Paul Petersen blive medlemmer. Paul Petersen havde undervist kvinder i gymnastik siden 1870, og oprettet en danse-, gymnastik- og svømmelærerindeuddannelse i 1878, herefter kaldet Paul Petersens Institut. Han er blevet kaldt ”den danske kvindegymnastiks fader”. Gymnastikken var i udgangspunktet dansk, men uortodoks som han var, lod han sig også inspirere af øvelser fra fransk, tysk og især svensk gymnastik. Paul Petersen tilhørte den anden generation af pionerer, som havde en accepterende holdning til kvindegymnastik. Gymnastikken var kraftfuld og udfordrende, og samtidig med at den vandt megen berømmelse, blev den af tilhængerne af svensk gymnastik kritiseret for at være for kraftfuld og ukvindelig. DKG og Paul Petersens Institut bevarede en tæt forbindelse over årene. DKGs ledere og undervisere var oftest uddannet på instituttet. Paul Petersens døtre

Magdalene Paul-Petersen⁸⁴ og Ingeborg Paul-Petersen⁸⁵ videreførte både forening og institut efter farens død i 1906. DKG blev medlem af DGF fra starten i 1899. Foreningen opbyggede en stor svømmeafdeling, som under Ingeborg Paul-Petersens ledelse fik stor international og sportslig succes i 1920'erne, 1930'erne og 1940'erne. Således var DKG orienteret mod den sportslige del af idrætsfeltet.

Kvindelig Idrætsforening (KI) blev stiftet i 1906 af en gruppe udbrydere fra KKG i protest mod bestyrelsens restriktive holdning til kvindegymnastik. KIs formål var at virke for rationel gymnastik og anden idræt. Foreningen havde fra starten andre idrætsdiscipliner end gymnastik på programmet. KI blev på få år ligeså stor som KKG og påtog sig også et socialt ansvar ved at oprette billige gymnastikhold. KIs udgangspunkt var svensk gymnastik men i en kraftigere udgave end i KKG. Med sin mere sportslige tilgang til gymnastik var KI – ifølge egen selvforståelse – med til at danne bro mellem gymnastik og sport, og meldte sig i stiftelsesåret ind i DGF. Også for KIs ledere og undervisere gjaldt det, at mange af dem var forankrede i det pædagogiske felt. To af KIs mest markante ledere var gymnastiklærerinderne Nanna Lønborg⁸⁶ og Esther Schrøder.⁸⁷

Kvindelige Studenters Idrætsforening blev stiftet i 1917, og fra starten var der fægtning og gymnastik på programmet. I 1920 blev foreningen optaget i Universitetets Studenter Gymnastikforening (USG). Den centrale underviser på USGs gymnastikhold for kvinder var gymnastiklærerinden Agnete Bertram,⁸⁸ som samtidigt med engagementet i USG drev en privat kvindegymnastikskole fra 1920-42. Fra 1928-33 etablerede hun tillige en etårig gymnastiklærerindeuddannelse. Agnete Bertram skabte som den første danske akademisk uddannede gymnastiklærerinde et nyt æstetisk og videnskabeligt begrundet gymnastiksystem.

De omtalte aktører i den københavnske del af subfeltet for kvindegymnastik gav kvinder mulighed for at dyrke gymnastik og anden idræt i miljøer, hvor kun kvinder havde adgang. Aktørerne havde til en vis grad et interessefællesskab, som når de arrangerede fælles stævner og opvisninger, og da de sluttede op om at stifte Nordisk Forbund for Kvindegymnastik i 1922. Men de havde også hver deres syn på legitim kvindegymnastik, som de positionerede over for hinanden og over for andre af kvindegymnastikkens aktører.

Højskoler

Den svenske gymnastik har en historisk tilknytning til 1800-tallets folkelige bevægelser, folkehøjskolerne og grundtvigianismen.⁸⁹ Gymnastiksystemets videnskabelighed, korpsånd, ordenssans og kropsmodellering passede som hånd i handske ind i de folkelige bevægelses politiske og ideologiske kampe. Højskolerne spillede således fra midten af 1880'erne en væsentlig rolle for den svenske gymnastiks udbredelse, ikke mindst gennem de såkaldte delingsførerkurser, som fra 1878 gav kursisterne en gymnastikuddannelse, som kvalificerede dem til at undervise i det frivillige foreningsliv. Mange højskoler indførte tidligt gymnastik for piger, og på flere højskoler blev der oprettet kvindelige delingsførerafdelinger.⁹⁰ I det følgende omtales de tre højskoler, som var de mest centrale aktører i relation til kvindegymnastik.

Askov Højskole var fra midten af 1880'erne centrum i grundtvigianernes bestræbelser på at indføre den svenske gymnastik som led i den moralske og politiske opdragelse af landbougdommen.⁹¹ Askov Højskole holdt delingsførerkurser i gymnastik fra 1889.⁹² Gymnastiklærerinden Ingeborg Appel⁹³ fik stor betydning for, at gymnastikken blev taget op af den kvindelige landbougdom. Fra 1900 blev der hvert år afholdt et af statens feriekurser i gymnastik for lærerinder på Askov Højskole under ledelse af Ingeborg Appel og hendes bror Olav Schrøder.⁹⁴ Der var således en relation mellem højskolen og det pædagogiske felt. Mange af kvindegymnastikkens frontkæmpere var elever af Ingeborg Appel, og hun holdt kontakt til mange af dem.⁹⁵ Også den magtfulde gymnastikinspektør K. A. Knudsen⁹⁶ hørte til Ingeborg Appels personlige netværk. Ingeborg Appel tilhørte den restriktive linje af anden pionergeneration, som i hvert fald i begyndelsen var forbeholden over for sport og kvinders ydre emancipation.

Ollerup Gymnastikhøjskole blev grundlagt af Niels Bukh⁹⁷ i 1920. Fra starten uddannede han delingsførere af begge køn. Niels Bukh var blandt andre inspireret af Elli Björkstén. Han ansatte gymnastiklærerinder til at undervise de kvindelige elever, men underviste dem også selv. Selvom Bukhs gymnastik blev berømmet i ud- og indland, var især hans kraftige kvindegymnastik genstand for kritik især fra tilhængerne af den björksténske kvindegymnastik. Også Bukh havde en nær relation til K. A. Knudsen, som på sin side var stærkt begejstret for Bukhs primitive gymnastik.⁹⁸

Snoghøj Gymnastikhøjskole for kvinder blev etableret af Anna Krogh⁹⁹ og Jørgine Abildgaard¹⁰⁰ i 1925. Indtil da havde de i fællesskab ledet den kvindelige delingsførerafdeling ved Hadsten Højskole. Gymnastikhøjskolen havde nære relationer til den gymnastiske del af idrætsfeltet, mens overlap-

pet med det pædagogiske felt var mere begrænset. Derfor indtager Snoghøj Højskole ikke en central plads i afhandlingen.

Frontkæmpere

Det vil altid bero på et personligt skøn, om man på grundlag af eksisterende kildemateriale tildeler et menneske en særstatus for dets indsats på et historisk område. Personerne, som er biograferet i det følgende, er udvalgt, fordi de har sat sig kvindehistoriske og gymnastikhistoriske spor. De er født i perioden 1864-93. Nogle få kan tilskrives en pionerstatus, mens de fleste var frontkæmpere, som var med til at forny og reformere kvindegymnastikken.

INGEBORG APPEL, f. SCHRØDER (1868-1948), datter af højskoleforstander Ludvig Peter S. og højskolemoder Charlotte Wagner; gift 1891 med højskoleforstander, kultusminister Jacob Appel (1866-1931). Eksamineret gymnastikdirektør ved GCI i Stockholm 1887-89. Fortjenstmedaljen i Guld 1939. Optaget i *DBL* og *DKL*.

Ingeborg Appel blev født, levede og døde på Askov Højskole. Som elev på Vallekilde Højskole i sommeren 1885 mødte hun den svenske gymnastik, som blev introduceret til kvinderne af den svenske gymnastikdirektør Sally Högström. Hjemvendt fra Vallekilde begyndte Ingeborg Appel at undervise i gymnastik, og efter uddannelsen til gymnastikdirektør i Stockholm blev hun leder af kvindegymnastikken på Askov. Hun uddannede tusindvis af unge landbopiger til gymnastikledere og fik derved betydning for udbredelsen af den svenske gymnastik på landet. Ægteparret Appel var forstandere fra 1906-1928, og under ægtefællens ministerperioder varetog Ingeborg Appel den daglige ledelse, samtidig med at hun underviste i gymnastik og sundhedslære, passede sine fem børn og var hele højskolens husmoder. Ingeborg Appel, som var én af kvindeidrættens 2. generations pionerer var på samme tid positiv og forbeholden over for kvindesagen.

Hun var ikke medlem af Dansk Kvindesamfund, men talte positivt om dets store arbejde for kvinderne. Som ung mente hun, at kvinderne skulle stille mod at opnå kommunal stemmeret, men at de endnu var for uoplyste til at få stemmeret til Rigsdagen. Selvom hun mente, at kvindens vigtigste funktion var husmoderens, mens manden skulle være forsørger, havde hun selv et meget aktivt arbejdsliv, og hun var et banebrydende eksempel for gifte kvinders udfoldelsesmuligheder. Senere støttede hun dog bestræbelserne for kvinders ydre emancipation i form af politisk medborgerskab. Under uddannelsestiden skrev hun til sin forlovede om sin forestilling om sit fremtidige virke som aktiv og ansvarlig medborger: ”Jeg vil gerne være med til at opfostre en kraftig og ædel slægt. Vil mændene og samfundet ikke stille krav til os, må vi selv gøre det. Det kvindelige, det kærlige, det moderlige må udvikles, – og synet på hele livet både åndeligt og legemligt. Emancipationen hader jeg”.¹⁰¹

AGNETE BERTRAM (1893-1983), datter af arkitekt Arnold Viggo Eduard B. og lærer Astrid Susanne Wesenberg; gift (borgerlig vielse) 1925 med gymnastikinspektør N. C. D. Petersen¹⁰² (1892-1975). Student fra Marie Kruses skole 1912, cand. mag. i dansk, engelsk og gymnastik 1920. Ling-medalje 1939. Ridder af Dannebrog 1958. Optaget i *DBL* og *DKL*.

Agnete Bertram kom til fra et københavnsk middelklassehjem. Hun tog som den første kvinde gymnastik som bifag på universitetet. Under uddannelsen oplevede hun et modsætningsforhold mellem den praktiske undervisning i gymnastik og professor Johannes Lindhards¹⁰³ undervisning i fysiologi, og hun satte som mål at udvikle en kvindegymnastik, der var i overensstemmelse med Lindhards videnskabelige principper. Hun mente, at kvindegymnastik skulle være fysiologisk begrundet og æstetisk opdragende – et mål, som skulle nås gennem en ”naturlig” og ”rytmisk” bevægelsesgymnastik. Hun var gymnastiklærerinde i USG 1920-66, og gymnastikinspektrice samme sted 1943-66. Hun drev desuden en privat kvindegymnastikskole 1920-42, som især tiltrak det københavnske borgerskabs piger og kvinder.

I en kort årrække fra 1928 drev hun en etårig gymnastiklærerindeuddannelse. Agnete var internationalt orienteret. Hun foretog sammen med sine gymnaster mange succesfulde rejser til USA og Europa 1925-57, hvor hun gav opvisninger, kurser og forelæsninger. Hun holdt desuden kurser for adskillige grupper af udenlandske gymnastiklærerinder. Da den første internationale kongres om gymnastik og fysisk aktivitet for piger og kvinder blev afholdt på Københavns Universitet i 1949, var Agnete Bertram formand for den danske organisationskomité. Fra 1957 fik hun ret til at holde forelæsninger på Københavns Universitet. Agnete Bertram skrev adskillige lærebøger og artikler, blandt andet *Hjemmegymnastik* (1927) og *Naturlig Gymnastik* (1932). Som noget nyt lod Agnete Bertram gymnastikken ledsage af musik, og hun udgav nodehæfter og grammofonplader med klassisk musik til brug for både undervisning og hjemmegymnastik. I 1923 indspillede hun en undervisningsfilm ”En Time i Agnete Bertrams Kvindegymnastik”.

ELLI BJÖRKSTÉN (1870-1947), datter af læge Johan Isak B. og Elise Ollongren, Finland. Eksamineret fra professor Asps institut for uddannelse af gymnastiklærerinder i Helsingfors 1890, Eksamineret gymnastikdirektør ved GCI i Stockholm 1895. Modtog bl.a. Kongelig Belønningsmedalje i Guld 1929 og Ling-medalje 1933.

Elli Björksténs interesse for gymnastik blev vakt allerede i skoletiden, og efter den første gymnastiske uddannelse blev hun ansat som gymnastiklærerinde ved Nya Svenska Samskolan 1890-1913.¹⁰⁴ Hun fik orlov til at gå på GCI i Stockholm, og her knyttede hun sine første danske kontakter til bofællerne Johanne Lund¹⁰⁵ og Paula Schmidt¹⁰⁶, som siden blev ledere i KKG. Siden den tidlige ungdom var Elli Björkstén medlem af den første nordiske kvindegymnastikforening ”Gymnastikforeningen för fruntimmer i Helsingfors”. Hjemvendt fra Stockholm blev hun leder af foreningens dyg-

tigste hold og udviklede her sine ideer og principper for kvindegymnastik. Med udgangspunkt i forestillingen om den kvindelige særart ønskede hun ”at gøre Kvindegymnastikken kvindelig [...] En brændende længsel efter Skønhed og Harmoni har givet mig Tanken om en Gymnastik [...], som var i Overensstemmelse med vor kvindelige Natur, med det som vi inderst inde holder for vort Kvindeideal i legemlig Henseende”.¹⁰⁷ Elli Björkstén skabte ikke et nyt gymnastiksystem, men tog udgangspunkt i og reformerede den svenske gymnastik. De grundlæggende principper var den svenske gymnastiks formkrav og isolerede muskelarbejde. Hun stræbte efter at fjerne det spændte og stive i stillingsgymnastikken til fordel for en rytmisk, kraftbesparende bevægelsesgymnastik, der var præget af lethed, spændstighed og livfuldhed. De enkelte øvelser blev sat sammen, så de krævede en nøje koordination og balance mellem forskellige kropsdele. Yderligere et element var det rolige åndedræt, som hun havde erfaret var essentielt for bevægelsernes frigjorthed. Elli Björkstén blev et førende navn i finsk kvindegymnastik, og hun var ansat ved Universitetets Gymnastikinrättning i Helsingfors 1913-38. Det store internationale og folkelige gennembrud skete ved hendes opvisning ved de olympiske lege i Stockholm i 1912. På opvisningsturneer i Danmark i 1914 og 1927 blev hun kendt af en større dansk offentlighed.

Elli Björkstén besøgte første gang København i 1902. Ved Johanne Lunds og Paula Smiths mellemkomst overværede hun skole- og foreningsgymnastik,¹⁰⁸ ligesom hun indledte sit livslange venskab med K. A. Knudsen.¹⁰⁹ I 1906 holdt hun det første kursus i Danmark for KKGs gymnastiklærerinder. Siden underviste hun otte gange på kurser i Danmark¹¹⁰ og opbyggede et stort netværk, som udviklede sig til nære venskaber med to af kvindegymnastikkens frontkæmpere; Else Thomsen og Sigrid Nutzhorn.¹¹¹

Gennem såvel Elli Björksténs egne kurser i Danmark som gennem hendes danske tilhængeres arbejde kan man sige, at den björksténske kvindegymnastik efterhånden blev en central aktør i subfeltet for kvindegymnastik. Den björksténske kvindegymnastiks position blev styrket med dannelsen af Nordisk Forbund for Kvindegymnastik i 1922. Forbundet samlede Nordens gymnastiklærerinder på årlige kurser og kongresser på skift i de fire nordiske lande. I sidste halvdel af 1930erne trådte forbundets danske afdeling i karakter i en mangeårig kamp for at få oprettet et fuldt embede for en kvindelig statslig gymnastikinspektør.

Elli Björkstén udgav *Kvinnogymnastik* I og II (1918, 1923, del II i red. udgave 1932), som blev oversat til finsk, engelsk, fransk, polsk og dansk.

NANNA REIMER f. LØNBORG¹¹² (1881-1971), datter af fotograf Adolf C. B. L. og Conradine Hansen; gift 1906 med forfatteren Harald Nielsen, skilt ca. 1913, gift ca. 1927 med skoleinspektør L. Reimer. Elev på N. Zahles Skole. Statens Kursus i Gymnastik 1898-1899.

Nanna Lønborg, niece til forstander for N. Zahles Børneskole Katrine Lønborg, blev under skolegangen på N. Zahles Skole klar over, at gymnastik skulle være hendes fag. Efter uddannelsen på det første hold på Statens Kursus i Gymnastik, var hun gymnastiklærerinde ved N. Zahles Skole 1899-1902. Hun var gymnastiklærerinde på Det danske Selskabs Skole 1901-11, hvor hun var kollega med studiekammeraten, gymnastik- og sløjd-lærer Aage Budtz-Jørgensen,¹¹³ som blev hendes pædagogiske læremester og ven. Hendes livsværk var dog de 37 års virke som gymnastiklærerinde ved Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut 1907-44. Nanna Lønborg var fra 1900 både underviser og leder i Københavns Kvindelige Gymnastikforening. Efter en konflikt om foreningens elitehold stiftede hun sammen med ligesindede Kvindelig Idrætsforening, hvis formand hun var fra 1920-23. Nanna Lønborg mente, at gymnastikken skulle være lystbetonet og kompensere for et stillesiddende liv, mens tilhængerne af den bjørksténske kvindegymnastik fandt hendes gymnastik for kraftig, mandhaftig og ukvindelig.

KNUD ANTON KNUDSEN (1864-1949), søn af gårdejer Knud K. og Karen K. J. Hansen. Studentereksamen Odense Katedralskole 1883, cand. theol. 1889, eksamineret gymnastikdirektør fra GCI i Stockholm 1891. Ridder af Dannebrog 1905, Optaget i *DBL*.

Som yngste deltager kom K. A. Knudsen med ”Norlandertylvten” til Lund i 1885, hvor kurset i svensk gymnastik blev retningsgivende for hans fremtidige virke, idet han her fik en urokkelig tro på systemets opdragende værdi. Efter den teologiske embedseksamen blev han uddannet på GCI i Stockholm og var derefter højskolelærer i Ryslinge 1891-95. I 1895 flyttede han til København, hvor han arbejdede med sygegymnastik og underviste på N. Zahles Skole og på N.H. Rasmussens¹¹⁴ institut indtil 1898. K. A. Knudsen og N. H. Rasmussen var nogle af hovedstadens ivrigste forkæmpere for svensk gymnastik.

K. A. Knudsen blev leder af det nyoprettede Statens Kursus i Gymnastik i 1898 og blev desuden udnævnt til statens gymnastikinspektør 1904. Ansættelserne lå i forlængelse af resultaterne af både den lille og den store Gymnastikkommission, som autoriserede den svenske gymnastik i det pædagogiske felt. Som tidligere højskolelærer, redaktør af *Ungdom og Idræt* 1897-1901 og formand for Delingsførerforeningen 1912-16 havde han nære relationer til den gymnastikorienterede del af idrætsfeltet.

K. A. Knudsen var fra starten positiv over for Elli Björksténs reformarbejde og positionerede hendes principper om kvindegymnastik. Han støttede adskillige initiativer, som øgede gymnastiklærerindernes indflydelse på pige-gymnastikken i skolen. Mens venskabet med Elli Björkstén blev livslangt, kølnedes forholdet til de førende danske gymnastiklærerinder i takt med, at de stillede krav om stadig mere selvstændighed.

K. A. Knudsen arbejdede med stor ihærdighed og energi for den svenske gymnastik, men kom også ud i personlige og faglige konflikter med sine modstandere. Til hans skarpeste kritikere hørte professor Lindhard, som anklagede ham for at være uvidenskabelig. I 1926 anlagde K. A. Knudsen en injuriesag mod Lindhard og tre andre tidligere kolleger, som i en skriftlig udtalelse havde erklæret, at K. A. Knudsen var manipulerende, utroværdig, uredelig og uhæderlig i sin magtfulde stilling. K. A. Knudsen fik ikke medhold i hverken byret eller landsret, og efter den pinsomme og medicombruste retssag trak han sig som forstander for Statens Gymnastikinstitut i 1927, mens han fortsatte som gymnastikinspektør indtil pensioneringen i 1934.¹¹⁵

SIGRID NUTZHORN¹¹⁶ (1876-1959), datter af højskolelærer, komponist Heinrich Nutzhorn og Ane Johanne Bertelsen. Askov Højskoles udvidede højskolekursus 1892-93, eksamineret gymnastikdirektør ved GCI i Stockholm 1899. Kgl. Belønningsmedalje i guld 1938. Optaget i *DKL*.

Sigrid Nutzhorn voksede op i et grundtvigiansk og musikalsk miljø på Askov Højskole, hvor faren var musik- og historielærer. Faren var geografilærer på N. Zahles skole i begyndelsen af 1860erne og bevarede siden venskabet til N. Zahle.¹¹⁷ Moderen var søster til politikerens Chresten Bergs hustru.¹¹⁸ Som barn overværede Sigrid Nutzhorn en gymnastikopvisning af de mandlige, svenske studenter fra Lund, som turnerede i Danmark i 1885. Opvisningen gjorde et stærkt indtryk, og hun besluttede tidligt, at hun ville være gymnastiklærerinde. Efter at have deltaget på Askovs udvidede højskolekursus 1892-93, modtog hun privatundervisning i anatomi og gymnastik af Ingeborg Appel. Den første erfaring som gymnastiklærerinde fik hun på Th. Langs Skoler i Silkeborg 1895-97. Som nyuddannet gymnastikdirektør blev hun ansat på N. Zahles Skole, hvor hun underviste i gymnasieafdelingen 1899-1941 og på seminariet 1900-45.

Sigrid Nutzhorn havde et stort netværk både i forhold til kvindegymnastikkens aktører og i forhold til aktører fra de omgivende felter, og hun var i hele sit virke optaget af ideen om kvindegymnastikkens feminisering. Sammen med kolleger var hun med til at presse Kultusministeriet til at indføre kvindeligt tilsyn med skolens pige-gymnastik. Hun var blandt de tre kvinder, som blev ansat ved tilsynet i Statens Gymnastikinspektion i 1908, et arbejde hun fastholdt indtil 1935. Efter sin medvirken i et ministerielt nedsat kommissionsarbejde om gymnastikken i de højere pigeskoler 1908-14 udgav hun sammen med K. A. Knudsen lærebogen *Legemsøvelser for Pigeskolen* (1913). Sigrid Nutzhorn var kortvarigt leder og underviser i KKG omkring 1900. Hun blev en begejstret tilhænger af Elli Björkstén, hvis principper hun tilegnede sig på Björksténs danske kurser og ved et ophold på universitetet i Helsingfors i 1917. De to kvinder blev nære venner og førte en omfattende brevveksling. Sigrid Nutzhorn var en central praktisk og strategisk aktør i NFK, både før og efter forbundets stiftelse. Hun var

vicepræsident 1922-47, præsident 1947-59 og formand for NFK-Danmark 1922-49. I sidste halvdel af 1930erne forsøgte Sigrid Nutzhorn med forankring i NFK og i sin sociale og kulturelle kapital gennem et omfattende lobbyarbejde at påvirke en række folketingspolitikere til at støtte og arbejde for oprettelsen af et kvindeligt gymnastikinspektørembede.

Ved siden af disse aktiviteter var hun en flittig skribent og foredragsholder, formand for Svensk Sygegymnastikforening 1907-11, medredaktør af *Gymnastisk Tidsskrift* 1917-24, censor i gymnastik på Statens Gymnastikinstitut 1914-42 og lærerinde i musikteori samme sted 1941-50. Hun havde et pragmatisk og humoristisk livssyn. Fra 1942 boede hun sammen med kollegaen vicegymnastikinspektør Martha Christensen.¹¹⁹

MAGDALENE PAUL-PETERSEN
(1873-1936)

INGEBORG PAUL-PETERSEN
(1876-1952)

MAGDALENE PAUL-PETERSEN (1873-1936) og INGEBORG PAUL-PETERSEN (1876-1952), døtre af gymnastikpædagog, krigsassessor Paul Bartholdus Petersen og Anna f. Restorff. Begge uddannet som danse-, gymnastik- og svømmelærerinder fra Paul Petersens Institut i henholdsvis 1892 og 1893/98. Modtog kgl. Belønningsmedalje i guld i hhv. 1928 og 1937. Begge optaget i *DBL* og *DKL*.

De to søstre overtog ledelsen af Paul Petersens Institut efter hans død i 1906. De videreførte og udviklede faderens alsidige gymnastiske linje. De videreførte ligeledes DKG, hvor Magdalene Paul-Petersen var formand 1909-36, og Ingeborg Paul-Petersen var formand 1936-51. Magdalene Paul-Petersens virke lå primært i en selvstændig udvikling af den danske kvinde- og børnegymnastik, som både var loyal over for faderens arbejde

og var inspireret udefra. Kvindespørgsmålet optog hende meget, og hun var medlem af Dansk Kvindesamfund. Hun var desuden én af de første kvinder, som opnåede en ledelsepost i idrættens landsorganisationer. Hun var medlem af DGFs hovedbestyrelse 1912-36 og af DIFs repræsentantskab fra 1921-28. Hun var desuden gymnastiklærerinde ved Københavns Skolevæsen 1895-1936.

Ingeborg Paul Petersens primære funktion på instituttet og i DKG var undervisningen i svømning. Hun var en pioner inden for svømmesporten, idet hun medvirkede til at udvikle svømningen teknisk og metodisk. Som træner førte hun mange af de kendte svømmepiger i 1920erne, 1930erne og 1940erne frem til internationale resultater.

ELSE THOMSEN (1879-1951), datter af gårdejer Mikkelt Hansen T. og Inger Marie Schmidt. Vester Vedsted efterskole, lærereksamen fra Ribe Seminarium 1902, Statens Kursus i Gymnastik 1903-04. Fortjenstmedalje i Guld 1936. Optaget i *DBL* og *DKL*.

Else Thomsen voksede op i en stor børneflokk på en gård nord for 1864-grænsen. Faderen var blevet tvunget til at forlade sin slægtsgård, som lå lige syd for den nye grænse, og kærligheden til Sønderjylland samt en kristen tro var grundlaget for Else Thomsens livssyn. Efter et år på efterskole besluttede hun, at hun ville være lærerinde. Som eneste kvindelige elev i sin klasse på det nystartede Ribe Seminarium, havde hun sit første møde med gymnastikken, som hun deltog i sammen med de mandlige elever. Efter lærereksamen gennemførte Else Thomsen med udmærkelse Statens Kursus i Gymnastik. Hun blev ansat i Københavns Skolevæsen, men da hun ikke havde en svømmeuddannelse, fik hun ikke lov at undervise i gymnastik, selvom faget havde hendes største interesse. I stedet skabte hun en skolestuegymnastik, som indgik i den almindelige skoleundervisning, og som hun udgav artikler og bøger om.

Fra anden side blev der dog gjort brug af hendes store gymnastikfaglige evner. Hun underviste på de såkaldte feriekurser i gymnastik, som var tre

ugers efteruddannelseskurser for lærerinder og gymnastiklærerinder. Sammen med Sigrid Nutzhorn og K. S. A. Præstgaard blev hun assistent ved Statens Gymnastikinspektion i 1908 og førte tilsyn med pige-gymnastikken i de højere skoler og købstadskolerne. Tre gange holdt hun orlov fra Københavns Skolevæsen. Første gang rejste hun til Nebraska, USA, for at undervise i gymnastik på en dansk højskole 1911-12. Dernæst var hun vikar for Nanna Lønborg på Statens Gymnastikinstitut 1913-14, og gik til arbejdet med karakteristisk ydmyghed og entusiasme. Kort før havde hun deltaget på Elli Björksténs feriekursus i 1913 og havde der besluttet at vie sit arbejdsliv til at udbrede den björksténske kvindegymnastik i Danmark. Det fik hun mulighed for at realisere under den tredje orlov 1916-19, hvor hun var fast assistent i Gymnastikinspektionen. Hun inspicerede skolernes pige-gymnastik og holdt hundredvis af korte instruktionskurser for gymnastiklærerinder i hele landet. Ved orlovens udløb fik hun tilbud om at fortsætte arbejdet under titlen gymnastikinspektrice. Hun betingede dog, at der med titlen fulgte øget selvstændighed. Det krav blev ikke honoreret, og efter nogle måneders forhandlinger med Kultusministeriets embedsmænd trak hun sig fra stillingen. Kort efter tiltrådte hun et nyoprettet embede som gymnastikinspektør for pige-gymnastikken i København. I embedet, som hun bestred indtil pensioneringen i 1946, var hun ligestillet med sin mandlige kollega.

Ved siden af dette virke fortsatte Else Thomsen med at formidle den björksténske kvindegymnastik på kurser samt i foredrag og artikler. Hun var med til at stifte NFK, men blev aldrig én af forbundet centrale aktører. Hun var dog medlem af den danske redaktion fra 1924 og hovedredaktør af *Nordisk Kvinnogymnastik* fra 1941. Et større engagement lagde hun i KKG, hvor hun var leder og underviser fra 1906. Hun sad i bestyrelsen fra 1914 til sin død, og var formand 1920-24. KKG var flettet sammen med hendes private netværk, idet alle hendes bofæller også var engagerede i KKG. Hun boede sammen med Hansine Andersen¹²⁰ og senere Julie Friis-Skotte¹²¹ på 1. sal i en villa, som var ejet af K. S. A. Præstgaard, som boede sammen med Petra Brandt.¹²² Til Else Thomsens nære netværk hørte også Elli Björkstén, som hun korresponderede og rådførte sig med i faglige og personlige sager.

Else Thomsen var en af de første kvinder, som blev valgt ind i idrætsorganisationernes besluttende organer, idet hun sad i DIFs bestyrelse fra 1928-32. Ved siden af det omfattende engagement i relation til skole- og kvindegymnastik sad Else Thomsen i bestyrelsen for Foreningen til Skolehygiejnens Fremme 1924-42, var formand for Københavns Legeplads-

forening 1926-46 samt medlem af både Dansk Kvindesamfund og Danske Kvinders Beredskab 1939-45. Posthumt udgav en kreds af venner *Mindebog om Else Thomsen* (1951).

JØRGINE ABILDGAARD¹²³ (1893-1962), datter af gårdejer Rasmus Nielsen og Anna Sørensen. Sorø højskole 1910-11, privat delingsførerkursus hos Olav Schrøder i Odense 1911, Askov højskole 1915-16, Statens Gymnastikinstitut 1916-17, Askov udvidede højskole 1917-19. Ridder af Dannebrog 1954. Optaget i *DKB* og *DKL*.

ANNA KROGH (1893-1985) datter af mejerist Villads Christensen K. og Christiane Jensen. Privat delingsførerkursus hos Olav Schrøder i Odense 1909, Uldum højskole 1911-12, Askov udvidede højskole 1914-16, Statens Gymnastikinstitut 1917-18. Ridder af Dannebrog 1954. Optaget i *DKL*.

Anna Krogh og Jørgine Abildgaard mødte hinanden på Askov Højskole. Efter et par år, hvor de hver især blev efterspurgt ledere ved delingsførermøder og kurser i hele landet, indledtes deres mangeårige samarbejde med ansættelsen ved Hadsten Højskoles delingsførerafdeling 1920-25. De var inspirerede af den björkstenske kvindegymnastik, og deres store fortjeneste var at formidle den til tusindvis af kvindelige delingsførere. De korresponderede jævnligt med Elli Björkstén, men relationen forblev faglig. De to kvinder tilsluttede sig kvindegymnastikkens selvstændighedsstrategi og

forfægtede deres synspunkter i *Ungdom og Idræt* i 1920'erne, hvor Jørgine Abildgaard blev den første kvindelige redaktør fra 1922-30.

De to kvinders fælles livsværk blev samarbejdet omkring Snoghøj Gymnastikhøjskole, som de drev sammen fra 1925-55. Udover den bjørksténske kvindegymnastik var de overordnede mål på højskolen knyttet til den sønderjyske sag, det nordiske og et kristent livssyn. Hvor Jørgine Abildgaard var åndeligt søgende og kunstnerisk, så var Anna Krogh administrator og praktisk anlagt. Efter højskolens 25 års jubilæum i 1950, faldt deltagerantallet drastisk på grund af konkurrencen dels fra nye gymnastik- og idrætshøjskoler og dels fra nye gymnastiksystemer, som fortrængte den bjørksténske kvindegymnastik. En strid om Solvejg Bording,¹²⁴ som var blevet ansat som gymnastiklærerinde i 1933, førte i 1955 til et brud mellem de to forstandere. Anna Krogh flyttede, og Jørgine Abildgaard videreførte højskolen, indtil hun måtte give op i 1958. De to kvinder udgav sammen *Øvelser til Kvindegymnastik* (1928), mens Jørgine Abildgaard selv udgav *Digte* (1936) og prædikensamlingen *Min Sjæl lov Herren* (1940).

Det videnskabelige felt og den moderne idræt

1800-tallets nye natur- og lægevidenskab bidrog aktivt til at udforme en bestemt norm om kvindelighed ved at tage udgangspunkt i kroppen og kvindens reproduktive evne.¹²⁵ Videnskabens mål var at klassificere og afsløre kønnet og kvindens natur som noget absolut og essentielt. Denne forestilling om de to køns forskellighed eller 'særart' blev til i en proces, hvor videnskabelige argumenter blev blandet med ideologi.

Det naturvidenskabelige gennembrud var forbundet med det moderne gennembruds nye tanker og livssyn. Industrialiseringen i Europa førte tanker og problemer med sig, som kom noget forsinket til Danmark omkring 1870. De kom blandt andet til udtryk i Georg Brandes' berømte forelæsningsrække i 1871 om de nye strømninger i europæisk litteratur. Tidens idealer var realisme, socialisme, sekularisering, positivisme og videnskab. De nye videnskabsidealere førte til en professionalisering af natur- og lægevidenskab, som betød, at læger og videnskabsmænd fik en særlig status og forklaringskraft i forhold til at løse det moderne samfunds problemer. Den videnskabelige saglighed frem for moral skulle forklare fænomener som naturlige virkninger af naturlige årsager.

Naturvidenskabens producerede blandt andet ny viden om den kvindelige anatomi og fysiologi. Der blev udformet en lang række teorier om

mennesket, såsom race- og degenerationsteorier, Darwins udviklingslære, teorien om den begrænsede energimængde samt reproduktionsteorien. Ifølge reproduktionsteorien var kvindens evne til at føde og opfostre børn konstituerende for kvindelighed. Ved at moderen og det reproduktive kom i centrum, formidlede videnskaben et billede af, at kvindens liv var bestemt af de reproduktive organer. Reproduktionsteorien fostrede argumenter om, at visse livsområder var et særligt kvindeligt ansvar. Det gjaldt opdragelsen af de små børn, sygepleje og anden omsorg samt hjemmets husførelse. Det var funktioner, som kunne give kvinden en identitet som kvinde.

Af særartsideologien udsprang også en forestilling om, at kvinder havde særlige anlæg for det sociale. Lægevidenskaben havde stor indflydelse på udformningen af en statslig sundheds- og socialpolitik, hvilket var et område, som tidligere havde været båret af filantropiske initiativer. Det udmøntedes eksempelvis i, at kvinder som mødre fik en hovedrolle, når det gjaldt kampen mod spædbarnsdødelighed og for børns sundhed og hjemmets hygiejne.¹²⁶ Desuden var forestillingen med til at bane vejen for udviklingen af særlige kvindelige fagområder som sygepleje, sundhedspleje, omsorg og undervisning.¹²⁷ Således skabte den naturvidenskabelige forståelse af køn på samme tid begrænsninger og nye muligheder for kvinders udfoldelse i og udenfor hjemmet, og ofte havde kvinder selv en interesse i en øget sekularisering og professionalisering.¹²⁸

Den naturvidenskabeligt funderede særartsideologi, der betonede de to køns forskellighed, var med til at konstruere faste kategorier for normalt og unormalt og for mandlige og kvindelige dyder. Gennem kategorierne kunne den sociale orden legitimeres, og videnskaben havde dermed en moralsk dimension. Samtidig skabte forestillingen om de særligt kvindelige funktioner nye muligheder og livsbetingelser for kvinder. Videnskaben var således på samme tid fornyende og bevarende, revolutionær og reaktionær.

Læger spillede en central rolle i konstitueringen af kvindegymnastikkens og kvindeidrættens egenlogik i 1800-tallet, og de fastholdt deres position ind i 1900-tallet.¹²⁹ I det følgende omtales en række læger, som havde indflydelse på kvindegymnastikkens udvikling. Lægen A.G. Drachmann¹³⁰ repræsenterede den første generation af kvindeidrættens pionerer før 1880. Han indførte en svensk og senere fransk inspireret pigegymnastik og oprettede to gymnastikinstitutter for piger og kvinder i 1859 og 1865. Desuden holdt han kurser for lærerinder, som så småt begyndte at undervise i gymnastik i de private pigeskoler.¹³¹ Han udgav lærebogen *Gymnastik for den kvindelige Ungdom* (1865). Drachmanns perspektiv på pigegymnastik var sundhed og

hygiejne. Gymnastikken holdt sig inden for tidens normer om kvindelighed, men tilbød samtidig kvinderne nye muligheder og udfordringer.¹³²

Til anden generation af kvindeidrættens pionerer efter 1880 hørte lægen Fr. Howitz, som repræsenterede den moderne videnskabelige tilgang. Han mente, at "Svømning, Ridning, Bicyklen, Skøjteløb alle indeholder de visse gynækologiske Farer, naar de drives paa uheldig Maade," hvorimod "fornuftigt ledet Gymnastik" godt kunne accepteres udenfor menstruationsperioden, fordi den sikrede en god holdning og pæn figur.¹³³ Udtalelsen var med til at sætte rammerne for kvindernes muligheder i forhold til gymnastik og sport, således at gymnastik lå tættere på det socialt acceptable end mere sportsprægede idrætspraktikker.

Lægernes videnskabelige resultater indgik i argumentationen for, at piger og kvinder skulle have øgede muligheder for at opnå sundhed gennem fysisk aktivitet. Lægen Axel Hertel¹³⁴ påviste en betydelig sygelighed hos børn og især piger i de højere drenge- og pigeskoler i København i 1881. Han konkluderede, at sygeligheden var forårsaget af for meget stillesiddende arbejde og for lidt fysisk aktivitet. En regeringskommission foranstaltede efterfølgende en landsdækkende undersøgelse, som viste, at problemet ikke kun gjaldt sundhedstilstanden hos hovedstadens børn. Kommissionens betænkning konkluderede, at sundhedsproblemet var af både fysisk og moralsk karakter. Den anbefalede, at gymnastikundervisningen i fremtiden kom til at omfatte begge køn, og at ordnede lege og sundhedslære blev optaget i skolens fagkreds.¹³⁵

Efter det, som er blevet kaldt gymnastikkens brydningsfase,¹³⁶ blev den svenske gymnastik autoriseret i det pædagogiske felt med udgivelsen af *Haandbog i Gymnastik*¹³⁷ i 1899. At det netop var svensk gymnastik, som slog igennem i skolen, har Kayser Nielsen forklaret i systemets dyrkelse af teknik og videnskabelighed. Svensk gymnastik var på den måde et led i den nye dyrkelse af videnskab som tidens løsen.¹³⁸ *Haandbogens* bud på rationel gymnastik byggede således på videnskabelige idealer. Den legitimerede, at gymnastik var et almenmenneskeligt gode for både kvinder og mænd. Det kønsideologiske udgangspunkt var, at der var store ligheder mellem de to køns organismer, især i barneårene, og at opdragelsens mål var ens for begge køn. I praksis betød det, at *Håndbogens* gymnastik var stort set ens for begge køn. Forskellene havde til dels karakter af gradsforskelle, eksempelvis: "Den kvindelige Organisme har en svagere Benbygning end den mandlige. Bækkenet er bredere, Laarbenet mere skraatstillet. Ogsaa Muskler og Baand er i Almindelighed svagere, forskellige Underlivsorganer kræve særligt Hensyn, det kvindelige Nervesystem er ligeledes i Almindelighed mere

let paavirkeligt end det mandlige og endelig kunde forskellige æstetiske og andre lignende Hensyn komme til at gøre sig gældende”.¹³⁹

Lægerne deltog på begge sider i positioneringerne mellem dansk og svensk gymnastik. Således påstod en læge året efter *Haandbogens* udgivelse, at svensk gymnastik var uvidenskabelig: "... thi i alle Gymnastikkens Riger og Lande er den Svenske – med sit "fysiologiske" Grundlag med sine Systemer og Dogmer, med sine Formler og Tabeller, og sit hele stive og stillestaaende Tilsnit – det doktrinæreste af det doktrinære, det sorteste af al sort Skole".¹⁴⁰ Levy kritiserede, at *Haandbogen* ikke tog hensyn til den kvindelige særart med særlige anvisninger for kvinders gymnastik. Hans konklusion var, at Paul Petersens kvindegymnastik i højere grad tog hensyn til de "kvindelige Ejendommeligheder".

De skarpeste angreb på den svenske gymnastik kom nogle år senere fra fysiologen Johannes Lindhard, som var sin tids største videnskabelige autoritet i forhold til gymnastik og idræt. I "*Den specielle Gymnastiktheori*" (1914) kritiserede han den svenske gymnastik for at være uvidenskabelig og udokumenteret.¹⁴¹ I artiklen "*Kvindegymnastik*" fra samme år kritiserede han den svenske gymnastiks tilhængere for "Mangel paa Respekt for foreliggende anatomisk-fysiologiske Kendsgerninger". Efter således at have distanceret sig fra det uvidenskabelige fremlagde Lindhard videnskabelig dokumentation for de to køns grundlæggende forskellighed. På grundlag heraf argumenterede han for en kvindegymnastik, der var i overensstemmelse med de anatomisk-fysiologiske "Kendsgerninger". I modsætning til og som kritik af *Haandbogen* pointerede Lindhard, at de to køn "møder med forskellige Forudsætninger. Kvinder og Mænd har desuden ikke blot en forskellig social men tillige en forskellig zoologisk Funktion, følgelig maa Udviklingens Maal være forskelligt i de to Tilfælde, og følgelig kan Legemsøvelser, der er rationelle for Kvinder ikke være det for Mænd og omvendt".¹⁴²

Lindhard benyttede reproduktionsteorien i sin argumentation for kvindegymnastikkens indhold og funktion. Gymnastikken skulle indrettes på en måde, så hendes reproduktive evner blev optimerede. Muskulaturen skulle udvikles så kvinden blev stærk nok til svangerskab, fødsel og amning, mens kraftigere muskulatur var "inderlig overflødig" – stærke kvinder var fåtalige, "og adskillige af dem er endda blot forklædte mænd".¹⁴³ Med teorien i hånden blev der givet detaljerede anvisninger for specifikke øvelseres værdi. Ligevægtsøvelser og rytmiske bevægelser var særdeles egnede for kvinder. Kvinders lavere tyngdepunkt og bedre koordinationsevne gav dem særlige forudsætninger for ligevægtsøvelserne, og dansen var angiveligt "for den

voxne Kvinde, hvad Legen er for Barnet, et naturligt Udtryk for Bevægelsestrangen".¹⁴⁴

Fra 1920erne eksisterede der dog også en anden medicinsk diskurs, blandt andre repræsenteret af lægen Knud Secher, som ud fra forestillingen om de to køns ligheder var mere positiv over for kvinders deltagelse i sportspraktiker og konkurrencer. Både Lindhard og Secher deltog, da kvindeidrætten var til diskussion i 1930erne, og en analyse af de to lægers medicinske tekster har vist, at temaerne i diskussionen i tråd med samtidens kvindesyn kredsede om kvindens moderrolle; moderskab, menstruation, graviditet, fødsel samt maskulinisering.¹⁴⁵

Gymnastiklærerinderne refererede, som det vil blive vist senere, ofte til Lindhard og det videnskabeligt forankrede argument om de to køns forskellighed. Der var således ikke tale om en modsætning mellem videnskaben og kvindernes interesse.¹⁴⁶ Hensigten var at legitimere feminiseringen af kvindegymnastik som selvstændigt fag. Lindhard på sin side støttede gymnastiklærerindernes professionalisering, idet han fremførte, at "Kvinder bør undervises i Gymnastik af Kvinder, hvis Instinkter i mange Tilfælde vil kunne træde hjælpende til, hvor Indsigten svigter".¹⁴⁷ Lindhard var med sin magtfulde position i det videnskabelige felt med til at legitimere gymnastiklærerindernes krav om øget indflydelse på kvindegymnastikken.

Skyggefeltet for medborgerskab

Både det moderne demokrati og den moderne feminisme har sine rødder i 1700-tallets revolutioner, hvor kvinder kæmpede sammen med mænd og derfor krævede at få del i de vundne rettigheder.¹⁴⁸ Kampen for politisk valgret blev ét af de første og væsentligste temaer i de kvindebevægelser, som opstod i det internationale samfund. Den danske kvindevalgretskamp var inspireret af den internationale udvikling, om end den satte ind noget senere end i lande som USA og England.

I Danmark blev der i sidste halvdel af 1800-tallet dannet en række kvindeorganisationer, der i varierende grad havde politiske rettigheder som deres formål. Dansk Kvindesamfund, som blev dannet i 1871, skrev ikke valgretten ind i formålsparagraffen før i 1906, selvom medlemmer i praksis agiterede for valgret i foredrag og debatindlæg. I årene efter parlamentarismens indførelse i 1901 blev der dannet mange organisationer, hvis eneste formål var indførelse af den kvindelige valgret. Det lykkedes med indførelsen af kommunal kvindevalgret i 1908 og kvindevalgret til

Gymnaster og ledere fra de københavnske kvindegymnastikforeninger i spidsen for kvindernes valgretstog til Christiansborg 5. juni 1915.

Rigsdag og Landsting i 1915. De kvindelige gymnastikforeninger deltog på forskellig vis i kvindevalgretskampen.

Fra starten valgte Dansk Kvindesamfund at fokusere på kampen for kvinders uddannelse og adgang til arbejdsmarkedet. Industrialisering og urbanisering betød ændrede betingelser for kvinders traditionelle virke i hjemmet, fordi fødevarer og beklædning efterhånden blev produceret på fabrikker frem for i hjemmet. Samtidig var der et overskud af kvinder, som ikke på traditionel vis kunne blive forsørget, blandt andet fordi der var en stor udvandring af mænd.¹⁴⁹ En række kvinder, med og uden relation til Dansk Kvindesamfund, opbyggede pigeskoler og lærerindeuddannelser. Sidst i 1800-tallet stræbte Dansk Sygeplejeråd efter at professionalisere sygeplejen, som var et andet kvindefag. På samme tid kom kvindebevægelsen til at omfatte mange andre kvindefagforeninger, som både før og efter indførelsen af kvinders politiske medborgerskab, kæmpede for kvinders sociale rettigheder, i form af samme løn- og arbejdsvilkår som de mandlige kolleger.

Pige- og kvindegymnastikkens feminisering og professionalisering kan sammenlignes med udviklingen inden for to andre rene pigefag, skolekøkken og kvindelig håndgerning, som blev indført omkring 1900. Disse fag bygger også på fysisk aktivitet og praktisk arbejde, som blev indlært meto- disk og systematisk. Fagene blev udviklet af kvindelige lærere og pionerer og var ligesom skolegymnastikken baseret på pædagogiske ideer om, at

undervisningen skulle være systematisk og karakterdannende. Skolekøkkenundervisningen var et af mange statslige, sociale initiativer, som søgte at forebygge dårlig husholdning i hjemmene. Seminarieuddannede skolekøkkenlærerinder og faglæreruddannede husholdningslærerinder bakkede op om sagen og skabte sig samtidig et erhverv, hvis vilkår de stræbte efter at optimere.¹⁵⁰

Både køkkenskolelærerinderne og håndgerningslærerinderne var ligesom den øvrige lærerindestand aktive i foreningsarbejde i Dansk Kvindesamfund, Københavns Kommunelærerindeforening, Pædagogisk Selskab, i socialt arbejde og foredragsvirksomhed.¹⁵¹ Disse aktiviteter kan, som tidligere omtalt, ses som kvindepolitiske handlinger, som havde til hensigt at udvide det kvindelige medborgerskab. Gymnastiklærerinderne var i varierende grad også aktive i ovennævnte foreninger. Nordisk Forbund for Kvindegymnastik blev dog den centrale faglige og sociale organisation, hvorfra gymnastiklærerinderne søgte at realisere deres kvindepolitiske ideer.

Håndgerningslærerinderne havde i deres faglige og holdningsmæssige kamp et optimalt udgangspunkt, idet ”mænd kunne og ville ikke undervise i dette pigefag, og det var derfor i dette fag, at kvinderne havde usammenlignelige kort på hånden i kampen for at blive anset som professionelle”.¹⁵² Man kan sige det samme om skolekøkkenfaget og pigegymnastikken i skolen. Når det kom til de voksne kvinders gymnastikundervisning var sagen dog mere nuanceret, idet netop underviserens køn blev et omstridt tema, som indgik i gymnastiklærerindernes strategier for at realisere en legitim kvindegymnastik.¹⁵³

Ifølge Florin og Kvarnström (2001) måtte kvinderne hele tiden spille i ”en anden medborgerlig division” selv efter det demokratiske gennembrud i begyndelsen af 1900-tallet, hvilket de ser fire grunde til: For det første blev de fremtrængende kvinder mødt af en uvilje fra mændenes side mod at forandre 1800-tallets kønsstrukturer, som bundede i en skræk for konkurrence om ressourcer og magtdelt. For det andet var der hos mændene en ”eksistentiel” angst for ”det kvindelige” sammen med en forestilling om, at den kvindelige identitet truede manden og dermed kulturen. For det tredje var det kvindelige medborgerskab relateret til forestillingen om hendes biologiske bestemmelse, mens manden var bestemt for det politiske. For det fjerde medførte kvindernes indtræden i de magtbærende institutioner en udfordring af en urgammel magtordning, som opererede på mange forskellige niveauer – symbolsk, institutionelt og individuelt. Tolkningen er interessant i relation til analysen af de danske gymnastiklærerinders stræben efter selvstændige embeder.

Det pædagogiske felt

Det pædagogiske felt er opstået omkring udviklingen af en selvstændig pædagogisk logik, der er forbundet til tænkning om optimal indlæring, til udviklingen af uddannelsessystemet som en selvstændig social institution og til udviklingen af en pædagogisk videnskab. Det centrale i det pædagogiske felt er udskillelsen som fag og profession.¹⁵⁴ I det følgende omtales en række aktører, som fra positioner i det pædagogiske felt var med til at udvikle pigegymnastikken i skolen. Lægernes engagement i skolegymnastikken er allerede omtalt i det foregående.

Skolen og lærerne

Det første forsøg på at skabe et statsligt dansk skolesystem, som omfattede børn fra alle samfundets lag, fandt sted med en række anordninger om almueskolerne i 1814. Inden da var skolerne opdelt i 'standsskoler', som var oprettet og betalt af en bestemt stand og som rekrutterede elever fra samme stand og sigtede mod en fremtid inden for standen. I løbet af 1800-tallet udviklede lærerne sig til en selvstændig stand med en selvstændig professionel identitet i modsætning til tidligere, hvor lærergerningen enten blev varetaget af degne eller for den lærde skoles vedkommende var et trin på vejen mod et præstekald.¹⁵⁵

Mens den mandlige læreruddannelse blev institutionaliseret med oprettelsen af de første seminarier i 1790'erne, var udviklingen forskudt mange årtier for kvindernes vedkommende. Fra 1859 kunne kvinder ved kgl. Resolution aflægge almuelærerindeeksamen, og fra 1867 havde de lovmæssig ret til ansættelse i almueskolen. Selvom uddannelsen af lærerinder helt frem til 1894 var overladt til private initiativer, blev der oprettet adskillige lærerindeuddannelser med N. Zahles forgrenede kursusvirksomhed som den største. Som følge af *Seminarieloven af 1894* blev fire private almuelærerindeskoler omdannet til kvindeseminarier: Femmers og N. Zahles i København samt Th. Langs i Silkeborg og Horsens Kvindeseminarium. Desuden blev fire private mandsseminarier åbnet for kvinder. N. Zahles hørte til de fire første privatseminarier, som opnåede statens anerkendelse efter den nye seminarielov.¹⁵⁶

På de mandlige seminarier indgik gymnastik som fag fra 1818, om end det blev mødt med vrangvilje af mange lærere.¹⁵⁷ De kvindelige seminarieelever fik fra 1889 mulighed for at indstille sig til eksamen i gymnastik, om end eksamenskarakteren ikke talte med i hovedkarakteren, men blot

fremgik af eksamensbeviset. Pensum var *Lærebog i Gymnastik* fra 1883, som ikke indeholdt retningslinjer for kvindelig gymnastik. Dele af bogen var trukket ud af det kvindelige pensum, og i en ministeriel bestemmelse blev det anbefalet at ændre visse øvelser. Der fandt ingen undervisning sted på seminarierne, og det var op til kvinderne selv at skaffe sig de praktiske og teoretiske kompetencer i gymnastik: ”De Damer, der ønske at underkaste sig Examen, henvises til, foruden at gøre sig bekendte med den, at forskaffe sig praktisk og theoretisk Uddannelse i de særlig for kvindelige Elever passende Øvelser enten ved et af de her bestaaende private Gymnastik-Instituter eller hos de fra disse udgaaede examinerede Lærerinder i Gymnastik”.¹⁵⁸

Med *Seminarieloven af 1894* blev gymnastik et obligatorisk eksamensfag for begge køn. Faget fik som det eneste tildelt flere timer, og var med fire ugentlige timer i alle tre år sammen med praktisk skolegerning det næststørste fag efter dansk, hvilket understreger gymnastikkens politiske medvind i disse år.¹⁵⁹ Fagets pensum var uændret, og selv om de kvindelige elever nu blev undervist på seminarierne, blev de stadig anbefalet at supplere med en faguddannelse i gymnastik, ”indtil en for begge Køn beregnet autoriseret Lærebog i Gymnastik er indført”.¹⁶⁰

Efter *Haandbogens* udgivelse blev svensk gymnastik indført i seminariernes pensum fra 1901. Faget havde lav status hos de lærerstuderende og for at motivere dem, blev der indført en skriftlig eksamen fra 1902.¹⁶¹ Uagtet de store ressourcer, faget blev tildelt, blev lærernes undervisningskompetencer både af lærerne selv og af diverse kritikere opfattet som utilstrækkelige. Mange lærerinder ville ikke undervise i gymnastik, og man søgte fra 1898 at afhjælpe problemet med korte efteruddannelseskurser.

Det nye pensum betød, at også seminariernes gymnastiklærere måtte være uddannede i svensk gymnastik. Gymnastiklærerinderne på de fire kvindeseminarier levede op til de nye krav, og flere af dem deltog på de korte efteruddannelseskurser. For at gøre det mere attraktivt at blive seminarielærer i gymnastik blev det i 1903 muligt for gymnastiklærere uddannet på Statens Kursus i Gymnastik at få fast ansættelse på seminarierne på lige fod med andre seminarielærere. I 1911 var 10 ud af 24 fastansatte seminarielærere i gymnastik kvinder.¹⁶²

Endnu et skridt i retning af gymnastiklærerstandens professionalisering illustreres af Gymnastisk Selskab, som blev stiftet i 1899 med det formål at virke for den svenske gymnastiks udbredelse. Gymnastisk Selskab var åbent for alle, men i praksis udgjorde gymnastiklærere og skolefolk et flertal. Selskabet fik hurtigt stor tilslutning, og rundt om i landet blev der stiftet lokale afdelinger. Selskabet udsendte presseartikler, producerede

instruktionstavler og holdt møder og foredrag. Desuden blev der udgivet et årsskrift, som i 1915 ændredes til et tidsskrift. Kvinder deltog på lige fod med mændene i selskabet. Gymnastiklærerinde K. S. A. Præstgaard var næstformand indtil 1915 og udgjorde samtidig den ene halvdel af årsskriftets redaktion. Gymnastisk Selskab satte jævnligt kvindegymnastik på dagsordenen på offentlige møder og i tidsskriftet. Omkring 1920 havde Gymnastisk Selskab nået sit mål, og interessen for selskabet begyndte at dale. Mange lokalafdelinger lukkede og medlemstallet faldt drastisk. Gymnastisk Selskab blev nedlagt i 1934, og i stedet blev Storkøbenhavns Gymnastiklærerforening oprettet. Denne blev til en landsorganisation med dannelsen af Dansk Gymnastiklærerforening i 1935.¹⁶³

Pigegymnastik i skolen

Vejen til, at gymnastik for piger blev et obligatorisk skolefag er foregået trinvis over en lang periode fra 1814 til 1937. Gymnastikkens indførelse som skolefag var tæt forbundet med bestræbelserne først i 1800-tallet på at skabe et alment statsligt skolevæsen.¹⁶⁴ Faget blev obligatorisk for både drenge og piger med skoleloven i 1814. Faget havde et alment opdragende sigte frem til 1828, hvorefter det kun omfattede drenge.¹⁶⁵ Der blev dog taget enkelte initiativer på pigegymnastikkens område op igennem det 19. århundrede.¹⁶⁶

Tre kommissionsarbejder i 1880erne og 1890erne vedrørende gymnastik udstak retningslinjer for den fremtidige skolegymnastik og gymnastiklæreruddannelse, og anbefalede, at gymnastikundervisningen blev udvidet til at omfatte begge køn.¹⁶⁷ Med *Skoleloven af 1899* blev der givet mulighed for at indføre gymnastik for piger både i købstæder og på landet, idet de enkelte skolekommissioner kunne beslutte at indføre faget.¹⁶⁸ I Anordning om *Undervisning i Statens Fællesskoler* (1903) blev pigegymnastik omtalt som om, det var et obligatorisk fag.¹⁶⁹ Med en Tillægslov til Skoleloven af 1899 (1904) blev gymnastik obligatorisk for piger i købstæderne, dog med den tilføjelse, at ”hvor Ministeren skønner, at Forholdene taler derfor, kan han dog tillade, at Indførelsen af Gymnastik for Pigerne foreløbig udsættes”.¹⁷⁰ På landet skulle børn i forskolen og de mindste klasser øve ”en for deres Alder afpasset Gymnastik med Lege”. For landsbyskolernes piger over 10 år gjaldt stadig, at gymnastik var en mulighed men ikke obligatorisk.¹⁷¹ Først med *Folkeskoleloven af 1937* blev gymnastik obligatorisk for landsbyskolens piger over 10 år.¹⁷² Der vedblev dog at være vanskeligheder med at implementere lovens ord fordi landets politiske og økonomiske situation i krigsårene og

Gymnastik på N. Zahles Skole, 1907.

de første efterkrigsår ikke tillod en udbygning af gymnastiksale.¹⁷³ Først op i 1950'erne var pigestyngning helt indført i de danske skoler.

Pigestyngningens (gen)indførelse som skolefag var dog i grøde i årene forud for skolelovens vedtagelse. Således fik en del lokale skoledirektioner fra omkring 1890 tilladelse til at indføre gymnastikundervisning for piger.¹⁷⁴ Fra 1902 skulle de lokale skoledirektioner inkludere pigestyngning i de årlige statistiske beretninger til Statens Gymnastikinspektion. I en oversigt over gymnastikken 1899-1904 hed det således: "I de fleste større offentlige Købstadskoler og i en del andre Skoler i Købstæderne er Gymnastik indført for Piger – i Reglen dog ikke i de nederste Klasser. Ogsaa paa Landet øves der i Skolerne ikke faa Steder Gymnastik med Pigerne, dels for sig alene og dels sammen med Drengene. De Steder paa Landet, hvor der er Gymnastik for voksne unge Kvinder, faar Skolepigerne ogsaa ofte Gymnastik, undervist af de voksnes Lærerinde, paa lignede Maade, som Delingsføreren i Skyttekredsen ofte har Drengehold".¹⁷⁵

I København startede udviklingen tidligere end i resten af landet. De private skoler med Nathalie Zahle i spidsen så tidligt gymnastik som et led i opdragelsen af borgerskabets piger.¹⁷⁶ På N. Zahles Skole blev der således undervist i gymnastik allerede fra 1864 af blandt andre A. G. Drachmann, Erna Juel Hansen og Paul Petersen.¹⁷⁷

Gymnastik på N. Zahles Skole, 1927.

Også i den offentlige skole blev pigegymnastikken indført tidligere end i resten af landet. Den københavnske gymnastikinspektør Amsinck¹⁷⁸ foreslog i 1885 efter en studierejse til Stockholm, hvor han havde overværet undervisning i pigegymnastik, at man begyndte at indføre pigegymnastik i de kommunale skoler. Borgerrepræsentationen tilsluttede sig forslaget, og fra 1886 blev der indført pigegymnastik i fire skoler med hver to klasser.¹⁷⁹ I de efterfølgende år blev forsøget udvidet. I 1887 var der pigegymnastik på syv skoler (14 klasser), og i 1888 og 1892 øvede hhv. 20 og 28 pigeklasser gymnastik.¹⁸⁰ I 1893 havde piger på 5.-7. klassetrin gymnastik på alle kommunens 27 skoler. Borgerrepræsentationen besluttede i 1894, at ”Pigegymnastik skal efterhaanden indføres i alle Pigeklasser”.¹⁸¹ I 1898 fik også pigerne på 4. klassetrin gymnastik. I 1907 fik piger på 3.-7. klassetrin gymnastik 2-3 gange om ugen. Det var dog først i 1927, at pigerne på de mindste klassetrin fik gymnastik.¹⁸²

Gymnastikinspektion

Såvel Statens Gymnastikinspektion som Københavns Gymnastikinspektion var magtfulde aktører i den del af det pædagogiske felt, som havde med skolegymnastik og efteruddannelse af gymnastiklærere at gøre.¹⁸³

Statens Gymnastikinspektør havde overtilsyn med gymnastikundervisningen i skoler, som sorterede under Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet (herefter anvendes det mere mundrette og populære navn Kultusministeriet. Ministeriet hed fra 1916 Undervisningsministeriet). Til opgaverne hørte også at rådgive ministeriet i sager vedrørende skolegymnastik. Sammen med en række medhjælpere inspicerede han gymnastikundervisningen på seminarier, lærde skoler, borger- og almueskoler og realskoler og var eksaminator i gymnastik ved seminarierne. Endelig varetog Statens Gymnastikinspektion en omfattende efteruddannelsesvirksomhed for lærere i form af korte instruktionskurser, feriekurser af 3-4 ugers varighed i gymnastik, svømning, boldspil og ordnede lege. Feriekurserne var med til at fastholde relationen mellem den svenske gymnastik og højskolerne.¹⁸⁴ Flere tusinde lærere og lærerinder deltog i disse kurser i årene frem til 1918.¹⁸⁵ Kvinderne var i overtal på disse kurser.

K. A. Knudsen var som gymnastikinspektør fra 1904-1934 involveret i mange af kampene om kvindegymnastikkens indhold og ledelse. De første mandlige medhjælpere blev ansat i 1905, og de første kvindelige i 1908. Siden blev det kvindelige tilsyn i perioder udvidet med ansættelsen af kvinder i forskellige stillingsbetegnelser. Udvidelse og selvstændiggørelse af det kvindelige tilsyn blev en central strategi i kvindegymnastikkens professionaliseringsproces, og en nøje analyse af det kvindelige tilsyn følger i kapitel 6.

Statens Gymnastikinspektion blev omstruktureret i forbindelse med, at K. A. Knudsens efterfølger seminarielærer Peder Traps¹⁸⁶ tiltrådte. Tilsynet med gymnasieskolernes gymnastikundervisning blev lagt ind under Undervisningsinspektionen for Gymnasieskolerne. Desuden blev gymnastikinspektørens assistenter afskediget, hvorefter tilsynet med gymnastikken i folkeskolerne kom til at sortere under amtsskolekonsulenterne. Der blev dog fortsat indberettet til gymnastikinspektøren. Omstruktureringen illustrerer den udvikling, som gymnastikken undergik hen imod en ligestilling med skolens øvrige fag.

Københavns Gymnastikinspektion blev etableret i 1831. Aage Hermann¹⁸⁷ bestred embedet som gymnastikinspektør fra 1897-1918. Han positionerede aktivt de faglæreruddannede gymnastiklærere, som var uddannet på Hærens Gymnastikskole og på Paul Petersens Institut til fordel for de seminarieuddannede lærere, som han mente ikke havde tilstrækkelig uddannelse i gymnastik og svømning.¹⁸⁸

Borgerrepræsentationen vedtog i 1919 efter pres fra blandt andet Dansk Kvindesamfund at udvide det københavnske embede til også at omfatte en

kvindelig gymnastikinspektør. Der blev ansat to gymnastikinspektører. H. P. Langkilde¹⁸⁹ tog sig af dregegymnastikken, mens Else Thomsen tog sig af pige-gymnastikken. De to kolleger var ansat i ligestillede positioner og gik på pension samtidigt i 1946. Else Thomsen havde stor indflydelse på udviklingen af faget og på efteruddannelsen af de københavnske gymnastiklærerinder. I modsætning til sin forgænger var hun fortaler for, at seminarieuddannede lærere frem for faglærere skulle varetage undervisningen i gymnastik.

Gymnastikuddannelse

Ud over læreruddannelsens åbning over for gymnastik blev det efterhånden også muligt for kvinder at tage forskellige faglæreruddannelser i gymnastik.

De tidlige statslige og private forsøg på at etablere korte kurser i gymnastik er allerede omtalt. Den første egentlige uddannelse, som tilmed har haft varig karakter, var Paul Petersens private institut, som uddannede gymnastik-, danse- og svømmelærerinder fra 1878. Faglærerinderne blev ansat på private og offentlige skoler, i foreningslivet og en del gav privatundervisning. I de første årtier, efter at der i 1886 blev indført pige-gymnastik i de offentlige skoler, var det absolutte flertal af gymnastiklærerinder i Københavns skolevæsen uddannet på Paul Petersens Institut. Indtil 1908 blev der primært undervist i dansk kvindegymnastik på instituttet. Derefter blev der tillige undervist i *Haandbogens* gymnastik i et forsøg på bibeholde gymnastiklærerindernes arbejdsmark i de offentlige skoler og seminarier, hvor den svenske gymnastik var autoriseret. Udviklingen var dog imod faglæreruddannelsen som sådan, idet det som led i skolens professionalisering blev bestemt, at kun seminarieuddannede lærere kunne blive fastansat i den offentlige skole. Bestemmelsen som blev indført i 1899, var umulig at realisere i praksis, da faglærerinderne i mange år reelt var de eneste som ville og kunne undervise i pige-gymnastik i skolen, og de fik derfor fortsat fastansættelse. I løbet af et par årtier kom der dog så mange seminarieuddannede lærerinder med tilstrækkelig uddannelse i gymnastik, at faglærerinderne blev ekskluderet fra deres oprindelige arbejdsmark. Efter Paul Petersens død i 1906 førte døtrene Magdalene og Ingeborg Paul-Petersen som omtalt instituttet videre.

Der gik 15 år fra den svenske gymnastiks gennembrud i Danmark, inden den blev institutionaliseret i oprettelsen af en statslig civil gymnastiklæreruddannelse. Inden da var der en del danskere som rejste til Stockholm

for at tage uddannelse i svensk gymnastik på *Kungliga Gymnastiska Central Institutet* (GCI) i Stockholm. Uddannelsen var treårig for mænd og toårig for kvinder. GCI uddannede gymnastikdirektører, som efterfølgende underviste i raskgymnastik og praktiserede sygegymnastik, en forløber for vore dages fysioterapi. Når man studerer deltagerfortegnelsen fra GCI, er det påfaldende, at de relativt få danske gymnastikdirektører opnåede centrale positioner inden for såvel den frivillige gymnastikbevægelse og i forhold til gymnastiklærerindeuddannelse. Af danske gymnastikdirektører skal nævnes N. H. Rasmussen, K. A. Knudsen, Kaare Teilmann¹⁹⁰, Olav Schröder, Ingeborg Appel og Sigrid Nutzhorn. De to sidstnævnte kvinder var centrale aktører i henholdsvis højskolegymnastikken og seminarieuddannelsen.¹⁹¹ En gruppe kvinder, som var uddannet eller havde fulgt kurser på GCI stiftede Svensk Sygegymnastikforening i 1903. Initiativtager og første formand var Johanne Lund, der som tidligere omtalt var leder i KKG og nær ven af Elli Björkstén. Siden var Sigrid Nutzhorn formand 1907-11. Svensk Sygegymnastikforening oprettede en *Klinik for mindre Bemidlede*, som blev finansieret ved hjælp af bidrag fra passive medlemmer. Johanne Lund, Paula Schmidt og Ellen Becker Kragh¹⁹² bestyrede på skift klinikken, som altid havde økonomiske problemer. Ofte skiftedes foreningens medlemmer til at arbejde uden løn.¹⁹³

Den første civile gymnastikuddannelse i Danmark startede under primitive forhold i 1898.¹⁹⁴ Den store gymnastikkommission havde anbefalet en toårig civil gymnastiklæreruddannelse, hvortil der skulle opføres en stor anstalt,¹⁹⁵ men man måtte dog starte noget mere beskedent med et etårigt Statens Kursus i Gymnastik, som blev udbudt under Statens Etårige Lærerkursus.¹⁹⁶ Kurset blev udskilt fra Lærerhøjskolen i 1911, og blev derefter etableret som selvstændigt Statens Gymnastikinstitut.¹⁹⁷ Formålet med Statens Kursus i Gymnastik var at videreudanne seminarieuddannede lærere i gymnastik, men man optog også ansøgere med delingsføreruddannelse. De første år blev kun få ansøgere med læreruddannelse kendt kvalificerede til kurset, men efterhånden steg andelen af lærere på kurset. Fra 1905 blev det muligt for universitetsstuderende at følge kurset på deltid, og i 1909 blev gymnastik optaget som bifag på det matematisk-naturvidenskabelige fakultet. Samtidig blev Johannes Lindhard ansat til at varetage de universitetsstuderendes undervisning i gymnastikteori. Antallet af studenter steg, således at de fra 1913 fik eget skema og pensum, og i 1926 blev der oprettet to rene stud.mag. hold, et for hvert køn.

K. A. Knudsen bestred posten som leder indtil 1927. Statens Gymnastikinstitut blev præget af en årelang strid mellem K. A. Knudsen og

Johannes Lindhard, som udviklede sig i årene efter første verdenskrig.¹⁹⁸ De universitetsstuderende klagede over manglende sammenhæng mellem den praktiske undervisning på instituttet og den teoretiske undervisning på universitetet. Lindhard foreslog i 1919, at universitetet skulle overtage den praktiske undervisning af de universitetsstuderende, men K. A. Knudsen formåede trods modstand fra lærergruppen og Gymnastisk Selskab at forhindre dette.¹⁹⁹ Han ønskede, at Statens Gymnastikinstitut fortsat skulle uddanne både universitetsstuderende, lærere og undervisere til den frivillige idræt. K. A. Knudsen vandt konflikten, hvilket illustrerer hans magtfulde position. I 1930 blev Lindhard udnævnt til forstander for Statens Gymnastikinstitut, hvorved der blev der knyttet en tættere forbindelse mellem institut og universitet.

Kollektiv biografi

I den sidste del af kapitlet gives via en kollektiv biografi et indblik i den københavnske gymnastiklærerindestand. Udgangspunktet er det enkle spørgsmål: Hvem var de københavnske gymnastiklærerinder?

Den amerikanske historiker Lawrence Stone har argumenteret for, at den kollektive biografi kan synliggøre det ”sociopsykologiske netværk”, som binder en gruppe mennesker sammen.²⁰⁰ I en kollektiv biografi undersøges de fælles baggrundskarakteristika for en gruppe aktører gennem et kollektivt studie af deres liv. For at kunne skrive en kollektiv biografi er det nødvendigt at finde dokumentation om målgruppen. I enhver historisk gruppe vil det variere hvor mange data, der kan findes om de enkelte personer i gruppen. For nogen vil mange oplysninger være tilgængelige, mens der for andre stort set ikke vil være andre tilgængelige oplysninger end et navn. Den kollektive biografis udsagnskraft er således afhængig af kvantiteten og kvaliteten af data, som kan samles for gruppen, hvilket betyder, at det kan være nødvendigt at konkludere med visse forbehold.²⁰¹ Rent metodisk afgrænses først den gruppe, som skal undersøges. Gruppen defineres ud fra et væsentligt fælles kriterium. Dernæst stilles en række spørgsmål, som er relevante for undersøgelsen – om fødsel og død, ægtestand og familie, social baggrund, uddannelse, beskæftigelse, religion, hjemsted osv. De forskellige typer af indsamlet data systematiseres og analyseres for at nå frem til gruppens karakteristika.

Historikeren Jørn Hansen har i en registrering af idrætspionerer født før 1900 vist, at idrættens første ledere i overvejende grad var mænd fra samfun-

dets højere lag. Kun 25 af de 464 pionerer var kvinder. Idrættens mænd var akademikere og højere embedsmænd (især officerer men også en del læger), ligesom mange havde tilknytning til handel og industri. Lærere, pædagoger og skoleledere udgjorde en mindre gruppe blandt pionererne. Billedet ser anderledes ud for de 25 kvinders vedkommende, som (hvis en titel var oplyst) befandt sig i gruppen af lærere, pædagoger og skoleledere.²⁰² Registreringen giver således en indikation om, at idrættens kvindelige pionerer i højere grad end mændene havde en gymnastikfaglig tilgang til virket i idrætsfeltet. Mens borgerskabets mænd blev centrale aktører i idrætsfeltet, var de kvindelige pædagoger mere perifere, hvilket skyldtes dels deres underrepræsentation og dels deres tilknytning til det pædagogiske felts egenlogik, som var væsensforskellig fra idrætsfeltets. Hansens undersøgelse tog udgangspunkt i en idrætslig kontekst og et materiale, hvor gymnastiklærerinderne kun i ringe omfang blev synlige. Spørgsmålet var da, om der kunne findes et materiale, som i højere grad kunne synliggøre og dokumentere gymnastiklærerindernes engagement i den moderne idræt.

Med jævne mellemrum vælger forskellige professioner at markere sig gennem udgivelse af stater, det vil sige personalhistoriske værker, som indeholder biografier om alle professionens aktører. *Dansk Skole Stat 1933*²⁰³ (herefter *Dansk Skole Stat*) har været mit udgangspunkt for at afgrænse en gruppe gymnastiklærerinder, samtidig med at værket er en hovedkilde til data om dem.

Dansk Skole Stat giver en status over den danske skole i året 1933. De fire bind på i alt 3200 sider indeholder personalhistoriske oplysninger om lærerpersonalet på landets skoler, gymnasier, lærerseminarier og højskoler samt nogle få andre uddannelsesinstitutioner. Udover at repræsentere et øjebliksbillede af den danske lærerstand i 1933, rækker *Dansk Skole Stat* både tilbage og frem i tid, idet de ældste lærere havde op mod 50 års arbejdsliv bag sig, mens andre var ganske unge.

Nærværende kollektive biografi er defineret af kvinder, som ifølge *Dansk Skole Stat* opfyldte mindst ét af tre kriterier: 1) havde titel af gymnastiklærerinde, 2) underviste i gymnastik på en skole eller uddannelse i København eller på Frederiksberg eller 3) havde en kortere eller længere uddannelse i gymnastik. På den baggrund er registreret 166 kvinder,²⁰⁴ som var ansat på ca. 110 offentlige og private skoler og gymnasier. Data fra *Dansk Skole Stat* er suppleret med kildemateriale, der har kunnet øge udsagnskraften om gymnastiklærerindernes uddannelse, foreningsengagement og relation til kvindebevægelsen.²⁰⁵

Den kollektive biografis gymnastiklærerinder var aktører i det pædagogiske felt. Det betyder, at gymnastiklærerinder, som udelukkende underviste privat eller i foreninger, falder udenfor undersøgelsen. Alligevel har *Dansk Skole Stat* forekommet at være et rimeligt afsæt for en kollektiv biografi dels fordi, værket eksisterer og dels fordi, det indeholder en stor datamængde.²⁰⁶ Perspektivet er at sætte lys på de almindelige gymnastiklærerinder, som ikke tilhørte pionerernes/frontkæmpernes lille kreds, og kun de frontkæmpere, som opfylder afgrænsningskriteriet, er inkluderet i den kollektive biografi.²⁰⁷

I det følgende analyseres en række variable hver for sig og i forhold til hinanden, nemlig alder, ægtestand, social baggrund, uddannelse samt engagement i frivilligt, fagligt og kønspolitisk arbejde.

Københavnske gymnastiklærerinder anno 1933

Fødselsdata er oplyst for 161 af kvinderne. Den yngste var 23 år, den ældste var 63 år og gruppens gennemsnitsalder var 44 år. Gruppens relativt høje alder illustreres når gymnastiklærerinderne fordeles på fire alderskategorier. Det viser sig, at 100 kvinder var over 40 år, mens 61 var under 40 år (figur 1). Alderskategorierne benyttes i det følgende flere gange til at identificere mønstre i gymnastiklærerindestandens udvikling i løbet af 1900-tallet.

Figur 1. Alder i forhold til fire alderskategorier

	Frekvens n=161	Procentuelt
23-30 år	27	17
31-40 år	34	21
41-50 år	48	30
51-63 år	52	32

32% af kvinderne var gift (n=166). Fordeles kvinderne på de fire alderskategorier, viser det sig, at de ældre i større omfang end de yngre havde indgået ægteskab (figur 2).

Figur 2. Ægtestand i forhold til alderskategorier (n=161, procenttal i parentes)

	23-30 år	31-40 år	41-50 år	51-64 år
Ugift n =111	23 (14)	20 (12)	34 (21)	34 (21)
Gift n =50	4 (2)	14 (9)	14 (9)	18 (11)
Total	27 (17)	34 (21)	48 (30)	52 (32)

Der var således en overrepræsentation af ugifte i gruppen af gymnastiklærerinder, idet kun cirka 14 procent af de danske kvinder født i årene før 1900 gift forblev ugift.²⁰⁸ En kommentar skal knyttes til de gifte gymnastiklærerinder. Lærerindegæringen er, som det tidligere er blevet nævnt, historisk blevet opfattet som en tidlig social acceptabel næringsvej for borgerskabets ugifte døtre. I det perspektiv er det tankevækkende, at hele 32% i den kollektive biografi var gift, også når man tænker på den affeminisering, som fandt sted i den københavnske kommuneskole i 1930erne og som især var rettet mod de gifte kvinder.²⁰⁹ De gifte gymnastiklærerinder havde jo netop bevaret tilknytningen til arbejdsmarkedet efter giftermålet indgåelse. Det forbliver dog her et ubesvaret spørgsmål, hvordan de gifte kvinder i praksis forenede arbejdsliv og familieliv.

Oplysning om faderens navn og erhverv er kendt for 74% af gymnastiklærerinderne (n=127). Fædrenes erhverv er i figur 3 blevet inddelt i fire kategorier:

- Embedsmænd, liberale erhverv, grosserer og proprietærer
- Selvstændige: Håndværkere, handlende og gårdmænd
- Småfunktionærer: Lærere og offentlige og private betjente
- Faglærte og ufaglærte arbejdere samt husmænd.²¹⁰

Figur 3. Social baggrund

	Gymnastik- lærerinder frekvens (n=127)	Gymnastik- lærerinder procentuelt	Lærerinder (n=4000) procentuelt
1) Embedsmænd, grosserer	65	51	32
2) Selvstændige: håndværkere, handlende, gårdmænd	36	28	27
3) Småfunktionærer, lærere, betjente	22	17	25
4) Arbejdere	4	3	14

51 procent af gymnastiklærerinderne (hvis faders erhverv er oplyst) kom fra det højere borgerskab, mens kun tre procent havde arbejderbaggrund. Det forekommer relevant at undersøge, hvor mange fædre der var forankret i det pædagogiske felt: 17 procent var lærere eller højskolelærere (fra kategori 3) og fem procent var skolebestyrere, skoleinspektører og seminarieforstandere (fra kategori 1), således at fædrene fra det pædagogiske felt udgjorde 22%.

Tallene i den højre kolonne i figur 3 stammer fra en undersøgelse af danske lærerinders rekruttering i perioden 1897-1922.²¹¹ En sammenligning viser, at gymnastiklærerinderne i nogen grad blev rekrutteret fra de samme sociale lag som lærerinder i almindelighed, dog med en tendens til at gymnastiklærerinderne kom fra højere sociale lag med en overrepræsentation af døtre af embedsmænd og akademikere. Det kan være et udtryk for, at arbejdet som gymnastiklærerinde i de høje sociale lag blev anset som en særlig social og økonomisk respektabel levevej for de ugifte døtre.²¹² Mange gymnastiklærerinder kom således ind i kvindegymnastikken med en god portion social og kulturel kapital i bagagen. Dette giver forståelse for genesen af gymnastiklærerindernes tidligere omtalte fælles habitus. De socialt og kulturelt kapitalstærke gymnastiklærerinder havde overskud til at medvirke til at øge andre kvinders mulighed for at deltage i idræt og foreningsliv.

Langt de fleste havde en gymnastikuddannelse fra enten Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut, mens 20 kun havde fulgt et kort uspecificeret kursus i gymnastik eller svømning.²¹³ Flest, nemlig 108 kvinder, havde gået på Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut,²¹⁴ heraf havde 13 fulgt uddannelsen som del af en universitetsuddannelse. Af de 44 privatuddannede gymnastiklærerinder var 40 uddannet på Paul Petersens Institut,²¹⁵ mens én var uddannet på Theilmanns institut og tre på N.H. Rasmussens lærerindekursus i 1894. De seminarieuddannede lærerinder udgjorde 91, hvoraf 18 ikke havde en gymnastikuddannelse. Som det fremgår af figur 4 havde næsten halvdelen (48%) af alle kvinderne både en seminarie- og en gymnastikuddannelse, hvoraf størsteparten havde gået på Statens Gymnastikinstitut.

Figur 4. Fordeling af uddannelser (n=166, procentuelt)

	Ej seminarieuddannede		Seminarieuddannede	
	Ej Statens Gymnastikinstitut	Statens Gymnastikinstitut	Ej Statens Gymnastikinstitut	Statens Gymnastikinstitut
Ej faglærerinder	1	20	11	41
Faglærerinder	20	4	3	

Opmærksomheden bør rettes på to overordnede grupper: De 41 procent, som havde både en seminarie- og en gymnastikuddannelse fra Statens Gymnastikinstitut og de 20 procent, som udelukkende havde en privat faguddannelse i gymnastik. Ses de to grupper i et aldersperspektiv, viser det sig, at faglærerindernes gennemsnitsalder (52 år) var relativt høj, og 70% af dem tilhørte alderskategorien 50+.²¹⁶ Det illustrerer, at faglærerinderne, som i begyndelsen af 1900-tallet havde været i overtal som undervisere i pigegymnastik i Københavns skolevæsen, efterhånden var blevet overhalet og marginaliseret af lærerinder uddannet på Statens Gymnastikinstitut. På den anden side vidner tilstedeværelsen af faglærerinderne om de praktiske problemer, der havde været med at realisere beslutningen om, at kun seminarieuddannede lærere kunne få fastansættelse. Der var simpelthen ikke nok lærerinder, der opfyldte dette krav og tillige havde årskursus i gymnastik. Derfor blev der stadig dispenseret, så faglærerinderne kunne få fastansættelse efter tre års løs ansættelse.

En af intentionerne med den kollektive biografi har været at dokumentere gymnastiklærerindernes engagement i idrætsfeltet. I udgangspunktet var undersøgelsen rettet mod de københavnske kvindeforeninger og idrætsforeninger med medlemmer af begge køn.²¹⁷ Det viste sig dog hurtigt, at ingen i den kollektive biografi var engageret i de kønsblandede foreninger. Til gengæld havde mindst 66 (40 procent) en relation til enten KKG, KI eller DKG, og havde det været muligt at finde og gennemgå foreningernes medlemslister, ville andelen af foreningsaktive antagelig have været endnu større. Gymnastiklærerinderne var med deres forankring i det pædagogiske felt altså mere disponerede for at engagere i rene kvindeforeninger end i foreninger for begge køn.

De 66 foreningsaktive var enten ledere, undervisere eller medlemmer: 61 var ledere og/eller undervisere, mens fem er fundet omtalt som medlemmer i DKG. Flertallet af de foreningsaktive var tilknyttet KKG og KI (figur 5).

Figur 5. Ledere og undervisere i kvindeforeningerne (n=61)

	KKG	KI	DKG	Andre foreninger
Leder			2	
Leder+underviser	9	9	2	
Underviser	16	17	4	2
Total	25	26	8	2

Der er en overrepræsentation af ugifte blandt de foreningsaktive kvinder, som er endnu større end den, der allerede er påpeget for gymnastiklærerinderne i forhold til kvinder i almindelighed. Mens der var 60 procent ugifte i gruppen som helhed, gjaldt det samme for hele 75 procent af de foreningsaktive gymnastiklærerinder. Det kan ses som et udtryk for, at især ugifte kvinder havde frihed til eller behov for foreningslivet, måske som et alternativ til det traditionelle familieliv.²¹⁸

Der synes også at være en sammenhæng mellem foreningsaktivitet og uddannelse. Af de foreningsaktive var 73% uddannet på Statens Gymnastikinstitut. Til sammenligning hørte kun 26 af de 91 seminarieuddannede til de foreningsaktive, og heraf var 23 uddannet på Statens Gymnastikinstitut. Af de 44 faglærerinder var 19 angiveligt foreningsaktive. Det tyder således på, at gymnastikuddannelserne spillede en væsentlig rolle for rekrutteringen til foreningerne og omvendt, mens det samme ikke gjorde sig gældende på seminarierne.

Det var ikke tilfældigt, hvilken forening kvinderne blev rekrutteret til. Således var samtlige 26 foreningsaktive i KI uddannet på Statens Gymnastikinstitut, og ti af dem havde tillige en seminarieuddannelse, mens blot én var uddannet hos Paul Petersen. Billedet er lidt anderledes for de 25 KKG-aktive, idet der her var relativt flere med en seminarieuddannelse: 18 af de KKG-aktive var uddannet på Statens Gymnastikinstitut, og 12 havde tillige en seminarieuddannelse, mens kun få var faglærerinder. Af de 19 foreningsaktive faglærerinder var 11 knyttet til DKG, der som bekendt havde nære relationer til Paul Petersens Institut. Tallene understøtter den tolkning, at KKG var tættere knyttet til det pædagogiske felt end de øvrige kvindeforeninger.

Nordisk Forbund for Kvindegymnastik blev en central aktør i kvindegymnastikken i 1920'erne og 1930'erne. En gennemgang af forbundets protokol viser, at 56 af kvinderne i den kollektive biografi deltog på et eller flere NFK-kurser,²¹⁹ hvoraf 17 tilmed var ledere i forbundet eller underviste/assisterede på kurserne.

Før NFKs etablering blev der i perioden 1906-21 afholdt syv kurser i Danmark, som var med til at positionere den björkstenske kvindegymnastik.²²⁰ Ved at inddrage disse kurser er der blevet identificeret yderligere 13 kvinder i den kollektive biografi, som kan siges at være tidlige aktører inden for den björkstenske kvindegymnastik. Således havde i alt 69 (42%) af kvinderne i den kollektive biografi taget kursus i björkstensk kvindegymnastik. Dette perspektiv kan desuden synliggøre at NFK fra starten rummede en kultur som var bygget op igennem de foregående årtier. De kursister

som deltog på de tidlige kurser kunne bidrage til den fælles fortælling om positionens genese. Forbundets ledere var selv med på kurserne enten som undervisere eller som deltagere. De nordiske kurser blev derfor et centralt mødested for den bjørsténske kvindegymnastiks ideologiske frontkæmpere og praktiske formidlere og udøvere.

Ligesom i dag udgjorde kvindelige ledere et mindretal i toppen af de danske idrætsorganisationer. Tre af kvinderne i den kollektive biografi havde en sådan lederpost: To kvinder – Magdalene Paul-Petersen og Else Thomsen – sad i DIFs repræsentantskab henholdsvis 1921-28 og 1928-32, mens én kvinde – Esther Schrøder – sad i DDGs bestyrelse fra 1929. Til gengæld havde andre stor indflydelse på kvindegymnastikken i det pædagogiske felt. Det gjaldt tre kvinder – Else Thomsen, K. S. A. Præstgaard og Sigrid Nutzhorn – som fra 1908 var medhjælpere ved Statens Gymnastikinspektion. Dertil kommer, at én kvinde – igen Else Thomsen – var gymnastikinspektør i København fra 1919-46, mens Sigrid Nutzhorn var seminarielærerinde i gymnastik på den indflydelsesrige N. Zahles Skole 1899-1945. Endelig havde en lille håndfuld kvinder kortere ansættelser som medhjælpere ved Statens Gymnastikinspektion eller som seminarielærerinder.

På baggrund af en gennemgang af medlemsprotokollen for Dansk Kvindesamfunds Københavnsafdeling er gymnastiklærerindernes direkte engagement i kvindebevægelsen blevet undersøgt. Det viser sig, at mindst 30 kvinder i den kollektive biografi var medlem af DKS. De fleste var seminarieuddannede og/eller havde gået på Statens Gymnastikinstitut. Kun 12 af de 30 var foreningsaktive. Det ser således ikke ud som om, at kvindebevægelsen i stor udstrækning rekrutterede sine medlemmer fra gymnastiklærerindernes kreds.

Hvem var gymnastiklærerinderne?

De 166 gymnastiklærerinder i denne kollektive biografi var i 1933 ansat på skoler i København og på Frederiksberg, hvor de underviste i gymnastik eller havde en kortere eller længere gymnastikuddannelse. Den typiske gymnastiklærerinde var ugift og kom fra samfundets højere sociale lag. Langt de fleste havde en uddannelse i gymnastik fra Statens Gymnastikinstitut eller Paul Petersens Institut. Mens mange af de ældre kvinder var faglærerinder, som kun underviste i gymnastik, var mange af de yngre seminarieuddannede med årskursus fra Statens Gymnastikinstitut og underviste både i gymnastik og andre fag. Den kollektive biografi afspejler, at bestræbelserne på at almengøre gymnastikfaget var ved at slå igennem i 1933, idet andelen

af faglærerinder var markant lavere end i begyndelsen af 1900-tallet, mens andelen af seminarieuddannede tilsvarende var forøget.

Den kollektive biografis gymnastiklærerinder var forankrede i det pædagogiske felt, og en del var også engagerede i den del af idrætsfeltet, som udgjordes af de kvindelige gymnastikforeninger, hvorimod de ikke deltog i de 'kønsblandede' idrætsforeninger. Der var en sammenhæng mellem uddannelse og foreningstilknytning. DKGs foreningsaktive blev rekrutteret fra Paul Petersens institut, mens KI og KKG rekrutterede ledere og undervisere, som var uddannet på Statens Gymnastikinstitut. Overrepræsentationen af seminarieuddannede kvinder blandt de foreningsaktive i KI og KKG viser, at de to foreninger befandt sig relativt tæt på den pædagogiske pol.

Den kollektive biografi illustrerer, at gymnastiklærerinderne var knyttet sammen via faglige (og sandsynligvis også personlige og sociale) netværk, som blev etableret i kraft af kvindegymnastikkens uddannelsesinstitutioner, organisationer og foreninger. Netværkene udgjorde et grundlag for gymnastiklærerindernes fællesskab og strategier for kvindegymnastikkens selvstændige udvikling. Det har ikke været muligt her at afdække de mere individuelle relationer og personlige netværk, men uden tvivl har mange af kvindernes livshistorier jævnlige krydset hinanden på højskoleophold, på uddannelser og kurser, i skoleliv og foreningsliv.

Opsummering

I dette kapitel er kvindegymnastikkens aktører – personer, grupper og institutioner – blevet præsenteret. I årene omkring 1900 blev der etableret flere uddannelser, hvor kvinder kunne uddanne sig til gymnastiklærerinder. Med indførelsen af pige-gymnastik i skolen fik gymnastiklærerinderne et erhverv og et defineret fag at kæmpe for og om. Kvindegymnastikkens feminisering blev understøttet af det videnskabelige felts kønsideologisk baserede 'viden' om kvindens naturlige forudsætninger for at praktisere kvindegymnastik på alle niveauer. Der var således en forestilling om, at den feltspecifikke kvindegymnastikkapital var forkropsliggjort i gymnastiklærerinderne.²²¹ Eller med andre ord, at kvindegymnastikkapitalen eksisterede som dispositioner i en slags overordnet 'gymnastiklærerindehabitus', hvis genese var rundet af gymnastiklærerindernes praksis såvel i det pædagogiske felt som i idrætsfeltet. Denne gymnastiklærerindehabitus blev holdt i live og styrket gennem skiftende positioneringer af strategier for kvindegymnastikkens udvikling, som kom til udtryk i en stigende mængde artikler om legitimitet

kvindegymnastik skrevet af især kvindegymnastikkens frontkæmpere. Habitus blev også styrket af den modstand, gymnastiklærerinderne mødte i kampene for at få oprettet indflydelsesrige stillinger og embeder. Endelig blev den næret i de gymnastiklærerinfællesskaber, som den kollektive biografi påviste.

I de følgende kapitler rettes fokus mod de kampe, som blev udspillet mellem kvindegymnastikkens aktører. I kapitel 4 analyseres de kampe, som handlede om at definere en legitim 'kvindelig' kvindegymnastik, mens kapitlerne 5 og 6 behandler kampe om kvindegymnastikkens ledelse og organisering.

En 'kvindelig' kvindegymnastik

I årene efter *Haandbogens* udgivelse blev der gjort et massivt agitations- og uddannelsesarbejde for at implementere den svenske gymnastik i skoler, på uddannelsesinstitutioner og i foreninger. Fra starten blev *Haandbogens* øvelser dog kritiseret for ikke at tage nok hensyn til den kvindelige fysiologi. Forestillingen om, at den svenske gymnastik måtte udvikles i en mere 'kvindelig' retning blev central for kvindegymnastikkens egenlogik i de første årtier af 1900-tallet. Hvordan en legitim kvindegymnastik konkret skulle udformes var til gengæld et omstridt spørgsmål. I dette kapitel analyseres med udgangspunkt i centrale aktørers genese og habitus en række kampe, hvis fællestræk er, at de handlede om at opnå retten til at definere den legitime kvindegymnastiks indhold.

Københavns Kvindelige Gymnastikforening

Som den første kvindelige gymnastikforening blev KKG stiftet den 2. oktober 1886 af en gruppe vordende gymnastiklærerinder på Erna Juel-Hansens gymnastikkursus.²²² Initiativet blev taget, efter at deres svenske gymnastiklærerinde Mimi Strömbeck²²³ havde opfordret dem til at organisere sig: "Naar nu jeg er borte, og I bliver alene, saa skal I danne en Forening med Formand, Næstformand og Sekretær og vælge jer en Leder, og saa skal I holde Øvelser og ikke glemme, hvad I har lært". Citatet er fra KKGs 25 års jubilæumsskrift (benævnes herefter *KKG 1886-1911*). Det er uvist, om forfatteren Thora Konstantin-Hansen²²⁴ selv var vidne til udtalelsen, eller om hun havde den på anden hånd. Det er også tvivlsomt, om citatet ordret gengiver Mimi Strömsbecks budskab. Citatets placering i *KKG 1886-1911* kan under alle omstændigheder ses som et udtryk for en selvforståelse hos forfatteren og KKG om, at KKG fra starten spillede en betydningsfuld rolle for kvinders adgang og socialisering til det demokratiske foreningsliv.

I overensstemmelse med Erna Juel-Hansens tilslutning til svensk gymnastik var KKGs formål "at vedligeholde den allerede erhvervede Færdighed i svensk Gymnastik efter Lings System, selvfølgelig stræbe efter at forøge den samt paa enhver Maade vække og styrke Interessen her i Landet for den rationelle Gymnastik".²²⁵ Indtil midt i 1890erne blev kun den første del af

Københavns Kvindelige Gymnastikforening ca. 1895.

formålet, som angik medlemmernes egne færdigheder, efterlevet, idet kun gymnastiklærerinder uddannet i svensk gymnastik kunne blive medlemmer. Foreningen var dog åben for passive medlemmer. Foreningen sikrede sin eksklusivitet gennem en omstændelig optagelsesprocedure: ”Optagelse i Foreningen kan kun ske efter Forslag af et Medlem. Henvendelse sker til Formanden, der afgjør, hvorvidt Forslag om det nye Medlems optagelse skal ske, idet hun i saa Fald førstkommende Øvelsesdag lader foretage Afstemning derom. Det ny indtrædende aktive Medlem maa, hvis Bestyrelsen fordrer det, underkaste sig en Prøve”.²²⁶ Det første år talte KKG 16 aktive medlemmer.²²⁷

KKGs vedtægter blev sendt til blandt andet *Politiken* og *Morgenbladet*, som bragte artikler om den nye forening. *Morgenbladet* var på samme tid positiv og forbeholden over for KKGs eksklusivitet: ”..det er altid rart at se, at Interessen for en saa nyttig Sport som Gymnastik ogsaa har strakt sig til Kvinderne, endogsaa i den Grad, at de danner en Forening, selvom den fremtræder noget separatistisk. Forhaabentlig vil denne første Begyndelse drage en eller flere Foreninger efter sig, i hvilke det vil falde lettere at blive optaget som Medlem”.²²⁸ KKGs formål med avisomtalen var således ikke at øge medlemstilgangen. Det forekommer mere oplagt, at artiklerne dels skulle positionere den svenske gymnastik i København og dels skulle synliggøre det i samtiden usædvanlige kvindelige offentlige initiativ.

Da Erna Juel-Hansens institut lukkede i 1890, forsvandt KKGs grundlag for at rekruttere nye medlemmer. Dansk Gymnastiklærerinde Forening

(skiftede navn til DKG i 1898), som fra 1888 havde rekrutteret medlemmer blandt gymnastiklærerinder uddannet på Paul Petersens Institut, hørte næppe til KKG potentielle medlemmer. I et forsøg på at hverve nye medlemmer blev KKG åbnet for andre end gymnastiklærerinder. Den eksklusive strategi blev dog opretholdt endnu nogle år, idet en optagelsesprøve fortsat udelukkede ”uskikkede og uøvede Medlemmer”.²²⁹ Fra 1897 blev der oprettet hold uden optagelsesprøve, og aktiviteter som langbold, svømning, roning, folkedans og håndbold kom efterhånden på programmet. Et stigende medlemstal medførte et behov for flere undervisere. Blandt de første var gymnastiklærerinderne Sigrid Nutzhorn, K. S. A. Præstgaard, Nanna Lønborg, Esther Schrøder, Johanne Lund og Louise Olsen, som alle er blevet omtalt tidligere. Med undtagelse af tre mandlige gymnastiklærere, som i en kort årrække havde hold i foreningen, var KKGs undervisere kvinder. Kaare Teilmann ledede et begynderhold i tre sæsoner og fastholdt siden relationen til KKG, idet han lagde hus til mange af foreningens møder og sociale sammenkomster.²³⁰ K. A. Knudsen ledede et hold øvede gymnaster fra 1898, som blev overtaget af gymnastiklærer Aage Budtz-Jørgensen i 1900.²³¹ Året efter fik Budtz-Jørgensen lov til at oprette et udvalgt ”Elitehold”, som trænede tre gange om ugen indtil 1906.²³²

KKG lønnede sine undervisere, hvilket fremgår af regnskabsoversigter i årsberetningerne. Lønnens størrelse fremgår ikke, men en beregning indikerer, at timelønnen i 1903 beløb sig til ca. 1,75 kr.²³³ Til sammenligning var årslønnen for en fastansat gymnastiklærerinde i Københavns kommune ca. 1.400-1.500 kr., mens timelærere fik 60 øre/time.²³⁴ Ved at undervise i KKG kunne en gymnastiklærerinde således supplere sin indkomst betydeligt.

Ligesom andre idrætsforeninger,²³⁵ udviklede KKG et omfattende socialt og kulturelt liv med fester, opvisninger, udflugter, foredrag og diskussionsmøder. I 1930 var der skabt økonomisk grundlag for at realisere et længe næret ønske om at købe et feriehus, ”Stjernen”, ved Solrød Strand.²³⁶ På trods af det eksklusiv udgangspunkt udviklede KKG sig efter 1900 til en stor åben forening med et bredt aktivitetsudbud for en medlemsskare, der rakte ud over gymnastiklærerindernes snævre kreds. Efter 25 år havde foreningen 518 medlemmer, og efter 50 år 1161 medlemmer (figur 6). Antallet af aktive var dog større end medlemstallet, da medlemskab kun var påkrævet ved deltagelse på gymnastikhold. Antallet af passive medlemmer steg også.²³⁷

Figur 6. Medlemsudviklingen i KKG 1886-1935

År	Gymnastikhold (medlemshold)		Billige Aftenhold		Børnehold		Haandbold		Folkedans		Svømning	
	Delt.	Hold	Delt.	Hold	Delt.	Hold	Delt.	Hold	Delt.	Hold	Delt.	Hold
1886	30	1										
1900	117	4	217	5								
1912	194	12	282	8								
1925	248	6	346	11					40	2		
1930	458	17	765	20	111	4	51		60	3		
1935	562	20	1284	27	727	11	68	3	50	3	79	5

Askov Højskole

Som led i analysen af (genesen af) KKGs habitus og positioneringer er det relevant at undersøge, hvilke netværk foreningens undervisere og ledere indgik i. Det ser ud som om, KKG i særlig grad havde relationer til Askov Højskole, til N. Zahles Skole og til skyggefeltet for medborgerskab.²³⁸

KKG tilsluttede sig fra begyndelsen den svenske gymnastik, og bekræftede tilhørsforholdet ved at melde sig ind i DDS i 1908. På Askov Højskole stod den svenske gymnastik og delingsføreruddannelsen stærkt, ikke mindst i kraft af Ingeborg Appels indsats som gymnastiklærerinde gennem fem årtier for tusindvis af kvindelige elever.²³⁹ Det ser ud som om, at også en relativ stor andel af de første ledere og medlemmer i KKG havde en relation til Askov Højskole, enten som tidligere elever eller via familiære relationer:²⁴⁰

- Forfatteren af *KKG 1886-1911* Thora Konstantin-Hansen kom fra en grundtvigiansk familie, som havde nære relationer til Askov Højskole. Hun var elev på Askov Højskole og lærer på Askovs Børneskole i 1880'erne. Hun havde så vidt vides ingen anden gymnastikuddannelse, og var hverken leder eller underviser i KKG. Men som forfatter til *KKG 1886-1911* havde hun betydning for foreningens historieskrivning og selvforståelse. Med tanke på hendes alder forekommer det sandsynligt, at hun fik denne opgave, fordi hun havde fulgt foreningen fra første færd.
- Meta Konstantin-Hansen²⁴¹ var søster til Thora Konstantin-Hansen, og havde således samme relation til Askov Højskole som søsteren. Det

er uvist, om hun også havde været elev på Askov Højskole. Hun havde fulgt Erna Juel-Hansens gymnastikkursus, og kan således meget vel have været en af KKGs stiftere. Meta Konstantin-Hansen var bestyrelsesmedlem i KKG 1900-04 samt 1905-1909 og underviste på de første billige aftenhold for arbejderkvinder fra 1897.²⁴² Også de to kvinders søstre Kristiane²⁴³ og Signe Konstantin-Hansen var aktive i KKG, dog kun som menige medlemmer.²⁴⁴

- Johanne Lund hørte også til KKGs første medlemmer og ledere. Hun blev født ind i en rig københavnsk familie, som opbyggede familiære relationer til fremtrædende højskolefolk. To af Johannes Lunds mostre giftede sig med henholdsvis forstander for Vallekilde Højskole Ernst Trier²⁴⁵ og lærer på Askov Højskole Poul la Cour.²⁴⁶ Johanne Lund var elev på Askov Højskole i 1880'erne. Ifølge hendes nekrolog fik opholdet afgørende betydning for hendes senere sociale engagement: "Under en Vinters Ophold paa Askov Højskole havde hun [Johanne Lund] lært at kende den Betydning, det kan have at leve i kammeratligt Samkvem med Mennesker af forskellige Samfundsklasser. Hendes Virksomhed paa Gymnastikkens Omraade blev paa en Maade en Højskolegerning. At hun under sit Askovophold boede i Prof. Poul la Cours Hjem, har uden Tvivl ogsaa været af Betydning for den Gerning, hun senere gik ind til".²⁴⁷ Johanne Lund blev tillagt stor betydning internt i KKG, hvor hun var medlem af bestyrelsen fra 1891 og formand 1894-97.²⁴⁸ Hendes væsentligste indsats i KKG var at organisere billig gymnastikundervisning for arbejderkvinder, et initiativ som i løbet af få år tiltrak flere hundrede kvinder.
- Sigrid Nutzhorn var kun leder og underviser i KKG i kort tid, men fortsatte med at have nære relationer til ledende skikkelser i foreningen. Under sin opvækst på Askov Højskole havde den svenske gymnastiks indtog gjort et dybt indtryk på hende, og hun trådte tidligt i Ingeborg Appels fodspor. Som ung fik hun ekstraundervisning af Ingeborg Appel. Da denne uddannede sig til gymnastikdirektør i Stockholm, var Sigrid Nutzhorn hendes vikar i gymnastik på højskolen. Et par år senere tog hun ligesom Ingeborg Appel gymnastikdirektøreksamen i Stockholm. Sigrid Nutzhorn opnåede via sin opvækst og uddannelse en stor mængde kulturel kapital, som havde afgørende betydning for hendes position og indflydelse i kvindegymnastikken.²⁴⁹
- Esther Schrøder var leder og underviser i KKG indtil 1906, hvorefter hun blev en af de bærende kræfter i den nystiftede Kvindelig Idrætsforening. Esther Schrøder blev også født ind i højskolebevægelsen som datter

- af højskolemanden Johannes Schrøder.²⁵⁰ Hun var kusine til Ingeborg Appel, idet deres fædre og mødre var henholdsvis brødre og søstre.
- Charlotte Bonnevie²⁵¹ var formand i KKG 1897-98, formentlig efter at have været medlem siden 1887, hvor hun vendte hjem fra Stockholm. Her havde hun som den første danske kvinde gennemgået den toårige uddannelse på GCI. Charlotte Bonnevie deltog sammen med Ingeborg Appel på det første kursus i svensk gymnastik for kvinder under ledelse af den svenske gymnastikdirektør Sally Högström på Vallekilde Højskole i 1885.
 - Petra Brandt var leder og underviser i KKG i 1910erne. Hun deltog i et månedskursus på Askov Højskole i 1901.²⁵² Petra Brandt havde nære relationer til flere af kvindegymnastikkens frontkæmpere.
 - Else Thomsen var leder og underviser i KKG fra 1906 og formand 1920-24. Som ung var hun elev på Vester Vedsted Efterskole. Selvom hun aldrig kom på højskole omtalte hun sig selv som "Højskolepiggen" i et brev til Ingeborg Appel. Else Thomsens breve til Askovs højskolemoder vidner om hendes store respekt for denne.²⁵³

Det forekommer rimeligt at slutte, at de ovenfor omtalte KKG-lederes tilknytning til Askov Højskole og Ingeborg Appel havde betydning for såvel kvindernes subjektive habitus og for foreningens fælles habitus. Pointen om eksistensen af en relation mellem KKG og Askov Højskole kan understøttes af det faktum, at både Poul la Cour og Ingeborg Appel var passive medlemmer i KKG.²⁵⁴ Poul la Cour hørte til den svenske gymnastiks forkæmper, og han holdt i 1899 et foredrag i KKG om "Gymnastikkens Betydning".²⁵⁵

N. Zahles Skole

Som tidligere omtalt indførte flere private pigeskoler tidligt faget gymnastik. En af de skoler, som gik forrest i denne udvikling var N. Zahles Skole i København. En optælling viser, at N. Zahles Skole beskæftigede 30 gymnastiklærerinder i perioden 1857-1905, hvoraf halvdelen var medlemmer eller ledere i KKG.²⁵⁶ Det gjaldt blandt andre Johanne Lund, Charlotte Bonnevie, Nanna Lønborg og Sigrid Nutzhorn. Det vidner om, at der eksisterede en relation mellem N. Zahles Skole og KKG. I et feltanalytisk perspektiv kan man sige, at relationen var placeret i overlappet mellem det pædagogiske felt og subfeltet for kvindegymnastik. Den kollektive biografi om de københavnske gymnastiklærerinder viste også, at mange af dem var placeret i dette overlap, og at det især gjaldt KKGs ledere.

Skyggefeltet for medborgerskab

En gennemgang af medlemsprotokollen for Dansk Kvindesamfunds afdeling i København viste, at det talte Else Thomsen og K. S. A. Præstgaard blandt sine medlemmer.²⁵⁷ I 1899 var Præstgaard desuden med til at stifte Danske Kvinders Nationalråd (DKN),²⁵⁸ hvor hun også sad i bestyrelsen i mange år. Udover at der således på individniveau var en relation mellem enkelte KKG-ledere og kvindebevægelsen, kan også mange af foreningens handlinger rummes inden for afhandlingens brede definition af feminisme. I det følgende omtales en række kvindepolitiske handlinger, initiativer og begivenheder i KKG, der sigtede mod at udvide det kvindelige medborgerskab.

Allerede i 1895 deltog KKG i Dansk Kvindesamfunds "Kvindernes Udstilling", med opvisninger og demonstrationer af pige- og kvindegymnastik.²⁵⁹

Foreningens bestyrelse drøftede jævnligt emner med relation til kvindesagen, og meldte sig ind i DKN i 1899. Man forholdt sig aktivt til DKNs sociale arbejde, og støttede i 1901 et forslag om at ændre sygekasseloven til fordel for arbejdende kvinder. På opfordring af DKN sendte KKG desuden en beretning om sin virksomhed til The International Council of Women's kongres i Berlin i 1904.²⁶⁰

KKG var også repræsenteret i "Kvindernes Bygning",²⁶¹ som K. S. A. Præstgaard var med til at etablere og lede.²⁶² Foreningen deltog i en "Sportsfest" til fordel for "Kvindernes Bygning" i april 1900. Arrangementet foregik i Koncertpalæet og der var: "Opvisning af "Københavns kvindelige Gymnastikforening" (103 deltagere), Kvadrillecycling, Floretfægtning samt Opvisning af "Dansk kvinde Gymnastikforening".²⁶³

Desuden støttede KKG aktivt kampen for politisk medborgerskab, som blev intensiveret efter århundredskiftet. Foreningen meldte sig ind i "Danske Kvindeforeningers Valgretsforbund" i 1905 og deltog i forbundets møder.²⁶⁴ Da den kvindelige valgret blev indført i 1915, var de kvindelige gymnastikforeninger med til at fejre det. På Dansk Kvindesamfunds anmodning var K. S. A. Præstgaard sammen med Magdalene og Ingeborg Paul-Petersen fra DKG, "Overmarshall" for de 250 gymnaster fra KKG, DKG og KI, der som "Marshalls" skulle sikre orden og præcision i det store optog på 12.000 kvinder, som Grundlovsdag samme år gik til Amalienborg Slot. K. S. A. Præstgaard var også med i den deputation, som overrakte kongen, regeringen og rigsdagen en adresse på vegne af de danske kvinder.²⁶⁵

Flere af kvindebevægelsens frontkæmpere havde en relation til KKG. Den senere redaktør af *Kvinden og Samfundet* Kirstine Frederiksen opfordrede,

da hun var kommunelærerinde i 1890'erne, KKG til at foranstalte frivillig gymnastik for pigerne på hendes skole.²⁶⁶ Anna Hude fra "Politisk Kvindeforening" talte på et medlemsmøde i november 1906 om kvindens valgret.²⁶⁷ Kvindesagsforkæmperen Elisabeth Grundtvig²⁶⁸ holdt ved indvielsen af KKGs fane i 1907 en tale, som blev bragt i fuld længde i årsberetningen for sæsonen 1907-08 og i uddrag i *KKG 1886-1911*. Det indikerer, at talen var i overensstemmelse med foreningens selvforståelse. Synsvinklen i talen var kvindepolitisk snarere end national, idet Elisabeth Grundtvig pointerede kvindernes nye aktive rolle i samfundslivet: "En Skare Kvinder omkring en Fane, – det er, som saa vi Fremtiden tage Form for vort undrende Øje: En ny Slægt af Kvinder, stærk og dygtig, klog og varm, ikke mere længselsfulde Tilskuere ved Mændenes Færd, men selv midt i Færden. Sig selv og andre mægtig – ny stærke og skønne Slægters Ophav. – og enige, samlede under Fanen".²⁶⁹

Ved at deltage i foreningens møder og generalforsamlinger kunne kvinderne blive oplært i demokratiske færdigheder, som var nødvendige medborgeregenskaber. Thora Konstantin-Hansens humoristiske beskrivelse af læreprocessen i de første 25 år illustrerer, at kvinderne selv var bevidste om dette aspekt: På generalforsamlingerne ".. indviedes Medlemmerne for første Gang i den offentlige Forhandlings vanskelige Kunst. Og – i hvor høj Grad trængte vi ikke til Oplæring heri [...] Man satte sig i Kreds i Gymnastiksalen paa de smaa Skamler som bruges til Øvelserne, og talte naturligvis først alle sammen i Munden paa hinanden. Derefter fik man højtidelig valgt en Ordstyrer, og denne opfattede sit Hverv paa en noget vel radikal Maade, idet det lykkedes hende ved streng og uafbrudt Tyssen at faa hele Forsamlingen til at tie bumstille; hvad der jo desværre heller ikke førte til Maalet. Men kom blot nu og overvær en Generalforsamling, saa skal De se, hvor formfuldt og sikkert, der optrædes! Kvinderne kan lære denne Kunst ogsaa – paa 25 Aar".²⁷⁰

Socialt engagement

Et andet initiativ, som kan tolkes kvindepolitisk var KKGs billige aftenundervisning for arbejderkvinder, som for alvor blev startet op i 1897. Allerede i de første år havde et af KKGs medlemmer taget initiativ til gratis undervisning af fabrikspiger, men den filantropiske virksomhed ophørte efter et par år. Et par år efter at have overværet gymnastik for unge arbejderkvinder under sit ophold på GCI i Stockholm i 1893-94,²⁷¹ genoptog og udbyggede Johanne Lund gymnastikken, der nu blev rettet mod ubemidlede arbejder-

kvinder. Fra starten i 1897 var der tre billige aftenhold, og i de følgende år blev der oprettet flere hold. Kvinderne deltog gratis eller betalte et ganske lille beløb. Deltagerne på de billige aftenhold var ikke medlemmer af KKG, og de var således udelukkede fra at deltage i foreningens kulturelle, sociale og demokratisk dannende aktiviteter.

For at skabe økonomisk grundlag for initiativet appellerede KKG til velstillede borgere om at indmelde sig som passive medlemmer, hvilket kan forklare, at antallet af passive medlemmer dette år steg fra 12 til 125.²⁷² De første år underviste foreningens gymnastiklærere uden vederlag, men fra 1906 forsvandt det filantropiske præg, idet de nu fik samme løn som underviserne på de almindelige foreningshold.²⁷³

KKG gennemførte en deltagerundersøgelse i sæsonen 1900-01. Man indhentede oplysninger fra alle foreningens hold om de godt 400 deltagers alder, arbejde og arbejdstid. Fælles for foreningsholdene (n=165) og aftenholdene (n=240) var, at andelen af erhvervsaktive kvinder var ganske høj (se figur 7 og 8). Mens deltagerne på aftenholdene havde en gennemsnitlig daglig arbejdstid på godt 10 timer, var den for foreningsmedlemmerne kun

Figur 7. Procentuel fordeling af erhverv på KKGs foreningshold (n=165)

Erhverv\Alder	15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40	
Lærergerning		4	9	14	8	2	5	42
Husligt Arb.		9	4	2		1		16
Kontor		2	6	2	2	2		14
Maling			2	2		1		5
Studier	1		2	4				7
Syning		1	1	1				3
Fotograf			2	1				3
Bogbinderi			1	2				3
Sygegymnastik				1		1		2
Sygepleje				1				1
Bibliotekarb.		1						1
Tandlæge					1	1		2
Frisør				1				1
I alt	1	17	27	31	11	7	6	

Figur 8. Procentuel fordeling af erhverv på KKGs aftenhold (n=240)

Erhverv\Alder	15	15-20	20-25	25-30	30-35	35-40	40	
Lærergerning			1					1
Husligt Arb.		10	6	2				18
Kontor		2						2
Maling		1	1					2
Syning		7	13	5	4	1		30
Bogbinderi		2						2
Forretning		4	4	1				9
Sølvpolering		2	1		1	1		5
Expedition							1	1
Tjenestepige		8	10					18
Strygning			2					2
Naadling		2	2					4
Stenograf			1					1
Lagerarb.		1		1				2
Konditor		1						1
Elev	1			1				2
I alt	1	40	41	10	5	2	1	

på godt syv timer dagligt. Som det fremgår af figurerne, var aftenholdenes deltagere især unge arbejderkvinder. Langt de fleste, 82% var under 25 år og havde typisk ufaglært arbejde som tjenestepiger eller på fabrik (30% var syersker), mens der kun var få lærerinder og kontorister. På foreningsholdene var der til gengæld mange uddannede kvinder; 42% var lærerinder, 14% var kontorister, hvortil kom en del faglærte (fotograf, bogbinder, frisør, sygegymnast o.lign.). Blot 16% af medlemmerne havde husligt arbejde.²⁷⁴

Deltagerne på aftenholdene og foreningsholdene blev således rekrutteret fra forskellige sociale lag. Manglende økonomisk kapital var sandsynligvis en barriere, som afholdt arbejderkvinderne fra at blive medlemmer. De billige hold kostede 25 øre pr. måned, mens de ordinære medlemmer i 1901 betalte ca. 6 kr. for den otte måneder lange sæson. Dertil kom udgiften til en reglementeret gymnastikdragt, som ikke var påkrævet på aftenholdene. En anden barriere kan have været, at arbejderkvinderne i kraft af deres

livssituation, hverken havde overskud eller tid til at deltage i foreningslivet. KKGs vedtægter forhindrede ikke arbejderkvinderne i at melde sig ind på foreningsholdene, men de havde næppe hverken økonomisk, social eller kulturel kapital nok til at overskride barrieren fra aftenholdsdeltager til medlemskab. Godt nok skabte foreningen et fællesskab mellem kvinder, men det var i høj grad et fællesskab mellem socialt ligestillede kvinder, som ikke formåede at inkludere arbejderkvinderne på lige fod. De billige aftenhold illustrerer dog, at samfundsengagement og ansvarsfølelse over for mindre bemidlede kvinder var en del af KKGs drivkraft og egenlogik.

Kvindelig Idrætsforening

I de første 15 år af KKGs levetid var der så vidt vides ingen stridigheder om, hvordan den svenske gymnastik skulle realiseres. Men kort efter, at Aage Budtz-Jørgensen begyndte at undervise på foreningens seniorhold efter K. A. Knudsen i maj 1900, viste det sig, at hans syn på gymnastik var i modstrid med den hidtidige opfattelse af legitime kvindegymnastik. Året efter fik han lov til at oprette et udvalgt elitehold, som trænede tre gange ugentligt.²⁷⁵ Eliteholdet vakte dog snart modstand i dele af bestyrelsen. K.S. A. Præstgaard trak sig som formand ved generalforsamlingen i 1902 i protest mod gymnastikken på Aage Budtz-Jørgensens hold, som var for "kraftig" og "mandspræget".²⁷⁶ Budtz-Jørgensens gymnastik kom til at udgøre et heterodoxa, som nødvendiggjorde et modtræk fra tilhængerne af foreningens doxa.

Budtz-Jørgensens gymnastik provokerede også aktører udenfor KKG. Eliteholdet deltog i et gymnastikstævne i Stockholm i juni 1903 og holdets opvisning blev omtalt i både danske og svenske aviser. Det svenske publikum roste det dygtige danske hold, mens reaktionen i de danske medier var mere blandet. Repræsentanter for Københavns Kommunale Gymnastiklærer- og Gymnastiklærerindeforening kritiserede, at eliteholdet ikke holdt sig til *Haandbogens* regler for opbygning af en gymnastiktime. De argumenterede ud fra en forestilling om, at opvisningernes primære formål netop var at demonstrere *Haandbogen*. Kritikerne advarede desuden om, at Budtz-Jørgensens gymnastik havde elementer, som fjernede den fra gymnastikkens og tilnærmede den sportens verden.²⁷⁷ Budtz-Jørgensen fastholdt i sit svar til kritikerne, at opvisningens formål tværtimod var at vise holdets gymnastiske formåen. Han havde således en mere præstationsorienteret tilgang til gymnastik end sine kritikere.

I løbet af sæsonen 1904-5 diskuterede KKGs bestyrelse, om eliteholdet og andre lukkede hold skulle nedlægges. Der blev nedsat et udvalg, som skulle tage stilling til spørgsmålet og komme med forslag til nye love for de lukkede hold. Et flertal i udvalget, blandt andre Esther Schrøder, støttede Aage Budtz-Jørgensens hold. På grundlag af udvalgets arbejde blev der vedtaget nye love på en generalforsamling i september 1905.²⁷⁸ De nye love løste ikke konflikten, for i december samme år blev der afholdt to ekstraordinære generalforsamlinger, hvor Esther Schrøder og Nanna Lønborg, som også støttede Aage Budtz-Jørgensen, forlod KKGs bestyrelse. Et nyt udvalg blev pålagt at reformulere de nye love, ”da der havde vist sig mange Mangler ved de sidst vedtagne”.²⁷⁹ Det udvalg bestod af K. S. A. Præstgaard, Kaare Teilmann og Sofie Otterstrøm,²⁸⁰ hvoraf sidstnævnte havde siddet i det første lovudvalg. Hun støttede Aage Budtz-Jørgensen, mens K. S. A. Præstgaard og Kaare Teilmann ønskede at nedlægge hans hold. Dermed var K. S. A. Præstgaard og hendes ligesindede på vej til at genvinde såvel magten i KKG som retten til at definere foreningens legitime gymnastik, mens Aage Budtz-Jørgensens heterodoxi var svækket.

Set fra Budtz-Jørgensen-fløjens side handlede konflikten om ”de viderekomne Holds [...] Ret til selv at vælge deres Leder – med den Fortolkning, at naar en Leder var godkendt af Bestyrelsen og valgt af Holdet, saa havde Bestyrelsen ingen Ret til Indblanding i Ledelsen af Holdet det Aar.[..]. Denne Opfattelse havde Lederen af 1ste Hold, Hr. Budtz-Jørgensen, gjort gældende over for Bestyrelsens Indblanding, som han mente stred mod Holdets Interesse og Ønske; og da han forelagde Sagen for Holdet, fik han dets fulde Tilslutning”.²⁸¹

Konflikten kulminerede på en generalforsamling den 21. maj 1906, hvor der blev stemt om, hvorvidt eliteholdet havde ret til selv at vælge en leder. I første omgang blev der kun stemt blandt de fremmødte. Aage Budtz-Jørgensen og hans tilhængere vandt afstemningen. Derefter blev der gennemført en anden afstemning, som inddrog fuldmagter fra fraværende aktive og passive medlemmer. Aage Budtz-Jørgensens tilhængere fandt den anden afstemning uretfærdig og manipulerende. Følgende beskrivelse udtrykker deres harme: ”men saa rykkede Modparten frem med skriftlige Fuldmagter, som de i Forvejen havde samlet – ogsaa fra udenbys boende Medlemmer – altsaa fra passive Medlemmer, der ikke havde fulgt denne temmelig langvarige Strid.[...] og altsaa ikke kunde være inde i Sagen. Derved fik de til Slut et lille Flertal”.²⁸² Efter afstemningen udvandrede Budtz-Jørgensens tilhængere i protest, og ved det efterfølgende valg til bestyrelsen genindtrådte K. S. A. Præstgaard som formand sammen med en

helt ny bestyrelse.²⁸³ Dermed havde Præstgaard-fløjen genvundet kontrollen over den legitime gymnastik i KKG.

Påvirkede af nederlaget ved afstemningen på KKGs generalforsamling i 1906 gik et "lille Selskab paa 14 Personer (13 Damer og 1 Herre) op i "à Porta" paa Gl. Torv for at drikke The sammen. Stemningen var trykket". Der blev talt om det passerede og om fremtiden: "De følte det, som var de sat ud af en Forening og et Arbejde, de havde holdt meget af og allerede havde viet mange Kræfter. Men fortsætte under de forandrede Vilkaar, derom kunde der ikke være Tale", og tanken om at stifte en ny forening opstod.²⁸⁴ Den stiftende generalforsamling for Kvindelig Idrætsforening blev afholdt den 26. maj 1906, og cirka 30 medlemmer havde på forhånd meldt sig ind. Alle medlemmerne i KIs første bestyrelse havde en fortid som ledere i KKG.²⁸⁵

KIs formål var "at virke for Udvikling og Udbredelse af saavel rationel Gymnastik, som anden Idræt".²⁸⁶ KI ligestillede således gymnastik og idræt. Argumentet for at fastholde den svenske gymnastik var ikke ideologisk, snarere pragmatisk: "Lings Gymnastik var det eneste rationelle Grundlag, vi da kendte; men vi vilde ikke udelukke os og vor Forening fra i Fremtiden at kunde dyrke andre "Systemer", saafremt der skulde opstaa saadanne, der efter vort Skøn hvilede paa rationelt Grundlag".²⁸⁷ KI meldte sig ind i Dansk Gymnastik Forbund i 1907,²⁸⁸ angiveligt for at fremme forståelsen og samarbejdet mellem den svenske og danske position i gymnastikfeltet.²⁸⁹

KI blev således etableret i protest mod KKGs ortodoksi. Dette udgangspunkt var afgørende for den nye forenings legitimering og selvforståelse. Således blev dramaet under og efter KKGs generalforsamling i maj 1906 gengivet detaljeret og subjektivt i jubilæumsskriftet *KI 1906-16*, mens det kun blev nævnt med en enkelt sætning i KKGs historik. KIs tilblivelses-historie indeholdt også en forestilling om, at KI var mere åben over for udvikling og repræsenterede et generationsoprør i kvindegymnastikken. Ester Schrøder satte selvforståelsen på ord i *KI 1906-16* og fremhævede herunder Budtz-Jørgensen: "Selv syntes vi, at der var stor Forskel – ikke i Principperne – men i Arbejdet. Det var jo næsten alle de unge Kræfter, der havde haft Aage Budtz-Jørgensen til Leder, eller havde lært at sætte Pris paa hans Arbejdsmaade, der dannede Kærnen i den unge Forening".²⁹⁰ En anden jubilæumsartikel betonedes KIs orientering mod det nye og kritiserede indirekte KKGs ortodoksi: "Og der skulde være frisk Luft i vor Forening. Aldrig skulde Dørene lukkes i for det nye og unge, der arbejdede sig frem, eller for det Arbejde, der forsøgte at føre den endnu langt fra fuldendte Kvindegymnastik frem ad nye Baner. Den dygtige Leder skulde have en

Arbejdsplads i vor forening med Rum for selvstændigt Arbejde, og vort eller vore Elitehold skulde stræbe efter at være med i Spidsen for Udviklingen".²⁹¹

Som figur 9 illustrerer, fik KI hurtigt stor tilslutning, hvorimod KKG undtagelsesvis oplevede en mindre tilbagegang i året efter sprængningen.²⁹²

Figur 9. Medlemsudviklingen i Kvindelig Idrætsforening 1906-30.

År	Medlems- antal	Gymnastik		Håndbold		Sommersport		
		Delt.	Hold	Delt	Hold	Gymna- stik	Svøm- ning	Boldspil
1906/07	107	161	12					
1907/08	283	313	17					
1911/12	411	401	17					
1919/20	849	556	22			46		45
1925/26	1984	1054	32	22	1	78	483	187
1929/30	1900	1206	42	46	3	78	336	158

KI havde mange idrætter på programmet blandt andet boldspil, tennis, roning, hockey og svømning.²⁹³ I 1908 blev et opvisningshold fra KI under ledelse af Nanna Lønborg udpeget til at repræsentere Danmark ved de olympiske lege i London. En anden KI-leder, Astrid Dahlberg,²⁹⁴ ledte et hold, som repræsenterede den danske kvindegymnastik ved de olympiske lege i Antwerpen i 1920. Ved samme OL vandt Stefanie Fryland Clausen²⁹⁵ fra KI som den første danske kvinde en guldmedalje. Det overgik alle forventninger, da hun vandt konkurrencen i tårnspring, for inden da havde hun kun vundet et enkelt dansk mesterskab i udspring fra tremetervippe i 1918.

KI udviklede ligesom KKG et omfattende socialt og kulturelt liv. Da Idrætsparken blev indviet i 1911, fik KI egne klublokaler på øverste etage, og den tilhørende tagterasse blev brugt til friluftsgymnastik og solbadning. En særlig "Kvindebane" blev anlagt i Fælledparken et par år senere, og KI benyttede den til boldspil, stangspring og spydkast. I 1923 kunne foreningen indvie sin egen badeanstalt "K.I.B.", og med købet af en nord-sjællandsk ejendom "Plantagely" i 1928 havde man også et "Sommerhjem" for foreningens medlemmer.²⁹⁶

Det pædagogiske felt og skyggefeltet for medborgerskab

Som den kollektive biografi viste, var også mange af KIs undervisere og ledere forankrede i det pædagogiske felt. I KIs selvforståelse var relationen til Statens Gymnastikinstitut dog vigtigere. I *Kvindelig Idrætsforening 1906–31* blev det således pointeret, at alle foreningens undervisere var uddannet på Statens Gymnastikinstitut, hvor de var blevet undervist af Nanna Lønborg, der som bekendt også var leder i KI.

KI meldte sig i modsætning til KKG ikke ind i valgretsforeninger eller andre kvindepolitiske organisationer, men en del af foreningens positioneringer kan tolkes som kvindepolitiske. Foreningen oprettede billige aftenhold for arbejderkvinder, om end i mindre målestok end KKG. De ti første år blev der som regel oprettet et enkelt hold med 40–50 deltagere.²⁹⁷ Det kvindelige medborgerskab var jævnlige på dagsordenen på foreningens sociale og kulturelle sammenkomster. For eksempel holdt Julie Arenholt to fore-

drag om kvindens valgret og selverhverv i 1908, og en frk. Bønsdorf talte om "Kvinden i Erhvervslivet" i 1910.²⁹⁸ Foreningen deltog også i kvindeoptøget i anledning af indførelsen af den kvindelige valgret i 1915. I første omgang havde bestyrelsen modsat sig, at KI skulle deltage, og det skyldtes "udelukkende nogle faa Medlemmers Energi, at Fanen kom med [...] Derfor blev de ved at presse Bestyrelsen, til de fik Lov at bære Fanen frem. Nu bagefter indser vi alle, at det kun var rigtigt og godt, at den kom med, og er taknemmelige for Frøkerne Thora Rode, Helga Dahl og Nina Østergaards Udholdenhed".²⁹⁹

Sammenkomster.	
	1906–07.
Professor <i>la Cour</i>	om P. H. Ling.
Dr. <i>Arnold Møller</i>	» Arvelighed og Udvikling.
Folketingsmand <i>A. C. Meyer</i>	» Kvindehygiejne.
Direktor <i>Schiøtt</i>	» Dyrene i Fangenskab.
	1907–08.
Fabriksinspektør <i>Fru Arenholt</i>	om Kvindens Valgret.
Inspektør <i>Emil B. Sache</i>	» Moden.
Magister <i>Harald Nielsen</i>	» Hvorledes Skønhed bliver til.
Skolebestyrer <i>Hass</i>	» Træthed.
	1908–09.
Professor <i>C. C. Jessen</i>	om Hygiejne og Lægekunstens Fremskridt.
Frøken <i>Louise Schrøder</i>	» Oplæsning.
Direktor <i>Schiøtt</i>	» Hvad man forstaar ved Kultur.
Fabriksinspektør <i>Fru Arenholt</i>	» Kvinders Selverhverv.
<i>Fru Nanna Lønborg Nielsen</i>	» Indledning til Diskussion om Børnegymnastik.
	1909–10.
Professor <i>Weiss</i>	om Lys og Liv.
<i>Fru Nanna Lønborg Nielsen</i>	» Indtryk fra 14 Dages Kursus paa Centralinstituttet.
<i>Åge Meyer Benedictsen</i>	» En Rejse gennem Albanien.
Dr. <i>Arnold Møller</i>	» De fattiges Børn.
	1910–11.
Dr. <i>Karen Andersen</i>	om Bakterier og deres Bekæmpelse.
Frk. <i>Bønsdorf</i>	» Kvinden i Erhvervslivet.
<i>Fru Clara Kjøfoed</i>	» Oplæsning.
Oberst <i>Liljefalk</i>	» Den hvide Slavehandel.
	1911–12.
Oberst <i>Liljefalk</i>	om Oberst <i>Læssøe</i> .
Hr. <i>Ottar</i>	» Turnvater <i>Jahn</i> .
<i>Fru Angelo</i>	» Musikunderholdning.
<i>Fru Charlotte Hauch</i>	» Skønhed i vorl Hjem.

Fra KIs 10 års jubilæumsskrift, 1916.

Aage Budtz-Jørgensen

Fra 1902 og til sin pludselige død i december 1906 var Aage Budtz-Jørgensen kollega med Sigrid Nutzhorn ved N. Zahles Skoles seminarieafdeling, hvor han havde nogle få gymnastiktimer ved siden af stillingen som sløjde- og gymnastiklærer på Det danske Selskabs Skole.³⁰⁰ Alt i alt havde han således ganske stor indflydelse på kvindegymnastikken i København i årene efter 1900, og det er derfor relevant at komme med nogle uddybende refleksioner om hans position.

KI havde forventet, at han ville fortsætte med at undervise på foreningens hold, men han havde "faaet nok af Foreninger og Bestyrelsesindblandinger".³⁰¹ I stedet ønskede han at arbejde med kvindegymnastik på egen hånd og oprettede et "Forberedelses- og Fortsættelseskursus for Gymnastiklærerinder", som bestod i et forberedende kursus til optagelsesprøven til Statens Kursus i Gymnastik og et efteruddannelseskursus.³⁰² Alle KIs lærerinder deltog på efteruddannelseskurset i dets korte levetid, og efter hans død fortsatte de fleste af kursisterne på et hold i KI.³⁰³

Aage Budtz-Jørgensen tilsluttede sig den svenske gymnastik, og var især optaget af øvelsernes mekaniske og tekniske side. Han benyttede *Haandbogen*, men tog afstand fra den rigide brug af faste og deltaljerede timesedler, som den lagde op til. Han kom derved i opposition til den dominerende undervisningspraksis i disse år, hvor det nye system skulle indføres og vise sin berettigelse. I stedet krævede han af sig selv og sine lærerinde-elever, at de reflekterede selvstændigt over undervisningen og den konkrete situation. Nanna Lønborg, som var en af hans ivrigste støtter, mente, at "begge Dele tvang dem [lærerinderne] til indgaaende at tænke over hver enkelt Øvelse og Bevægelse – tvang dem til at danne sig en begrundet Mening om, hvorfor dette eller hint skulde gøres netop paa den Maade".³⁰⁴ Interessant nok var mottoet på Det danske Selskabs Skole "Lær barnet at lære selv".³⁰⁵

Konflikten om KKGs elitehold handlede som sagt om at opnå retten til at definere foreningens legitime kvindegymnastik. Men som det fremgår ovenfor, havde konflikten også pædagogiske overtoner. Endelig spillede Budtz-Jørgensens personlighed nok også en vis rolle for konflikten forløb og udfald. Af hans nekrologer fremgår, at han havde en stor trang til at sige fra over for, hvad han følte var en uretmæssig indblanding, og at han var en kontroversiel person med både modstandere og trofaste tilhængere. Budtz-Jørgensens undervisning var planlagt til mindste detalje, og hans arbejdsgiver skoleleder C.N. Starcke skrev i en nekrolog, at: "...der var over hans Timer en kunstnerisk fuldstændighed".³⁰⁶ For hans modstandere, som ville den mere ortodokse udgave af svensk gymnastik, "blev hans samvit-

tighedsfuldhed til rethaveri, hans omstændelighed til en utaalelig mangel paa handlekraft, hans fintmærkende overlegenhed til anmasselse".³⁰⁷ Kollegaen på N. Zahles Skole Sigrød Nutzhorn hørte til kritikerne.³⁰⁸ Hans tilhængere i KI mente derimod, at han igangsatte en nødvendig udvikling: "...nogle vil mene, at han førte den ind i et fejlt Spor, de, der kendte Kvindegymnastikkens Stilling paa det Tidspunkt, forstod, at hvad han først og fremmest gjorde, var at bringe den ud over et dødt Punkt, dødt, fordi der for de dygtigste ikke var nogen gangbar Vej fremad".³⁰⁹ Nanna Lønborg udgav nogle år senere lærebogen *Gymnastik i Pigeskolen* (1911) og dedikerede den til "min Ven og Lærer" Aage Budtz-Jørgensen, for "skønt han aldrig har skrevet noget, har hans Indflydelse paa dansk Gymnastik været meget betydelig".³¹⁰ Aage Budtz-Jørgensen vedblev således at være en central skikkelse i KIs selvforståelse.

Kolleger og venner til Budtz-Jørgensen, blandt andre C. N. Starcke, N.H. Rasmussen og Nanna Lønborg tog initiativ til at få opstillet en buste af Aage Budtz-Jørgensen i gymnastiksalen i Det danske Selskabs skole, hvilket vidner om, at han i sit relativt korte virke opnåede en vis anerkendelse i gymnastikfeltet.³¹¹

Kvindegymnastik i KI

KI blev stiftet i opposition til KKGs modstand mod Budtz-Jørgensens påståede "kraftige" og "mandhaftige" gymnastik. Men hvordan definerede KI selv legitim kvindegymnastik? Nanna Lønborg er den, som klarest har beskrevet dette. Hun mente, at kvindegymnastikken i KI skulle give glæde, alsidig motion, øget smidighed og muskelkraft og kompensere for stillesiddende arbejde. Selvom hun fremhæver det kraftbetonede, var der dog en grænse for, hvor kraftig gymnastikken måtte være: "Kvinderne kan næppe faa for mange Kræfter og for megen Udholdenhed til at tage Kampen for Tilværelsen op. Det, man er bange for, naar man taler om og tænker paa Muskelkraft hos Kvinden, er, at den skal medføre kantede og skarpe mandhaftige Bevægelser. Det skal man naturligvis ogsaa vogte sig for [...] Men hellere en kraftig, ja selv lidt kantet Kvinde end en slap og holdningsløs; dog helst den kraftige, beherskede, kvindelige Kvinde [...] Kraft, Mod og Snilde er det gamle Ideal for Idrætsfolk, og vi Kvinder kan trygt slutte os hertil uden at være bange for at blive mandhaftige, naar vi forstaa det paa den rette Maade".³¹²

Citatet, som har inspireret til afhandlingens titel, illustrerer, at Nanna Lønborg og KI tilsluttede sig forestillingen om den kvindelige særart og

muligheden af at realisere en essentielt kvindelig kvindegymnastik. Tilgangen var dog var mindre restriktiv end KKGs i forhold til at definere mandlige og kvindelige egenskaber. Egenskaber som "snarrådighed", "behændighed" og "sikkerhed" blev også knyttet til det kvindelige. Derfor fastholdt KI, at kvindegymnastikken fortsat indeholdt spring og redskabsøvelser.³¹³

KIs definition af legitim kvindegymnastik var således i overensstemmelse med kvindens samfundsmæssige rolle, som Nanna Lønborg definerede som "Mandens Jævnbyrdige paa sin egen Vis".³¹⁴

Det kraftbetonede blev også KIs kendemærke udadtil. En øjenvidneberetning fra en opvisning af et KI-hold i 1915 vidner herom, samtidig med at den viser, at foreningen også eksperimenterede med andre bevægelsesudtryk: "De, der kender denne Forenings Gymnastik, følte sig maaske et Øjeblik desorienterede. Programmet, Øvelsesvalget var et helt andet end det, disse Kernetropper plejer at vise. Men det var til en Forandring til det bedre. Det mandfolkeagtige, det noget massive, der gennem Aarene var bleven Kvindelig Idrætsforenings Gymnastikpræg, var ligesom strøget bort. Styrken var der endnu, men den dominerede ikke mere. Den var latent til Stede, den anedes som under et Slør. Og Sløret var virket af en sans for Skønhed, for kvindelig Ynde, for blid Kraftudfoldelse, der gør Lederen den største Ære".³¹⁵

Den samme opvisning blev overværet af Else Thomsen, som ikke kunne se nogen ændring i KIs gymnastik. Hun skrev om opvisningen til Elli Björkstén: "Frk. Dahlberg havde Opvisning med et hold fra Idrætsforeningen forleden Dag. Aviserne siger, at der var Spor af finsk Paavirkning. Jeg kom først, da de var færdige med Indgangen, og de Øvelser, jeg saa var deres sædvanlige kraftige Øvelser i Idrætsforeningen: "Strækstaaende hof-testøttet Sidefældning med Benføring udad og lignende og saa nogle Spring – saa jeg kan ikke sige noget om det første, hvor den "finske" Paavirkning skulde kendes [...] Lykkeligt det Menneske, der kan faa noget af det ægte

"Træning i Plankeværksspring paa Ljungbyhed". 20 gymnaster fra KI var til stævne i den svenske by i 1925.

frem!”³¹⁶ Den finske påvirkning, som Else Thomsen ledte forgæves efter, var nærmere bestemt Elli Björksténs principper for kvindegymnastik. Efter konflikten om foreningens elitehold satte KKG sin lid til, at hun kunne føre kvindegymnastikken tilbage på det rette spor. Hun gennemførte et kursus i KKG i 1906, som blev det første af mange kurser og opvisninger i Danmark.

Den björksténske kvindegymnastik i Danmark

”Saa kom der en Revolutionskvinde til København”

KKG inviterede i efteråret Elli Björkstén til at lede et gymnastikkursus for foreningens gymnastiklærerinder, fordi ”Kvindegymnastikken igen var udartet til at blive en blind Efterligning af Mandsgymnastikken”.³¹⁷ Kurset fandt sted få måneder efter konflikten om Budtz-Jørgensens elitehold. Det var således motiveret af et ønske om at positionere en gymnastik, som var i overensstemmelse med KKGs definition af legitim kvindegymnastik.

Kurset, som fandt sted i oktober 1906 havde 35 deltagere.³¹⁸ De planlagte tre ugentlige undervisningstimer blev snart udvidet til fem. Elli Björkstén underviste i svensk gymnastik og i tysk inspirerede øvelser med to kilo tunge jernstave. Det var især hendes nyfortolkning af svensk gymnastik og hendes pædagogiske evner, som gjorde indtryk på deltagerne. Elli Björksténs budskab var, at den svenske gymnastik i højere grad burde være forskellig for kvinder og mænd.³¹⁹ Flere mænd overværede undervisningen.³²⁰

Elli Björkstén blev i Danmark i seks uger, og hun nåede at være i kontakt med ganske mange af gymnastikkens positioner. Hun overværede gymnastikundervisning og deltog i sociale sammenkomster i KKG, som holdt en stor afskedsfest for hende. På Statens Kursus i Gymnastik holdt hun et kort kursus for de kvindelige elever. Gymnastisk Selskab arrangerede et velbesøgt diskussionsmøde, hvor hun deltog og fortalte om sit syn på kvindegymnastik. Som gæst på én af K. A. Knudsens inspektionsrejser overværede hun skolegymnastik og gymnastikundervisning på Vallekilde Højskole.³²¹

Sigrid Nutzhorn, som deltog på kurset, beskrev i en karakteristisk humoristisk stil de danske gymnastiklærerinders møde med Elli Björkstén: ”Aar 1906 begyndte Revolutionen i Danmark. Netop paa den Tid var man begyndt at ængstes for, at Hunkønnet helt skulde forsvinde fra de danske Sletter. Kom man ind i en Gymnastiksal, var man i tvivl om, hvilket Køn man havde for Øje. Bevægelserne røbede det ikke – Stillingerne heller ikke;

Deltagerne ved Elli Björksténs afskedsfest i KKG, 1906. Elli Björkstén sidder på stolerækken som nr. 5 fra venstre.

alle vendte de lige saa gerne Hovedet nedad som opad; som Ekvilibrister kunde de flyve om i Rummet, og kun naar en Lok rev sig løs, røbede det langhaarede Køn sig. Strække sig kunde de alle – baade de langhaarede og de korthaarede, de kunde staa ret som den bedste Soldat med Øjnene paa Superiøren og Hænderne ned ad Buksesømmen; Brystkurven kunde de fylde og løfte som en Ballon, der bare venter paa at blive gjort løs. Saa kom der en Revolutionskvinde til København. Hun kom en Aften ind i Københavns kvindelige Gymnastikforening. Da hun saa "Intetkønnet" staa stive og strunke, klaskede hun dem paa Brystkurven, men denne gav ikke efter, hun puffede lidt til Hoved og Arme, men ikke et Led rørte sig. Jo, jo! Tænkte Intetkønnet – vi skal vise, at vi har Kraft og Energi som nogen Mand. "Herre Gud!" raabte Revolutionskvinden, "jeg troede dog i det mindste, I var Mennesker, nu ser jeg, I er Trædukker!" Hun forsøgte at tale til Trædukkerne og vise dem et og andet, som burde falde almindelige Mennesker naturligt; gøre det efter kunde Trædukkerne ikke, men da de – trods alt – endnu havde lidt Hjærte og Hjærne, begyndte de at føle og forstaa, at Gymnastik vist var noget andet, end hvad de hidtil havde troet".³²²

En anden deltager gymnastiklærerinde Marie Jansen³²³ skrev efterfølgende, at Elli Björkstén havde givet gymnastikken køn, fordi hun havde lært deltagerne at udføre de kendte lingske øvelser på en ny måde, "saaledes at vi nu syntes, det blev Kvindegymnastik". Marie Jansen mente, at Björksténs ideer burde få de danske gymnastiklærerinder til at erkende et interessefæl-

lesskab omkring "det kvindelige": "[Björkstén] har Bud til os alle; vi maa erkende, hvad enten vi har den ene eller den anden Uddannelse, at hendes Opfattelse af Gymnastik er den rette fordi den bunder i sand Forstaaelse af det skønne, det sunde og det kvindelige".³²⁴

Som officiel afslutning på Elli Björksténs besøg holdt Gymnastisk Selskab et møde om kvindegymnastik. Ifølge Marie Jansen indledte Paula Smith fra KKG mødet med at give deltagerne et "overblik over de store Landes Kvindegymnastik.[...] Ved Diskussionen talte blandt mange andre ogsaa Frk. Björkstén, og jeg tror, mange af Tilhørerne fik et levende Indtryk af hendes ejendommelige, friske, stærke og dog saa kvindelige Personlighed, men maaske ikke saa klart et Indtryk af, hvori Frk. Björksténs "Idé" bestod; det er nemlig ikke saadan at fange i Ord".³²⁵ Citatet illustrerer, at Elli Björkstén endnu ikke var fuldt i stand til at formulere sine principper for kvindegymnastik. Besøget i Danmark betød dog, at hun blev tvunget til at formulere og forsvare sine hensigter og lade sine tanker tage teoretisk form.³²⁶

Elli Björksténs personlige fremtræden gjorde et dybt indtryk på kursets deltagere og observatører. Mange sendte takkebreve til hende. Overordnet lagde brevskriverne vægt på, at hun havde givet dem nye idealer, havde øget deres interesse for gymnastikarbejdet og beriget dem menneskeligt og pædagogisk.³²⁷ Hendes undervisning på Statens Kursus i Gymnastik havde gjort så positivt et indtryk, at kursets ledere ønskede at ansætte hende: "Vi fandt nemlig hos Frk. Björkstén en saa ildfuld Begejstring for hendes Sag, en saa overlegen Dygtighed og et saadant pædagogisk Talent, at vi meget snart indsaa, hvilken Vinding det vilde være for Statens Gymnastikkursus og dermed for Gymnastikken i hele Landet, at faa hende knyttet hertil".³²⁸ Sigrid Nutzhorn var ude i samme ærinde på vegne af sin arbejdsgiver N. Zahles Skole: "Paa Zahles Skole, hvor jeg har omtalt Dem, – har man spurgt mig, om der kunde være tale om, at De kom her ned paa "Statens Kursus" og hvornaar da? For da vilde man paa Skolen skrækkelig gerne have Dem til at lede nogle Hold paa Seminariet, hvor der jo ved Budtz-Jørgensens Død er bleven en Del Timer ledige".³²⁹ Elli Björkstén afslog begge opfordringer af hensyn til både kvindegymnastikken i Finland og sin gamle far.³³⁰

"Vort Kvindeideal i Legemlig Henseende"

Gymnastikinspektør K. A. Knudsen blev tidligt begejstret for Elli Björksténs tanker om gymnastik. Efter kurset i KKG positionerede han hende i det danske gymnastikfelt med en artikel i *Ungdom & Idræt*.³³¹ Artiklen var på forhånd blevet godkendt af Elli Björkstén og kan læses som hen-

des definition af legitim kvindegymnastik. I artiklen blev Elli Björksténs principper fremstillet klarere end under besøget i Danmark. Budskabet var, at kvindegymnastikken skulle udvikles, så bevægelserne var i overensstemmelse med den kvindelige særart og afspejlede og påvirkede kvindens indre sjæleliv: "En brændende længsel efter Skønhed og Harmoni har givet mig [Elli Björkstén] Tanken om en Gymnastik, som ikke skulde være en blind Efterligning af Mandens, men som var i Overensstemmelse med vor kvindelige Natur, med det som vi inderst inde holder for vort Kvindeideal i legemlig Henseende: en sund og harmonisk udviklet Kvindetype, hvor Smidighed, Blødhed i Bevægelserne og Ynde er parret med Spændstighed og Kraft, hvor Trangen til Skønhed kommer til udtryk i hver mindste Bevægelse og trykker sit Adelsmærke paa den. Den Ejendommelighed, som Naturen har givet Mand og Kvinde hver for sig baade i legemlig og sjælelig Henseende, maa bevares; Gymnastikken skal udvikle de forskellige naturlige Anlæg til den højst mulige Grad".³³²

Ifølge Elli Björkstén determinerede kvindelige særart også, at kvindegymnastik skulle være et kvindefag: "Da kun en Kvinde forstaar Kvindens Natur [.. bør] kun Kvinder undervise Kvinder i Gymnastik". K. A. Knudsen tilsluttede sig det synspunkt og spåede, at gymnastiklærerinderne med tiden ville få større indflydelse på kvindegymnastikkens udvikling: "Vi maa indrømme at dette Krav er berettiget, og at vi Mænd, der har undervist Kvinder i Gymnastik, har vor Skyld i, at Kvindegymnastikken er bleven for mandhaftig. Efterhaanden som Kvindernes Evne til at lade sig lede af deres eget Køn og til selv at være Ledere vokser, vil det af sig selv ophøre, at Mænd underviser Kvinder i Gymnastik, og da vil der også udvikle sig en Kvindegymnastik, der er sand kvindelig".³³³ Ifølge K. A. Knudsen var barrieren for kvindegymnastikkens feminisering altså, at de kvindelige gymnaster ønskede at blive undervist af mænd, og at gymnastiklærerinderne endnu ikke var dygtige nok.

Med K. A. Knudsens artikel blev kvindegymnastik for første gang i en dansk kontekst positioneret som et særligt kvindefag. På dette tidspunkt affødte positioneringen ikke nogen bevarede reaktioner fra de danske gymnastiklærerinder. En forklaring kan være, at gymnastiklærerinderne var mere optagede af at definere den legitime kvindegymnastiks indhold. En anden sandsynlig forklaring er, at gymnastiklærerinderne ligesom K. A. Knudsen så kvindegymnastikkens feminisering som en 'naturlig' følgevirkning af et øget antal bedre uddannede gymnastiklærerinder.

Elli Björksténs kursus i KKG i 1906 lagde grunden til en udvikling, som kom til at præge dansk kvindegymnastik i de efterfølgende tre år-

tier. Selvom Sigrid Nutzhorn fremstillede kurset som en revolution, havde kurset nok især praktisk betydning for en styrket selvforståelse i KKG. Således blev det i KKGs historik beskrevet som et vendepunkt, der "gav Stødet til, at Udviklingen førtes ind i en bedre Retning".³³⁴ Der gik dog en del år, førend de björksténske principper slog igennem i såvel skole- som foreningsgymnastik.³³⁵

Gennembruddet i Danmark 1912-14

Den björksténske kvindegymnastik fik sit gennembrud i Danmark i årene omkring 1912-14. En række begivenheder gjorde Elli Björkstén kendt i såvel gymnastikfeltet som i den danske offentlighed. Ved de Olympiske Lege i Stockholm i 1912 overværede flere hundrede danske gymnaster opvisningen af Elli Björksténs gymnastikhold, som gjorde et stort indtryk på dem.³³⁶

På K. A. Knudsens opfordring kom Elli Björkstén atter til Danmark for at holde kursus. Mange af landets fremmeste gymnastiklærere af begge køn deltog i statens to ugers feriekursus i Silkeborg i 1913. Kurset var især rettet mod gymnastiklærere uddannet på Statens Kursus i Gymnastik. Blandt kursisterne var mange seminarielærere, højskolelærere og ledere fra de københavnske kvindegymnastikforeninger. Blandt de kvindelige deltagere var Esther Schrøder fra KI og Sigrid Nutzhorn, K. S. A. Præstgaard, Petra

Elli Björksténs gymnaster træner forud for de Olympiske Lege i 1912.

Elli Björksténs gymnaster træner forud for de Olympiske Lege i 1912.

Brandt og Else Thomsen fra KKG. Blandt de mandlige deltagere var Niels Bukh. Desuden deltog Anne Marie Børup,³³⁷ som var leder i DDS.³³⁸ På kurset oplevede deltagerne, at Elli Björkstén var blevet bedre til at forklare sine ideer om gymnastik.³³⁹

Else Thomsen havde deltaget i KKG-kurset i 1906, men uden at det fik konsekvenser.³⁴⁰ Kurset i Silkeborg blev derimod indledningen til et livslangt venskab mellem Else Thomsen og Elli Björkstén. Efter kurset erklærede Else Thomsen, at hun ville vie resten af sit professionelle virke til arbejdet for den björksténske kvindegymnastik.³⁴¹ Else Thomsen så Elli Björkstén som sin åndelige vejleder, og i sin første artikel fra efteråret 1913 omtalte hun Elli Björkstén som en "Vækkelsesprædikant" med indsigt i "den store Sandhed".³⁴²

Kurset blev fulgt op af adskillige artikler, som positionerede den björksténske kvindegymnastik i Danmark. Elli Björkstén bidrog med "Några Synspunkter i Gymnastik" i *Gymnastisk Selskabs Aarskrift 1913-14*. I artiklen argumenterede hun for, at udøvelsen af svensk gymnastik måtte forandres i forhold til tre faktorer; den fysiologiske videnskabs landvindinger, livsbetingelserne i samtiden og de to køns forskelligheder, uden at hun dog kom med anvisninger for kvindegymnastikkens konkrete udformning.³⁴³

Det gjorde Else Thomsen til gengæld i ovennævnte artikel i *Ungdom og Idret*. Her nuancerede hun også sammenhængen mellem fysiologi og psyke: "Den fysiologiske Side af Frk. Björksténs Gymnastik fører over i den psykologiske. "Legemet skal tale Sjælens Sprog", siger hun. Sjælsindholdet skal give sig Udtryk i Legemet og dets Bevægelser." Netop vekselvirkningen mellem det sjælelige og det legemlige begrundede Elli Björksténs skelnen mellem mands- og kvindegymnastik, som burde "være ligesaa forskellig, som de to Køns legemlige og sjælelige Liv er det". Målet er "den fysiologisk sunde, harmoniske, varmtfølende og intelligente Kvinde, der kan tage sin Livsopgave op i Hjem og Samfund med legemlig og sjælelig Kraft". Kraftudfoldelser, spring og redskabsøvelser hørte ikke til i kvindegymnastikken, da de "snarere modvirker end udvikler den Lethed og Ynde, som det kvindelige Legeme har naturligt Anlæg for, og som Gymnastikken skal udvikle og fæstne. Endnu tydeligere bliver dett paa de stærke Hæv- og Springøvelsers Omraade. Paa vort nuværende Standpunkt, hvor vi med Hensyn til Muskelkraften er degenereret gennem lange Tider, modarbejder disse Øvelser efter Frk. Björksténs mening Udviklingen af den Sundhed, der betyder Styrke og Skønhed i indbyrdes Harmoni. I Sammenligning med den Plads, disse Øvelser har i Mandsgymnastikken, bliver den Plads, de bør have i Kvindegymnastikken begrænset. At en Kvinde kan udføre flere stærke Hævøvelser i en Gymnastiktide, er ikke Maalestok for, at det er fysiologisk rigtigt, at hun gør det, da hendes Viljesenergi kan føre langt ud over Grænsen for hendes fysiske Kræfter. Overanstrengelse bliver følgen".³⁴⁴ På dette tidspunkt var netop hævøvelser og redskabsgymnastik stadig på programmet i KI. Det forekommer sandsynligt, at Else Thomsen ved at nævne netop disse øvelser, rettede en indirekte kritik mod KI. Elli Björksténs principper blev derved brugt til at legitimere indbyrdes positioneringer mellem den danske kvindegymnastiks aktører.

Ligesom i 1906 arrangerede Gymnastisk Selskab et diskussionsmøde efter Elli Björksténs kursus. Mødet blev indledt med to foredrag af Else Thomsen og Oluf Larsen om Elli Björkstén.³⁴⁵ Mødet var et tilløbsstykke med cirka 400 deltagere, primært lærerinder.³⁴⁶ Med tilfredshed konstaterede Else Thomsen, at "Spidserne", Repræsentanterne for K.I. – K.G. og P.P.s Gymnastikforeninger var til Stede".³⁴⁷ Mødet blev refereret i flere aviser, hvorved den Björksténske kvindegymnastik blev positioneret til en bredere offentlighed uden for gymnastikfeltet. Af referatet fremgår det, at man også diskuterede kvindegymnastikkens feminisering. Oluf Larsen udtalte sig positivt herom, idet han mente, at "Kvinderne selv maatte afgøre, hvorledes deres Gymnastik skal øves, og han slog sluttelig meget stærkt til

Lyd for, at Kvinder aldrig burde undervises af Mænd, men altid af kvinder; den mandlige Gymnastikleder har ikke Evne til fuldt ud at sætte sig ind i Kvindens Sjæleliv og er derfor ikke saa skikket til at være hendes Lærer i Gymnastik som en Kvinde".³⁴⁸

Igen strømmede takkebrevne til Finland fra kurssets deltagere. Denne gang havde især Björksténs betoning af gymnastikkens sjælelige dimension indtryk. Et af brevene var fra Niels Bukh: "Der er ingen hvis tillid til mit Arbejde jeg saa gærne vil vinde som Deres, og der er ingen, jeg har saa meget at takke for i mit Arbejde som Dem. Ved at høre Dem og se Dem holde Gymnastik kom jeg til at se, at De havde fat paa Kernen og de andre stod og filede paa Skalden, og De hjalp mig til at søge efter at komme til bunds. Vejene til bunds hos Mændene er andre end hos Kvinder, og Kernen er en anden hos Manden end hos Kvinden. *Midlerne er andre men Maalet er det samme*, det er vi vist enige om, og det er jeg glad ved".³⁴⁹

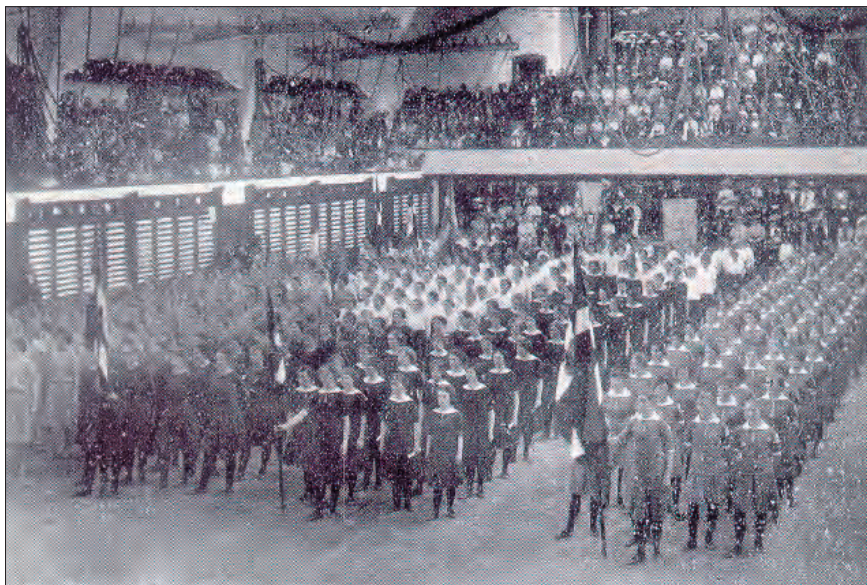
Samtidige artikler om skolegymnastik og gymnastikopvisninger vidner om, at kursusdeltagerne optændt af begejstring forsøgte at efterleve de björksténske principper i skole- og foreningsgymnastikken i de følgende år. Men artiklerne skildrer også de vanskeligheder, der var forbundet med at udmønte idealerne i praksis. Ofte blev de gymnastikhold, som eksperimenterede med den nye stil, udsat for kritik. En bekymret mandlig leder fra DDS mente, at den björksténske gymnastik var for svær og "aristokratisk" for landbobefolkningens kvindelige deltagere,³⁵⁰ og en anden karakteriserede den som "Blændværk med Øjebliksværdi".³⁵¹ Andre artikler positionerede den björksténske kvindegymnastik med afsæt i en indirekte kritik af andre af kvindegymnastikkens positioner. Udover den allerede omtalte artikel af Else Thomsen, gælder det også for Petra Brandt fra KKG, som skrev, at kvindegymnastikken hidtil havde været "mekanisk", "automatisk", "træagtig" og "for kraftfuld" i sin udførelse. I stedet burde kvinderne søge af indfri Björksténs idealer og give gymnastikken udtryk af "Skønhed, Lethed og Smidighed, mere end af Kraft".³⁵²

Endelig var Elli Björksténs opvisningsturne i juni 1914 med til at sikre den björksténske kvindegymnastiks gennembrud i Danmark. Turneen var et led i en større nordisk turne, som i Danmark blandt andet gæstede København, Odense, Kolding, Ryslinge og Vallekilde.³⁵³ Besøget i Danmark blev indledt med to opvisninger i forbindelse med indvielsen af Idrætshuset i København i juni 1914. Indvielsen blev blandt andet markeret med landets første kvindegymnastikstævne, som varede to dage.³⁵⁴

DGF var vært for stævnet, som var arrangeret af en "Damekomité" med repræsentanter fra de kvindelige foreninger: Ester Schrøder (forretnings-

fører) og tre øvrige ledere fra KI, Magdalene Paul-Petersen fra DKG og Else Thomsen og K. S. A. Præstgaard fra KKG. Der var udelukkende gymnastik på programmet, hvilket blev kritiseret af KIs første formand Sofie Otterstrøm, som var skuffet over, at KIs ledere i "Damekomitéen" havde glemte idrætten. Hun foreslog forgæves, at stævnet inkluderede langbold, som kunne spilles på den nærliggende "nye Kvindebane" i Fælledparken.³⁵⁵ Stævnet havde godt 500 deltagere fordelt på 19 hold fra København og provinsen. Der var hold fra både DGF og DDS. Stævnet blev åbnet med taler af DGFs formand H. Møller og Ingeborg Appel. De første opvisninger af KKGs og Elli Björksténs hold blev overværet af kongeparret.³⁵⁶ Ifølge avisomtalerne var kun ét hold præget af de björksténske principper. Holdets leder Ida Søegaard³⁵⁷ havde deltaget på Silkeborgkurset i 1913. Sorøholdets opvisning blev omtalt i *Idrætten*: "Hendes [Ida Søegaards] Elever udførte de forskellige Øvelser Korrekt, men de manglede den *Frigjorthed, den afdæmpede og bløde Maade at arbejde paa*, som gør, at Finnerne erobrer alle, og naar højest af alle".³⁵⁸ Citatet illustrerer, hvordan selv de første spæde forsøg på at integrere de björksténske principper blev nøje målt i forhold til de meget høje idealer.

Efter kvindegymnastikstævnet gjorde Sigrid Nutzhorn og Else Thomsen status over den Björksténske kvindegymnastik i Danmark i henholdsvis *Nationaltidende* og *Ungdom og Idræt*. Ifølge Sigrid Nutzhorn havde Elli

Indmarchen ved Kvindegymnastikstævnet i 1914.

Björkstén åbnet gymnastiklærerindernes øjne og ”hjulpes os et godt Stykke paa Vej til at frigøre os fra Mandsgymnastikken”, selvom der stadig var usikkerhed om, hvordan principperne skulle udføres i praksis. Ligesom Elli Björkstén knyttede Sigrid Nutzhorn an til det videnskabelige felt: ”..det varer vel en Stund, inden vi faar den Støtte, som det er at have Videnskabens faste Grund under Fødderne. Docent Lindhard har givet os gode Vink paa det videnskabelige Omraade og har antydnet for os, hvor, efter hans Mening, Problemerne ligger. Hans fortræffelige Artikel om Kvindegymnastik i Gymnastisk Selskabs Aarsskrift for 1913-14 giver ogsaa Grund til at tro, at han vil komme til at yde et vægtigt Bidrag til Problemets Løsning”.³⁵⁹ Else Thomsen satte i *Ungdom og Idræt* kvindegymnastikkens udvikling i relation til kvindernes samtidige kamp for politisk medborgerskab: ”Lad os Kvinder ligesom paa det politiske Omraade søge ogsaa paa Gymnastikkens at hæve os over Strid og Splid om Systemer o. lign. og blot tænke paa at give det, som er vor Indsats i det gymnastiske Arbejde”.³⁶⁰ Kvindegymnastikstævnet gav således Sigrid Nutzhorn og Else Thomsen en anledning til at positionere to forskellige strategier til at øge kvindegymnastikkens feminisering, nemlig videnskabelighed og kvindefællesskab.

Den björksténske kvindegymnastik 1914-21

Den björksténske kvindegymnastik blev institutionaliseret med NFKs dannelse i 1922. Indtil da blev Else Thomsen en hovedkraft i arbejdet for at udbrede de björksténske principper i Danmark. Hun virkede hovedsagligt i det pædagogiske felt, men var som omtalt også aktiv som leder og underviser i KKG. Før 1916 var hun ved siden af ansættelsen som kommunelærerinde seminarielærerinde på Femmers Kvindeseminarium og vikar på Statens Gymnastikinstitut 1913-14. Hun blev knyttet til Statens Gymnastikinspektion allerede i 1908 og var fast medhjælper på fuld tid 1916-19, hvorefter hun blev ansat som gymnastikinspektør i København. På sine inspektionsrejser, instruktions- og feriekurser kom hun i kontakt med et tusindtal af lærerinder og gymnastiklærerinder i hele landet. Hun var en flittig foredragsholder og skrev et væld af artikler om den björksténske kvindegymnastik. Else Thomsen lagde med egne ord al sin energi i arbejdet, men betroede sig også til Elli Björkstén om den usikkerhed, der var forbundet med det: ”Nu står jeg helt ovre i Gymnastikken, og det er din Skyld. Men jeg føler ogsaa et stort Ansvar – over for dig, for Sagen for de Mennesker, jeg skal hjælpe”.³⁶¹

Det var især på de årlige statens feriekurser, at hun havde mulighed for at legemliggøre Elli Björksténs idealer. I årene 1916-19 fandt de sted på Vester

Vedsted Efterskole, hvor en del deltagere deltog flere år.³⁶² Disse kurser var formentlig med til at gøde jorden for at holde endnu et dansk statens feriekursus i 1921 med Elli Björkstén som underviser. Denne gang var kurset kun for kvinder. Udover de 109 danske deltagere var der 17 deltagere fra andre lande, bl.a. ni fra England.³⁶³ Elli Björkstén indledte hver dag med teoritimer, som blev fulgt op af timer, hvor teorien blev omsat i praksis. Beretninger fra kurset illustrerer det sociale fællesskab som opstod mellem deltagerne. De vidner også om, at de rene kvindekurser var et frikvarter, hvor kvinderne kunne slå sig løs i en grad, som ikke var mulig i hverdagen. Gymnastiklærerinde og KKG-leder Johanne Klavsén³⁶⁴ beskrev, hvordan "Frk. Björkstén om Aftenen optraadte som Inspektør og ved Visitation paa Værelserne til sin Forfærdelse dumpede ind i natlige Sold med Soda-vand, Kager og Chokolader eller blev Vidne til, at Gymnastikinspektøren i København, Frk. Else Thomsen, slog Kolbøtter i Sengene!"³⁶⁵ På kurset luftede Elli Björkstén en idé om at formalisere kvindefællesskabet i et nordisk forbund. Et forslag, som hun gentog ved en afskedsfest i KKG inden hjemrejsen til Finland.³⁶⁶

Som det er fremgået af ovenstående gennemgang, var der også andre gymnastiklærerinder end Else Thomsen, som medvirkede til at positionere den björksténske kvindegymnastik i Danmark, om end det måske blot var i enkeltstående debatindlæg og kursusreferater. Der vil også senere blive omtalt gymnastiklærerinder, som deltog med den type bidrag. Det er i øjenfaldende, at mange af de deltagende gymnastiklærerinder kom fra KKG, men det understøtter netop indtrykket af, at der var en meget tæt relation mellem den Björksténske kvindegymnastik og KKG.

Fra tid til anden var der også lægfolk, som forholdt sig offentligt til den björksténske kvindegymnastik. Et af de mere underholdende indlæg var skrevet af en med egne ord "gammeldags Fyr". Forfatteren havde overværet Elli Björksténs opvisning ved kvindegymnastikstævnet i 1914. Her mente han at have genfundet "det gammeldags kvindelige Ideal", som kunne dæmme op imod "Moderniteten", som havde taget overhånd i det offentlige rum: "...alle disse altfor korte Kjoler og disse altfor lange og alt for bare Ben nedenfor, og disse altfor høje og altfor spidse Hæle og al den anden Grimhed og Unatur, og han hører om Tobaksrygning og kammeratligt Besøg omkring paa Værelserne uden Hensyn til Køn, og anden Mandfolkeagtighed..." Elli Björksténs kvindegymnastik blev derimod beskrevet en modsætning til "Modernitetens" forfald, som forfatteren selv havde set under en anden af kvindestævnets opvisninger: "Det er et "kvindeligt Hold, der er fremme; der springes paa Hesten; man hører vældige Brag, naar der

tages Forspring, saa et par vidt skrævende Ben, et Bums, idet Ungmøens Hale tørner mod Hestens ditto, saa tumler hun videre; den næste! Og man bliver lidt genert ved at se al den Kraft stillet saa aabenlyst til Skue [...] er det andet end Karlegymnastik, udført af Piger..."³⁶⁷ Kvindernes spring blev således tilskrevet negative konnotationer af overdreven kraftudfoldelse og upassende seksualitet, jævnfør de "vidt skrævende Ben". Indlægget fra "den gammeldags Fyr" affødte ikke noget svar fra nogen af kvindegymnastikkens kvindelige aktører. Journalist og gymnastiklærer Marius Lefèvre tog dog til genmæle. Han mente, at Elli Björkstén havde sat så stærke spor hos de danske gymnastiklærerinder, at kvindegymnastikken var på vej til at realisere de høje idealer. Desuden mente Lefèvre, at kvindernes spring bedre kunne accepteres, hvis de blev beskrevet mere klinisk og i overensstemmelse med gymnastikkens terminologi: "Men jeg kan give Dem Ret i, det er ikke alle Spring paa Hesten, der klæder Kvinder, men husk, naar De en anden Gang ser paa, at Kvinder voltigerer, at De da ikke tænker paa, at disse Kvinder skræver, men tænk paa, at de adskiller Benene – det hedder nemlig, at springe med adskilte Ben; der er mere Vellyd i dette synes De ikke?"³⁶⁸

Ved gymnastikstævnet i Fredericia i 1921 konstaterede Sigrid Nutzhorn, at de björksténske principper for kvindegymnastik slæet igennem. Hun glædede sig over, at andelen af kvindelige hold var mere end fordoblet i forhold til det forrige stævne. Kvindeholdene viste overvejende "bevægelsesgymnastik", det vil sige björksténgymnastik, og øvelserne var blevet mere "kvindeligt prægede". Sigrid Nutzhorn vurderede samtidig, at der var langt til målet, og at Elli Björksténs midler ofte blev brugt forkert. Især advarede hun (forgæves) mod, at de rytmiske bevægelser udviklede sig til underholdningsprægede "Serieøvelser".³⁶⁹

Elli Björkstén skabte ikke et nyt gymnastiksystem men reformerede den kønsneutrale svenske gymnastik til en rytmisk bevægelsesgymnastik, som var i overensstemmelse med en videnskabeligt legitimeret forestilling om det essentielt kvindelige. Hun ville fjerne det spændte og militære præg i stillingsgymnastikken til fordel for skønhed, sundhed og harmoni. Gymnastikken var ikke et mål i sig selv, men havde et pædagogisk og opdragende sigte på kvindens livsopgave i både hjem og samfund. Gymnastikken skulle altså være med til at gøre kvinder til samfundsborgere, eller medborgere. Elli Björksténs forestilling om den kvindelige særart indebar også en udpræget doxa om, at kvinder havde en særlig evne og (medborger)forpligtelse til at undervise andre kvinder i gymnastik. Denne doxa blev dog ikke for alvor anerkendt og optaget i den danske kvindegymnastik førend omkring 1914.

Herefter var den dog helt central i kampene for kvindegymnastikkens feminisering og professionalisering

Ikke alle kvindegymnastikkens aktører tilsluttede sig den bjørksténske kvindegymnastik. De næste afsnit i dette kapitel handler om aktører, som på forskellige måder befandt sig i andre positioner i kvindegymnastikken. Som det vil fremgå, forholdt de sig alle til den bjørksténske kvindegymnastik i et eller andet omfang.

Paul Petersens Institut og DKG

Det er Paul Petersens fortjeneste, at han meget tidligt gjorde det muligt for kvinder at tage en privat faglæreruddannelse i gymnastik. Paul Petersen oprettede sin danse-, gymnastik- og svømmelærerindeuddannelse allerede i 1878, og den første offentlige eksamen fandt sted i 1886. Uddannelsen var toårig, og en kort årrække fra 1904 var den treårig.³⁷⁰ Gymnastikken var i udgangspunktet dansk, men uortodoks som han var, lod han sig også inspirere af øvelser fra fransk, tysk og især svensk gymnastik. Paul Petersen tilhørte den anden generation af kvindegymnastikkens pionerer, som havde en accepterende holdning til kvinders gymnastik og idræt, som også tidligt indgik i uddannelsen. Denne linje blev videreført i første halvdel af 1900-tallet af Magdalene og Ingeborg Paul-Petersen. Gymnastikken var kraftfuld og udfordrende, og den var indimellem i modstrid med andre aktørers opfattelse af legitim kvindegymnastik. Paul Petersens danske kvindegymnastik og den svenske gymnastik stod i stærk modstrid til hinanden i slutningen af 1800-tallet. Den svenske gymnastiks tilhængere forsøgte på flere måder at marginalisere Paul Petersens kvindegymnastik. Således blev Paul Petersen forbigået ved oprettelsen af Statens Kursus i Gymnastik, hvor han havde håbet at kunne bidrage med sine erfaringer som leder af kvindernes kursusdel. Det var en stor skuffelse for ham, og som reaktion søgte han statstilskud til sin lærerindeuddannelse, men fik igen afslag.³⁷¹ Den svenske gymnastiks tilhængere gik som bekendt ud af gymnastikstriden som sejrherre, stærkest manifesteret med udgivelsen af *Haandbogen*, som blev autoriseret til brug i undervisningen i gymnastik på skoler og seminarier.

Paul Petersens Institut og det pædagogiske felt

Paul Petersens faglærerinder blev ansat i foreninger, på private og offentlige skoler, og en del gav privatundervisning. En del blev ansat i Københavns

skolevæsen, da der på forsøgsbasis blev indført pige-gymnastik i de offentlige skoler i 1886, og flere kom til, da faget blev obligatorisk i 1894.

En bestemmelse i Skoleloven af 1899, om at kun seminarieuddannede lærere kunne blive fastansat i folkeskolen,³⁷² udgjorde en trussel mod denne del af faglærerindernes virkefelt. Bestemmelsens realisering blev dog gang på gang udskudt, fordi der ikke var nok seminarieuddannede lærere, som kunne og ville undervise i gymnastik. Umiddelbart før pige-gymnastik blev obligatorisk i Københavns offentlige skoler, blev der gennemført et fire måneders gymnastiklærerindekursus. Kurset var et forsøg på at bryde Paul Petersens monopol på at uddanne gymnastiklærerinder. N.H. Rasmussen tog initiativet "paa opfordring af Skolemænd"³⁷³, og de 20 deltagere blev undervist i svensk gymnastik.³⁷⁴ N. H. Rasmussen var medlem af Den store Gymnastikkommission, og forsøgte med kurset at drage fordel heraf.³⁷⁵

Det lykkedes dog ikke at forhindre, at faglærerinderne i mange årtier dominerede pige-gymnastikken i de københavnske skoler. Deres position blev støttet af Københavns gymnastikinspektør (1897-1918) Aage Hermann, som udvirkede, at mange faglærerinder fortsat blev fastansat, når de havde været løst ansatte i tre år. Han mente, at faglærerinderne med deres specifikke og lange gymnastikuddannelse var langt mere kvalificerede end de seminarieuddannede lærerinder, som enten ikke havde en gymnastikuddannelse eller 'kun' den etårige statslige uddannelse.³⁷⁶ I 1914 var to tredjedele af de 60 gymnastiklærerinder i Københavns skolevæsen således uddannet på Paul Petersens Institut. Den kollektive biografi viste, at andelen af faglærerinder var faldet til en fjerdedel i 1933. Denne reduktion i andelen af faglærerinder var et udtryk for, at flere seminarieuddannede lærerinder var i stand til at varetage gymnastikundervisningen. Men skiftet fra Aage Hermann til Else Thomsen som gymnastikinspektør har formentlig også spillet en rolle for, at realiseringen af bestemmelsen fra 1899 blev opprioriteret.

DKG og idrætsfeltet

Der var en nær relation mellem Paul Petersens Institut og Dansk Gymnastiklærerindeforening, som blev stiftet i 1888 som et samlingspunkt for faglærerinderne. I 1898 skiftede foreningen navn til Dansk Kvinde Gymnastikforening. Samtidig fik andre kvinder end faglærerinder adgang til medlemskab. Ligesom KKG og KI øgede foreningen sit medlemstal og aktivitetsudbud op gennem de første årtier af 1900-tallet. DKG havde i sæsonen 1932/33 over 1000 medlemmer.³⁷⁷

Et hold fra DKG giver opvisning i "slørdans" i Koncertpalæets fyldte sal, 1907.

DKG knyttede tidligt an til den sportslige logik i idrætsfeltet. Paul Petersen lod allerede i omkring 1900 kvinderne deltage i svømmekonkurrencer. Ingeborg Paul Petersen førte udviklingen videre, idet hun som træner førte mange af de kendte svømmepiger – som Greta Andersen, Else Jacobsen og Inge Sørensen³⁷⁸ – frem til internationale resultater i 1920'erne, 1930'erne og 1940'erne. Desuden meldte DKG sig fra starten i 1899 ind i DGF. Magdalene Paul-Petersen var medlem af DGFs hovedbestyrelse 1912-36 og af DIFs repræsentantskab fra 1921-28.

DKG indgik i de fortsatte positioneringer mellem dansk og svensk gymnastik. Højdepunktet i Paul Petersens karriere var, da et hold gymnaster fra DKG under ledelse af Magdalene Paul-Petersen gav opvisning ved de Olympiske Lege i Athen i 1906.³⁷⁹ Selvom holdet fik stor succes med sine opvisninger, kritiserede N. H. Rasmussen efterfølgende, at Danmark havde sendt et mandligt og et kvindeligt hold af sted, som viste dansk "Fortidsgymnastik". I stedet burde man have udvalgt nogle hold, som repræsenterede den danske stats officielle svenske gymnastik: "Men hvorfor har Komiteen ikke sørget for at faa Kbhs. **Kvindelige Gymnastikforening** til at gaa til Athén med et Hold? Kv.G.F. stiftedes en Gang i Firserne paa Grundlag af den svenske Gymnastik og opretholder stadig denne nu saaledes som den foreligger i "Haandbogen". Kv.G.F. havde 1903 under en skandinavisk Idrætsfest et Hold i Stockholm, der klarede sig fortræffeligt og gjorde vort Land al Ære. Har den danske Komité ikke ønsket Deltagelse fra denne

Forenings Side?”³⁸⁰ Det viste sig dog, at KKGs formand Anna Buch var blevet spurgt, om foreningen ville deltage. Hun havde svaret forbeholdent på den uformelle forespørgsel fra DIF, fordi hun ikke vidste, om der kunne stilles et hold og af bekymring for rejsens økonomiske omkostninger. Derefter havde hun ikke hørt mere i sagen. H. N. Rasmussen kritiserede, at henvendelsen til KKG ikke havde været officiel og skriftlig. Han forklarede forløbet på denne måde: ”Man har, som man ser, paa en nem Maade skilt sig af med Kvindelig Gymnastikforening! [...] Nej, Dansk Idrætsforbund har ønsket at have Festen for sin egen Mund. Og det har faaet sit Ønske opfyldt – denne Gang”.³⁸¹ I 1912 lykkedes det for den svenske gymnastiks tilhængere at få et mands- og et kvindehold til at repræsentere Danmark ved de Olympiske Lege i Stockholm i 1912.

Efter Paul Petersens død videreførte og udviklede Magdalene Paul-Petersen den alsidige gymnastiske linje. Hun fandt inspiration i andre bevægelsesformer, blandt andet fra udenlandske dansere, som gæstede Danmark: “[...] og dog indrømmer Frkn. Paul-Petersen gerne, at de har laant baade fra Hebert, Fokin, Miss Duncan, Mll. Pavlova og mange andre, blot der var noget godt at lære”.³⁸² Ved opvisningerne blev der vist redskabsgymnastik, slørdans, ballet, folkedans, sanglege, plastik og øvelser, som havde mere dramatisk karakter. Det dramatiske element står stærkt i den følgende skildring

DKGs elitehold giver opvisning i Monte Carlo, 1922.

af en træningstime med klaverledsagelse i DKG: ”Karklude! raaber Frk. Magdalene, og 50 unge Damer bliver Karklude, som naar Hypnotisøren faar Mediet til at blive det, han siger, det er. --- Karkludene hænger paa Snoren! Vinden tager i dem! – og Karkludene hænger og flagrer i Vinden. Sceneforandring: Karkludene forvandles paa Frk. Magdalenes Befaling til Lysestager – 50 unge Damer bliver til 50 Lysestager. --- Trolderri: Lysestagerne bliver til smaa Havfruer som H. C. Andersens berømte Dame med Hale, hende fra Stenen paa Langelinje. --- og ved en ny Metamorfose bliver Havfruerne til fulde Matroser i Søgang. Snart efter er de Træstammer.[..]”³⁸³

Skyggefeltet for medborgerskab

På flere måder havde også DKG en position som befandt sig i overlappet mellem kvindegymnastikken og skyggefeltet for medborgerskab. Magdalene Paul-Petersen var ganske engageret i kvindesagsspørgsmål og var også medlem af Dansk Kvindesamfund. Som omtalt var hun ”overmarskal” sammen med søsteren og K. S. A. Præstgaard i kvindeoptøget, som fejrede indførelsen af den kvindelige valgret i 1915. Ligesom de andre kvindegymnastikforeninger oprettede DKG billige aftenhold, men de blev aldrig et tilløbsstykke.³⁸⁴ Desuden støttede DKG alle de initiativer, som samlede gymnastiklærerinderne i kampen for at styrke kvindegymnastikkens feminisering på et ledelsesmæssigt og organisatorisk niveau. Således skrev DKG en støtteudtalelse i forbindelse med NFKs dannelse og deltog også i det udvalg, som forberedte forbundets stiftelse.³⁸⁵ Desuden var Magdalene Paul-Petersen sammen med Sigrid Nutzhorn og K. S. A. Præstgaard en central aktør i forhandlingerne med Kultusministeriet i 1907-08 om at ansætte kvindelige assistenter ved Statens Gymnastikinspektion.

Relationer til den björksténske kvindegymnastik

I modsætning til mange af deres kolleger har Magdalene og Ingeborg Paul-Petersen ikke efterladt skriftlige vidnesbyrd om deres syn på legitim kvindegymnastik. De lagde alle deres kræfter i deres succesfulde virke, og holdt sig stort set fri af kvindegymnastikkens kampe. Det er dog lykkedes at finde nogle få kilder, som kan give viden om relationen mellem Paul Petersens Institut og DKG og den björksténske kvindegymnastik.

Fraværet af breve fra søstre Paul-Petersen i Elli Björkstén brevsamling vidner om, at der ikke var tale om en personlig relation mellem aktørerne. Det indtryk bestyrkes af, at søstre Paul-Petersen aldrig deltog i nogen

af Elli Björksténs kurser. De har dog næppe været i direkte opposition til Elli Björkstén. Formentlig deltog de i Gymnastisk Selskabs møde om Elli Björkstén i 1913 – jævnfør Else Thomsens bemærkning til Elli Björkstén om, at også DKG's "Spidser" havde været til stede.³⁸⁶ Som omtalt ovenfor støttede DKG også dannelsen af NFK i 1922, og var fra 1922-48 repræsenteret i NFK-Danmarks bestyrelse af gymnastiklærerinden Ellen Pontopidan,³⁸⁷ som underviste på Paul Petersens Institut og var leder i DKG.

Paul Petersens barnebarn Ellen Paul-Petersen³⁸⁸ var leder af Paul Petersens Institut 1947-77. Gennem hende kan man få et indblik i relationen til den björksténske kvindegymnastik. Hun anerkendte, at Elli Björkstén nok havde fornyet den svenske gymnastik, men at nytænkningen var stærkt knyttet til hendes person: "[Björkstén] satte hele sin begejstrede Personlighed ind paa dette og skabte derved ogsaa en for den svenske Gymnastik fuldstændig ukendt og fornyet Undervisningsform. Til Gengæld er denne saa individuel og personlig, at den tilhører hende alene og ikke teoretisk vil kunne bibringes andre, uden at dette fører til en daarlig Kopi, men hendes Elever lærte af hende at give sig hen i Undervisningen med Liv og Sjæl".³⁸⁹ Ellen Paul-Petersen fandt, at den björksténske kvindegymnastik lykkedes bedst, når den blev fortolket af den "danske Kvindegymnastiks" aktører: "Den Björksténske Gymnastik har haft meget stor Indflydelse paa Kvindegymnastikken i Danmark, saavel i By som paa Land. Maaske er dens betydeligste Indflydelse den, som er øvet ved Paavirkning og Sammensmeltning med den bestaaende danske Kvindegymnastik, idet den har tilført denne nye og smukke Retninger og givet den Værdier, som den tidligere savnede, mens Björksténgymnastikken i Renkultur nu virker os noget højtidelig og ikke helt tidssvarende, navnlig efter at de moderne Former for Bevægelsesgymnastik er opstaaet".³⁹⁰ Udtalelsen viser, at den traditionelle åbenhed over for nye tendenser i gymnastikken også omfattede den björksténske kvindegymnastik.

Der var andre, som positionerede Paul Petersens danske kvindegymnastik. Støtten fra DIFs organ *Idrætten* er ingen overraskelse. I en artikel blev Elli Björksténs opvisning ved de Olympiske Lege i Stockholm i 1912 omtalt og sammenlignet med Paul Petersens kvindegymnastik. Artiklens afsæt var Elli Björksténs succes, som Paul Petersen burde have haft del i. Elli Björksténs gymnaster ".vakte alles Beundring. Hvis man ikke havde været tilstrækkeligt inde i Forholdene, vilde man have troet, at Frk. Björkstén var Elev af gamle Paul Petersen; saa meget lignede den finske Gymnastik den danske, og havde Dansk Kvindegymnastikforening atter i Stockholm repræsenteret os, saa havde den sikkert tiltvunget sig ligesaa megen Op-

mærksomhed som de björksténske Damer”.³⁹¹ I en anden artikel betonedes *Idrætten* igen ligheden mellem de to gymnastiksystemer i et forsøg på at positionere den danske kvindegymnastiks legitimitet. Artiklen omtalte og tilsluttede sig Elli Björksténs syn på kvindelighed og ”Plastic og Ynde [..men..] alt det mener Frk. Paul-Petersen ogsaa, saa det kan derfor forundre, at man tager Afstand fra hendes System”.³⁹²

Også Paul Petersens søn, Aage Paul-Petersen deltog i forsvaret for faderens eftermæle. Anledningen var denne gang Elli Björksténs opvisning ved kvindegymnastikstævnet i 1914: ”.. den Gymnastik, den finske Dametrop fremviste, er den bedste form for Kvindegymnastik; den ligger nemlig saa nær Paul-Petersens Ideer, at man kunde fristes til at tro, at Frk. Björksten havde modtaget Impulser fra ham”.³⁹³ Det er dog næppe korrekt, at Elli Björkstén var inspireret af Paul Petersen. Efter at have overværet hans kvindegymnastik i forbindelse med besøget i Danmark i 1906, udtalte hun, at den var for ”kraftig”, men at hans faglærerinder havde gode pædagogiske kvalifikationer og formidlede en engageret og livlig undervisning.³⁹⁴

Selvom Paul Petersens Institut og DKG ikke havde nære relationer til den björksténske kvindegymnastik, var der sjældent tale om direkte miskendelse mellem de to positioner. I det hele taget har jeg kun set et enkelt tilfælde, hvor en dansk gymnastiklærerinde direkte og offentligt kritiserede den björksténske kvindegymnastik. Kritikken kom fra Nanna Lønborg, som var gymnastiklærerinde i KI og på Statens Gymnastikinstitut.

Nanna Lønborg og Statens Gymnastikinstitut

Nanna Lønborg var ansat som timelærer på Statens Kursus i Gymnastik/ Statens Gymnastikinstitut fra 1907 til 1944. Inden da blev de kvindelige elevs gymnastikundervisning oftest varetaget af mandlige lærere, idet de blev undervist af K. A. Knudsen, bistået af N.H. Rasmussen 1898-1904, Ida Larsen³⁹⁵ 1902-04, Elisabeth Nielsen³⁹⁶ 1904-06, Ottar Andersen³⁹⁷ 1905-06 samt Vilhelm Kristensen,³⁹⁸ Oluf Larsen og Niels Illeris 1906-07. Edle Bjerre³⁹⁹ varetog undervisningen i boldspil og ordnede lege fra 1898-1935.

Nanna Lønborg blev ansat kort efter Elli Björksténs første besøg i Danmark, og det er relevant at undersøge, om der var en forbindelse herimellem. O. A. Ottar skrev til Elli Björkstén efter at have overværet hendes undervisning på Statens Kursus i Gymnastik, at han ikke længere ønskede at undervise kvinder: ”I Efteraaret voldte Fænomenet Frøken Björkstén mig

megen Uro og megen Konfusion.[..] Endvidere saa jeg klarere, at Ledelsen af Kvindegymnastik er en Kvindes Opgave, og jeg ønskede mig helt fri af den".⁴⁰⁰ K. A. Knudsens opfordring til Elli Björkstén om at blive ansat på Statens Kursus i Gymnastik peger ligeledes frem mod en beslutning om, at undervisningen af de kvindelige elever skulle varetages af en gymnastiklærerinde, som tilsluttede sig hendes principper. Men Nanna Lønborg var og vedblev at være knyttet til positionen omkring Aage Budtz-Jørgensen og KI. Hun deltog aldrig i Elli Björksténs kurser, og selvom hun var på studieophold hos Elli Björkstén i 1914, knyttede de to kvinder ikke varige bånd. Selvom Nanna Lønborg på KIs vegne støttede etableringen af NFK i 1922, deltog hun aldrig i forbundets aktiviteter. Ansættelsen af Nanna Lønborg på Statens Kursus i Gymnastik styrkede således ikke den nye Björksténske kvindegymnastik i Danmark. Set i det lys, forekommer det usandsynligt, at Nanna Lønborg blev ansat med K. A. Knudsens gode vilje. Som leder af kurset var det ellers oplagt, at han havde indflydelse på ansættelse af personale. Mens omstændighederne omkring Nanna Lønborgs ansættelse er ukendte, er der talrige eksempler på, at K. A. Knudsen ikke var tilfreds med hendes undervisning. De to havde jævnligt konflikter, og han forsøgte flere gange uden held at få hende erstattet af gymnastiklærerinder, som han havde mere tillid til.

I forbindelse med at Statens Kursus i Gymnastik skulle omdannes til Statens Gymnastikinstitut, ønskede K. A. Knudsen i 1911 at afskedige adskillige timelærere til fordel for færre fastansatte lærere, som havde et bredere undervisningspotentiale. Sagen fremgår af et brevudkast fra K. A. Knudsen til kultusminister Jacob Appel. Efter at have set brevudkastet afviste ministeren dog, at brevet skulle fremsendes officielt.⁴⁰¹ Selvom brevudkastet dermed ikke fik nogen praktisk betydning, er det stadig en rigtig god kilde til at forstå relationen mellem K. A. Knudsen og Nanna Lønborg. I stedet for Nanna Lønborg ønskede K. A. Knudsen at ansætte gymnastiklærerinden Hansine Andersen. Den faglige begrundelse var, at Nanna Lønborg ikke kunne undervise i både gymnastik og boldspil. Desuden havde hun "saa væsentlige Mangler, at hun trods af sine gode Evner paa visse Punkter ikke er nogen Støtte for Instituttet".⁴⁰² K. A. Knudsen søgte opbakning hos kultusministerens hustru Ingeborg Appel, og bad hende vurdere nogle af Nanna Lønborgs timesedler. Ingeborg Appel gav K. A. Knudsen den ønskede støtte. Hun kritiserede den selvstændige brug af *Håndbogen*, som netop blev hyldet af Nanna Lønborg og hendes ligesindede, som "...synes at have så lidt af virkelig Plan og Stigning i sine Timesedler. Jeg synes også det er meget uheldigt, at hun ikke benytter sig af den Terminologi alle vi

andre følger, men selv konstruerer en mængde Navne". Desuden støttede Ingeborg Appel miskendelsen af Nanna Lønborgs position på Statens Gymnastikinstitut: "Hvor er det trist, at der mangler så megen dybere Forståelse af Gymnastikkens egentlige Betydning, som dette vidner om, man bliver så bange for at Fremtidens Gymnastiklærerinder, udgåede fra vor første gymnastiske Lærestalt, skal få det som Mål at udvikle Akrobater, og da tabes jo det høje Mål af sigte som vi andre har kæmpet for, den alvorlige harmoniske Udvikling".⁴⁰³ Som sagt lykkedes K. A. Knudsens forsøg på at udgrænse Nanna Lønborg ikke, heller ikke selvom han søgte støtte i sit højskolebagland.

Else Thomsen og Sigrid Nutzhorn så også med kritiske øjne på Nanna Lønborgs arbejde på Statens Gymnastikinstitut. Deres kritik kom ikke frem offentligt, men er udtalt i brevene til Elli Björkstén. Else Thomsen skrev eksempelvis, at " Fru LN [Lønborg] har en vældig Rutine; hendes Undervisningsteknik er i Orden. Men der ligger ingen Tanke bagved hendes Øvelsesvalg. Hun har selv udtalt, at hun er gaaet bort fra den stærke Gymnastik for Kvinder, saadan som hun har den fra Budtz-Jørgensen; men det saas rigtignok ikke meget... Men hvordan skal vi naa videre, naar vi, som kan se, det er galt, saa lidt evner at realisere det nye og rigtige!"⁴⁰⁴ En anden gang kritiserede hun en opvisning på Statens Gymnastikinstitut: "[...] det var 24 Soldater i Harnisk; hvor var de dog spændte og stive i deres Bevægelser. Og dog tror jeg, Fru L. selv mener, at hun er gaaet meget langt i Retning af "kvindelig" Gymnastik. Hvert Øjeblik lod hun dem gøre en uhyggelig langsom Bevægelse, som hun derved vilde fremhæve "det kvindelige". Jeg synes, det var meget misforstaaet; en underlig Blanding af Militarisme og Træghed".⁴⁰⁵ Sigrid Nutzhorn, som var censor ved Nanna Lønborgs eksaminer, var ligeså hård i sin kritik: "hun [Nanna Lønborg] kan nu ikke føre Udviklingen videre, tværtimod. Eleverne bliver næsten ringere fra Aar til Aar til at undervise, hun lægger som en død Haand over den Side af Undervisningen; hun er uhjælpelig dum, og forstaaer det slet ikke selv, tværtimod agerer hun med Højtidelighed som en stor Profet. Lindhard skal efter sigende af og til med haard Haand sætte hende paa Plads".⁴⁰⁶ Else Thomsen og Sigrid Nutzhorn, som var Elli Björksténs førende danske støtter, mente altså, at Nanna Lønborg besad en vigtig position, hvor hun hæmmede en positiv udvikling af kvindegymnastikken.

Denne viden om det udtalte men konfliktfyldte forhold mellem Nanna Lønborg og K. A. Knudsen, Sigrid Nutzhorn og Else Thomsen er en nyttig baggrundsforståelse for de mere offentlige og eksplicitte konflikter om legitim kvindegymnastik, som Nanna Lønborg blev involveret i. I det

følgende analyseres to konfliktfyldte begivenhedsforløb: Først et statsligt kommissionsarbejde vedrørende gymnastikken i pigeskolerne 1908-14 og dernæst en diskussion, som blev udløst af Nanna Lønborg på et møde i Gymnastisk Selskab i 1917.

Kommission om gymnastikken i de højere pigeskoler

I 1908 nedsatte Kultusministeriet en kommission, som skulle diskutere gymnastikken i de højere pigeskoler samt komme med forslag til løsning af pige-gymnastikkens problemer. Analysen vil vise, at det ikke lykkedes for kommissionen at nå til enighed om, hvordan arbejdet skulle gribes an eller udmøntes. Kommissionsarbejdet viste sig dog at være en nyttig kilde til at illustrere nogle centrale brudflader mellem kvindegymnastikkens aktører.

I forbindelse med forhandlingerne om en ny bekendtgørelse for pigeskoleeksamen indsendte "Bestyrerforeningen for de højere Pigeskoler i København og Frederiksberg" et andragende til Kultusministeriet i 1907. Det indeholdt blandt andet et forslag om, at gymnastik blev frivilligt for 9. klassesetning og opefter. Forslaget var begrundet med pigeskolernes dårlige erfaringer med de store pigers negative holdning til faget. Hverken fagets indhold eller lærerinderne formåede at motivere pigerne. Selvom gymnastikkens mål var "Forfriskning og Opmuntring" og at kompensere for det stillesiddende skolearbejde, var det også et problem, at den ofte førte til "en skæbnesvanger Overanstrengelse" med mange fritagelser og lægeerklæringer til følge. De mange fritagelser blev fremført som et argument for at gøre faget frivilligt. Det høje antal lægeerklæringer blev anført som et vidnesbyrd om, at lægestanden delte Bestyrerforeningens holdning til den obligatoriske gymnastik.⁴⁰⁷

Den udbredte praksis med fritagelse fra gymnastik i de højere pigeskoler var allerede blevet problematiseret, før Bestyrerforeningen sendte sit andragende. Foreningen til Skolehygiejnens Fremme gennemførte i 1905 en undersøgelse af fraværsprocenten. Den viste, at 10-20% af pigerne havde en permanent lægeerklæring, mens 13% af de resterende var midlertidigt fritaget fra gymnastik.⁴⁰⁸ Nogle læger hævdede, at gymnastikken, som den blev praktiseret i pigeskolerne, var direkte skadelig for mange piger og burde undlades.⁴⁰⁹ De legitimerede dermed Bestyrerforeningens synspunkt.

Andre, deriblandt K. A. Knudsen, mente, at *Haandbogens* øvelser blot skulle tilpasses til pigernes biologiske forudsætninger.⁴¹⁰ Seminarielærerinden Elisabeth Nielsen var enig: "...der kan, skal og maa være Forskel paa Gymnastik for store Dreng og store Piger, for Mænd og for Kvinder..."⁴¹¹

Hun så fritagelserne som et udtryk for, at pigeskolerne nedprioriterede gymnastikundervisningen og pressede eleverne så hårdt i de boglige fag, at de søgte fritagelse for gymnastik for at kunne læse. Denne kritik af pigeskolernes bestyrere blev støttet af lægen Axel Hertel, som havde gennemført undersøgelsen af fraværspcenten. Han mente også, at den intellektuelle belastning var det største problem for pigegymnastikken.⁴¹²

Kort efter at Bestyrerforeningen sendte andragendet til Kultusministeriet, blev pigegymnastikken diskuteret i Gymnastisk Selskab. Sigrid Nutzhorn indledte et repræsentantskabsmøde i oktober 1907 med at tale om "Hvad kan der gøres til at fremhjelpe Pigegymnastikken i de danske skoler?" Ifølge Sigrid Nutzhorn var problemet især knyttet til gymnastiklærerindernes utilstrækkelige uddannelse, som for eksempel medførte, at "Lærerinder, der ikke i tilstrækkelig Grad magtede Opgaven, ikke sjældent for at more sine Elever lod disse spille Bold og Tennis m.m. paa en lille Sal".⁴¹³ Af referatet fra mødet fremgår det, at man så frem til at Kultusministeriet ville nedsætte en kommission, som skulle løse fagets problemer.

Kultusministeriet rekvirerede udtalelser fra K. A. Knudsen, undervisningsdirektør Rønning og Axel Hertel om Bestyrerforeningens andragende, og afviste på den baggrund Bestyrerforeningens forslag om at gøre gymnastikken frivillig i de højere pigeskolers øverste klasser. Ministeriet erkendte dog, at "Gymnastikundervisningen, som den i Øjeblikket drives, maaske ikke fuldt ud er egnet til Anvendelse i Pigeskolerne, og særlig da ikke i disse øverste Klasser". Derfor skulle K. A. Knudsen nedsætte en kommission, som skulle "overveje og fremsætte Forslag til Ordningen af Gymnastikundervisningen i de højere Pigeskoler".⁴¹⁴ K. A. Knudsen foreslog 11 personer. De havde tilsammen en bred faglig tilgang til pigegymnastik; der var repræsentanter fra pigeskolerne, de kvindelige gymnastikforeninger, uddannelserne, lægestanden og Gymnastisk Selskab.⁴¹⁵ Ministeriet foretrak imidlertid en mindre kommission på syv medlemmer: K. A. Knudsen (formand), lægerne Johannes Kiær⁴¹⁶ og V. Harslöff,⁴¹⁷ Ida Falbe-Hansen⁴¹⁸ og Helga Scholten⁴¹⁹ fra foreningen Den danske Pigeskole samt Sigrid Nutzhorn og Nanna Lønborg.

K. A. Knudsen gik ind i kommissionen med store ambitioner. Han forestillede sig, at arbejdet skulle falde i to dele. På en række møder skulle man først føre generelle diskussioner om "Gymnastikkens Stilling til det øvrige Skolearbejde, navnlig i Overgangsalderen, Hjemmenes Stilling til Faget, Lægeattester, Gymnastiksale og Boldpladser, Gymnastiklærerinderne og deres Uddannelse o.lign. Disse Spørgsmaal, som ikke er ny, vil det næppe tage mange Møder (6-7) at drøfte". Dernæst skulle et fagudvalg "udarbejde

en Plan for Undervisningen, ordne Undervisningsstoffet og angive, hvad der, med fornøden Frihed for Lærerinderne, bør arbejdes med i de forskellige Klasser og paa de forskellige Alders- og Udviklingstrin".⁴²⁰ Ambitionerne kom til at stå i kontrast til den måde, hvorpå kommissionsarbejdet forløb i de følgende år.

Første møde i kommissionen

Alle syv kommissionsmedlemmer deltog i kommissionens første møde den 21. marts 1908.⁴²¹ K. A. Knudsen foreslog, at man begyndte med en faglig og pædagogisk diskussion af pigegymnastikken. Af mødereferatet fremgår det dog, at den ønskede diskussion udeblev. Flere af medlemmerne kendte ikke Bestyrerforeningens andragende, som derfor blev læst op. Derpå foreslog K. A. Knudsen, at kommissionen arrangerede en række offentlige debatmøder, som skulle følges op af drøftelser i et fagligt udvalg. Forslaget mødte modstand blandt næsten alle de tilstedeværende. Johannes Kier og Sigrid Nutzhorn mente, at arbejdet med "Øvelsesstoffet" var vigtigst, og at de offentlige debatmøder skulle udskydes. Nanna Lønborg ville også vente, men begrundede det i kommissionens gruppedynamik; udvalgets "Medlemmer maa lære hverandre at kende og have arbejdet noget sammen, før udenforstaaende tilkaldes". V. Harsløff og Ida Falbe-Hansen støttede K. A. Knudsens forslag, mens Helga Scholten var imod. Man besluttede derfor at udsætte de offentlige møder til senere. Der blev nedsat et fagligt udvalg bestående af K. A. Knudsen, Nanna Lønborg og Sigrid Nutzhorn, som skulle "fremkomme med Forslag til Inndeling til Brug i de forskellige Aldre". Mødet sluttede, uden at der blev sat en ny mødedato.

Det første møde i kommissionen var karakteriseret af manglende vilje eller evne til gå ind i den faglige diskussion, som var givet i opdrag. Der var heller ikke enighed om, hvordan man skulle gribe arbejdet an. Dette indtryk bliver forstærket, når man følger kommissionens videre færd.

Et par dage efter foreslog Helga Scholten nemlig K. A. Knudsen, at man alligevel holdt et offentligt møde. Hun mente nu, at det faglige udvalg burde have mulighed for at inddrage forslag fra pigeskolernes bestyrere. Derved ville man også undgå kritiske reaktioner fra skolebestyrerne. Desuden tog hun fat på den faglige diskussion, som var udeblevet på det første kommissionsmøde. Hun argumenterede for, at der skulle skabes et alternativ til *Haandbogen*, hvis øvelser var for kraftbetonede, uæstetiske og kedelige for store piger: "Systemet tilfredsstillende os ikke for de ældre Klassers Vedkommende. Dets Stof forekommer os for ensidigt at stille Kraftudfoldelse op som

Maal [...] derfor tilfredsstillende det ikke de store Pigebørns og unge Pigers Krav og navnlig ikke deres vaagnende æstetiske Trang; det stiller dem ikke Opgaver, som de rent instinktivt finder Løsning værd: Gymnastikken "keder" dem! Og mig forekommer det at maatte virke moralsk svækkende paa Pigerne, at man giver dem de samme Øvelser som Drengene, vel vidende, ja under den Forudsætning, at de paa Grund af manglende legemlige Kræfter ikke kan udføre dem, som de egentlig burde udføres. Jeg deler derfor ikke den Anskuelse, at de samme Øvelser egner sig for begge Køn i de sidste Skoleaar".⁴²²

K. A. Knudsen sendte spørgsmålet til høring hos de øvrige kommissionsmedlemmer. Ida Falbe-Hansen støttede Helga Scholtens forslag. Hun mente heller ikke, at man kunne nøjes med en tilpasning af *Haandbogen*: "Om nu *Haandbogen* fremkommer i en efter Pigerne Tarv ændret Form, vil da de nævnte Skolebestyrere føle sig tilfredsstillet? Det tror jeg ikke".⁴²³

Nanna Lønborg afviste stadig forslaget om at holde et offentligt møde. Samtidig positionerede hun sin definition af legitim kvindegymnastik: "Burde det ikke være de Lærerinder, som beviselig kan faa de unge Piger til at gøre Gymnastik med Liv og Lyst, der kom til at udarbejde Forslaget til Ændring af det nuværende System ganske uanset hvilken Lejr de tilhører?"⁴²⁴ Med tanke på Nanna Lønborgs position i kvindegymnastikken, kan udtalelsen ses som en kritik af hendes kolleger i det faglige udvalg, som jo netop tilhørte andre positioner eller "lejr". Nanna Lønborgs opfattelse var således også, at en ortodoks brug af *Haandbogen* var for kedelig og umotiverende for pigerne.

Johannes Kier, V. Harslöff og Sigrid Nutzhorn afviste også forslaget om et offentligt møde. Harslöff var skeptisk over for, hvad skolebestyrerinderne kunne bidrage med: "Hvorfor skulde de [bestyrerinderne] kunde fremføre stort andet end der stod i Skrivelsen til Ministeriet? [...] det var ikke vel funderet." I stedet skulle det faglige udvalg begynde sit arbejde og indkalde til møder, hvis det senere forekom nødvendigt.⁴²⁵ Sigrid Nutzhorn tilføjede, at hun ikke fandt *Haandbogen* grundlæggende problematisk. Lige som på mødet i Gymnastisk Selskab i oktober 1907 pegede hun i stedet på gymnastiklærerindernes utilstrækkelige uddannelse: "Hvor en duelig Gymnastiklærerinde arbejder under nogenlunde gunstige Vilkaar, vil man sikkert som Regel være fri for "Vanskeligheder" og møde Tilfredshed med "Systemet".⁴²⁶ På dette tidspunkt var Sigrid Nutzhorn således ikke blevet så influeret af Elli Björksténs tanker om kvindegymnastik, at hun forkastede en ortodoks tilgang til *Haandbogen*. Som det er blevet vist tidligere, var synspunkt om gymnastiklærerindernes manglende kvalifikationer også

fremherskende i de indlæg, som blev skrevet i forbindelse med Elli Björksténs kursus i KKG et par år før.

K. A. Knudsen deltog øjensynligt ikke i diskussionen om et eventuelt offentligt møde. Men i lyset af hans høje ambitioner for kommissionen forekommer det sandsynligt, at han var positiv over for et møde. Et flertal var imidlertid ikke stemt herfor, og det blev da heller ikke afholdt hverken i 1908 eller senere. Der gik fem år, før end kommissionen holdt sit andet møde.

Det faglige udvalg

I tidsrummet mellem de to kommissionsmøder i 1908 og 1913 arbejdede de tre medlemmer i det faglige udvalg.⁴²⁷ K. A. Knudsen, Sigrid Nutzhorn og Nanna Lønborg holdt flere møder i efteråret 1908. Fra starten var der samarbejdsvanskeligheder. Sigrid Nutzhorn og Nanna Lønborg forhandlede om en såkaldt "*Haandbog for Pige-gymnastik*", men var åbenbart i tvivl om deres kommissorium, for de rettede en række spørgsmål til K. A. Knudsen:

1. "Skal Bogen kun indeholde en Fortegnelse over de Øvelser, som findes Tjenlige i de forskellige Alderstrin?"
2. Skal vor Bog indeholde forklarende Text?"
3. Skal den være helt uafhængig af den Bog De har omtalt for os, som værende under Arbejde?"
4. Skal Bogen indeholde nogen Pædagogisk Vejledning?"
5. Maa Øvelseforaadets Inddeling forandres noget fra Haandbogens med særligt Hensyn til, at det her er Barnegymnastik?"
6. Skal Bogen indeholde nogen Timesedler som Eksempel, eller Timesedler i større Udstrækning?"⁴²⁸

K. A. Knudsen svarede, at der udelukkende skulle foretages en inddeling af øvelsesstoffet til de forskellige klasse- og alderstrin, for "der skal ingen Bog skrives, og der skal ingen forklarende Tekst gives". I stedet for en bog, forklarede han, skulle der blot udgives et "vejledende Cirkulære".⁴²⁹ Svaret antyder, at han havde slækket på ambitionerne i forhold til kommissionsarbejdet. Øjensynligt havde den ene eller begge kvinder en forestilling om, at underudvalget skulle udgive en egentlig bog. Det er uvist, hvordan de reagerede på hans svar. Halvanden måned senere aflyste Nanna Lønborg imidlertid et møde med Sigrid Nutzhorn, fordi hun følte sig marginaliseret i udvalget: "Ikke med min bedste Vilje kan jeg se til hvad Nytte det skulde være, at vi spildte Aftenen for at skrive vore Øvelser ned paa det samme

Stykke Papir, og det er jo dog i Virkeligheden ikke andet, vi kan komme til at foretage os. – det ved vi jo nu af Erfaring; lad os hver især sende Gymnastikinspektøren de Ønsker inddelt i de Grupper, som vi nu har vedtaget allerede, saa kan G. af dette uddrage det han finder Tjenligt”.⁴³⁰ Brevet var stilet til Sigrød Nutzhorn, men er fundet i Gymnastikinspektørens arkiv. Sigrød Nutzhorn har altså overdraget brevet til K. A. Knudsen. Det tyder på, at der var opstået en alliance mellem de to over for Nanna Lønborg. Med tanke på deres forbehold over for hende er udviklingen ikke overraskende. Nanna Lønborgs reaktion tyder på, at hun var utilfreds med, at underudvalget blot skulle udgive et cirkulære frem for en kommenteret øvelsesbog.

Nanna Lønborg meldte afbud til de to næste møder i efteråret 1908.⁴³¹ Derefter var der ingen aktivitet i det faglige udvalg i næsten to år. Næste kilde til det faglige udvalgs arbejdsproces er et brev fra september 1910, hvori Nanna Lønborg anklagede sine to kolleger for at have holdt møder uden hende. Hun spurgte: ”Om jeg er bleven indkaldt til noget Kommissionsmøde siden d. 19. dec. 1908? Om De husker, hvad der var min Begrundelse til at udeblive fra dette Møde? Om jeg paa nogen Maade har ytret Ønske om at udtræde af Kommissionen? Hvad blev Aftalen i den mindre Kommission med hensyn til det Arbejde, som skulde udrettes imellem Møderne? Hvad er Grunden til, at der efter ¼ Aars Pause blev afholdt 4 Møder i de 3 Uger, i hvilke jeg paa Grund af Sygdom var forhindret i at deltage, og hvorfor fik jeg ingen Meddelelse om disse Møder, forinden de var afholdt?”⁴³²

K. A. Knudsen forklarede, at han havde holdt møder med Sigrød Nutzhorn i foråret 1910, fordi han var kommet i tvivl om Nanna Lønborgs rolle i udvalget: ”Engang i Foraaret eller saa fortalte Kontorchef Aagesen, at De havde talt til ham om den Bog, De har skreven, og bl.a. sagt, at De ønskede den fremlagt i Udvalget – det store – som Deres Forslag. Jeg bemærkede, at det havde jeg intet imod”. K. A. Knudsen mente, at Nanna Lønborg med den disposition havde meldt sig ud af det faglige udvalg: ”Underudvalget har delt sig i et Flertal og et Mindretal, der hver ønsker at fremlægge sit Forslag. Mindretallet har udarbejdet sit uden at lade Flertallet vide noget derom, før det er færdigt. Kan Mindretallet ogsaa arbejde med paa Flertallets Forslag?”⁴³³

Nanna Lønborg svarede, at hun jo havde omtalt sin bog for K. A. Knudsen allerede i juni 1910. Dengang havde han ikke havde kritiseret hendes dispositioner.⁴³⁴ Hun ønskede stadig at deltage i udvalgets arbejde og vedlagde et ”Forslag til Fordelingen af Øvelserne til Skolens Klasser”.⁴³⁵ K. A. Knudsen returnerede straks hendes forslag: ”Jeg anser det for rigtigst, at Deres Forslag ligger hos Dem, indtil vi alle 3 kan arbejde sammen”. På

brevets bagside beskrev han en nyligt passeret kontrovers med Nanna Lønborg på Statens Kursus i Gymnastik, hvor hun havde beskyldt ham for at være uhæderlig og usandfærdig. Han konkluderede, at "Naar hun har den Mening om mig, vilde jeg ikke udsætte mig for en mulig Beskyldning for at have brugt hendes Forslag ved Udarbejdelsen af mit eget. Men selv uden fare for en saadan Beskyldning ved jeg ikke, hvorfor jeg skulde opbevare Fru L.s Forslag".⁴³⁶

Et par dage efter opfordrede K. A. Knudsen på ny Nanna Lønborg til at deltage i udvalgets arbejde. Han bad hende omstrukturere sit forslag, så det svarede til hans og Sigrid Nutzhorns forslag.⁴³⁷ Nanna Lønborg fandt dette urimeligt. I stedet ønskede hun at fremlægge sit forslag for kommissionen: "Det forekommer mig nu at være den naturlige Følge af Forholdene, saaledes som de har udviklet sig, at den store Kommission samles, naar Flertallet er færdig med sit Arbejde, og at vi der hver for sig fremlægger vort Forslag".⁴³⁸ K. A. Knudsen foreslog endnu en gang, at udvalget mødtes og sammenlignede de to forslag.⁴³⁹ Men Nanna Lønborg fastholdt, at hun ville fremlægge sit forslag for kommissionen. Hun fralagde sig ansvaret for, at det faglige udvalg stod splittet: "som Sagerne har udviklet sig, idet De og Frk. Nutzhorn alt har begyndt et Fællesarbejde, hvortil jeg ikke har været indbudt, ser jeg ikke rettere, end at Vilkaarene ikke er de samme for mig med Hensyn til den Indflydelse, mine Synsmaader maatte kunne komme til at udøve, som hvis en saadan – af mig ikke ønsket og foranlediget – Forhaandsdeling i et Flertal og et Mindretal ikke alt var indtraadt. Jeg vilde derfor finde det naturligt, saaledes som Forholdene nu er, om Forslagene blev fremlagt uafhængige af hinanden i den store Kommission og der sammenlignede og drøftede".⁴⁴⁰ Hun indvilligede dog i at samarbejde, og da K. A. Knudsen og Sigrid Nutzhorn i december 1910 var færdige med deres forslag, blev der indkaldt til møde i det faglige udvalg.⁴⁴¹ Det er uvist, om mødet blev afholdt.

I januar 1911 trak Nanna Lønborg atter fronterne op. Hun nægtede at efterkomme K. A. Knudsens opfordring til at "udlevere sit Manuskript" og afviste at deltage i et møde i hans hjem.⁴⁴² Selvom Nanna Lønborgs mand efter en samtale med K. A. Knudsen overtalte hende til alligevel at deltage i mødet,⁴⁴³ førte det ikke samarbejdet i en mere positiv retning. I februar 1911 returnerede hun et manuskript, som K. A. Knudsen havde sendt til hende for kommentarer: "Da jeg i sin Tid spurgte Dem, hvad Kommissionens Arbejde skulde gaa ud paa, svarede De, at det kun skulde være en Ordning af Øvelserne. Ud fra denne Forudsætning har jeg gjort mit Arbejde i Kommissionen og udenfor denne gjort mit rent personlige

Arbejde, nemlig Kommentarerne til Øvelsesstoffet som nu er trykt og vil udkomme om ganske kort Tid. Skulde jeg nu til at Samarbejde med Dem eller andre for disse Kommentars Vedkommende, vilde det for det første være overflødig, da man jo, naar min Bog foreligger, har hvad jeg kan give, og det vilde dernæst være mig umuligt, da jeg ikke kan være med til at splitte mit eget Arbejde og indlemme det i Andres".⁴⁴⁴

Nanna Lønborgs bog *Gymnastik i Pigeskolen* udkom i 1911. Bogen, der var tilegnet Aage Budtz-Jørgensen, blev udgivet med økonomisk støtte fra Kultusministeriet, som derved anerkendte den som et resultat af fagudvalgets arbejde.

Andet møde i kommissionen

Kommissionens andet møde fandt sted 7. februar 1913. Forinden var K. A. Knudsens og Sigrid Nutzhorns manuskript blevet sendt til kommissionsmedlemmerne.⁴⁴⁵ K. A. Knudsen, V. Harslöff, Ida Falbe-Hansen, Sigrid Nutzhorn og Nanna Lønborg-Nielsen deltog i mødet, mens Helga Scholten og Johannes Kier havde meldt afbud. K. A. Knudsen indledte mødet med at erklære, at han selv ikke fandt mødet nødvendigt. Det var kommet i stand, fordi V. Harslöffs ønskede en forklaring på, at kun to af det faglige udvalgs medlemmer havde underskrevet det udsendte manuskript, og fordi han savnede en "Oversigt over Princippet" i manuskriptet.

Det faglige udvalgs medlemmer forsvarede hver især deres arbejde i udvalget. Nanna Lønborg forklarede sin enegang: "De to saa ens paa dette Arbejde, og jeg vilde da ikke kunde gøre min Indflydelse gældende". Hun kritiserede kollegernes manuskript for at være for "omstændeligt for uddannede Gymnastiklærerinder". I overensstemmelse med hendes tidligere positioneringer mente hun, at manuskriptet ville binde lærerinderne for meget til timeplanen, så de ikke kunne "imødekomme en øjeblikkelig Stemning hos Eleverne og f. Eks. gaa fra Gymnastik til Boldspil".

K. A. Knudsen svarede, at "Denne Opstilling af Øvelserne kan aldrig hindre Børnene i at komme paa Legepladsen; den er en Vejledning for Lærerinderne og saadan vil de virkelig uddannede ogsaa nok bruge den. De uselvstændige Lærerinder vil altid føle sig bundne". Sigrid Nutzhorn gentog, at problemet ikke kun var "Gymnastiksystemet", men også gymnastiklærerinderens utilstrækkelige uddannelse. Mødet var således en gentagelse af tidligere positioneringer.

Man diskuterede også kommissionens fortsatte arbejde. K. A. Knudsen foreslog som tidligere, at der skulle holdes møder for forældre, læger, sko-

lemyndigheder og skolebestyrerinder. Det fremgår ikke af protokollen, om forslaget blev vedtaget eller modsagt. Derimod blev det besluttet, at kommissionen senere skulle udtale sig om anvendelsesmulighederne af de to bøger som det faglige udvalg havde mundet ud i; udover Nanna Lønborgs allerede omtalte *"Gymnastik i Pigeskolen"* (1911) udgav K. A. Knudsen og Sigrid Nutzhorn *Legemsøvelser for Pigeskolen* (1913). Desuden blev det besluttet, at kommission skulle fremsætte en generel erklæring om gymnastikundervisningen i de højere pigeskoler. Ingen af beslutningerne blev dog nogen sinde realiseret. Der blev heller ikke holdt flere møder i kommissionen, selvom der var intentioner herom.⁴⁴⁶

Flere udtalelser i artikler vidner om en forventning i gymnastikfeltet om, at kommissionen lod høre fra sig. I en anmeldelse af K. A. Knudsens og Sigrid Nutzhorns bog skrev K. S. A. Præstgaard, at kommissionen snart ville forklare årsagerne til gymnastikfagets problemer i pigeskolerne.⁴⁴⁷ Johannes Lindhards artikel "Kvindegymnastik" blev ligesom K. S. A. Præstgaards anmeldelse bragt i *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift 1913-14*. I artiklen kritiserede han, at kommissionen ikke havde diskuteret pige-gymnastikkens principielle spørgsmål.⁴⁴⁸

K. S. A. Præstgaard skrev i 1915 en artikel om "Gymnastikken i de ældste Pige-klasser". Den kan siges at indeholde de pædagogiske diskussioner og anvisninger, som burde have foregået i kommissionen. I artiklen nævnte hun endnu en gang, at man stadig så frem til kommissionens "Resultat": "Denne Kommission, der nu er gaaet ind i sit 7. Aar, har endnu ikke endt sit Arbejde, og der forlyder intet om, at det snart vil ske, og imidlertid gaar Arbejdet rundt i Skolerne i den gamle ikke for gode Skure. Man kan vist befrygte, at det vil vare noget endnu, inden Spørgsmaalet om Gymnastikken i Pigeskolen ligger fuldt belyst og bearbejdet fra Kommissionens Side, saa det kan vist ikke kaldes ubetimeligt i *"Gymnastisk Tidsskrift"* at drage Spørgsmaalet frem".⁴⁴⁹ I næste nummer af tidsskriftet fremførte skoleinspektør W. D. Rasmussen lignende forventninger: "*Haandbogens* Gymnastik er væsentligst beregnet for Drengene, hvorimod Pigerne er behandlet stedmoderligt. Det vilde derfor være ønskeligt, om den i 1908 nedsatte Kommission snart kunde komme til et Resultat". Rasmussen pointerede, at de udgivne bøger, var et utilstrækkeligt resultat.⁴⁵⁰

Sidste gang, kommissionen er fundet omtalt, er i *Tidsskrift for Dansk Skolehygiejne*, som i foråret 1915 bragte et referat fra et møde i Pædagogisk Selskab den 15. februar. K. S. A. Præstgaard holdt et foredrag om "Gymnastikken i de ældste Pige-klasser", som formentlig havde samme budskab som hendes ovennævnte artikel fra samme år. Der er intet, der tyder på,

at arrangementet var blevet til på kommissionens foranledning eller havde anden relation til kommissionen.⁴⁵¹

Dermed var der sat punktum for et kommissionsarbejde, som afspejlede flere problemer end det løste. Kommissionens opgave var at ”overveje og fremsætte Forslag til Ordningen af Gymnastikundervisningen i de højere Pigeskoler”. Selvom kommissionens formand K. A. Knudsen og flere medlemmer havde høje ambitioner for arbejdet, lykkedes det ikke at gennemføre de intenderede faglige og pædagogiske diskussioner, hverken internt i kommissionen eller eksternt med skole- og fagfolk. Der blev nedsat et fagligt udvalg, som skulle forberede en lærebog i pige-gymnastik. Samarbejdet mellem personerne i det faglige udvalg var præget af stor uenighed om såvel problemernes karakter som lærebogens indhold. Splittelsen medførte, at der blev udgivet to lærebøger, begge med støtte fra Kultusministeriet. Man kan dog anføre, at de to bøger ikke opnåede officiel status, fordi de aldrig blev fulgt op af en udtalelse fra kommissionen. Kommissionen og dens resultater kan dog også siges at være blevet uaktuel med i kraft af Elli Björksténs gennembrud i Danmark omkring 1912-14, hvor hendes definition af legitim kvindegymnastik slog igennem som en del af kvindegymnastikkens egenlogik.

Konflikten i det faglige udvalg afspejler tillige de positioneringer, som fandt sted mellem kvindegymnastikkens aktører. Der tegner sig et billede af de samme brudflader, som havde været afgørende i konflikten om KKGs elitehold nogle år tidligere. Nanna Lønborg stod i kommissionen for en idrætslig orienteret tilgang til gymnastikfaget, hvor lærerindernes selvstændige og frie tilgang til Haandbogens timesedler var central, hvis faget skulle motivere eleverne. K. A. Knudsen og Sigrid Nutzhorn repræsenterede en mere ortodoks tilgang, hvor en fastholdelse af de detaljerede timesedler skulle forhindre, at gymnastikkens alvorlige og opdragende sigte blev tabt. I det faglige udvalg var der ingen diskussioner om indholdet af den legitime kvindegymnastik. Nanna Lønborg dedikerede sin bog til Aage Budtz-Jørgensen. Sigrid Nutzhorn og K. A. Knudsens bog tog udgangspunkt i Haandbogen. Dermed afspejler kommissionsarbejdet også, at Elli Björksténs principper for kvindegymnastik endnu ikke havde fået indflydelse på Sigrid Nutzhorn, sådan som de fik nogle få år senere.

Nanna Lønborg var igen i 1917 involveret i en diskussion om legitim kvindegymnastik. På de få år, der var gået siden kommissionsarbejdets afslutning, havde en ny egenlogik vundet indpas i kvindegymnastikken.

“..men lad Sjælen højnes af andre og højere Værdier”

På et møde i Gymnastisk Selskabs Københavns afdeling i marts 1917 holdt Nanna Lønborg et foredrag, hvori hun kritiserede den björksténske kvindegymnastik. *Berlingske Tidende* bragte et kort referat, som vidner om, at positioneringerne i kvindegymnastikken både var alment kendt og tilbagevendende: ”Efter den kendte finske Frk. Elli Björksténs Besøg her i Landet ved Kvindestævnet i 1914 er Striden om Kvindegymnastikken bleven heftigere end nogensinde. Og det var da ogsaa mod dette Björksténske System, Fru Lønborg drog til Felts”. Nanna Lønborg havde kritiseret, at Elli Björkstén tillagde gymnastikken så stort et åndeligt potentiale: ”Lad os”, sagde Fru Lønborg, ”søge at højne vort Legeme ved Gymnastik, men lad Sjælen højnes af andre og højere Værdier”. Talerens Opfattelse var, at der naar de sværeste Hævøvelser tages bort, i det Lingske System bydes Kvinden det Øvelsesforraad, som er hende gavnligt. Fru Lønborg fremhævede i sin Tale, at Kvinder, naar de skulde have fuldt Udbytte af deres Gymnastik, skulde udføre den uden at Tilskuere havde Adgang, ”da det ikke klæder Kvinder at blive anstrengte og ophedede”.⁴⁵² Ifølge Nanna Lønborg var det mandlige blik mere problematisk end de hårde fysiske anstrengelser i sig selv. Nanna Lønborgs udtalelse var desuden et forsvar for en mere traditionel tilgang til den oprindelige lingske gymnastiks øvelser.

Efter mødet i Gymnastisk Selskab bragte *Gymnastisk Tidsskrift* to artikler, som indeholdt en kritik af Nanna Lønborgs synspunkter. Den ene artikel var skrevet af KKG-leder og seminarielærerinde i gymnastik ved N. Zahles Skole Rachel Wissing Philipsen.⁴⁵³ Hun forsvarede Elli Björksténs kvindegymnastik med, at idealet om at højne kvindens sjæl ikke var nyt for gymnastiklærerinderne. Elli Björkstén havde nok en særlig evne til at nå idealet ved at anvende ”skønne Billeder og æggende Udtryk”. Men også jævne midler som stemmeføring, musik, opmuntring, dans eller leg kunne fremme den frigjorthed, livsglæde og det velvære, som vidnede om, at gymnastik havde en psykisk virkning. Desuden mente Rachel Wissing Philipsen, at gymnastiklærerinderne frem for at strides skulle erkende deres fælles sag: ”Hvis vi blot alle kunde blive klare over, hvor enige vi i Virkeligheden er med Frk. B., enten det saa gælder Maal eller Midler, saa vilde Kvindegymnastikken herhjemme gaa en bedre Tid i Møde”.⁴⁵⁴

I et efterord til artiklen efterlyste Sigrud Nutzhorn i sin egenskab af medredaktør af *Gymnastisk Tidsskrift* flere kommentarer til Nanna Lønborgs foredrag. Kun gymnastiklærerinde ved Paul Petersens Institut Ellen Pontoppidan efterkom opfordringen. Hun var uenig i Nanna Lønborgs syn på kvindegymnastik, ”dog er det maaske mindre Maalet end Midlerne vi er

uenige om". I modsætning til Nanna Lønborg betonedede hun dog, at "Ynde" var kvindegymnastikkens mål. Midlet til at opnå ynde var den "Plastik", som blandt andet blev praktiseret på Paul Petersens Institut. I det hele taget var artiklen en positionering af Paul Petersens eftermæle. På samme måde, som det tidligere var sket i *Idrættten*, fremhævede Ellen Pontoppidan Paul Petersens originalitet i forhold til Elli Björkstén: "Han [Paul Petersen] var den første herhjemme, der tog Spørgsmaalet op om en særlig Kvindegymnastik, idet han fremdrog netop de Hovedpunkter, vi nu snart alle regner som de store Faktorer i Arbejdet fremad mod det fælles Maal".⁴⁵⁵ I forhold hertil, mente Ellen Pontoppidan, at "hendes [Elli Björksténs] Systems Skønhed vel hovedsagelig afhænger af hendes rige Personligheds Indflydelse paa Elevernes Arbejde".

Nanna Lønborgs foredrag provokerede også Else Thomsen. Selvom hun skrev til Elli Björkstén, at hun ville skrive et diskussionsindlæg, gjorde hun det næppe.⁴⁵⁶ Else Thomsen tilsluttede sig budskabet i Rachel Wising Philipsens artikel, fordi "det er egentlig ikke rigtigt, at Fru Lønborg uimodsagt faar Lov til at docere sine Lønborg-Svallingske Ideer, uden at der siges noget derimod".⁴⁵⁷ Ester Svalling⁴⁵⁸ var gymnastiklærerinde på GCI i Stockholm. Øjensynligt havde Nanna Lønborg og Ester Svalling samme syn på gymnastik, og det ser ud som om, de havde en uformel alliance. Nanna Lønborg fulgte som tidligere omtalt Ester Svallings undervisning på GCI på studierejsen i 1914. En diskussion mellem Ester Svalling og Sigrid Nutzhorn i *Gymnastisk Tidsskrift* og *Tidsskrift i Gymnastik* i 1918 understøtter indtrykket. Ester Svalling kritiserede danske gymnaster for ukritisk at begejstres kortvarigt for diverse nye strømninger og forklarede i det perspektiv den aktuelle idealisering af Elli Björkstén. Sigrid Nutzhorn tog til genmæle i *Gymnastisk Tidsskrift*.⁴⁵⁹ Else Thomsen skrev til Elli Björkstén om Ester Svallings kritik: "Det er jo ogsaa ganske ejendommeligt, at hun [Ester Svalling] udtaler sig om Stillingen i Danmark som Helhed, skønt hun aldrig har talt med andre end Fru Lønborg og Medlemmer af Kv. Idrætsforening, som staar ganske uden for Kendskab til anden Gymnastik end deres egen".⁴⁶⁰

Positioneringerne i relation til Nanna Lønborgs foredrag i Gymnastisk Selskab i 1917 illustrerer, at den björksténske kvindegymnastik var blevet en central aktør i kvindegymnastikken i Danmark. Elli Björksténs danske tilhængere og frontkæmpere forsvarede den ivrigt, mens aktører fra andre positioner inddrog den i positioneringer, der hævdede deres egne definitioner af legitim kvindegymnastik.

I det foregående er Nanna Lønborgs position i kvindegymnastikken blevet analyseret på baggrund af en række forhold: Hendes ansættelse på Statens Gymnastikinstitut, kommissionen om gymnastikken i de højere pigeskoler 1908-14 og hendes foredrag i Gymnastisk Selskab i 1917. Et viste sig, at fronterne i konflikten om KKGs elitehold i 1906 var intakte, og at de var stærkt personbundne. Nanna Lønborg formåede at fastholde sin position i kvindegymnastikken på trods af K. A. Knudsens, Else Thomsens og Sigrud Nutzhorns forsøg på at miskende og udgrænse hende og det, hun stod for.

På samme tid meldte Agnete Bertram sig som ny aktør i kvindegymnastikken. Med det følgende afsnit er det hensigten at indskrive Agnete Bertram i den plads i dansk gymnastikhistorie, som hun bør indtage.⁴⁶¹ Ligesom Elli Björkstén blev Agnete Bertram modtaget som en revolutionær.

Agnete Bertrams kvindegymnastik

“Ligner denne Dame en Bolsjevik? Nej, og dog ønsker hun at revolutionere Gymnastikken”⁴⁶²

Citatet var angiveligt en af de avisoverskrifter, som fulgte i kølvandet på Agnete Bertrams første gymnastikopvisning i Studenterforeningens festsal den 30. maj 1918. Den unge gymnastiklærerinde og hendes seks gymnaster fra Kvindelige Studenters Idrætsforening vakte både begejstring og røre. Opvisningen blev omtalt i adskillige aviser og gymnastiktidsskrifter. I *Hovedstaden* blev opvisningen omtalt som en celeber begivenhed med et stort publikum, hvoriblandt var mange kendte personer som DIFs formand, undervisningsminister Kejser-Nielsen, en departementschef i Undervisningsministeriet, filosofiprofessor Harald Høffding,⁴⁶³ professorerne Kr. Kroman og Johannes Lindhard og ”selvfølgelig de fleste af vore kvindelige og mandlige Gymnastikautoriteter”.⁴⁶⁴ Opvisningen blev startskuddet til Agnete Bertrams livsværk, som bestod i en æstetisk og videnskabeligt begrundet fornyelse af kvindegymnastikken.

Akademisk Gymnastik og *Gymnastisk Tidsskrift* bragte hver en artikel om Agnete Bertrams første opvisning. Artiklerne positionerede henholdsvis Agnete Bertrams og den björksténske kvindegymnastik.

Valdemar Tuxen⁴⁶⁵ var forfatter til artiklen i *Akademisk Gymnastik*. Han var særdeles positiv over for Agnete Bertram, hvis gymnastik han forudså en betydningsfuld fremtid, idet den ”sikkert vil komme til at sætte sine dybe Spor i dansk Kvindegymnastik, der her gives et Middel i Hænde til

at udvikle sig i heldig Retning, hvorfor alle kvindelige Gymnaster bør være hende taknemlig".⁴⁶⁶ Agnete Bertram var redaktør af *Akademisk Gymnastik* sammen med Johannes Lindhard og hendes senere ægtefælle N. C. D. Petersen. Tidsskriftet udkom fem gange i årene 1917-19, og Agnete Bertrams første videnskabelige artikel "Retsstillingen i Kvindegymnastikken" blev publiceret heri. *Akademisk Gymnastik* spillede således en væsentlig rolle for Agnete Bertrams etablering i gymnastikfeltet.

Det var ikke just taknemlighed, der prægede Sigrid Nutzhorns omtale af Agnete Bertrams første opvisning i *Gymnastisk Tidsskrift*.⁴⁶⁷ Sigrid Nutzhorn var positiv i den forstand, at hun anerkendte, at øvelserne helt havde "kvindeligt Præg". Dog mente hun, at "Holdningen ikke var helt god hos alle 6 Damer", ligesom gangøvelserne havde noget "ufrit baade i Benenes og Kroppens føring". Opvisningen foregik til klassisk musik, men Sigrid Nutzhorn fandt både musikanvendelsen og øvelserne overfladiske, idet musikken kun tjente til at "angive Rytmen og til at give Opvisningen et livligere og festligere Præg [...] En og anden Øvelse forekom kunstlet, fordi man hverken fra et gymnastisk eller æstetisk Synspunkt kunde forstaa Meningen med den, den blev en Form uden Indhold". Sigrid Nutzhorn konkluderede, at Agnete Bertrams gymnastik endnu var for "eksklusiv til at den kan faa almen Betydning", og at den ikke havde "tilstrækkelig pædagogisk Grundlag". Hun fandt det dog prisværdigt, at Agnete Bertram havde "haft Mod til helt at frigøre sig for den Gymnastik for Kvinder, der i Almindelighed drives, men som er et Kompromis med Mandsgymnastikken og som følge deraf har svært ved at finde sin egen Form".⁴⁶⁸ Den usikkerhed, som prægede mange gymnastiklærerinder efter Elli Björksténs kursus i 1913, kom her til udtryk i Sigrid Nutzhorns pen. Selvom Sigrid Nutzhorn til en vis grad anerkendte Agnete Bertrams kvindegymnastik som legitim, var tonen kølig og forbeholden.

Ligesom for Paul Petersen lykkedes det for Agnete Bertram at etablere en selvstændig position i kvindegymnastikken. Som analysen vil vise, var hendes position baseret på andre værdier og præmisser end de øvrige positioner i feltet.

Agnete Bertrams virkefelt

På få år opnåede Agnete Bertrams kvindegymnastik anerkendelse i den københavnske offentlighed. Herom vidner omtalen af den første danske gymnastikfilm "En Øvelsestime på Frk. Agnete Bertrams Kvinde-Gymnastikskole" fra 1923. Filmen blev skabt i samarbejde mellem Agnete Bertram

og Gymnastisk Selskabs Københavns afdeling, som støttede filmen økonomisk, ud fra et ønske om at udbrede kendskabet til forskellige gymnastikretninger.⁴⁶⁹ Filmen havde premiere på Københavns Rådhus den 7. november 1923, hvor den først blev vist for 2000 københavnske skolepiger, og dernæst for ligeså stort et betalende publikum. Avisomtalerne fremhævede igen de prominente personer blandt publikum; borgmestre, gymnastikinspektører og professorer, blandt andre professor Harald Høffding, der havde stillet sin æresbolig på Carlsberg til rådighed for optagelsen af gymnastikfilmen.⁴⁷⁰ Filmen fik en ganske omfattende og positiv omtale i den københavnske dagspresse.⁴⁷¹ Efter premieren blev filmen ved Gymnastisk Selskabs medlemkomst fremvist i foreninger og forsamlingshuse over det ganske land.

Agnete Bertram blev i 1920 ansat i Universitetets Studenter Gymnastikforening (USG), hvor hun fik titlen "Universitetsgymnastiklærerinde". Her var hun ansat indtil 1966; fra 1943 var hun tillige gymnastikinspektrice i USG.

I 1920 etablerede hun en privat gymnastikskole for kvinder. Efter nogle år i lejede lokaler havde Bertram-skolen fra 1926 til 1942 adresse på det

Agnete Bertrams gymnaster i Søjlesalen i Carlsbergs Æresbolig, hvor gymnastikfilmen blev optaget.

daværende Vestre Boulevard bag Københavns Rådhus.⁴⁷² Agnete Bertram var pædagogisk leder, mens ægtefællen var administrator. I 1927, 1931 og 1933 havde Bertram-skolen henholdsvis 56 (med i alt 1000 elever), 75 og 40 hold.⁴⁷³ I en årrække var søgningen så stor, at der blev oprettet afdelinger på Østerbro samt i Hellerup og Gentofte.⁴⁷⁴ Undervisningen blev hovedsagligt varetaget af gymnastiklærerinder, som var oplært i Agnete Bertrams kvindegymnastik, mens hun selv kun underviste nogle få hold.

Det månedlige kontingent for to ugentlige træninger var 8 kr. i begyndelsen af 1930'erne⁴⁷⁵ Til sammenligning var det månedlige kontingent for to ugentlige træninger i KKG 3 kr. i 1921, og foreningens aftenhold var endnu billigere. Forskellen kan forklares med, at Bertram-skolen var Agnete Bertrams økonomiske livsgrundlag. Den befandt sig således tættere på den økonomiske pol end de øvrige positioner i kvindegymnastikken. Det relativt høje kontingent udgjorde et inklusionskriterium, således at det især var det velstillede borgerskabs kvinder og piger, der gik på Bertram-skolen.

I en femårig periode fra 1928-33 drev Agnete Bertram desuden en etårig gymnastiklærerindeuddannelse. Hun varetog selv gymnastikundervisningen sammen med et par af sine lærerinder, mens N. C. D. Petersen forestod undervisningen i gymnastikteori, historie, lege og boldspil.⁴⁷⁶ Fag som musikteori, anatomi og fysiologi blev varetaget af forskellige universitetsprofessorer. Flere lærere ved Statens Gymnastikinstitut var censorer, blandt andre Nanna Reimer (tidl. Lønborg) og Johannes Lindhard. Sidstnævnte trak sig dog fra samarbejdet i 1929.⁴⁷⁷ Agnete Bertram nåede at uddanne 71 lærerinder, hvoraf fem kom fra Sverige, Norge, Palæstina, Bulgarien og Litauen. De oprettede Bertram-skoler i København og 25 andre danske byer, ligesom der blev oprettet skoler i udlandet.⁴⁷⁸ Lærerindeuddannelsen ophørte i 1933, angiveligt fordi den ikke kunne modstå konkurrencen fra den gratis uddannelse på Statens Gymnastikinstitut.

I interviews beklagede Agnete Bertram, at uddannelsen måtte ophøre. Én overskrift lød: "Bertramskolen lukker sin Lærerinde-Skole. Bertram-Gymnastikken har holdt sit Indtog paa Statens Gymnastik-Institut, men man har ikke Brug for dens Skaber".⁴⁷⁹ Overskriften refererer til, at Agnete Bertrams Hjemmegymnastik siden 1927 havde været pensum for de kvindelige elever på Statens Gymnastikinstitut. Desuden refererer overskriften til, at Johannes Lindhard kort efter sin tiltræden som leder af Statens Gymnastikinstitut i 1931 ansatte Bertram-lærerinden Signe Prytz.⁴⁸⁰ Disse dispositioner oprørte Agnete Bertram: "Undervisningen paa Statens Gymnastik Institut er kommet i Stand uden om mig, og den foregaar helt uden min Medvirken.[..] Det er mig blot en Skuffelse, at jeg ikke paa en

eller anden Maade kan være med til at uddanne Lærerinder i min egen Gymnastik. [...] Nu efter kun fem Aars Forløb er jeg sat ud af Spillet, og det netop i det Øjeblik, hvor min Gymnastik opnaar den Anerkendelse, som jeg har haabet paa". Det forekommer sandsynligt, at hun havde haft en forventning om at hun selv skulle formidle sit system på Statens Gymnastikinstitut. På et spørgsmål herom svarede hun: "Der er vist ingen, der kan tro, at jeg ikke gerne selv vilde have været med i Arbejdet paa at uddanne Lærerinder i Bertramgymnastik".⁴⁸¹ Udtalelsen illustrerer, at den tidligere så nære faglige relation mellem Johannes Lindhard og Agnete Bertram var ophørt. Lindhards begejstring for Agnete Bertram kølnedes angiveligt, da hun begyndte at skrive videnskabelige artikler om sit system.⁴⁸² Det kan også forklare, hvorfor Lindhard pludselig trak sig fra hvervet som censor på Agnete Bertrams lærerindeuddannelse.

Agnete Bertram opbyggede et stort internationalt netværk, og opnåede anerkendelse på rejser til England, Polen, Norge, Sverige, Holland, Finland, Belgien, Frankrig, USA og Canada.⁴⁸³ På rejserne gav hun opvisninger og holdt foredrag. Eksempelvis gæstede hun og seks gymnaster 20 amerikanske og canadiske universiteter på en rejse fra marts til maj 1929.⁴⁸⁴ Mange udenlandske gymnastiklærerinder kom til Danmark for enkeltvis eller i grupper at deltage i kurser på Bertram-skolen. Især amerikanske og engelske gymnastiklærerinder strømmede til. Om relationen til England fortalte Bertram: "Bertram-Gymnastikken er jo ikke ukendt i England, dels har jeg jo selv demonstreret den derovre, dels har jeg nu efterhaanden uddannet op imod 300 engelske Lærerinder".⁴⁸⁵ I 1928 havde hun 200 engelske lærerinder på kursus, som "nu underviser rundt om i England efter mine Metoder".⁴⁸⁶ De engelske gymnastiklærerinder dannede tilbage i England et "British Society of Bertram Gymnastics".⁴⁸⁷

Agnete Bertrams kvindegymnastik opnåede efterhånden anerkendelse i og udenfor kvindegymnastikken. Kendskabet til den blev udbredt dels via gymnastikfilmen og dels via opvisningsturneer i ind- og udland. Opvisningerne blev ifølge de lokale aviser set af et stort og begejstret publikum. Den primære målgruppe var hovedstadens studenter og velstillede kvinder. Men der er også tegn på, at Agnete Bertrams kvindegymnastik havde en vis afsmitning på kvindegymnastikkens øvrige positioner. Det må have haft en betydning, at der blev undervist i Bertram-gymnastik på Statens Gymnastikinstitut i første halvdel af 1930'erne samt at der blev undervist i Bertram-gymnastik på to kurser i Delingsførerforeningen i 1931.⁴⁸⁸ De mange Bertram-skoler var også med til at udbrede kendskabet til Agnete Bertrams kvindegymnastik. I København tog KI med egne ord Bertram-

gymnastikken til sig,⁴⁸⁹ mens der ikke er noget, der taler for, at det samme var tilfældet i KKG. En sammenligning af fotografier af Bertram-gymnastik og KKG-gymnastik i 1930'erne vidner dog om, at også KKG havde indført de for Bertram-gymnastikken så karakteristiske ligevægtsøvelser på gulv og bom. Disse øvelser var ikke en del af den björksténske kvindegymnastiks øvelsesrepertoire.

Bertram-gymnastikken

Nøgleordene i Agnete Bertrams gymnastik var videnskabelighed og kvindelighed. Som den første kvinde havde hun gymnastik som det ene fag i sin skoleembedseksamen ved Københavns Universitet. Den praktiske undervisning foregik på Statens Gymnastikinstitut, mens undervisningen i gymnastikteori og herunder fysiologi blev varetaget af Johannes Lindhard. Under uddannelsen oplevede Agnete Bertram et modsætningsforhold mellem den praktiske undervisning i gymnastik og den teoretiske undervisning i fysiologi. Hun satte sig for at udvikle en kvindegymnastik, der var i overensstemmelse med Lindhards videnskabelige principper. I overensstemmelse med det positivistiske videnskabsideal skulle vejen til viden gå gennem falsificering: "Blot det at konstatere, hvad vi ikke ved paa dette Omraade, er et stort Arbejde. Det er nemlig utroligt, saa mange ugrundede Paastande, der er blevet hængt paa i Tidernes Løb [...] især vel sagtens paa Grund af Gymnastikdyrkernes Kærlighed til deres Fag, saa at de har tillagt deres Gymnastik alle mulige gode og (efter hvad vi nu ved, ogsaa) ikke gode Egenskaber. At faa klart og fast bestemt, hvor lidt vi ved og derigennem angivet Vejene for ny Viden, er det man lærer af Prof. Lindhards store, videnskabelige Ærlighed".⁴⁹⁰

Udgangspunktet for Agnete Bertrams kritik var, at den svenske gymnastik var udviklet til soldater, og derfor ikke kunne bruges til kvinder: "Hvorfor hævde et militært Mandsideal, naar det drejer sig om Kvinders opdragelse? For det er jo ikke nok, at Kvindegymnastikken historisk er kommet efter og overført fra den Lingske Soldatertræning".⁴⁹¹ Den svenske gymnastik var stadig det bevægelsesmæssige udgangspunkt, men hun tilføjede en æstetisk dimension: "[Der] ligger i Udførelsen af hver Øvelse og i Ønsket om at udføre den saa godt som muligt et vigtigt sjæleligt Moment [...] Se det er dette hygiejniske Princip, der efter min Mening bør være Maalet med al Gymnastik, men i Udførelsen maa man tage alt Hensyn ogsaa til Skønheden, fordi intet ukønt kan virke sjæleligt opbyggende og tilfredsstillende".⁴⁹²

Kvindegymnastik skulle således være både fysiologisk og æstetisk opdragende. Midlet var en rytmisk og "naturlig" bevægelsesgymnastik, som dels tog udgangspunkt i forestillingen om den kvindelige særart, dels var inspireret af dagligdags bevægelser. Bevægelserne skulle være harmoniske, bløde, rytmiske og sammenhængende, thi "Først naar Øvelser er udslag af naturlig Rytme og Energiforbrug, kan de blive alment opdragende, og først da har de ogsaa Skønhed".⁴⁹³ De fritstående øvelser var grundlaget i Agnete Bertrams kvindegymnastik. Med undtagelse af ligevægtsbommen anvendte hun ikke de traditionelle redskabsøvelser. Hendes argument var, at kvinder sjældent havde lyst til "den Slags [redskabsøvelser], altsaa kan det heller ikke falde dem naturligt".⁴⁹⁴ I udviklingen af øvelser til ligevægtsbommen støttede hun sig til Johannes Lindhards videnskabelige argumenter for dens nytteværdi for kvinder. Ifølge Lindhard var ligevægtsøvelser udført på gulv og bom særdeles egnede for kvinder, som med deres lavere tyngdepunkt og bedre koordinationsevne havde særlige forudsætninger disse øvelser.⁴⁹⁵ Agnete Bertram reformerede desuden den svenske kommando, idet hun gav kommandoen for den nye bevægelse, mens den forrige bevægelse blev udført. Det gav Bertram-gymnastikken et helt nyt "flow" i forhold til den mekaniske svenske gymnastik. Det rytmiske element blev understreget af, at gymnastikken foregik til klassisk musik – i starten med klaverledsagelse og siden til grammofonplader. Hun samlede sin foretrukne klassiske gymnastikmusik og udgav den i nodehæfter.⁴⁹⁶ I 1924 udgav hun en grammofonplade, som blev en forløber for hendes bog *Hjemmegymnastik* (1927).⁴⁹⁷

Publikum oplevede, at Agnete Bertrams kvindegymnastik brød med den hidtidige gymnastik. Deres omtaler vidner om, at hun udfordrede de eksisterende opfattelser og definitioner af gymnastik.⁴⁹⁸ Ofte kunne publikum ikke genkende den som gymnastik. I stedet blev den omtalt som plastik, dans, tempeldans, intellektuel skønhed, legemskultur, ynde, æstetik. For Agnete Bertram selv var der ingen tvivl. Hun omtalte sit system som gymnastik, men gav den også prædikater som legemskultur, naturlig gymnastik, æstetisk gymnastik og akademisk gymnastik. Da en journalist spurgte, hvordan hun selv definerede sit system, svarede hun: "Min Gymnastik er absolut ikke Plastik [...] Det er Gymnastik, det ser bare ikke grimt ud".⁴⁹⁹ Underforstået, at det gjorde den svenske gymnastik. Svaret viser, at Agnete Bertram både erkendte sin forankring i den svenske gymnastik, samtidig med at hun tog afstand fra den i et forsøg på at legitimere sit eget system.

Agnete Bertram positionerede ofte sin kulturelle kapital i bestræbelserne på at legitimere sit system. I kraft af sin universitetsuddannelse og sit faglige og videnskabelige netværk opnåede hun en stor mængde 'akademisk' kapital.

Agnete Bertrams Lingiadehold, 1939.

Den positionerede hun i interviews ved konsekvent at omtale sin titel af "Universitetsgymnastiklærerinde", selvom titlen reelt dækkede over, at hun var ansat til at undervise i en gymnastikforening. Desuden slog hun på, at hun var den første kvinde med bifag i gymnastik. Hvis journalisten ikke bragte emnet på bane, gjorde hun det selv.⁵⁰⁰ N. C. D. Petersen positionerede også hustruens akademiske kapital i de artikler, som han jævnligt skrev i forbindelse med hendes gymnastikopvisninger i provinsen. Artiklerne var uforbeholdent positive over for Bertram-gymnastikken, som blev omtalt som nyskabende og betydningsfuld. Iblandt holdt han foredrag forud for opvisningerne. Efter en opvisning i Haderslev i 1929 kunne man læse i den lokale avis: "Universitets Gymnastiklærer N. C. D. Petersen bød den store Forsamling velkommen og holdt et Foredrag om dansk Kvindegym-

nastik, hvori han omtalte den Fornyse, cand. mag. Agnete Bertram havde indpodet i den danske Kvindegymnastik".⁵⁰¹ Med positioneringerne af sin akademiske kapital opnåede Agnete Bertram en position i overlappet mellem kvindegymnastik og det videnskabelige felt.

Agnete Bertrams netværk støttede de akademiske positioneringer. Valdemar Tuxens, Johannes Lindhards og N. C. D. Petersens støtte er allerede omtalt. En af hendes gymnaster, forfatteren Esther Bonnesen⁵⁰² bidrog også med en artikel om en opvisning af Agnete Bertram i 1923: "Det er den videnskabelige Grundighed, den akademiske Respekt for det af Erfaringen bekræftede, der giver denne Gymnastik en intellektuel Skønhed, som man ellers tit savner i fysisk Kultur; og den umiddelbare Charme, som erobrer Publikum, skyldes Lærerindens kunstneriske Takt og kvindelige Intuition". Esther Bonnesens billedrige udtalelser kan ses som et udtryk for det kvindeideal, den selvbevidsthed og selvforståelse, som Bertram-gymnastikkens aktører var bærere af: "Denne opvisning var ikke en Flok Bredhoftede, der bumpede rundt i Pludderbukser og legede, det var heller ikke en Opstilling af Figurer i plastisk affekteret Hensigtsløshed; det var hverken hektiske Amazoner eller kæln Afroditer; det var slanke smidige Piger med klare ivrige Øjne, med en høj, fysisk Kultur, en intellektuel Forstaaelse af deres Kroppes Harmoni, en uskyldig drengagtig Glæde over spændstigheden, over Instrumentets Fuldkommenhed, en Hvilen i sig selv, en uberegnende, ukvindagtig Glæde over Skønheden for Skønhedens egen Skyld".⁵⁰³ Det fremgik ikke eksplicit, hvem der var Bertram-gymnasternes negative modstykke. Men det kan have været KI og DKG, som jo repræsenterede en mere kraftig gymnastik, og for DKG's vedkommende en mere plastisk og dramatisk gymnastik.

Agnete Bertram og kvindegymnastikkens øvrige aktører

Agnete Bertram og Elli Björkstén havde ingen brevveksling, og Agnete Bertram nævnte sjældent Elli Björkstén i sine bøger. Agnete Bertram var dog med til at stifte NFK i 1922. Hun sad i forbundets danske redaktionsudvalg indtil 1924, men havde derefter ingen relation til NFK.⁵⁰⁴ Det er uvist, hvorfor hun trak sig fra NFK, men arbejdet kan have været uforeneligt med hendes øvrige aktiviteter. Muligvis lå der også personlige uoverensstemmelser bag beslutningen. Formanden for NFK-Danmark Sigrid Nutzhorn skrev til Elli Björkstén, at hun var tilfreds med Agnete Bertrams exit, for "hun synes nu kun at gaa op i den udvortes Side af Gymnastikken og i det, der kan skaffe hende Navn og personlige Fordele".⁵⁰⁵ *Nordisk Kvinno-*

gymnastik bragte hverken artikler af eller om Agnete Bertrams gymnastik, hvilket indikerer, at de to positioner var langt fra hinanden.⁵⁰⁶ Årsagen var formentligt dels manglende interesse fra Agnete Bertrams side, dels en mere eller mindre bevidst eksklusionsstrategi hos den björksténske kvindegymnastiks forkæmpere.

Agnete Bertrams akademiske positioneringer provokerede til stadighed Sigrid Nutzhorn, som fra begyndelsen havde været forbeholden over for hende. Sigrid Nutzhorn skrev til Elli Björkstén i anledning af en svensk artikel om Agnete Bertrams opvisninger i Stockholm i 1929: "Hvad giver du mig for hendes [Bertrams] Reklamemageri og usandfærdige Pral: "...känd här i Sverige från en rad synnerligen uppskattade demonstrationer och föreläsningar i samband med gymnastikkongresser. – Fru Bertram som är gymnastiklärarinna vid Köpenhamns universitet [...] infört den kvinnliga rörelsen i gymnastikken". Er det ikke en smuk Buket af Forhaandsreklame, – som hun selv eller hendes Mand har leveret Stof til.[...] Intet af det her anførte er jo sandt, – og kan man maaske have forskellig Mening om et og andet deraf, saa er det dog en haandgribelig Usandhed, at hun underviser ved Københavns Universitet. Hun gjorde det for nogle Aar siden, – dvs. hun havde frivillig Gymnastik for hvem der ønskede det, – altsaa lige som man kan gaa til Gymnastik i en Forening.[...] Hendes Mand har et tilsvarende Hold for de mandlige Studenter, – og paa det kalder han sig Universitetsgymnastiklærer. De pynter sig begge, saa godt de kan, med akademisk og videnskabeligt Udstyr.[...] Tænk at Akademikere og Videnskabens Profeter behøver saa megen Reklame".⁵⁰⁷ Sigrid Nutzhorn kritiserede aldrig Agnete Bertram offentligt, men ovenstående citat sandsynliggør, at forholdet mellem de to kvinder var køligt.⁵⁰⁸

Til gengæld havde Agnete Bertram et godt forhold til Nanna Reimer (tidl. Lønborg), som havde været hendes gymnastiklærerinde på Statens Gymnastikinstitut.⁵⁰⁹ Ved Agnete Bertrams 40 års opvisningsjubilæum i 1958 holdt Nanna Reimer en varm tale for jubilaren. Her sagde hun blandt andet: "Pludselig saa vi ældre Gymnastiklærerinder noget helt nyt skyde frem, og vi blev strax betagne af den Skønhed, som aabenbarede sig for os. [...] Det er en fast Vilje som, trods ringe Hjælp udefra – baaret af sin egen Idealisme har naaet de høje Maal af Skønhed, Enkelhed og dybtgaaende Bevægelsesforstaaelse..." Efter jubilæet sendte hun Agnete Bertram talen og tilføjede en kritik af Else Thomsen, som formentligt hentyder til den manglende støtte "udefra": "Hvad jeg (vel klogelig) holdt mig fra at udtale var min Sorg over, at Danmark ikke har haft Sans for at placere Dem der, hvor De retteligt hørte hjemme. Vé over Else Thomsen og al den Pjank,

som fulgte i hendes Kølvand. Hun har været os en dyr Pige!”⁵¹⁰ Nanna Reimers udtalelse viser, at den björksténske kvindegymnastiks forbehold over for hende og Agnete Bertram var gensidig. Nanna Reimer holdt talen mange år efter, at kampene om den legitime kvindegymnastik fandt sted, men den tidsmæssige afstand havde åbenbart ikke mildnet blikket på Else Thomsen og hendes virke.

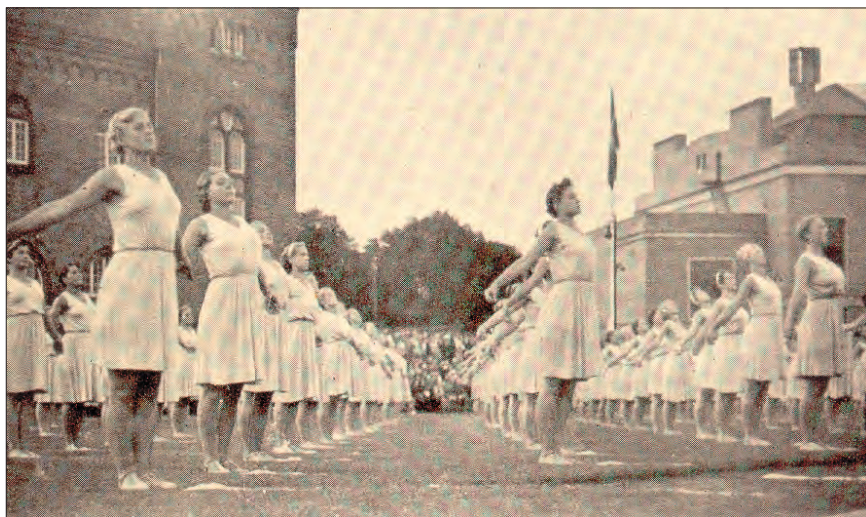
Niels Bukh og den björksténske kvindegymnastik

Som tidligere omtalt deltog Niels Bukh i Elli Björksténs feriekursus i Silkeborg i 1913. Hun blev der én af inspirationskilder i hans arbejde med at udvikle sine gymnastiske ideer. Niels Bukh nærede en livslang beundring for Elli Björkstén. Den kom blandt andet til udtryk, da han forsøgte at overtale hende til at deltage i den ”nordiske olympiade”, som blev afholdt i Ollerup i 1935:⁵¹¹ ”Livet er skønt, – men skønnest er det at møde de store Mennesker! Tak min kære Ven for de Gange jeg har mødt Dem, og Tak for den Tillid De har vist mig! [...] De skulde være Festens og min Æresgæst! Kom kære Elli Björkstén”⁵¹²

Fokus vil i det følgende være på Niels Bukhs gentagne forsøg på at etablere den björksténske kvindegymnastik på Ollerup Gymnastikhøjskole. Analysen understøtter Bondes tolkning af, at mens Niels Bukh nok satte en ny dagsorden for dansk mandsgymnastik, så var hans selvstændige bidrag til kvindegymnastikken langt mindre.⁵¹³

Niels Bukhs gymnastiske ideer blev udviklet med inspiration fra Elin Falks⁵¹⁴ pædagogiske og Elli Björksténs rytmiske kvindegymnastik, Héberts militærgymnastik og Kaare Teilmanns sygegymnastik. Sidstnævnte gav Niels Bukh ideen til den smidiggørende primitive gymnastik. Inspirationen fra Elli Björkstén blev grundlagt, da Niels Bukh overværede hendes opvisning ved de Olympiske Lege i 1912. I praksis var der dog meget store forskelle på de to gymnastikpædagogers tilgang til gymnastik; hvor Björkstén så bevægelserne som udtryk for en sjælelig tilstand, var Niels Bukh mere fysiologisk orienteret.

Da Niels Bukh oprettede en delingsførerskole i Ollerup i 1915, var de fleste elever mænd. Med etableringen af Ollerup Gymnastikhøjskole i 1920 ændredes det forhold, idet der blev afholdt fem måneders vinterkurser for mandlige og tre måneders sommerkurser for kvindelige elever. I perioden 1914-50 uddannede Niels Bukh cirka 6000 kvindelige og 5000 mandlige elever. Ifølge Bonde var Niels Bukhs motiv til at basere Ollerup Gymna-

Niels Bukhs kvindehold giver opvisning på Østerbro Stadion sidst i 1920'erne.

stikhøjskole på begge køn dels økonomisk, dels en måde, hvorpå han kunne sløre sin homoseksualitet.⁵¹⁵

Mens Niels Bukhs primitive gymnastik opnåede stor succes ved opvisninger i både ind- og udland, blev den mødt af skarp kritik fra videnskabeligt hold. Johannes Lindhard mente blandt andet, at Niels Bukhs gymnastik og undervisningsform var alt for kraftig og maskulin for kvinder.⁵¹⁶ Kvindegymnastikkens aktører i hovedstaden modtog Niels Bukh med såvel skepsis som sporadisk interesse.

Else Thomsen hørte til skeptikerne, idet hun miskendte hans evner til at udvikle en legitim kvindegymnastik. Hendes kritik kom dog kun til udtryk i korrespondancen med Elli Björkstén. Hun skrev i 1919: "Men det er altså paa Tide, at vi her i Danmark tænker paa en Løsrivelse fra Mandsgymnastikken, om vi ikke skal ende i en Blanding af Plastik og Mandhaftighed, som Bukhs Kvindegymnastik er det". Else Thomsen var også skeptisk over for Niels Bukhs personlige egenskaber. I samme brev beskrev hun, hvordan Niels Bukh i et foredrag på et delingsførerkursus havde latterliggjort de afslapningsøvelser, som var en central del af den Björksténske kvindegymnastik. Hun citerede: "Det mangler bare, at naar jeg [Niels Bukh] har faaet mine Gymnaster varme og veltilpasse, at jeg saa skulde lægge dem hen til Afkøling en 2-3 Minutter. Lad dem slappe af, naar de ligger i deres Seng; i Gymnastiksalen skal de slide, slide, slide af alle Livsens Kræfter. Den kostbare Tid i Gymnastiksalen har vi ikke Lov til at Hvile". Else Thomsen havde dog resigeret på Niels Buks provokationer: "Naar han ikke kunde

gøre det, som andre mente paa tværs af hans Meninger, til Grin, for han op og brugte en brutal, forfærdelig raa Tone, saa du forstaa vist, at jeg havde ringe lyst til at deltage i Diskussionerne".⁵¹⁷

KI var mere positiv over for Niels Bukh, for i efteråret 1921 lod foreningen ham holde et lærerindekursus i primitiv gymnastik.⁵¹⁸ Tilnærmelsen mellem de to positioner kan forklares med, at de begge betonedede det kropslige og fysiske mere end det åndelige aspekt i gymnastikken. Samtidig havde KI jo en formuleret åben indstilling over for nye rationelt begrundede gymnastiksystemer.

Sigrid Nutzhorn og Else Thomsen kritiserede i deres breve til Elli Björkstén relationen mellem KI og Niels Bukh. Sigrid Nutzhorn mente, "at Fru Lønborgs Omvendelse ikke har været helt solid. I alle Tilfælde skal Kvindelig Idrætsforening i denne Maaned have Bukh til at give dem et Kursus i primitiv Gymnastik. Jeg tror ikke, de Mennesker har helt Orden paa deres Hjørneindhold, – de farer fra det ene til det andet – og opdager vist knapt Modsætningerne i de forskellige Principper. Lad være at Bukh kan faa den umodne Ungdom til at staa og file løs med sit primitive Vanvid, men at han kan faa ældre Lærerinder, som burde have et kritisk Omdømme, til at gaa med til noget saadant, – det er jo ikke til at forstaa".⁵¹⁹ Else Thomsen var enig: "Er det ikke nedslaaende, at en kvindelig Forening indkalder ham for at lære sine Lærerinder "at forstaa og føle Virkningen af Bukhs primitive Gymnastik" – jeg mindes dine Ord om, at vi nu bliver oversvømmede af Bukhs Gymnastik – ja, det ser jo næsten ud dertil".⁵²⁰ Else Thomsens og Sigrid Nutzhorns reaktioner antyder, at den björksténske position oplevede Niels Bukh som en trussel for den legitime kvindegymnastik.

Agnete Bertram mente heller ikke, at Niels Bukh havde legitimitet i forhold til kvindegymnastikkens udformning. Det udløste en konflikt i USG, da man under Agnete Bertrams fravær i januar 1922 ansatte en gymnastiklærerinde,⁵²¹ der var uddannet på Ollerup Gymnastikhøjskole. K. A. Knudsen, som var en af Niels Bukhs støtter,⁵²² havde rådet kvindeafdelingens formand fru Hasselbalck til at ansætte en gymnastiklærerinde, som kunne undervise i Niels Bukhs gymnastik. Da det kom Agnete Bertram for øre, truede hun med at bryde al forbindelse med USG.⁵²³ Sigrid Nutzhorn omtalte konflikten over for Elli Björkstén. Hun forstod Agnete Bertrams vrede, og især var hun fortørnet over, at Niels Bukh var blevet omtalt som skaber af en ny kvindegymnastik: "[..] Medlemmerne fik Meddelelse om, at de skulde skifte Lærerinde og have en "der er uddannet hos Niels Bukh og underviser i en helt ny Kvindegymnastik"; jeg har ikke understreget, det var

i Meddelelsen! [...] Ja, saadan er Forholdene her, Elli. Med KAK i Spidsen proklamerer man Bukhs Gymnastik som en hel ny Kvindegymnastik".⁵²⁴

Niels Bukh var aldrig i offentlig polemik med sine kvindelige kolleger. En udtalelse til Elli Björkstén vidner dog om, at deres skepsis vedrørende hans kvalifikationer var gengældte: "vore Kvinder kan ikke skabe noget eller give noget virkeligt til andre af egen stor og varm Personlighed, og jeg er saa bange for, at de ikke engang prøver paa det – jeg har været sammen med mange af vore bedste Kvinder til Delingsførermøder, hvor de har ledet Kvinderne, og det er Dem Frk. Björkstén og Deres de giver af, og det er ogsaa godt naar det er Dem der giver det – men har man set og hørt Dem, da er det drøjt at høre og se andre give af Deres, – jeg maa gaa min Vej – og jeg synes, det er et sørgeligt Bevis paa, at vore Kvinder ikke er modne til at tage imod det store De byder; det er, som de ikke har Ærbødighed eller Beskedenhed nok; det synes, at de er tilfredse, blot de har Øvelserne – alt det ydre – af Deres Gymnastikundervisning, saa er alt godt."⁵²⁵

Relationen mellem Niels Bukh og den björksténske kvindegymnastik var således præget af nogen miskendelse. Alligevel forsøgte han gentagne gange at etablere den på Gymnastikhøjskolen. Han opfordrede gymnastiklærerinder, som var forankret i den björksténske kvindegymnastik, til at blive ansat der. Første gang opfordrede han Elli Björkstén til at lede det første kvindelige delingsførerkursus i Ollerup i 1915. Elli Björkstén rådførte sig med Else Thomsen. Hun mente, at Elli Björkstén skulle svare nej og i stedet arrangere et kursus i Danmark kun for lærerinder.⁵²⁶ Else Thomsens disposition kan forklares med hendes forankring i det pædagogiske felt. Elli Björkstén afslog da også Niels Bukhs opfordring. I et overtalelsesforsøg tilbød han hende da et stort pengebeløb og gav hende følgende indrømmelse: "Efter hvad jeg har lært og set hos Dem, vil og tør jeg ikke uddanne Kvinder, men vil dog saa gerne give mit Bidrag ogsaa til Kvindegymnastikken med min Skole."⁵²⁷ Elli Björkstén afslog igen at undervise på delingsførerkurset. Derefter spurgte han Else Thomsen om hun ville undervise på kurset, men hun afslog også.⁵²⁸ I stedet blev Ida Søegaard ansat til at lede det kvindelige delingsførerkursus i 1915.⁵²⁹ Selvom Ida Søegaard tidligt blev en af den björksténske kvindegymnastiks aktører, opnåede hun aldrig meget symbolsk kapital i positionen (uddybes i kap. 5).

Niels Bukh henvendte sig til Else Thomsen igen i 1917. Han ønskede at etablere en kvindelig delingsførerskole, som tilbød Else Thomsen at lede. Hun involverede Elli Björkstén i sine overvejelser, som endte med et afslag: "Han [Bukh] henvendte sig til mig for nogle Dage siden og spurgte, om jeg vilde overtage en kvindelig Delingsførerskole i Ollerup, saa vilde han

bygge en stor Anstalt for to Afdelinger: en mandlig og en kvindelig. Men han vilde kun bygge til Kvinder, hvis jeg vilde gaa derover, da han følte sig usikker med Hensyn til Kvindegymnastik. Det er jo meget ærligt set af Manden. Jeg har mine store Betæneligheder, dels fordi jeg ikke kan sige Børneskolens Gymnastik farvel, og dels fordi jeg er bange for, at Bukhs Gymnastik er for meget Krop alene. Jeg har talt meget med ham og synes godt om ham paa saa mange Maader, men trods alt gør han paa mig Indtryk af noget tyndt som Menneske. Men en stor faglig Dygtighed er han. Dog har jeg mine store Betæneligheder over for ham, selvom han siger at jeg skal arbejde helt selvstændigt”.⁵³⁰ Else Thomsens forankring i det pædagogiske felt var igen afgørende for hendes disposition. Men som citatet viser, var også miskendelsen af og mistilliden til Niels Bukh af betydning. Derefter forsøgte han at overtale Hanse Andersen og Martha Christensen til at lede den kvindelige delingsførerafdeling.⁵³¹ Ifølge Sigrid Nutzhorn afslog de også, fordi de ikke havde fundet det muligt at arbejde selvstændigt under Niels Bukhs overordnede ledelse.⁵³² Angiveligt forsøgte Niels Bukh også at overtale Jørgine Abildgaard og Anna Krogh til at arbejde på Ollerup Gymnastikhøjskole.⁵³³

Det lykkedes Niels Bukh at etablere den kvindelige delingsførerafdeling uden medvirken af de førende gymnastiklærerinder i den björksténske position. Niels Bukhs kvindegymnastik fik tilmed bred tilslutning i gymnastikfeltet set i lyset af de mange tusind kvinder, som var elever på hans højskole igennem årene.

Alligevel forsøgte han så sent som i 1937 atter at etablere den Björksténske kvindegymnastik på Ollerup Gymnastikhøjskole. Niels Bukh foreslog Elli Björkstén, at det kvindelige delingsførerkursus fremover skulle indeholde en fjerdedel primitiv gymnastik og trefjerdedele Björkstén-gymnastik. Elli Björkstén var 67 år, så Niels Bukh foreslog, at én af hendes finske assistenter blev ansat på højskolen. Hans argument for fordelingen var, at den primitive gymnastik kunne udgøre et fysisk og teknisk grundlag for indlæringen af den björksténske gymnastik: ”For mig staar det som om mit Arbejde godt kunde tjene Deres ved Forsøg paa at fjerne og afhjælpe erhvervede Holdningsfejl og Mangler, hvilket kan gøres ret hurtigt med mit Arbejde, og vi har jo kun vore Elever saa Kort. Deres Arbejde vilde da faa meget friere, stærkere og mere beherskede unge Piger at virke paa, tror jeg, end om de slet ingen primitiv Gymnastik fik”.⁵³⁴ Elli Björkstén rådførte sig med Sigrid Nutzhorn, som i sit svar ikke lagde skjul på sin antipati over for Niels Bukh: ”Det er ikke noget rart Job, du giver mig naar du ønsker mit Raad angaaende Bukh, thi du ved jeg har ingen Tillid til ham, og han

er mig usympatisk”.⁵³⁵ I princippet var Sigrid Nutzhorn ikke imod, at den björksténske kvindegymnastik blev indført på Ollerup Gymnastikhøjskole. Men hun tvivlede på, at der kunne indgås en tilfredsstillende aftale med Bukh. Hun formulerede et udkast til et svar til Niels Bukh, hvori forslaget blev afvist: ”Hvorvidt Deres (Bukhs) Arbejde godt kunde Tjene mit, som De skriver, kan jeg daarligt have nogen begrundet Mening om, dertil har jeg fulgt det for lidt og kender ikke Deres daglige Undervisning, men efter mit Skøn er der en Væsensforskel i vore Ideer om Grundlaget i Undervisningen, og da vilde det kun blive forvirrende for Elever paa et 3 Maaneders Kursus at skulde veksle med primitiv Bukh-Gymnastik og en Gymnastik, der er den grundlæggende i mit Arbejde”.⁵³⁶ Elli Björkstén svarede Niels Bukh i overensstemmelse med Sigrid Nutzhorns anbefaling. I stedet tilbød hun, at en af hendes assistenter kunne undervise på et enkelt kursus.⁵³⁷

En sandsynlig forklaring, på at Niels Bukh gentagne gange forsøgte at etablere den björksténske kvindegymnastik på Ollerup Gymnastikhøjskole, kan være, at den både skulle legitimere og tiltrække de kvindelige elever på højskolen. Gentagelsen i 1937 kan have været motiveret at et ønske om, at modgå konkurrencen fra Snoghøj Gymnastikhøjskole, som efterhånden tiltrak mange at de potentielle kvindelige højskoleelever. Som det er blevet vist, lykkedes Niels Bukh tilnærmelser til den Björksténske kvindegymnastik ikke. De adspurgte kvinder afviste ham alle, fordi de fandt det usandsynligt, at de ville kunne arbejde selvstændigt under hans ledelse.

“Lidt Gymnastikhistorie fra vor Tid”

Sidst i 1930'erne blæste der nye vinde ind over det gymnastiske landskab. Hinrich Medaus' gymnastik blev første gang vist i Danmark ved et kvindegymnastikstævne i 1936. Medaus' gymnastik var karakteriseret af totalbevægelser, der startede i de store muskler i bækkenregionen og rytmisk forplantede sig videre ud i kroppen. Receptionen i aviser og tidsskrifter af Medau-gymnastikken, vidner om kvindegymnastikkens aktører også i den anledning kæmpede om retten til at definere den legitime kvindegymnastik. Mens positionen omkring DKG og Paul Petersens Institut hurtigt tog Medaus gymnastik til sig, var den björksténske kvindegymnastiks tilhængere mere afvisende.⁵³⁸

En anden diskussion i *Ungdom og Idræt* i 1937 omhandlede eftermælet for henholdsvis Agnete Bertram og Elli Björkstén. Diskussionen blev utilstigtet startet af gymnastiklærer ved Rødning Højskole Frede Hansen.⁵³⁹

I artiklen "Lidt Gymnastikhistorie fra vor Tid" fremhævede han Agnete Bertrams betydning: "Vi har paa dansk Grund kun eet grundigt og vel gennemtænkt gymnastisk Arbejde, der er udformet i Overensstemmelse med den Viden om Menneskelegemet, som vi paa nuværende Tidspunkt besidder, et Bevægelsesgymnastiksystem, der er skabt af en Kvinde, Agnete Bertram". Som eksempel på Agnete Bertrams betydning skrev han: "I Radiogymnastikkens Vejledning for Kvinder er f. Eks. de fleste Øvelser bertramske eller bertrampaavirkede".

Radiogymnastikkens leder Henriette Riskær Steffensen⁵⁴⁰ blev provokeret af udtalelsen. Hun skrev en artikel, som i stedet positionerede Elli Björksténs eftermæle. Hun benægtede, at radiogymnastikkens vejledning var domineret af Bertram-øvelser. Tværtimod var Agnete Bertrams gymnastik "upædagogisk", "krukket" og "konstrueret", hvad der også forklarede, at den ikke havde fundet plads i skolens gymnastikundervisning. Desuden beskyldte Henriette Riskær Steffensen Agnete Bertram for at binde "sine Lærerinder paa Hænder og Fødder med sine mange Serier", og afviste rimeligheden i at denne tog "Patent" på øvelser: "Naar vi uddanner os i gymnastik, faar vi et vist Fond af Øvelser, og der bliver sjældent sagt, hvem den enkelte Øvelse er opstået hos – simpelthen fordi det er umuligt at holde Rede paa, hvem er først brugte det ene eller det andet Armsving". I modsætning hertil fremhævede Henriette Riskær Steffensen Elli Björksténs system. Det var mere pædagogisk, havde større indflydelse på gymnastikken i skoler og foreninger og havde også været hendes inspiration, da hun udarbejdede øvelsesvejledningen til radiogymnastikken. En anden forskel, som hun fremhævede, var, at Elli Björkstén stillede lærerinderne frit i forhold til at vælge øvelser, da det centrale var selve undervisningsformen og kommandoen.⁵⁴¹

Nanna Reimer (tidl. Lønborg) og Agnete Bertram reagerede på Henriette Riskær Steffensens indlæg. Nanna Reimer mente, at det var berettiget at Agnete Bertram fik æren for at have opfundet en lang række øvelser. Det lagde hun også vægt på i sin undervisning på Statens Gymnastikinstitut, hvor hun fortalte sine elever om de forskellige øvelsers oprindelse. Hun karakteriserede indflydelsen fra "de tre B'er": "Med Bukh fik vi sat Tempoet op, med Frøken Björkstén fik vi Hensynet til Kvindeligheden og det sjælelige Indhold sat i Højsædet, og med Fru Bertram fik vi naturlig Bevægelsesform i en Rigdom af staaende, siddende gaaende og løbende øvelser..."⁵⁴²

Agnete Bertram mente i sit svar, at Henriette Riskær Steffensen havde angrebet både hendes gymnastik og person. Hun fastholdt, at radiogymnastikkens vejledning næsten udelukkende indeholdt øvelser, som hun selv

havde opfundet: ”Det vilde derfor have været rimeligt, om en vis Kildeangivelse havde fundet Sted”.⁵⁴³ Dermed ebbede også den diskussion ud.

Det er dermed blevet vist, at positioneringerne mellem kvindegymnastikkens aktører om at opnå retten til at definere den legitime kvindegymnastik fandt sted med jævne mellemrum i perioden fra 1886 til 1940. I en nekrolog om Magdalene Paul-Petersen fra 1936 blev det godt nok påstået, at de foregående årtiers kampe mellem de forskellige gymnastiksystemer var ophørt og afløst af gensidig anerkendelse.⁵⁴⁴ Men udtalelsen må ses som mere ønsketænkning end virkelighed.

Delkonklusion

Dette kapitel analyserer bestræbelserne for at udvikle en 'kvindelig' kvindegymnastik i Danmark i perioden fra 1886 til cirka 1940. Begrebet kvindelighed, defineret som en norm om, hvad kvinder er og bør være, har været afgørende for analysen. Ofte var det netop nuancer i kvindelighedsopfattelsen, som var bestemmende for de enkelte aktørers bud på, hvilke bevægelser og bevægelseskvaliteter en legitim kvindegymnastik skulle indeholde.

Med feltbegrebet som redskab har analysen taget udgangspunkt i kvindegymnastikkens aktører og positioner. Aktørerne delte en opfattelse af, at det var muligt og nødvendigt at udforme en gymnastik, som i sin essens var kvindelig. Idealet om en 'kvindelig' kvindegymnastik var kernen i kvindegymnastikkens doxa. Analysen af relationerne mellem kvindegymnastikkens aktører viste, at der samtidig med den fælles doxa var en gennemgående uenighed om, hvordan den legitime kvindegymnastik skulle udformes og realiseres. Uenigheden kom til udtryk i offentligt kendte diskussioner, konflikter og brud. Men også holdningstilkendegivelser i private breve har været centrale for tolkningen af de offentlige diskussioner.

Københavns Kvindelige Gymnastikforening udviklede sig fra en eksklusiv start i 1886 til en stor forening med et alsidigt aktivitetstilbud, som var rettet mod både middelklassens og arbejderklassens kvinder. Udgangspunktet var svensk gymnastik, men fra 1906 sluttede foreningen op om Elli Björksténs kvindegymnastik, som samme år blev introduceret i Danmark. Foreningens position var bestemt af relationerne til den gymnastikorienterede del af idrætsfeltet, det pædagogiske felt og skyggefeltet for medborgerskab.

Kvindelig Idrætsforening opstod i opposition til KKGs opfattelse af legitim kvindegymnastik. KIs udgangspunkt var også svensk gymnastik, men i en form som i højere grad legitimerede bevægelser som krævede kraft,

styrke, mod og behændighed. Desuden var idræt og idrætslige færdigheder en del af KIs formål. Dermed havde foreningen en position, som var tættere på den sportsorienterede del af idrætsfeltet, samtidig med at den overlappede med det pædagogiske felt.

Positionen omkring Dansk Kvinde Gymnastikforening og Paul Petersens Institut havde en alsidig tilgang til kvindegymnastik og –idræt. Aktørerne befandt sig tæt på det pædagogiske felt i begyndelsen af 1900-tallet, men blev efterhånden marginaliseret derfra. Samtidig var der en tæt relation til den del af idrætsfeltet, som hyldede dels den danske gymnastik, dels sportens egenlogik. Til gengæld var der kun et begrænset overlap med den björksténske kvindegymnastik.

Den björksténske kvindegymnastiks principper fik i løbet af de fire første årtier af 1900-tallet så stor gennemslag i kvindegymnastikkens egenlogik, at det forekommer rimeligt at betragte den som en position. Elli Björkstén var kun i Danmark nogle få gange, og repræsenterede dermed ikke selv positionen direkte. Indirekte havde hun dog indflydelse – i kraft af den omfattende dialog hun havde med sine fremtrædende danske formidlere. Disse aktører, med Else Thomsen, Sigrid Nutzhorn og til dels K. A. Knudsen i spidsen, var til gengæld meget aktive i positioneringen af den björksténske kvindegymnastik. Karakteristisk er det også, at de to nævnte kvinder havde en relation til KKG. Således har analysen tydeliggjort, at de kvinder, som skrev om og forsvarede den björksténske kvindegymnastik, meget ofte var ledere i netop KKG. I dette kapitel er det blevet eksemplificeret med gymnastiklærerinder som Marie Jansen, Rachel Wissing Philipsen, Petra Brandt, K. S. A. Præstgaard og Johanne Klavsén. Flere artikler af disse og andre KKG-ledere vil blive brugt i de følgende kapitler. Det styrker tolkningen af, at den björksténske kvindegymnastik og KKG indtog samme position i kvindegymnastikken.

KI-lederen Nanna Lønborg var i opposition til den björksténske kvindegymnastik i stillingen som gymnastiklærerinde på Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut. På trods af forsøg på at marginalisere hende formåede hun at fastholde sin position, hvor hun gennem næsten tre årtier havde stor indflydelse på uddannelsen af flere generationer af gymnastiklærerinder.

Agnete Bertram skabte på grundlag af den svenske gymnastik et nyt kvindegymnastiksystem, som især blev praktiseret i USG og på hendes private gymnastikskole. Desuden var der en vis afsmitning til andre positioner i kvindegymnastikken. Den æstetiske og skønhedssøgende Bertramgymnastik hvilede på et videnskabeligt grundlag, hvad der var centralt i

positioneringen af Bertram-gymnastikkens legitimitet. Positionering af akademisk kapital var en væsentlig strategi i Agnete Bertrams bestræbelser på at etablere en selvstændig position tæt på kvindegymnastikkens økonomiske pol. Derved adskilte hun sig fra de af kvindegymnastikkens aktører, som var tættere på det pædagogiske felt og idrætsfeltet.

Else Thomsen skrev som citeret tidligere til Elli Björkstén i 1919, at ”..det er altsaa paa Tide, at vi her i Danmark tænker paa en Løsrivelse fra Mandsgymnastikken, om vi ikke skal ende i en Blanding af Plastik og Mandhaftighed..” Bemærkningen er symptomatisk for den forandring, som kvindegymnastikken undergik i løbet af de to første årtier af 1900-tallet. I de første år handlede mange af kvindegymnastikkens kampe, om at definere den legitime kvindegymnastiks indhold. Selvom der var ansatser til en feminisering af faget i forhold til at opprioritere uddannelsen af gymnastiklærerinder og omtale kvindegymnastik som et kvindefag, var der ikke tale om et opgør med de eksisterende mandsdominerede hierarkier. De kønnede magtforhold, som Else Thomsens bemærkning satte ord på, blev dog efterhånden et centralt element i kvindegymnastikkens kampe.

Kvindegymnastikkens ledelse og organisering

I det foregående kapitel blev kampene mellem kvindegymnastikkens aktører om at definere den legitime kvindegymnastiks indhold analyseret. Det var imidlertid ikke kun kvindegymnastikkens indhold, der var til diskussion, men også dens ledelse og organisering. Fra omkring 1914 og derefter begyndte stadig flere gymnastiklærerinder at positionere en opfattelse af, at kvindegymnastik også ledelsesmæssigt og organisatorisk skulle undergå en egen og selvstændig udvikling. Udviklingen af denne selvstændighedsstrategi behandles i dette kapitel.

Indledningsvis behandles en diskussion i *Ungdom og Idræt*, som satte underviserens køn på dagsordenen. Forestillingen om, at kvinder i kraft af deres køn havde særlige forudsætninger for at undervise andre kvinder udviklede sig til en doxa, som legitimerede kvindegymnastikkens feminisering som kvindefag.

Doxaen kom også til at legitimere en strategi om, at kvindegymnastikken skulle organiseres selvstændigt. Sidste del af kapitlet handler om forsøgene på at skabe kvindeorganisationer i dansk og nordisk regi. Selvstændighedsstrategien kom især til udtryk med stiftelsen af NFK i 1922. Dermed brød gymnastiklærerinderne med traditionen for samarbejdet mellem kønnene i idrættens organisationer, og deres enegang gav anledning til kritik fra flere sider. En analyse af de første kvindelige ledere i Dansk Idræts-Forbund (DIF) viser, at selvstændighedstanken også spirede hos dem.

Det overordnede perspektiv i kapitlet er, at selvstændighedsstrategien i yderste konsekvens havde betydning for gymnastiklærerindernes professionalisering. De centrale spørgsmål er: Hvordan forløb professionaliseringsprocessen? Hvilke konflikter og kampe indeholdt den? Hvilke strategier tog gymnastiklærerinderne i brug? Og hvordan kan deres professionelle stræben forstås i et medborgerskabsperspektiv?

“Vi Gymnastiklærerinder maa selv prøve paa at faa Maalet i Sigte”

På landet var der en lang tradition for, at den frivillige gymnastik for kvinder blev varetaget af både mænd og kvinder. En undersøgelse i 1900 af den frivillige kvindegymnastik på landet viste, at de 3150 kvinder, som gjorde gymnastik i kredse under DDS, blev ledet af 107 kvindelige og 65 mandlige ledere. Undersøgelsens initiativtager Vilhelm Kristensen mente, at ”Kvindegymnastikken er vokset frem i Ly af Skyttesagen”, og at fortjenesten tilkom de lokale mandlige delingsførere, som havde startet kvindehold. Han pointerede dog, at kvinderne med tiden helt burde varetage kvindeholdene: ”Men glemmes maa det ikke, at det bedste er at Kvinderne leder deres egen Gymnastik, og at Maalet derfor maa være, at de selv overtager Ledelsen, saa snart der er Mulighed derfor”.⁵⁴⁵ Den opfattelse blev mere udbredt i løbet af 1900-tallet.

Da Elli Björkstén positionerede synspunktet i forbindelse med KKG-kurset i 1906 blev hun støttet af både kvindelige og mandlige aktører, deriblandt K. A. Knudsen. Synspunktet blev dog først for alvor en del af kvindegymnastikkens doxa efter Elli Björksténs besøg i Danmark i 1913 og 1914. Dér var henholdsvis Elli Björksténs feriekursus og opvisning ved kvindegymnastikstævnet med til at give gymnastiklærerinderne en tro på kvindegymnastikkens selvstændige udvikling. På samme tid rejste gymnastiklærerinden Ida Søegaard en diskussion om underviserens køn i *Ungdom og Idræt*. Ida Søegaard havde både deltaget i Elli Björksténs kursus i 1913 og i kvindegymnastikstævnet i 1914, hvor hendes hold havde anvendt Björkstén-øvelser.

Ida Søegaard reagerede på en artikel af redaktøren J. Rørdam i *Ungdom og Idræt* i 1914. Rørdam havde kritiseret ”ugymnastiske Kunster og Fiksfakserier”, som prægede tidens gymnastikopvisninger. Kritikken gjaldt de kvindelige hold, som i et forsøg på at gøre gymnastikken kvindelig, ikke holdt sig til det egentlige ”strengt gymnastiske” mål: ”De maa passe paa, at det bliver paa selve Gymnastikken, de vinder Bifald. Den Tid er jo ganske vist længst forbi, da de kvindelige Hold optraadte med flagrende Skærf og udslagne Lokker, og det er ikke uden en vis Gysen, vi mindes den tid. [...] Lad dem saa dog hellere lave Mandsgymnastik end søge det kvindelige ved Hjælp af saadanne Vildskud”.⁵⁴⁶

Den sidste sætning fik Ida Søegaard til at fatte pennen. I sit svar tog hun også afstand fra de kvindehold, som viste ”kunstlet” og præstationsorienteret ”mandsgymnastik”. Hun vedgik, at der stadig fandtes ”kvindelige Vildskud”,

som prøvede at udtrykke det kvindelige igennem ydre effekter som store kraver, armbånd og halssmykker. Kvindegymnastikkens største problem ifølge Ida Søegaard var dog, at den ”mandhaftige” gymnastik oftest blev ledet af mænd. Hendes konklusion var, at gymnastiklærerinderne skulle påtage sig ansvaret for kvindegymnastikken: ”Vi Gymnastiklærerinder maa selv prøve paa at faa Maalet i Sigte, vi maa søge at klargøre for os selv, hvad vi vil opnaa ved Hjælp af Gymnastikken”.⁵⁴⁷

Et par måneder efter skrev Ida Søegaard en ny artikel angiveligt på opfordring af kvindelige kolleger.⁵⁴⁸ I overensstemmelse med Elli Björksténs tankegang skrev hun, at kvindegymnastik skulle være et middel til at opnå kropslig og sjælelig sundhed og harmoni. Målet kunne kun nås, hvis kvindegymnastikken blev feminiseret, idet gymnastiklærerindens køn var en garant for, at såvel øvelser, undervisning og tilmed uddannelse var tilpasset den kvindelige natur: ”Thi naar Kvinder bliver undervist af Mænd – eller ogsaa af Kvinder, der har faaet deres Uddannelse hos Mænd og har faaet deres gymnastiske Præg af en Mand – saa faar de ikke Lov til at udføre de forskellige Øvelser, som det falder dem naturligtst, men de bliver tvungne ind i en bestemt Form”. Feminiseringen skulle også omfatte tilsynet med kvindegymnastikken og censur ved eksaminer: “[..] man gaar alligevel og har en Fornemmelse af, at mange endnu ikke helt klart ser det gale i, at Mænd leder Kvindegymnastik, Mænd fører Tilsyn med Kvindegymnastik, og Gymnastiklærerinder censureres af Mænd”.

Ida Søegaard krævede også, at hendes organisation DDS skulle indrette sig på, at en voksende andel af organisationens gymnaster og delingsførere var kvinder. Det betød eksempelvis, at *Ungdom og Idræt* i højere grad skulle afspejle kvindernes interesser: ”Skal vi kvindelige Gymnaster og Delingsførere kunne hilse ”U. og I.” med lige saa stor Glæde og omfatte det med samme Interesse og Kærlighed som vore mandlige Kolleger; da maa det ind imellem indeholde Stof – ikke alene om Gymnastik i Almindelighed – men ogsaa – oftere end Tilfældet er – om den særlige Kvindegymnastik”.⁵⁴⁹ Artiklen var dermed også et kønspolitisk krav om, at fordelingen af idrætsorganisationens ressourcer skulle afspejle kvindernes medlemsandel.

En kvindelig gymnast under pseudonymet S.S. var uenig med Ida Søegaard. De to kvinder udvekslede synspunkter i flere numre af *Ungdom og Idræt*. S.S. miskendte Ida Søegaards problemstilling og særartstankegang: ”Mand eller Kvinde? Det er ikke det, det gælder.” S.S. foretrak mandlige ledere, fordi ”vi lærte mere under Mands ledelse end under Kvindes. Manden lærer os Hurtighed, Snarraadighed og Orden, tre Dele, det skorter svært med hos de fleste Kvinder”. S.S. afviste også, at kvinder generelt havde en

særlig indsigt i det kvindelige sind: ”Vejen er jo at kende det rette Sind og Karakteren hos Kvinden. Hvorfor skulde en mand ikke kunde kende det? Mange gange er Mandens Sind rigere og blødere end Kvindens”.⁵⁵⁰

Ida Søegaard fastholdt den essentialistiske tilgang i sit svar til S.S.: ”Mænd kan lede Gymnastik med Kvinder – men Mænd kan ikke lede *Kvindegymnastik!*”⁵⁵¹ Hun erkendte dog, at der mere var tale om tro end eksakt viden: ”De vil maaske, jeg skal komme med Beviser, vil maaske, jeg skal fremføre Grunde for min Mening? Og naar jeg saa ganske aabent tilstaar, at det kan jeg ikke – endnu i alle Tilfælde –, saa venter De maaske jeg skal slaa Øjnene ned og skamfuld bøje mit Hoved? – Jeg gør ingen af Delene: jeg tør frit se Dem i Øjnene, og med løftet Pande vil jeg sige: ”Jeg tror, jeg har Ret, fordi jeg kan slet ikke andet; jeg tror, fordi jeg *maa* tro – og denne Tro bærer mig fremad”.⁵⁵²

I modsætning til Elli Björkstén knyttede Ida Søegaard ikke an til det videnskabelige felt. Det gjorde hendes kollega, leder af delingsførerafdelingen ved Hadsten Højskole P. Lauridsen⁵⁵³ heller ikke. I en artikel kommenterede P. Lauridsen manglen på kvindelige undervisere: ”Selvfølgelig er det naturligste, at Kvinder leder Kvinder, og det er den Vej, vi skal frem ad. Men for Øjeblikket tror jeg ikke, at Kvinderne helt kan undvære Mændenes Hjælp”. P. Lauridsen mente, at mandlige ledere måtte være bedre end ingenting, og han fortsatte: ”Men har man Valget mellem to lige dygtige – Mand og Kvinde – til at lede Kvinderne, saa vælger man selvfølgelig den sidste”.⁵⁵⁴ Ligesom andre aktører var Lauridsen overbevist om, at problemets løsning var mere uddannelse til kvinderne, og at feminiseringen derefter ville ske af sig selv som en naturlig ting.

Det er sandsynligt, at Ida Søegaard og P. Lauridsen kendte til Johannes Lindhards artikel om ”Kvindegymnastik”, som blev publiceret i *Gymnastisk Selskabs Aarskrift 1913-14*. Men de undlod altså at støtte sig til en videnskabelig legitimering af kvindegymnastikkens feminisering, formentlig fordi de hørte til en helt anden position. Der var dog en enkelt aktør, som argumenterede med udgangspunkt i det videnskabelige felt. Den daglige leder af Statens Gymnastikinstitut Niels Illeris opponerede i *Ungdom & Idræt* imod P. Lauridsen. Illeris fremførte, at man burde tage ved lære af Lindhard i stedet for at tage så let på problemet: ”Den Viden om de to Køns anatomiske og fysiologiske Ejendommeligheder, som tidligere møjsommeligt maatte samles fra spredte Kilder, og som er det eneste fornuftige Grundlag for de to Køns Gymnastik, findes nu samlet – om end i meget sammentrængt form – i Docent J. Lindhards fortrinlige Afhandling om dette Emne”.⁵⁵⁵

Artiklerne i *Ungdom og Idræt* i 1914 vidner om, at forestillingen om kvindegymnastik som et særligt kvindefag begyndte at vinde anerkendelse. Ida Søegaard knyttede formentlig ikke an til det videnskabelige felt, fordi hun ikke havde tilstrækkelig videnskabelig kapital. Undervejs i diskussionen havde Ida Søegaard opfordret ”erfarne Gymnastiklærerinder” til at give deres besyv med, men ingen efterkom opfordringen. Grunden til, at ingen af kvindegymnastikkens frontkæmpere støttede hendes synspunkter, var næppe, at de ikke kendte til diskussionen. Muligvis skyldtes deres manglende deltagelse, at de miskendte Ida Søegaards kompetencer.⁵⁵⁶ Hun fik da heller aldrig en central position i kvindegymnastikken.

Diskussionen om underviserens køn fortsatte i de følgende år som et element i diskussionerne om kvindegymnastikkens organisering.⁵⁵⁷ Ida Søegaards positioneringer er interessante, fordi hun som den første formulerede den strategi, som kom til at præge kvindegymnastikkens kampe i Danmark i de følgende årtier. Strategien var, at kvinder skulle have monopol på alle aspekter af kvindegymnastikken såsom undervisning, uddannelse og censur, ledelse, organisering og tilsyn. Som det også er fremgået, var der samtidig en vis modvilje over for selvstændighedsstrategien. Ligeledes vidner Ida Søegaards bemærkning om det manglende ’kvindestof’ i *Ungdom og Idræt* om, at også DDS var en arena for forhandlinger om at udvide grænserne for det kvindelige medborgerskab.

Selvstændig organisering

Et mislykket forsøg

Det første forsøg på at realisere en selvstændig organisering af kvindegymnastikken fandt sted i 1918-19. Her forsøgte en gruppe gymnastiklærerinder at etablere en faglig sammenslutning, som gik på tværs af kvindegymnastikkens positioner. Sammenslutningen, som ikke tidligere har været genstand for undersøgelse, blev sporadisk omtalt i Else Thomsens og K. A. Knudsens breve.

Først var der tale om et initiativ, som skulle institutionalisere den björksténske kvindegymnastik i Danmark. Else Thomsen skrev herom til Elli Björkstén i juli 1918: ”I al Stilhed og uofficielt er der begyndt en Bevægelse blandt en lille Flok Kvinder, hvoraf Frk. Else Nygaard,⁵⁵⁸ som du kender, er en af de mest arbejdende. Bevægelsen gaar ud paa at faa danske Kvinder til at rejse et ”Hjem” for Gymnastik efter Elli Björksténs Principper. Jeg

har ikke været med til det første lille Møde i København, men ved da ellers god Besked dermed”.⁵⁵⁹

K. A. Knudsen omtalte over for Undervisningsministeriet et lignende initiativ, som skulle ledes af Else Thomsen: ”.. da det i Efteraaret blev bekendt, at hun [Else Thomsen] tænkte paa at trække sig tilbage fra sit Inspektionsarbejde, blev en stor Kreds af dem [gymnastiklærerinderne] enige om at tilbyde hende en aarlig Sum paa 3000 kr. i 2 eller 3 Aar for at holde et 5 Maaneders Kursus i Gymnastik om Vinteren og et 2 Måneders Kursus om Sommeren. Den øvrige Tid af Aaret skulde hun bruge til Hvile og til skriftligt Arbejde i Gymnastikkens Tjeneste. Som Fortsættelse heraf tænkte man sig et privat Gymnastikinstitut for Kvinder med hende som Lærer”.⁵⁶⁰

Senere opstod ideen om en faglig sammenslutning. Else Thomsen skrev herom i januar 1919: ”Sigrid telefonerede til mig for nogle Aftener siden og gjorde mig helt glad i Sind ved at fortælle mig om en Idé, hun havde faaet: en Landssammenslutning af Gymnastiklærerinder og gymnastikinteresserede Kvinder med det Formaal at arbejde for en virkelig Kvindegymnastik, at faa Uddannelsen af Gymnastiklærerinder givet i Hænderne alene paa Kvinder, at starte et lille Blad til udveksling af Tanker og Ideer og muligvis at faa rejst et Samlings- og Uddannelsessted. Det er store Opgaver, og maaske magter vi dem ikke, men vi maa til at tage fat”.⁵⁶¹

Det private institut og den faglige sammenslutning, var sandsynligvis en del af samme initiativ. Else Nygaard, som var involveret i det private institut, blev i et senere brev også omtalt som initiativtager til sammenslutningen: ”Frk. Nygård og den Flok, som arbejder med en Sammenslutning kender den⁵⁶² ogsaa; det maatte de nødvendigvis paa Grund af forskellige Bestemmelser, der skulde tages. Og da Sagen bliver trukket saadan i langdrag, er det umuligt at lade den blive privat, da hele Sammenslutningsarbejdet maa omordnes. Om dette Arbejde strømmer der Breve ind baade til mig og [K. A.] Knudsen”.⁵⁶³

Få dage efter skrev Else Thomsen for sidste gang om sammenslutningen: ”I gaar var jeg til det første Møde angaaende en Landssammenslutning af Kvinder, der arbejder for Gymnastik: Det har allerede vakt Misforstaaelse blandt adskillige mandlige Gymnaster, at vi slutter os sammen i en særlig Afdeling. Men vi har jo Gymnastisk Selskab til at varetage Fællesinteresser, og Særinteresserne bliver flere og flere, efterhaanden som vi arbejder fremad mod Kvindegymnastikken. Sigrid indledede Mødet, og vi var enige om, at vi maatte tage fat i Samling – [Ester] Schrøder, [Inger] Rubin, [Magdalene] Poul-Petersen, [K. S. A.] Præstgaard, Sigrid [Nutzhorn], jeg og flere var til

Stede”.⁵⁶⁴ Udtalelsen vidner om, at initiativet blev bakket op af de forskellige positioner i kvindegymnastikken i København, idet de omtalte kvinder repræsenterede henholdsvis KI, DKG og KKG. Men det er også vigtigt at bemærke, at initiativet udsprang fra de kvindelige gymnastikforeninger og ikke fra det pædagogiske felt. Alligevel lykkedes det ikke at komme videre i forhandlingerne. Med en enkelt undtagelse har det ikke været muligt at finde kilder, som kan supplere de nævnte fakta om sammenslutningens etablering, eksistens og ophør.

Sigrid Nutzhorn forklarede et par år senere, hvorfor sammenslutningen ikke var blevet realiseret: ”Som Forholdene er, frister Kvindegymnastikforeningerne jo Tilværelsen inden for Organisationer, der har andre Hovedformaal at sørge for end Kvindegymnastikkens Tarv. Vore Foreninger har end ikke staaet under samme Organisation, hvilket naturligvis har splittet Evner og Kræfter. Naar vi ikke for længe siden har gjort Alvor af at forene vore Kræfter i én Sammenslutning, er det vel, fordi vi har tvivlet om at være stærke nok til selv at løse Opgaverne”.⁵⁶⁵ Sigrid Nutzhorns forklaring forekommer at være troværdig i kraft af hendes nærhed til begivenhederne.

På trods af et sparsomt kildemateriale om forsøget på at organisere den danske gymnastiklærerindestand i 1918-19 er det muligt at uddrage nogle vigtige pointer. Forhandlingerne vidner om, at gymnastiklærerinderne på dette tidspunkt var blevet motiverede for at etablere en kvindeorganisation på tværs af kvindegymnastikkens positioner enten i form af en slags skole eller institut eller i form af en faglig sammenslutning.

Selvom det aldrig blev realiseret, kan sammenslutningsinitiativet ses som et udtryk for en professionaliseringsstrategi.⁵⁶⁶ Hvis sammenslutningen var blevet realiseret, ville den have fremmet kvindegymnastikkens feminisering på den måde, at faget kvindegymnastik i højere grad end tidligere var blevet indhegnet som et kvindeligt praksis- og vidensfelt, som ekskluderede mænd.

Forhandlingerne viser endvidere, at gymnastiklærerinderne ikke længere fandt arbejdet i idrættens fællesorganisationer tilstrækkeligt, hvis kvindegymnastikken skulle udvikles i en legitim retning. Ifølge Else Thomsen tydede det på, at de mandlige kolleger var uforstående over for selvstændighedsstrategien.

En forklaring på det aktuelle hændelsesforløb kan muligvis knyttes til Else Thomsens situation på samme tid. Hun havde efter tre år som fast medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1916-19 opnået så meget symbolsk kapital, at forhandlingerne blev knyttet til hendes person. Ved at etablere en skole eller et institut ville man fastholde og udvikle både Else

Thomsens og den Björksténske kvindegymnastiks position. Senere i forløbet forhandlede Else Thomsen med Undervisningsministeriet om at få en selvstændig position ved Statens Gymnastikinspektion. I den situation blev ideen om et privat institut uaktuel. Det kan have været med til at dreje forhandlingerne i retning af en faglig sammenslutning. I et af citaterne fremgår det, at Else Thomsens kvindelige kolleger kendte til udfaldet af den kønnede magtkamp, som hendes individuelle forhandlinger med Undervisningsministeriet udviklede sig til (se kapitel 6). Dette kendskab kan også have været med til at motivere gymnastiklærerinderne til at etablere en faglig sammenslutning, som i en anden tilsvarende magtkamp kunne have støttet den involverede kvindelige aktør.

Nordisk samarbejde

I efteråret 1921 opfordrede Elli Björkstén i blandt andet *Gymnastisk Tidskrift* nordiske kvinder med interesse for kvindegymnastik til at etablere et nordisk forbund, som skulle afholde kongresser og kurser og udgive et fælles tidsskrift.⁵⁶⁷ Begrundelse for forbundet var forankret i forestillingen om den kvindelige særart: ”Nödvändigheten av att kvinnorna själva taga hand om sin gymnastik ligger i öppen dag. På basen av de nya värdefulla rön fysiologerna och vetenskapsmännen på gymnastikens område giva oss, måste vi kvinnor arbeta vidare för att så småningom få vort ämne i en praktisk tillämpning och anpassning, som står i harmoni med vårt väsen [... Kvinder er] redan på grund av sin medfödda pädagogiske blick [...] närmast och mest kompetenta att få den fysiska fostran tillrättalagd”.⁵⁶⁸

Det kvindelige forbund skulle være en modkultur til sportens og især de Olympiske Leges ”vanvett”: ”Enligt min uppfattning borde vi kvinnor genom att frångå principen om tävlingar med åtföljande pris inlägga vår gensaga mot det venvett, som präglar nutidens Olympiska spel. Det bör ligga oss varmt om hjärtat att protestera mot allt, som på sätt eller annat kan bidra till neddraga betydelsen av festernas idélla sida och deras sanna uppgift att höja och förädla människosläktet, genom sunda, måttfulla och harmoniska kroppsövningar”.⁵⁶⁹

Elli Björksténs artikel blev efterfulgt af en kommentar af Sigrid Nutzhorn i samme nummer af *Gymnastisk Tidskrift*. I sin egenskab af medredaktør opfordrede Sigrid Nutzhorn de kvindelige gymnastikforeninger til at kommentere forslaget. Desuden forsikrede hun, at Elli Björksténs forslag ikke sigtede mod en fuldstændig separatisme: ”Naturligvis ønsker ingen af os en Splittelse inden for de bestaaende Organisationer, men vi ønsker at samle

Kvinderne i et Forbund, hvor vi ved forenede Kræfter bedre kan virke for en god og sund Udvikling af Pigebørnenes og de voksne Kvinders Gymnastik. [...] Den praktiske Tillæmpning og udformning af Kvindegymnastikken maa Kvinderne selv foretage. [...] Paa andre Omraader: Faglige, pædagogiske, praktiske osv., har vi Interesser fælles med Mændene; og disse Interesser kan vi sammen med dem pleje i "Gymnastisk Selskab", "Dansk Idrætsforbund" og "De danske Skytteforeninger" for blot at nævne de største Sammenslutninger".⁵⁷⁰ Dermed modererede hun Elli Björksténs forslag om kvindelig organisering, som bortset fra de københavnske kvindegymnastikforeninger var et ukendt fænomen i det danske idrætsfelt. Kommentaren viser, at Sigrid Nutzhorn forventede en vis modstand i de eksisterende idrætsorganisationer over for det nordiske forbund.

Som et led i argumentationen for det nordiske forbund sammenlignede Sigrid Nutzhorn initiativet med de danske gymnastiklærerinders initiativ et par år tidligere: "For nogle Aar siden var Tanken om en dansk Sammenslutning fremme og blev drøftet af betydende danske Gymnastiklærerinder, idet man følte Savnet af en Organisation, hvis første Opgave maatte være at varetage kvindernes Særinteresser paa det gymnastiske Arbejdsfelt".⁵⁷¹ Ifølge Sigrid Nutzhorn var de to initiativer altså del af den samme udvikling. Deres mål og midler var identiske, og den danske sammenslutning var angiveligt en forløber for det nordiske forbund.

Forberedelsen af Elli Björksténs opråb

Elli Björkstén udtalte først gang ideen om det nordiske kvindeforbund, da hun var i Danmark for at undervise på statens feriekursus for lærerinder i Haderslev i 1921.⁵⁷² En københavnsk skoleinspektør Helga Sahlertz fortæller om Elli Björksténs tale ved en afskedsfest i KKG: "Under den smukke, stemningsfulde Afskedsfest i Københavns kvindelige Gymnastikforening den 24. August bad De Danmarks Gymnastiklærerinder om at slutte sig sammen med Finlands i et fælles Arbejde [...] og de danske Lærerinder gav Dem Jaord tilbage i den taknemmelige Hyldest, de enstemmigt viste Dem".⁵⁷³

Selvom Elli Björkstén blev samlingsfiguren i NFK, var hun ikke ene om at tage initiativ til og lancere forbundet. To et halvt år før opfordringen til nordisk samarbejde blev offentliggjort, korresponderede Elli Björkstén og Sigrid Nutzhorn herom. Det fremgår af et brev fra Sigrid Nutzhorn i maj 1919 samtidig med forhandlingerne om den danske sammenslutning: "Jeg er saa enig med dig i, hvad du skrev i dit sidste Brev: at Kvinderne i hele

Norden burde staa sammen, naar det gælder at selvstændiggøre Kvindegymnastikken”.⁵⁷⁴

I månederne før opfordringen blev publiceret, diskuterede de to kvinder strategier for, hvordan man kunne opnå tilslutning fra alle de nordiske lande og undgå splittelse i forhold til de eksisterende idrætsorganisationer. Sigrid Nutzhorn advarede imod, at Elli Björksténs artikel udelukkende blev trykt i et dansk tidsskrift, da hun forudså, at de øvrige lande ellers ville føle sig forbigået.⁵⁷⁵ Hun mente desuden, at det ville blive svært at overtale de svenske gymnastiklærerinder til at deltage i samarbejdet.⁵⁷⁶ For at forhindre at initiativet førte til splittelse i forhold til de eksisterende organisationer, skrev Sigrid Nutzhorn den ovenfor omtalte kommentar, som efterfulgte Elli Björksténs opfordring i *Gymnastisk Tidsskrift*. Kommentaren skulle ”sørge for, at det ikke fik Udseende af, at vi vilde en Splittelse af det bestaaende d.v.s. Gymnastisk Selskab og Forbindelsen mellem Mands- og Kvindegymnastik”.⁵⁷⁷ Sigrid Nutzhorn håbede, at et nordisk perspektiv ville virke mindre truende over for de eksisterende organisationer: ”At det er et nordisk Samarbejde er ogsaa en Grund mere til at tro, at det ikke er en Splittelse inden for de Sømmenslutninger, der bestaar i de enkelte Lande”.⁵⁷⁸ Sigrid Nutzhorn manøvrerede således mellem den danske tradition for samarbejde mellem kønnene i idrættens organisationer og Elli Björksténs mere separatistiske strategi. Som led i forberedelsen af lanceringen af det nordiske forbund indhentede Sigrid Nutzhorn desuden forhåndstilsagn om støtteudtalelser fra de forskellige positioner i kvindegymnastikken. Hun kontaktede repræsentanter fra henholdsvis KKG, DKG og KI ved en fest i KKG: ”Ved Festen [i KKG] talte jeg til Frk. Præstgaard, Frk. Poul Petersen og Astrid Dahlberg om de eventuelt vilde skrive noget, – og de lod til meget gerne at vilde; de var meget varme for Ideen”.⁵⁷⁹ Hun opfordrede også kvinder fra DDS til at komme med støtteudtalelser.⁵⁸⁰

Sigrid Nutzhorns korrespondance viser, at det nordiske forbund var et fælles projekt for hende og Elli Björkstén, og at hun selv havde en central strategisk rolle.

Fælles fodslag

Forberedelserne bar frugt. De ønskede støtteudtalelser fra Nanna Lønborg fra KI, Else Thomsen fra KKG, Magdalene Paul-Petersen fra DKG og en fællesudtalelse fra Anna Krogh, Jørgine Abildgaard og Anne Marie Børup fra DDS blev bragt i de næste numre af *Gymnastisk Tidsskrift*.⁵⁸¹

Kort efter indkaldte Sigrid Nutzhorn til et møde, som blev afholdt den 26.marts 1922. Mødet blev annonceret i *Gymnastisk Tidsskrift* og *Ungdom og Idræt*, og hun opfordrede til at alle kvindegymnastikkens aktører blev repræsenteret på mødet.⁵⁸² Der findes ingen deltagerliste fra mødet. Af referater fra mødet fremgår, at det var velbesøgt med repræsentanter fra idrætsfeltet (højskolefolk og ledere fra DDS, DIF og de københavnske kvindeforeninger), fra det pædagogiske felt (folkeskolen, de højere skoler, seminarier, Statens Gymnastikinstitut og Københavns Gymnastikinspektion). Agnete Bertram kan meget vel have været en af de deltagende ”universitetsuddannede Gymnastikpædagoger”.⁵⁸³

Første punkt på dagsordenen var at tage stilling til, om det nordiske forbund skulle bestå af enkeltmedlemmer fra de fire nordiske lande eller af foreninger i de enkelte lande. Medlemsstrukturen var vigtig for forbundets relation til de eksisterende organisationer i idrætsfeltet. På forhånd havde Nanna Lønborg foreslået, at der først blev etableret en dansk sammenslutning, som siden skulle tage forbindelse til lignende sammenslutninger i de øvrige nordiske lande.⁵⁸⁴ På mødet blev det dog vedtaget, at forbundet skulle bestå af enkeltmedlemmer. Beslutningen skulle signalere, at man ikke ønskede at svække de eksisterende organisationer.⁵⁸⁵

Andet punkt på dagsordenen var at tage stilling til, om forbundets medlemmer skulle være gymnastiklærerinder eller alle kvinder med interesse for gymnastik. Man besluttede det sidste. Selvom det nordiske forbund således ikke primært var tænkt som en professionel faglig sammenslutning, vidner den store mængde kulturelle og pædagogiske kapital hos mødedeltagerne om, at der i praksis var tale om en faglig sammenslutning.

Der blev nedsat et udvalg, som skulle udarbejde et forslag til vedtægter, som skulle fremlægges på det stiftende møde, som skulle holdes på et feriekursus i Finland i sommeren 1922. I udvalget sad Jørgine Abildgaard, Hanse Andersen, Ingeborg Appel, Agnete Bertram, Martha Christensen, Anna Krogh, Johanne Larsen,⁵⁸⁶ Nanna Lønborg, Fru la Cour Møller,⁵⁸⁷ Sigrid Nutzhorn, Magdalene Paul-Petersen, Esther Schrøder og Else Thomsen. Udvalget repræsenterede således alle kvindegymnastikkens positioner i form af foreninger, organisationer og uddannelsesinstitutioner.⁵⁸⁸

Efter mødet skrev Sigrid Nutzhorn til Elli Björkstén, at hun var lettet over mødets udfald: ”Mødet gik over Forventning godt; det blev paa saa godt som alle Punkter saadan, som jeg havde ønsket, men nu kommer det jo an paa om de andre Lande kan tænke sig en lignende Ordning. Jeg var helt rørt over, saa enige vi kan være, – men det er vel ogsaa, fordi man følger, at det gælder en stor Sag”.⁵⁸⁹ Mødedeltagelsen såvel som mødets forløb

vidner om, at gymnastiklærerinderne imod sædvane formåede at enes på tværs af positioner. Det bestyrker en tolkning om, at forestillingen om nødvendigheden af kvindegymnastikkens feminisering var blevet en del af feltets egenlogik.

Sigrid Nutzhorn og Elli Björkstén forudså, at forslaget om NFK ville møde modstand dels fra mandlig side, dels fra svensk side.⁵⁹⁰ Det kom til at holde stik. Den mundtlige kritik er naturligvis ikke mulig at dokumentere, men skriftligt kom kritikken til udtryk i *Gymnastisk Tidsskrift, Ungdom og Idræt* samt i det svenske *Tidsskrift i Gymnastik*.

Kritik i Gymnastisk Tidsskrift

I *Gymnastisk Tidsskrift* blev kritikken fremført af kommunelærer E.V. Carstensen.⁵⁹¹ Han mente, at NFK ville betyde en ”alvorlig Svækkelse af Gymnastiklærerstandens Arbejde som Helhed”, fordi kvindernes enegang var skadelig for samarbejdet med de mandlige kolleger: ”Det store Flertal af de mandlige Gymnaster vil sikkert og har jo allerede i de sidste Aar givet deres Tilslutning til Frøken Björksténs indledende Bemærkninger om, at Kvinderne (og Skolepigerne) maa have en Gymnastik, der er afpasset efter deres Behov og er i Harmoni med deres Væsen, og derfor er der ingen Grund til, at Lærerinderne vil stille sig halvt paa Kampfod med Lærerne, der dog maa siges at være deres nærmeste Arbejdsfæller”. For Carstensen var gymnastikfagets professionalisering det centrale. Derfor burde de mandlige og kvindelige gymnastiklærere gå sammen om en fælles strategi: ”lad os saa slutte os sammen, først i et ”Almindeligt dansk Forbund til Fremme af den legemlige Opdragelse” og dernæst i et ”Almindeligt nordisk Forbund” med samme Formaal”.⁵⁹²

Carstensen fandt det desuden problematisk, at det foreningsrige Danmark fik endnu en forening. Han frygtede, at det ville medføre, at andre foreninger mistede arbejdskraft. Hans udtalelse kan forklares med den aktuelle betrængte situation, som Gymnastisk Selskab befandt sig i med medlemsfrafald og lukning af lokale afdelinger. Gymnastisk Selskab havde efterhånden udspillet sin rolle som ”kamporganisation” for svensk gymnastik.⁵⁹³ Det kvindelige forbund udgjorde endnu en trussel mod Gymnastisk Selskabs eksistens.

Carstensens artikel blev bragt forud for mødet den 26. marts 1922. I protest imod ekskluderingen af mændene foreslog han, at de mandlige lærere og foreningsledere blev inviteret med til mødet.⁵⁹⁴ Sigrid Nutzhorn afviste med to begrundelser: ”For det første har jeg ingen Bemyndigelse dertil, for

det andet vil jeg det personlig ikke; en nærmere Motivering af det sidste er overflødig, tror jeg...”⁵⁹⁵ I lyset af hendes position, må man sige, at hun underspillede sin rolle i svaret. Samtidig afspejler det den selvfølgelighed, hvormed mændenes eksklusion blev omtalt, at forestillingen om nødvendigheden af kvindegymnastikkens feminisering havde fået karakter af doxa.

Else Thomsen svarede på Carstensens kritik i samme nummer af *Gymnastisk Tidsskrift*. Hun benægtede, at kvinderne ville trække sig fra samarbejdet med mændene: ”Kvinderne vil ikke melde sig ud fra det Samarbejde, der gælder fælles Interesser, og vil ikke trække sig ud af de Foreninger eller Forbund, der repræsenterer dette fælles”. Hun fastholdt, at selvstændighedsstrategien var nødvendig af hensyn til kvindegymnastikkens udvikling og miskendte Carstensens påstand om, at de mandlige gymnastiklærere reelt støttede den udvikling, for: ”..saa længe de mandlige Gymnastiklærere føler sig kompetente til i meget stor Udstrækning at uddanne, undervise, bedømme og vejlede inden for Kvindegymnastikken, betyder Ordene ikke ret meget”. Hun beklagede, at de mandlige gymnastiklærere ikke ville anerkende, at det var ”umuligt for en Mand at [...] udforme Kvindegymnastik og afpasse den efter Kvindernes Behov”.

Else Thomsen afviste endvidere Carstensens påstand om, at NFK ville svække de eksisterende organisationer. Tværtimod mente hun, at NFK ville øge kvinders interesse i og tilslutning til organisationsarbejdet: ”Desuden er der ikke ringe Mulighed for, at en langt større Kreds af Kvinder slutter sig til det gymnastiske Arbejde gennem en Organisation, der kommer dem saa nær ind paa Livet, som den kvindelige Særorganisation bør og kan, og derigennem interesserer saa stærkt, at de ogsaa gaar ind i en Organisation, der repræsenterer gymnastiske Interesser i al Almindelighed”. Hun så den separate kvindeorganisering som en middel til at opøve og afprøve kvinders kompetencer som foreningsledere og i videre forstand som medborgere: ”De fleste Kvinder, selvom de er dygtige i det praktiske Arbejde, mangler Mod og mener, de ikke har Evne til at deltage i offentlige mundtlige eller skriftlige Forhandlinger. Dette skyldes selvfølgelig, at de ikke er trænede op dertil, da de i tidligere Tid ikke er blevet brugt i videre Grad.[...] Sker dette vil det ogsaa komme Fællesorganisationerne til gode. Det er derfor ufatteligt, at Mændene nu vil søge at hindre det selvstændige Arbejde blandt Kvinderne. Dette arbejde kan dog aldrig skade Mandsgymnastikken. Tværtimod”.⁵⁹⁶

Den skriftlige del af diskussionen ophørte dermed. Uanset om diskussionen fortsatte uden for *Gymnastisk Tidsskrifts* spalter, vidner de to artikler om en vis modvilje hos de mandlige gymnastiklærere. Det kan ikke konkluderes, at Carstensens synspunkter var repræsentative, men formentlig blev de

delt af en del mænd. I hvert fald oplevede kvinderne en generel modstand fra mændenes side, hvilket fremgår af et brev fra Sigrid Nutzhorns til Elli Björkstén: ”Mistanken om at vi skulde stille os i Kampstilling mod Mændene stammer jo nok fra Elses Felttog mod Knudsen, hvor Mændene for Størstedelen tog Knudsens Parti. Forhåbentlig kan de gamle sager holdes uden for den nordiske Sammenslutning. Den maa være hævet over al gammelt Nid og Nag og partihensyn, hvis den skal blive stærk og til Gavn”.⁵⁹⁷

Svensk kritik

I Sverige blev Elli Björksténs opfordring til at danne et nordisk kvindeforbund bragt i *Tidsskrift i Gymnastik*,⁵⁹⁸ som efterfølgende bragte adskillige reaktioner. Den svenske gymnastikinspektør Einar Nerman så NFK som en trussel mod den mandlige autoritet. Han mente desuden, at forbundets aktiviteter ligeså vel kunne foregå i det nydannede nordiske gymnastikforbund.⁵⁹⁹ Nermans skepsis blev delt af andre svenske mandlige aktører.⁶⁰⁰ Det irriterede Sigrid Nutzhorn, som skrev til Elli Björkstén: “[..] men som det Mandfolk, han [Nerman] er – og lig andre Mænd – kan han jo ikke forstaa, at alt dette ikke lige saa godt kan ske under Samarbejde med Mændene”.⁶⁰¹

Sigrid Nutzhorn kendte ikke det nordiske gymnastikforbund, som Nerman omtalte. Hun havde spurgt K. A. Knudsen herom, og havde fået nogle få oplysninger. Hun skrev til Elli Björkstén: ”KAK vidste dog, at der var gjort Forberedelser til at danne et saadant allerede i 1918, – men han mente ikke, at det endnu var traadt frem for Offentligheden”.⁶⁰² Nordens Gymnastik Forbund var dog allerede blevet etableret og offentliggjort i juni 1920, hvor DDSG straks havde meldt sig ind. K. A. Knudsen havde deltaget som repræsentant for netop DDSG i et møde i Stockholm i april 1919, hvor man havde forberedt forbundets dannelse.⁶⁰³ K. A. Knudsens svar på Sigrid Nutzhorns forespørgsel virker utroværdigt set i lyset af, at han havde deltaget i det indledende møde i Stockholm. For Sigrid Nutzhorn var Nordens Gymnastik Forbund og Nermans nedprioritering af et kvindeligt forbund eksempler på de eksisterende magtforhold i idrætsfeltet. Følgende er fra samme brev til Elli Björkstén: ”Betegnende er det ogsaa, at der ingen Kvinder var blandt dem, han [K. A. Knudsen] nævnte som Repræsentanter for de forskellige Lande. Baade her i Skytteforeningerne og i Dansk Gymnastikforbund har Mændene modsat sig at faa Kvinder ind i Bestyrelsen; først for nylig er det lykkedes at faa en enkelt ind. Men du skal se, at de nu vil bebrejde os, at vi nu danner vor egen Sammenslutning, og de vil sige, at der er os, der ikke

vil samarbejde med Mændene. En henrivende Logik! Jeg ønsker ikke at grave en Kløft mellem Mands- og Kvindegymnastikken; jeg mener, der er Brug for Samarbejde paa mange Punkter, men Frihed maa vi have til at gaa de Veje, vi anser for de rette; og Mændene har dog ikke mindste Ret til at begrænse vort Virkeomraade, hvilket man med Sandhed kan sige, de har forsøgt at gøre ved at ville holde Kvinderne uden for Bestyrelserne her i Danmark. Kommer Mændene med Surhed og Bebrejdelser, skal de nok faa Svar paa Tiltale”.⁶⁰⁴

Johannes Lindhard gav sit besyv med i *Tidsskrift i Gymnastik*. Han støttede Elli Björksténs opfordring og argumenterede for nødvendigheden af, at kvinderne organiserede sig selvstændigt. I en kritik af Nerman fremførte han, at enigheden om gymnastikkens forskellighed for de to køn ”inden for vide Kredse ikke [er] kommet længere end til Papiret”. Kvinder og mænd ville først kunne lære af hinanden på gymnastikkens område ”naar Kvindegymnastikken helt har frigjort sig for Mandsgymnastikkens Kvælertag [...] og indtil da vil Kvinderne gaa sikrest, naar de gaar alene”. Han mente, at der skulle dannes en eksklusiv organisation, som kun bestod af ”de ledende Kræfter inden for de enkelte Lande [...] Kun hvis man fra Begyndelsen sørger for en saadan effektiv Begrænsning af Medlemmernes Antal, vil der kunne komme noget godt ud af Foretagendet. De ”menige” Gymnastiklærerinder [...] maa holdes uden for”.⁶⁰⁵ Johannes Lindhards positionering af et eksklusivt forbund for kvindegymnastikkens frontkæmpere kan forklares med hans videnskabelige perspektiv på gymnastik, som stod i modsætning til gymnastiklærerinderne, for hvem forbundet blandt andet var en mulighed for at realisere et kvindefællesskab. Selvom Johannes Lindhard støttede Elli Björkstén i denne kontekst, var han i andre situationer ganske kritisk over for hendes gymnastikteoretiske kvalifikationer.⁶⁰⁶

De svenske gymnastiklærerinder var også skeptiske over for NFK. De stiftede i 1902 ”Föreningen G.C.I.”, som var en faglig sammenslutning af kvindelige gymnastikdirektører. Formanden Louise von Bahr⁶⁰⁷ anbefalede, at kvinderne skulle anvende de eksisterende organisationer.⁶⁰⁸ I en udtalelse i februar 1922 udtrykte ”Föreningen G.C.I.” nok sympati for et udbygget samarbejde mellem Nordens gymnastiklærerinder, men frarådede af hensyn til de aktuelle svære betingelser for foreningsarbejdet, at der blev etableret en ny organisation.⁶⁰⁹ De kvindelige gymnastikdirektører så altså NFK som en trussel både mod foreningens kurser og mod den svenske gymnastiks autoritet.⁶¹⁰ Efter NFKs stiftelse i sommeren 1922 kritiserede Louise von Bahr igen: ”Varför skall man dessutom bygga upp murar mellan mäns och kvinnors gymnastik? Vi behöva varandra här lika som på alla andra

områden. Vi har verkligen så mycket att tacka männen för vad beträffar gymnastikens ställning – även för kvinnan – att jeg ej kan inse nödvändigheten av att bilda ett speciellt kvinnoförbund”.⁶¹¹ Louise von Bahrs kritik er selvmodsiggende, for med hvilken legitimitet kunne hun som formand for en kvindeorganisation undsigte relevansen af en anden? Det forhold peger på, at hun så NFK som en trussel mod ”Föreningen G. C. I.s” aktiviteter og autoritet.

Sigrid Nutzhorn svarede på Louise von Bahrs anklager: ”Vi er ikke Feminister, men vi tror, at en Sømmenslutning, der først og fremmest har til Opgave at virke for Kvindegymnastikkens udvikling, vil kalde Evner og Kræfter frem hos adskillige Kvinder, der har holdt sig tilbage under Fællesorganisationerne. [...] Mænd og kvinder paa lige Fod i Arbejdet for Gymnastikkens Fremgang vil dog til syvende og sidst ogsaa give det bedste Udbytte for begge Parter”.⁶¹² Argumentationen for NFK er den samme som tidligere. Nok så interessant er Sigrid Nutzhorns negativt ladede anvendelse af ordet ”Feminist”. Den er et eksempel på, at feminisme i folkemunde ikke blev forbundet med noget positivt.⁶¹³ I forhold til afhandlingens bredere definition af feminisme kan Sigrid Nutzhorns udtalelser dog tolkes som feministiske, fordi hun ønskede at udvide kvinders udfoldelsesmuligheder som både gymnaster, lærerinder og medborgere.

Indlæggen i *Tidsskrift i Gymnastik* viser således, at de svenske gymnastikdirektørers doxa om kvindegymnastikkens realisering og organisering var nært knyttet til den lingske gymnastiks altdominerende position i Sverige.

Kritik i Ungdom og Idræt

Elli Björksténs opfordring blev ikke bragt i *Ungdom og Idræt*. DDSG's kvindelige ledere bidrog dog med en støtteudtalelse i *Gymnastisk Tidsskrift*, ligesom de deltog i de forberedende og stiftende møder i NFK. Derefter var NFK genstand for en diskussion i *Ungdom og Idræt*.

Diskussionen blev udløst af en artikel af Jørgine Abildgaard, som med udgangspunkt i NFK's dannelse positionerede selvstændighedsstrategien i forhold til DDSG: ”Dannelsen af dette Forbund, kan maaske vække Bekymringer for vort hjemlige Arbejde, som vi har fælles med Mændene. Men det skulde nødvendig medføre nogen Svækkelse – tværtimod. Mændene vil forstaa, at vi søger Afklaring inden for Kvindegymnastikken, og at Kvinderne selv tager fat, kan de være stolte af, da de selv ved deres Arbejde har været med til at føre os til det Sted, hvor vi nu staar, og her kan de roligt overlade

Kvindegymnastikkens Fremtid til Kvinderne, ligesom Kvinderne anser det som en Selvfølge, at Mænd tager sig af Mandsgymnastikken”.⁶¹⁴

Højskolelærer Kr. Kristensen Killemoser⁶¹⁵ blev provokeret af formuleringen om, at ”Mændene roligt kan overlade Kvindegymnastikkens Fremtid til Kvinderne”. Han skrev tre debatindlæg imod selvstændighedsstrategien.⁶¹⁶ Den første artikel startede med følgende bemærkning: ”Lad dette være min Undskyldning for, at jeg drister mig til at skrive om Kvindegymnastik. Jeg ser i Aanden vore moderne Kvindegymnastikpædagoger ryste paa Hovedet og forsikre, at han maa jo ikke have det rigtig godt”.⁶¹⁷ Jørgine Abildgaard og Else Thomsen blev bedt om at kommentere Killemoses udtalelser, men de afviste begge at svare på hans ”Tone og uholdbare Paastande”.⁶¹⁸ Killemoser benægtede, at hans udtalelser havde været satiriske og forklarede, at han blot havde udtrykt sin holdning til, at Jørgine Abildgaard havde bedt ”Mændene forsvinde fra Kvindernes Arbejdsmark!”⁶¹⁹ Jørgine Abildgaard afviste fortsat at svare på Killemoses kritik, men forklarede alligevel, at ”Aldrig har jeg tænkt, at Mændene ”partu” skal nedlægge Arbejdet for Kvindegymnastikken, men jeg haaber og venter (som mange andre) at De – som vi – vil arbejde for, at Ledelsen af Kvindegymnastikken *efterhaanden* kan gaa over i Kvindernes egne Hænder”.⁶²⁰

Killemoser mente ikke, at kvinder nødvendigvis var bedst til at undervise kvinder. Han anførte, at mange kvinder foretrak mandlige ledere, eksempelvis Niels Bukh.⁶²¹ Han kritiserede den björksténske kvindegymnastik for at være utilstrækkelig for DDSG's kvindelige gymnaster. Den egnede sig bedst for ”Bydamer [...] Studenter, Lærerinder og lignende Kvinder, der i intellektuel Udviklings- og Arbejdsevne staar langt over legemligt arbejdende Kvinder, der saa at sige aldrig tænker ”i Bevægelser”, hvorfor den ikke ”passer i vor Gymnastik paa Landet”.⁶²² I stedet foretrak Killemoser Niels Bukhs gymnastik, for selv om man kunne se ”mange fæle Ting ved Bukh, søger danske Piger dog til hans Skole i Flokketal for at blive uddannede til Ledere, maaske de rent instinktmæssigt føler, at de naar mere i Retning af Frigjorthed i samme Tid ved Grundgymnastik end ved at nynne og tralle til rytmiske Bevægelser o.l.; for det er netop den Grøft, vore hjemlige Björkstén'ere er kørt i. *Man hverken nynner eller traller en kropslig Stivhed eller Tunghed væk*, som den vi møder hos Ungdommen paa Landet”.⁶²³

Selvstændighedsstrategien var en trussel imod DDSG ifølge Killemoser: ”Det kunde næsten se ud, som de fuldstændig vil have Mands- og Kvindegymnastikken adskilt i Lighed med, hvad det er i Byerne nu.[...] Det er disse Separat-Tendenser i vor moderne Kvindegymnastikbevægelse, jeg har forsøgt at pege paa og advare imod, idet jeg – som nævnt – betragter dem

som en Fare, og gennemført vil de komme til at betyde en Svækkelse og en Forringelse af vort Arbejde”. Desuden mente han at forskellen på mands- og kvindegymnastik var ”mere søgt og konstrueret end virkelig; den prædikes nu tidlig og sildig her hjemme af *vore* Björkstén-Tilhængere (til Skade for Samarbejdet)”. Man skulle hellere fokusere på ”det fælles Menneskelige”: ”Selvfølgelig ved jeg og alle, at Kvinder og Mænd er psykisk og fysisk forskellige, men gymnastisk set er der sandelig ogsaa visse *fælles* ”Legemsskavanker”, der skal fjernes, før vi kan ”give vor Sjæl” i Øvelserne!”⁶²⁴

Anne Marie Børup svarede som den eneste på Killemoses kritik. Hun tog afstand fra Killemoses tonefald: ”at Satirisere – eller paa godt Dansk: gøre Nar af Kvindegymnastikken og hvad Kvinden foretager sig paa dette Omraade – ligesaa lidt som Deres personlige Angreb paa J.A. – tror jeg ikke paa nogen Maade kan virke til Gavn for Sagen”. Anne Marie Børup støttede kvindegymnastikkens selvstændighedsstrategi. Hun så Killemoses udtalelser som et udtryk for mænds generelle modvilje til at afgive magt til kvinder: ”Det er jo noget nyt, at kvindelige Gymnaster i hvert Fald inden for De danske S. og G. viser nogen Selvstændighed. Mændene er jo saa vant til, at vi tradsker bag efter [...] Nu, da Selvstændighedstrangen saa smaat begynder at vaagne tilligemed Modenheden til at tage fat paa vor egen Maade, straks bliver nogle enkelte bange – mest for Fremtiden, som de ikke kender noget til, flyver i Harnisk og skriver en hel Del, [...] som i høj Grad kan være til *Skade for Samarbejdet*”. Den sidste advarsel vidner om en vis selvsikkerhed. Anne Marie Børup så ingen modsætning mellem selvstændighedsstrategien og et fortsat samarbejde om fælles sager med mændene i DDSG. Separatismen, forklarede hun, var en konsekvens af kvindernes oplevelse af at være marginaliserede i DDSG snarere end et mål i sig selv: ”De mener, der er Separat-Tendenser inden for vor moderne Kvindegymnastikbevægelse. De ved jo lige saa godt som jeg, at dette slet ikke er Meningen; men den Slags Tendenser kan jo let blive et Resultat af Bevægelsen, naar Mændene, som De stiller sig uvilligt, uforstaaende og med en sarkastisk Bemærkning vil latterliggøre det, der for andre betyder Alvor”⁶²⁵

Killemose konkluderede derefter i sit sidste indlæg, at ”det gik som jeg ventede: Jeg er lige saa klog, som da jeg begyndte!” Han syntes stadig, at ”angrebene paa Mændene og Opsigelsen af Samarbejdet” var ubegrundede.⁶²⁶

Killemose blev bakket op af en anonym mandlig skribent ”V.”, som takkede Killemose for, ”at han paa en saa dristig og djærv Maade taler ud af Posen”. ”V” havde overværet gymnastik på Hadsten Delingsførerskole under ledelse af Anna Krogh og Jørgine Abildgaard. Efter den oplevelse

var han kommet i tvivl om deres og den Björksténske kvindegymnastiks potentiale. Gymnasterne var blevet bedt om at lægge sig ned og slappe af. ”V” fandt afslapningen ude af trit med ”hvad Tiden kræver [...] at lade Pigeholdet lægge sig ganske roligt ned og derefter holde et langt Foredrag for dem om, at nu skal de lukke Øjnene, nu maa de ikke tænke, og det skal være saa dejligt saaledes at ligge uden at tænke paa Spor”. Anna Krogh og Jørgine Abildgaard forklarede i forlængelse af ”V’s” kritik, at denne kun havde overværet de sidste ti minutters afslapning i en normal gymnastiktime. Artiklen var dermed også et forsøg på at latterliggøre den björksténske kvindegymnastik og dens fortalere.⁶²⁷

Senere i 1923 rejste de førende kvinder i DDSG et krav om at få valgt én eller to kvinder til Overbestyrelsen, som var DDSGs øverste ledelse. Jørgine Abildgaard begrundede kravet med, at kvindegymnastikken i de sidste år var ”gaaet med større Forstaaelse og Aktivitet end nogen Sinde før. [...] *Kvindegymnastikken er ved at finde sin Vej mod Maalet*”. Jørgine Abildgaard fremhævede NFK som et udtryk for den udvikling. Hun mente, at kvinderepræsentation i DDSGs ledelse var et spørgsmål om ”Retten til Selvbestemmelse” og en garant for, at den kvindelige gymnast kunne ”bibeholde sin Kvindelighed”.⁶²⁸ Hendes argument var desuden, at andelen af kvindelige gymnaster berettigede til, at der blev valgt to kvinder til Overbestyrelsen. Hun opfordrede Anne Marie Børup og Else Thomsen til at lade sig opstille. Else Thomsen var villig til valg, men hun trak sig, da det forekom hende urealistisk, at to kvinder ville blive valgt. Hun anbefalede, at Anne Marie Børup, som havde tættere relationer til DDSG, skulle stille op.⁶²⁹

På repræsentantskabsmødet i 1923 forud for valget til Overbestyrelsen advarede Anna Krogh om konsekvenserne, hvis kvinderne ikke fik deres krav igennem: ”Kan den ærede Forsamling ikke tage Hensyn til dette vort beskedne Krav, da frygter vi, *at det vil gaa ud over det gode Samarbejde med Mændene i Fremtiden* – og det vil vi meget nødig være med til”.⁶³⁰ Anne Marie Børup fik det højeste stemmetal under afstemningen og var den første kvinde i Overbestyrelsen. Der var således opbakning til kvindernes repræsentationskrav.

Diskussionerne i *Ungdom og Idræt* i 1923 var karakteriseret af, at selvstændighedsstrategien blev forsvaret af de førende kvinder i DDSG, som reaktion på Kristian Killemoses kritik. Han så på sin side selvstændighedsstrategien som en trussel mod DDSGs samarbejde mellem kønnene og interne magtforhold. Ifølge kvinderne ønskede de dog ikke at bryde samarbejdet med mændene i DDSG. De kvindelige DDSG-lederes argument for selvstændighedsstrategien var nok fagligt. Men det udsprang

også af deres erfaringer med DDSGs organisationskultur, hvor de var både marginaliserede og oplevede latterliggørelse.

De kvindelige DDSG-ledere benyttede desuden NFK til at legitimere deres krav om kvinderepræsentation i Overbestyrelsen. Kvindernes trusler om at trække sig fra DDSG, hvis de ikke fik deres krav igennem, vidner om en øget selvbevidsthed, som formentlig hænger sammen med, at de få år før havde opnået politisk medborgerskab. Diskussionerne i DDSG bør således ses i et medborgerskabsperspektiv. Selvom kvinder med indførelsen af politisk valgret i 1915 havde opnået politisk medborgerskab, illustrerer diskussionerne om kvindernes vej til indflydelse og repræsentation i DDSGs ledelse, at der stadig resterede forhandlinger om det sociale medborgerskab.

NFK 1922-1940

NFK blev stiftet på et feriekursus for gymnastiklærerinder i Finland i juli 1922. Kurset blev godkendt som et dansk statens feriekursus. Der blev givet rejsestipendier til mange af de 75 danske deltagere, som udgjorde halvdelen af de 150 deltagere. Den anden halvdel kom fra de øvrige nordiske lande. Kurset var planlagt af K. A. Knudsen, Elli Björkstén, Else Thomsen og Sigrid Nutzhorn. Planlægningen begyndte umiddelbart efter statens feriekursus i Haderslev i 1921, hvor Elli Björkstén også havde undervist.⁶³¹ Planlægningen var præget af samarbejdsvanskeligheder mellem K. A. Knudsen og kvinderne. Kvinderne var splittede imellem et ønske om at arbejde selvstændigt og en økonomisk afhængighed af K. A. Knudsen, som havde muliggjort, at så mange danske gymnastiklærerinder kunne deltage. K. A. Knudsen foreslog, at der samtidig blev holdt et kursus for mandlige lærere, som fik adgang til Elli Björksténs teoritimer. Sigrid Nutzhorn omtalte sin irritation over forslaget for Elli Björkstén: "Det vil distrahere med alle de Mandfolk, og de vil altid hænge paa, – men for Mændene vilde det naturligvis være udmærket".⁶³² Else Thomsen afviste forslaget, fordi fælleskurser var præget af "Selskabelighed" frem for af fagligt udbytte og koncentration.⁶³³ K. A. Knudsen opgav at gennemføre det mandlige kursus i Finland.

Det stiftende møde fandt sted i løbet af feriekurset. Forslaget, som blev fremlagt af det danske udvalg, dannede grundlag for stiftelsen af NFK. De svenske gymnastikdirektører fremlagde den skeptiske udtalelse, som de havde offentliggjort i februar 1922. Otte af de fremmødte svenskere underskrev endnu en kritisk udtalelse,⁶³⁴ mens de øvrige 14 svenske deltagere tilsluttede sig NFK. Ifølge Sigrid Nutzhorn var det de unge, som

tilsluttede sig NFK i protest mod de konservative forhold i det svenske gymnastikfelt.⁶³⁵

NFK blev ledet af en bestyrelse, som bestod af præsidenten Elli Björkstén (1922-1946) og fire styrelsesmedlemmer fra hvert af de fire medlemslande. De første fire danske styrelsesmedlemmer var Sigrid Nutzhorn, Hanse Andersen, Ellen Pontoppidan og Anna Krogh. Sigrid Nutzhorn blev valgt til vicepræsident og var efter Elli Björksténs død i 1946 præsident indtil 1959. NFKs primære aktiviteter var de årlige feriekurser samt tidsskriftet *Nordisk Kvinnogymnastik*. I de første år videreførtes det svensk-finske kvindegymnastikforbunds tidsskrift *F.F.F.* som organ for NFK. Fra 1925 lykkedes det at udgive et selvstændigt tidsskrift *Nordisk Kvinnogymnastik*, som udkom fire gange årligt indtil 1952. Artiklerne bestod af trykte foredrag, øvelsesforslag og timeplaner, gymnastikteoretiske artikler, beretninger fra de enkelte landes afdelinger, boganmeldelser, beretninger om rejser, kurser og kongresser samt fødselsdagshilsener, jubilæumsomtaler og nekrologer. De danske redaktører gav dog til stadighed udtryk for, at de manglede artikler.

Elli Björkstén var samlingsfigur på feriekurserne, men havde ikke nogen praktiske funktioner i NFK. Hun blev fra starten udråbt som ”konge”, mens arbejdet blev overladt til andre kræfter.⁶³⁶ Forbundets to første årtier er blevet karakteriseret som en ”Elli Björkstén-kult”, hvor hun og hendes gymnastik var omgærdet af hengiven og ”messiansk” retorik.⁶³⁷ Atmosfæren på kurserne var præget af Elli Björksténs karisma. I det følgende berettes om hendes ankomst til en morgentime på et kursus i Norge i 1931: ”Præcis kl. 9 står elitruppen uppståld i folkhögskolans gymnastiksal. Elli Björkstén träder in i salen och fyller med ens atmosfären där inne. Ty så snart hon öppnat sin mun är det blott henne vi förnimma. Gången är elastisk, huvudet högt, ögonon kloka och varma. Truppen fäster genast ögonon på henne och utestänger alla andra tankar än dem hon inger”.⁶³⁸

Gymnastisk Tidsskrift, *Nordisk Kvinnogymnastik* og *F.F.F.* bragte referater fra adskillige af NFKs kurser.⁶³⁹ Kurserne havde nok karakter af faglig opkvalificering, men for de mange gengangere blandt deltagerne var de tillige et socialt mødested. KKG-lederen Johanne Klavsens beretning om kurset i 1924 er et typisk eksempel herpå. Hun skildrer gensynsglæden mellem kammerater og ledere fra tidligere kurser. Kvantitativt fylder omtalen af det faglige og det sociale indhold lige meget. Hver dag blev indledt af et foredrag af Elli Björkstén. Selv om mange havde hørt hendes budskaber før, blev foredragene oplevet som livgivende næring: ”Trænger vi ikke til atter og atter at høre Frk. Björkstén tale paa sin æggende Maaade om Harmoniens,

NFK-kursus i Finland, 1928. Selvom der var en højstemthed omkring Elli Björksténs person (t.h.), var der også plads til latter og leg.

Kommandoens, Glædens, Formens, Rytmens Betydning?” Efter foredragene fulgte fire timers daglig undervisning i gymnastik, boldspil, sanglege og teoretisk idræt i form af en gennemgang af øvelserne i Elli Björksténs bog *Kvinnogymnastik II* (1923, dansk udgave 1932).⁶⁴⁰

Lærerinden Marie Laustsen fra Struer har berettet om sin deltagelse på fire NFK-kurser i midt i 1930'erne. Hun kombinerede kurserne med rejser i kursuslandene ofte ledsaget af en eller flere kolleger. Marie Laustsen var begejstret for Elli Björkstén og hendes gymnastik, men også for det fællesskab, som kurserne genererede. Om kurset i Ekenäs i Finland i 1938 skrev hun: ”Her mødtes igen nordiske venner fra tidligere kurser, og igen blev vi ledet af Elli Björkstén og hendes to hjælpere, frk. Montell ”Flaksen” og ”Snitten”. I pausen badede vi i bugten og lod os tørre på klippen, eller vi gik rundt i den lille by og snakkede svensk-finsk med de gæstfrie beboere. Eftermiddagskaffen hyggede vi os med i haven. [.. Kurserne] havde skænket mig gode venner, skaffet mig lejlighed til at se og opleve skønne egne i Skandinavien, og ikke mindst havde de givet mig en mængde stof til det daglige arbejde hjemme på skolen i Struer”.⁶⁴¹

Den danske afdeling af NFK etablerede sig med en bestyrelse på et møde i efteråret 1922.⁶⁴² Sigrid Nutzhorn blev noget mod sin vilje valgt til formand for NFK-Danmark.⁶⁴³ Posten varetog hun indtil 1848, hvor hun blev udnævnt til ”æresmedlem af bestyrelsen.” Bestyrelsen i NFK-Danmark

var præget af stor kontinuitet indtil 1940, idet den kun nåede at omfatte 14 kvinder, inklusive de tre redaktionsmedlemmer. Flere af bestyrelsesmedlemmerne hørte til kvindegymnastikkens frontkæmpere eller niveauet lige under: Hanse Andersen (1922-1942), Anna Krogh (1922-1941), Ellen Pontoppidan (1922-1948), Johanne Klavsén (1924-1948), Martha Christensen (1922-1962), Esther Schrøder (1922-1951), Elly Kühle⁶⁴⁴ (1927-1940), Agnes Færch⁶⁴⁵ (1935-1944) og Julie Friis-Skotte (1936-1944). Redaktionsudvalget bestod af Agnete Bertram (1922-1924), Else Thomsen (1922-1951) og K. S. A. Præstgaard (1924-1940).⁶⁴⁶ Bestyrelsesmedlemmerne var aktive i en eller flere af kvindegymnastikkens positioner, og i NFK kunne de mødes og samarbejde på tværs af positionerne.

De 75 danske deltagere på feriekurset i 1922 meldte sig ind på stiftelsesdagen. Året efter var medlemstallet steget til 270 danske medlemmer, mens det i sidste halvdel af 1930'erne lå på gennemsnitligt 350 danske medlemmer.⁶⁴⁷ Der kan have været en vis udskiftning i medlemskaren fra år til år, idet en del kun var medlemmer i forbindelse med, at de deltog i et af forbundets kurser. Der var cirka 200 abonnenter på *Nordisk Kvinnotidskrift*, men flere har haft adgang til at læse det.

Gymnastik og socialt samvær på NFK-kurset i Norge, 1931.

Sigrid Nutzhorn beklagede sig til Elli Bjørsktén over, at den danske afdeling ikke var handlekraftig nok: ”Med hensyn til NFK har jeg mine Bekymringer for Danmarks Vedkommende; egentlig er her hverken Splid eller Splittelse, men inden for de forskellige Kredse dyrker hver sine smaa Interesser og har ikke Sans for Samling til en alvorlig Indsats. Jeg er vist ogsaa en daarlig Formand; jeg har ravet og gravet i min Hjerne for at finde noget, der kunne ægge og rive de lunkne Gemytter med, – men jeg kommer stadig til det Resultat, at det er der ikke andre end Elli Bjørksten, der kan og dig har vi jo desværre saa sjældent her”.⁶⁴⁸ Af NFK-Danmarks protokol fremgår, at man fortrinsvis var optaget af at arrangere de årlige feriekurser. De år, hvor NFK-kurser blev holdt i Danmark, var mødeaktiviteten hyppigere og involverede mange ordinære medlemmer. I forbundets første leveår blev der ført en del forhandlinger om de overordnede og nationale love for NFK, men derefter blev der ikke ført mere principielle diskussioner til referat.⁶⁴⁹ Først i sidste halvdel af 1930erne påtog NFK-Danmark sig en mere aktiv og kønspolitisk rolle. Med Sigrid Nutzhorn i spidsen gik NFK-Danmark ind i kampen for at få oprettet et selvstændigt embede for en kvindelig gymnastikinspektør (se næste kapitel).

Kvindelige ledere i DIF

Et par år før kvinder fik adgang til at sidde i DDSGs Overbestyrelse, blev det også muligt for kvinder at blive valgt ind i DIFs bestyrelse. Dette afsnit handler om de udfordringer og barrierer, som kvinderne mødte i den forbindelse.

De første kvinder i DIFs bestyrelse

I efteråret 1920 besluttede DIFs ledelse at øge antallet af bestyrelsesmedlemmer med fire for at gøre plads til et tilsvarende antal kvindelige bestyrelsesmedlemmer.⁶⁵⁰ Den første kvinde, bogbindermester Julie Simonsen, blev valgt i marts 1921. Men der skulle ændres i DIFs amatørreglement, førend de tre øvrige kandidater kunne vælges. Disse tre kandidater var gymnastiklærerinder, og ifølge DIFs amatørreglement fortabte man sine amatørrettigheder, hvis man ”udelukkende eller væsentlig ernærer sig ved Undervisning i Idræt og Gymnastik”.⁶⁵¹ Der var uenighed om, hvordan man skulle forholde sig til de kvindelige kandidater. En af DIFs stiftere, Eugen Stahl Schmidt,⁶⁵² udtalte, at det var ”en Falliterklæring”, at der ikke

kunne opstilles andre kvinder. Den ene af kandidaterne, gymnastiklærerinde Gudrun Schouw-Jensen,⁶⁵³ svarede, ”at inden for kvindelig Idræt er det Lærerinderne, der har arbejdet Idrætten op”.⁶⁵⁴ Forholdene omkring gymnastiklærerindernes amatørstatus blev afklaret med en tilføjelse til amatørreglementet: ”Herfra undtages indtil videre Lærerinder i Kvindegymnastik uden Konkurrenceformaal”.⁶⁵⁵ Derefter blev Magdalene Paul-Petersen, Gudrun Schouw-Jensen og Ellen Hartmann valgt.⁶⁵⁶ Ved samtidig at udvide bestyrelsen med fire medlemmer undgik man, at de nyvalgte kvinder skubbede et tilsvarende antal mænd ud. Det var en effektiv strategi til at undgå, at kvinderne skulle få for stor indflydelse. Optagelsen af kvinder i DIFs ledelse truede således ikke organisationens mandlige dominans.

Flere faktorer kan forklare, at kvinder fik adgang til at deltage i DIFs ledelse på dette tidspunkt. I januar 1920 søgte Danske Kvinders Svømmeunion om optagelse i DIF, men fik afslag, fordi optagelsen ”vilde stride imod Forbundets [DIFs] Love”.⁶⁵⁷ DIF optog principielt kun ét forbund for hver idrætsgren, og svømningen var allerede organiseret i Dansk Svømme- og Livrednings Forbund (DSLFF). Ansøgningen fra Danske Kvinders Svømmeunion kan have været med til at aktualisere kvinderepræsentationen i DIFs ledelse. Den relative samtidighed med, at DDSG inkluderede kvinder i Overbestyrelsen indikerer, at der var tale om en samfundsmæssig tendens, som hang sammen med at kvinder få år før havde opnået politisk medborgerskab.

De første kvindelige bestyrelsesmedlemmer efterlod sig kun få spor efter deres arbejde i 1920’erne. De ytrede sig sjældent på bestyrelsesmøderne og blev ikke valgt ind i centrale udvalg, herunder forretningsudvalget. Kvinderne fik ingen reel magt, men nøjedes med den indflydelse, som deres tilstedeværelse på bestyrelsesmøderne tilbød dem. Det er uvist, om de ikke ønskede magten, eller om de erkendte, at den var uden for rækkevidde. De fleste af de kvindelige ledere havde med deres forankring i det pædagogiske felt ofte en større teoretisk og pædagogisk viden om idræt end de mandlige bestyrelsesmedlemmer. Selvom folkeopdragelse og folkehøjskole under Castenschiolds formandsperiode hørte til DIFs vigtigste idrætspolitiske målsætninger, betød det ikke, at gymnastiklærerindernes faglighed blev inddraget. Tværtimod syntes deres faglighed at have været en hæmsko for kvinderne. Det er muligvis derfor, Eugen Stahl Schmidt, som ovenfor omtalt, beklagede, at de kvindelige kandidater var professionelle gymnastiklærerinder. De kvindelige ledere var med deres forankring i kvindegymnastikken og i det pædagogiske felt ’fremmede fugle’ i DIF. De repræsenterede en idrætskultur som var fremmed og ukendt for DIFs mand-

lige ledelse. For DIFs mandlige ledere var idræt som et almenmenneskeligt gode, som ikke havde nogen indbygget kønsproblematik. De kvindelige ledere mente derimod, at idrætten først og fremmest skulle tilrettelægges i overensstemmelse med de to køns forskellighed.

De kvindelige ledes problemer med at få fodfæste i DIF hang sammen med, at deres faglige kvalifikationer faktisk virkede diskvalificerende. Formelt blev problemet løst i 1921 med tilføjelsen til amatørbestemmelserne. Men de mere kulturelle aspekter af problemstillingen forblev intakte, hvilket blev tydeligt, da der i begyndelsen af 1930'erne udspandt sig en diskussion om den spirende kvindeatletik.

Selvstændig organisering af kvindeidrætten?

Else Thomsen blev på Magdalene Paul-Petersens forslag valgt ind i DIFs bestyrelse i 1928. På et repræsentantskabsmøde i DIF den 30. oktober 1932 meddelte hun, at hun ikke ønskede at modtage genvalg. Hun var utilfreds med flere forhold i DIF: ”Frk. Else Thomsen begrundede sin Udtræden af Bestyrelsen med, at der intet var at udrette for hende, idet hun mente, at Special-Forbundene havde hele Magten. Rettede derefter et Angreb på Kvinde-Atletikken, som hun ikke sympatiserede med baade af sundhedsmæssige – og æstetiske Grunde. Hun mente, at det var et af Efterkrigstidens mange Eksempler paa ”Degeneration”. Athletik er ikke nødvendig for Kvinder. Mente, at det var Mændene, der ”lokkede” Kvinderne til at dyrke Athletik [i] Trangen efter Sensation. DIF bør holde igen over for Kvinde-Atletik gennem Lægerne”.⁶⁵⁸ Kritikken førte til, at DIF nedsatte et kvindeidrætsudvalg, som skulle undersøge, hvilke idrætsgrene inden for DIF, der egnede sig for kvinder, samt hvordan idrætten burde dyrkes. Både Else Thomsen og Gudrun Schouw-Jensen var medlemmer af udvalget, som blandt andre også bestod af tre læger.⁶⁵⁹

Gudrun Schouw-Jensen delte Else Thomsens restriktive holdning til kvinders deltagelse i konkurrencer. I de foregående år havde Gudrun Schouw-Jensen forsøgt at påvirke udviklingen inden for kvindehåndbold. Som formand for KI var hun i årene 1927-31 drivkraft i de turneringer, som foreningen afholdt som et alternativ til Dansk Atletik Forbunds turneringer. KIs turneringer blev afviklet efter et modereret regelsæt.⁶⁶⁰ Således var kvindernes kritik også rettet mod forhold inden for kvindehåndbolden. På et senere møde den 10. november 1932 i DIF udtalte Else Thomsen: ”Vi vil have Indflydelse f.eks. paa Haandboldspillet. Spillet raat og ukvindeligt”.⁶⁶¹ Gudrun Schouw-Jensen truede samtidig med, at kvinderne ville trække sig

ud af idrætsorganisationen, hvis de ikke fik mere indflydelse: "[Vi] Ønsker at DIF giver Kvinderne Ret til at nedsætte et Udvalg, der giver Myndighed, ellers maa vi gaa". Både de mandlige og kvindelige mødedeltagere så diskussionen som en kamp mellem kvinder og mænd. Ifølge protokollen stillede Castenschiold følgende spørgsmål fire gange på mødet: "Hvad vil Damerne egentlig?" Han miskendte således kvindernes problemstilling. Else Thomsen resignerede: "Det er ørkesløst at forhandle naar Herrerne altsaa ikke forstaar, hvad vi vil".⁶⁶²

Kvindeidrætsudvalget arbejdede i et år, men kunne ikke blive enige om en fælles beretning. Flertallets beretning og Else Thomsens og Gudrun Schouw-Jensens mindretalsudtalelse blev fremlagt for DIFs bestyrelse i oktober 1933. Modsætningerne blev understreget af, at Gudrun Schouw-Jensen samtidig trådte ud af bestyrelsen: "Det er Kvindeidrætssagen, der faar mig til at trække mig tilbage fra DIFs Bestyrelse, jeg betragter det som det ærligste af mig at gaa, da Forbundets og mine Meninger i denne Sag er saa stærkt divergerende".⁶⁶³

Flertallets beretning var sandsynligvis forfattet af én af udvalgets læger Knud Secher.⁶⁶⁴ Beretningens konklusion var, man "ikke kan tilraade DIF at følge den rejste kritik". Synsvinklen var fysiologisk og medicinsk, fordi det var DIF uvedkommende "at anlægge æstetiske Betragtninger". Beretningen betonedede ligheden mellem de to køn, da "Legemsøvelser for Kvindelegemet for øvrigt ikke frembyder principielle Forskelligheder fra Idræt for Mænd [...Konkurrencer] drives under alle Forhold, lige fra Barnet kommer til at lege med andre, til det kommer i Skolen med dens Eksaminer, til Borgeren gaar ud i Livets Kamp. I denne Kamp med dens Konkurrencer ønsker Kvinderne at deltage på lige Fod med Mændene; det behøver ingen Dokumentation". På baggrund af danske og udenlandske undersøgelser konkluderede flertallets beretning, at idræt i almindelighed ikke havde skadelig indflydelse på menstruations- og fødselsprocessen, men at idræt i en række tilfælde kunne have en gavnlig indflydelse på menstruations-smerter. Kvinder kunne dyrke idræt under menstruationsperioden, dog ikke i periodens to første dage og ikke svømning og konkurrencer. Beretningen anbefalede, at konkurrenceidræt kun burde udøves af sunde kvinder, og at de enkelte fagforbund skulle føre kontrol med kvinderne, som også skulle undersøges af kvindelige læger. Lighedsopfattelsen og "Kvindens stilling i det moderne Samfund" lå også til grund for en anbefaling af, at kvinderne fik flere ledelsesposter i idrætten.⁶⁶⁵

Else Thomsen og Gudrun Schouw-Jensens beretning bestod af to udtalelser. Den ene kritiserede flertalsberetningens videnskabelige og empiriske

grundlag. Den anden indeholdt en række anbefalinger til kvindeidrættens fremtidige organisering:

1. "Legemsøvelser drevet rationelt og med Maadehold maa anses for at virke gavnligt paa Kvinder.
2. Gennemført Individualisering med Hensyn til Deltagelse i Legemsøvelser i al Almindelighed under Menstruationen er nødvendig. Svømning bør aldrig øves i Menstruationsperioden, og der bør ikke deltages i Konkurrencer i denne Periode.
3. Kvindernes Idræt bør ledes af Kvinder. Regler og Love for Kvindeidræt skal ordnes af Kvinderne selv, og Organisationsforholdene maa ændres.
4. Kvindelige Læger bør knyttes til de Organisationer, inden for hvilke Kvinder driver Idræt. Tvungen Lægeundersøgelse for dem, der deltager i Konkurrencer, bør gennemføres".

Mindretallet nægtede stadig at anerkende, at DIF ikke havde myndighed til at regulere idrætten i de enkelte fagforbund. Mindretalsudtalelsen adskilte sig fra flertallets beretning ved at betone selvstændighedsstrategien som kvindegymnastikkens løsning. Som det ses af ovenstående uddrag, skulle feminiseringen nu også omfatte det lægelige tilsyn med de kvindelige udøvere. England og USA blev fremhævet som lande, hvor der var "Enighed om at Kvinderne selv bør have Kvindeidrætten i Hænde". Konklusionen var, at kvindeatletikken skulle forbydes som konkurrenceidræt, fordi det ikke videnskabeligt eller empirisk kunne bevises, at den ikke var skadelig for den kvindelige krop.⁶⁶⁶

Flertallets holdning havde dog størst gennemslag i den udtalelse, som efterfølgende blev vedtaget af DIFs bestyrelse: "Der kan af Udvalgets Betynkning om Kvindeidræt ikke udledes noget, som berettiger til et Forbud mod "den konkurrencebetonede Kvindeidræt", men der kan paa den anden Side heller ikke udledes, at denne er farefri. [...] Dansk Idræts-Forbunds Bestyrelse tilraader Fagforbundene at følge denne Vejledning og dette Forslag, idet man samtidig mener ogsaa at maatte tilraade at vise Forsigtighed med Hensyn til de Bestemmelser, der træffes [...] Man ønsker endvidere at tilraade at gøre de kvindelige Idrætsudøvere opmærksomme paa den mulige Risiko, som maatte være forbunden med "den konkurrencebetonede Kvindeidræt".⁶⁶⁷

Fortællingen om de første kvindelige ledere i DIF viser, at DIFs ledelse ikke forstod kvindeidrættens særlige betingelser, kultur og historie. I det omfang, kvinderne var udøvere, trænere og ledere på foreningsniveau, be-

kymrede DIF sig ikke om deres amatørstatus. Den blev dog et problem, da kvinderne skulle repræsenteres i DIFs bestyrelse. Det var således ikke kvindernes køn, som i de mandlige lederes optik var problemet. Alligevel ramte diskussionen om gymnastiklærerindernes amatørstatus lige ned i et kønsmæssigt spændingsfelt i idrætten, som udsprang af den historiske forskel i organiseringen af mænds og kvinders idræt. I den mandlige idræt i DIF var der kun få uddannede trænere, hvorimod kvindegymnastikkens og -idrættens undervisere ofte havde en faguddannelse.⁶⁶⁸ Den kollektive biografi om de københavnske gymnastiklærerinder kom frem til samme konklusion.

Som omtalt i afsnittet om NFK, legitimerede Sigrid Nutzhorn det nordiske kvindeforbunds dannelse ved at henvise til kvindernes svære vej til bestyrelsesposter i idrættens organisationer: ”Baade i Skytteforeningerne og i Dansk Gymnastikforbund har Mændene modsat sig at faa Kvinder ind i Bestyrelsen; først for nylig er det lykkedes at faa en enkelt ind. Men du skal se, at de nu vil bebrejde os, at vi nu danner vor egen Sammenslutning, og de vil sige, at der er os, der ikke vil samarbejde med Mændene. [...] Mændene har dog ikke mindste Ret til at begrænse vort Virkeomraade, hvilket man med Sandhed kan sige, de har forsøgt at gøre ved at ville holde Kvinderne uden for Bestyrelserne her i Danmark”. Analyserne af forholdene omkring inklusionen af kvindelige ledere i DDSGs og DIFs øverste organer har både bekræftet og nuanceret Sigrid Nutzhorns beskrivelse.

Delkonklusion

Feminiseringen af kvindegymnastikken kom gradvis til at omfatte stadig flere niveauer. Fra cirka 1914 blev det åbenbart, at kampene ikke længere kun handlede om at definere den legitime kvindegymnastiks indhold. Underviserens køn blev et kamptema. Kampen var rundet af en forestilling om, at kvinder i kraft af deres biologi havde særlige forudsætninger for at undervise andre kvinder i gymnastik. Denne forestilling indgik i gymnastiklærerindernes doxa. Derved blev den feltspecifikke symbolske kapital direkte knyttet til den kvindelige biologi, hvor den symbolske kapital fremtrådte i forkropsliggjort form i gymnastiklærerindernes habitus.

Den indre logik var, at gymnastiklærerindens køn var en garant for, at kvindegymnastikken blev ”kvindelig”. Selvstændighedsstrategien var dermed et element i gymnastiklærerindernes professionaliseringsproces, idet den legitimerede, at kvindegymnastik blev indhegnet som et kvindefag.

Selvstændighedsstrategien havde også et medborgerskabsperspektiv. Således viste både Ida Søegaards positioneringer i *Ungdom og Idræt* i 1914 og beretningerne om de første kvinder i ledelsen af idrættens organisationer eksempler på, at kvinderne kæmpede for repræsentation, ligestilling, indflydelse og magt. Selvstændighedsstrategien var således et redskab i kønspolitiske forhandlinger om det kvindelige medborgerskab.

Det første forsøg på at etablere en kvindeorganisation på tværs af kvindegymnastikkens positioner var forhandlingerne om en dansk sammenslutning for gymnastiklærerinder i foråret 1919. Initiativet var idémæssigt en forløber for NFK, som blev stiftet nogle få år senere. Forhandlingerne om den danske sammenslutning vidner om, at selvstændighedsstrategien nu også omfattede kvindegymnastikkens organisering.

Med stiftelsen af NFK i 1922 blev den björksténske kvindegymnastik etableret som en position i kvindegymnastikken i Danmark. NFK blev støttet af alle kvindegymnastikkens positioner. Med Johannes Lindhards støtte fik forbundet også videnskabelig legitimitet. Modstandere af NFK, så forbundet som en trussel mod de eksisterende organisationer. NFK opbyggede et fagligt og socialt fællesskab, som mange af de danske gymnastiklærerinder deltog i. Derimod engagerede forbundet sig ikke i kønspolitiske diskussioner uden for egne rækker. Kvindeidrætsdiskussionen i DIF i 1932-34 blev således ikke omtalt i forbundets protokol, selvom Gudrun Schouw-Jensen og Else Thomsen var aktive begge steder.

Gymnastiklærerindernes forsøg på at etablere selvstændige faglige sammenslutninger var en udvidelse af selvstændighedsstrategien, som betød en yderligere feminisering af kvindegymnastikken. De fulgte dog en dobbeltstrategi, som havde betydning for deres professionalisering. På den ene side fastholdt de samarbejdet med mændene i de forskellige pædagogiske og idrætslige organisationer. På den anden side blev deres doxa realiseret i organisationer, som udelukkede mænd. Som analysen viste, var den mandlige dominans i idrættens organisationer med til at motivere gymnastiklærerinderne til at etablere de selvstændige organisationer.

Kvindelige tilsynsførende i Statens Gymnastikinspektion

Gymnastiklærerindernes selvstændighedsstrategi kom også til udtryk i den årelange kamp for at oprette, fastholde og udbygge kvindelige stillinger under Statens Gymnastikinspektion. I dette kapitel analyseres denne kamp. Fokus er på argumenterne for og imod de kvindelige stillinger og på argumenterne om stillingernes indhold. Kapitlet falder i tre dele, som hver for sig beskriver tre faser i kampen. Det kvindelige tilsyn blev oprettet uden synderlig modstand i 1908 med ansættelsen af tre kvinder, som skulle inspicere pigegymnastikken i et mindre antal skoler. Den anden fase udspillede sig i årene 1918-19, hvor Else Thomsen efter tre år som fast medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion krævede at få mere selvstændighed i en stilling som gymnastikinspektrice. Den tredje fase er tidsfæstet til årene 1934-39, hvor NFK i forbindelse med ansættelsen af en honorarlønnet, deltidsansat vicegymnastikinspektrice, rejste krav om, at der i stedet blev oprettet et selvstændigt embede til en kvindelig gymnastikinspektør.

Kvindeligt tilsyn 1908-1916

I begyndelsen af juni 1907 modtog Kultusministeriet et andragende, hvori det blev krævet, at der blev oprettet et kvindeligt tilsyn med skolens pigegymnastik. Andragendet var underskrevet af 50 gymnastiklærerinder og adskillige organisationer; Pædagogisk Selskab, Gymnastisk Selskab, Københavns Kommunalærerindeforening, Bestyrerforeningen for de højere Pigeskoler i København og paa Frederiksberg, Foreningen til Skolehygiejnens Fremme, Danmarks Lærerforening og Dansk Kvindesamfund.⁶⁶⁹ Initiativet til andragendet var blevet taget på et møde den 28. maj 1907. Et udvalg bestående af Magdalene Paul-Petersen, K. S. A. Præstgaard, Sigrid Nutzhorn, kommunelærerinde Anne Bruun⁶⁷⁰ og skolebestyrerinde G.F. Knuth⁶⁷¹ udfærdigede andragendet og foranstaltede en underskriftindsamling.⁶⁷²

Andragendet argumenterede for nødvendigheden af, at der blev ”ansat kvindelige Tilsynshavende ved Gymnastikundervisningen i By og paa Land

i Pigeskoler, Fællesskoler, Seminarier osv. Da det som Regel er Kvinder, der leder Gymnastikundervisningen for kvindelige Elever, vil vi anse det for mest formaalstjenligt, om ogsaa Tilsynet udførtes af Kvinder”. Argumentationen tog udgangspunkt i den kvindelige særart. Det blev fremført, at skolernes gymnastiklærerinder ville være mere åbne over for samarbejdet med en ”Kvinde med de samme Forudsætninger”, fordi ”Kvinder mere personligt har erfaret og mere instinktmæssigt føler og forstaar de vanskelige Forhold, der da arbejdes under”. Derimod indeholdt andragendet ikke et argument om gymnastiklærerindernes betydning for den legitime kvindegymnastiks indhold. Det kan forklares med, at forestillingen om og realiseringen af en legitim kvindegymnastik på dette tidspunkt var så ny, at den ikke slog igennem i andragendet.

Desuden tog argumentationen udgangspunkt i et ønske om at udvide kvindernes sociale medborgerskab. Det blev fremført, at kvinder i de seneste 20 år havde påtaget sig et ansvar for kvindegymnastikkens udvikling ved at have ”stiftet Foreninger til Udbredelse af rationel Kvindegymnastik omkring i hele Landet, og navnlig i København har disse Foreninger udrettet et godt Arbejde ved at samle store Skarer af arbejdende unge Kvinder til billige Aftenkursus, hvorfra Interessen for Kvindegymnastik har spredt sig viden om”. Gymnastiklærerindernes engagement i Gymnastisk Selskab blev nævnt i samme perspektiv: ”Gymnastisk Selskab er stiftet af Kvinder og Mænd i Forening. I Bestyrelsen sidder flere Gymnastiklærerinder. I Hovedbestyrelsen er Næstformanden en Gymnastiklærerinde. Her er altsaa inden for de sagkyndiges Kreds fuld Forstaaelse af Nødvendigheden af et Samarbejde, hvor det gælder at fremme Gymnastikken i Landet for Mænd og Kvinder, Dreng og Piger”. Det kvindelige tilsyn blev positioneret som det sidste skridt på vejen til en formel anerkendelse af gymnastiklærerindernes sociale medborgerskab: ”Vi mangler imidlertid et, og det mener vi med Rette at kunne kræve – Statens Anerkendelse”.⁶⁷³

Da Kultusministeriet modtog andragendet, bad det om en udtalelse fra gymnastikinspektør K. A. Knudsen. Han tilkendegav sin støtte til store dele af andragendets krav. Han anbefalede, at der blev oprettet et antal stillinger for kvindelige tilsynsførende for pige-gymnastikken i byernes eksamensberettigede offentlige og private skoler. Kravet om kvindeligt tilsyn ved seminarierne kommenterede han ikke. Derimod frarådede han, at der blev indført tilsyn med pige-gymnastikken på landet, førend faget blev obligatorisk for piger over 10 år. Begrundelsen var, at de yngste piger under 10 år som regel havde gymnastik sammen med drengene og blev undervist af skolens mandlige lærer. Derved var pigerne i landsbyskolerne omfattet af

det tilsyn, som blev varetaget af de mandlige medhjælpere, som var blevet ansat i Statens Gymnastikinspektion samme år.

K. A. Knudsen tilsluttede sig andragendets kønsopfattelse og støttede også pige-gymnastikkens feminisering: ”Der er næppe Tvivl om, at dette Skridt, der er nyt i sin Retning, vil fremme Pige-gymnastikken og falde godt i Traad med de Bestræbelser, der gøres for paa forskellige Omraader at give Kvinderne Del i det Arbejde, der naturligt tilhører dem”. Det kvindelige tilsyn ville kunne afhjælpe problemet med, at mange gymnastiklærerinder var mangelfuldt uddannet. Det ville også kunne føre tilsyn med de mange små eksamensberettigede pigeskoler – en opgave som K. A. Knudsen selv havde svært ved at overkomme. Endelig ville det kvindelige tilsyn gavne den spirende pige-gymnastik, som burde støttes af hensyn til folkesundheden. På det grundlag foreslog han, at der blev ansat to til tre kvindelige medhjælpere på samme lønvilkår som de mandlige medhjælpere. De kvindelige medhjælpere skulle tilsammen besøge 100 skoler årligt, hvilket krævede en årlig bevilling på 1700 kr.⁶⁷⁴

Kvinderne bag andragendet forsøgte at påvirke forhandlingerne. Sigrid Nutzhorn skrev i juli 1907 til K. A. Knudsen, at hun sammen med Magdalene Paul-Petersen og K. S. A. Præstgaard forgæves havde forsøgt at få en samtale med en kontorchef i Kultusministeriet om det kvindelige tilsyn. Kvinderne ønskede, at man først afdækkede behovet for tilsyn, dernæst fandt kvalificerede tilsynsførende, fordelte arbejdet imellem dem og til sidst beregnede bevillingens størrelse. Sigrid Nutzhorn var optimistisk: ”Og vi er af den Mening, at det ikke vil være vanskeligere at faa den bevilliget, om den end ikke er saa forfærdelig lille og beskeden. – Staten faar nok Raad til at ofre lidt ordentligt ogsaa paa Kvinderne”.⁶⁷⁵ Ministeriet fulgte dog ikke kvindernes forslag.

Som beskrevet, mødte forslaget om det kvindelige tilsyn ingen principiel modstand fra de besluttende aktører.⁶⁷⁶ Beslutningsprocessen varede dog længere end forventet.⁶⁷⁷ Først i april 1908 blev der givet en ekstraordinær treårig bevilling på 800 kr. til kvindeligt tilsyn med gymnastikken i eksamensberettigede mellem-, real- og pigeskoler samt folkeskoler i købstæderne.⁶⁷⁸ Bevillingen til det kvindelige tilsyn blev således meget mindre end både andragendets og K. A. Knudsens forslag. Der skulle ansættes 2-3 medhjælpere, som skulle inspicere tilsammen 100 skoler årligt. Der var altså tale om bijobs, som kunne varetages ved siden af ordinært arbejde.

Der var 14 ansøgere til medhjælperstillingerne. På K. A. Knudsens indstilling blev Else Thomsen, K. S. A. Præstgaard og Sigrid Nutzhorn ansat med begrundelse i deres uddannelseskapital og deres fremtrædende positio-

ner i kvindegymnastikken og det pædagogiske felt.⁶⁷⁹ For Sigrid Nutzhorns og K. S. A. Præstgaards vedkommende betød deres rolle i de forudgående forhandlinger, at de fik akkumuleret yderligere symbolsk kapital. Selvom det kvindelige tilsyn ikke fik det omfang, som blev krævet i andragendet, betød ansættelsen af de tre kvindelige tilsynsførende i Statens Gymnastikinspektion, at kvinderne havde nærmet sig skolegymnastikkens mandligt dominerede magtposition.

Den første fase af bestræbelserne på at etablere kvindelige stillinger i Statens Gymnastikinspektion var for andragendets forfattere et symbol på statens anerkendelse af gymnastiklærerindernes sociale medborgerskab. Kampen for oprettelsen af det kvindelige tilsyn kan ses som et led i kvindernes generelle kamp for medborgerskab i de år, hvor kvinder opnåede valgret til kommunalbestyrelser og intensiverede kampen for fuldt politisk medborgerskab. Det var også sådan, Sigrid Nutzhorn så sagen i et gymnastikhistorisk tilbageblik i 1927. Her forklarede hun, at det kvindelige tilsyn var blevet oprettet som et led i realiseringen af en selvstændig kvindegymnastik: "Det første Skridt i den Retning blev gjort efter, at der i 1907 blev udnævnt 12 Assistentter ved Gymnastikinspektionen og blandt disse ikke en eneste Kvinde. Paa Initiativ af kvindelige Skoleledere og Gymnastiklærerinder indsendte "Dansk Kvindesamfund" da et Andragende til Ministeriet om at faa kvindeligt Tilsyn med Pige-gymnastikken. Dette resulterede i, at der 1908 blev udnævnt 3 kvindelige Assistentter, hvortil der senere er kommet et Par endnu".⁶⁸⁰ Ser man nærmere på omstændighederne omkring etableringen af det kvindelige tilsyn, står det dog klart, at Dansk Kvindesamfund ikke deltog i forhandlingerne om det kvindelige tilsyn bortset fra, at det i lighed med andre organisationer underskrev det omtalte andragende.⁶⁸¹ Sigrid Nutzhorns konstruktion af en relation mellem kvindegymnastik og kvindebevægelse, og fremhævelsen af Dansk Kvindesamfund frem for andre underskrivere var næppe tilfældig. Formålet var at bidrage til et eftermæle for kvindegymnastikken, som netop betonedede relationen til kvindebevægelsen.

I de indledende forhandlinger pointerede K. A. Knudsen over for Kultusministeriet, at oprettelsen af et kvindeligt tilsyn ikke ville medføre ændringer i magtstrukturerne i Statens Gymnastikinspektion: "Hovedpersonerne for dette Andragende har forhandlet med mig om et Forslag til denne Tankes praktiske Gennemførelse. Det er ikke deres Mening, at der skal oprettes et selvstændigt kvindeligt Gymnastikinspektorat sidestillet med det mandlige, heller ikke at der skal oprettes Assistentposter, hvis Indehavere ikke skulde have andet Arbejde ved Siden af Tilsynsarbejdet".⁶⁸² K.

A. Knudsens udtalelse antyder, at der hos myndighederne havde været en bekymring for, at kvindernes krav ville være mere separatistisk, end det viste sig at være. K. A. Knudsens svar til Kultusministeriet viser således, at betingelsen for den mandlige magtpositions tilslutning til at inkludere kvinder i tilsynsarbejdet var, at de ikke krævede mere indflydelse, end at den etablerede magtstruktur kunne opretholdes. Gymnastiklærerindes stræben efter feminisering af kvindegymnastikken udgjorde altså en potentiel trussel imod den herskende magtstruktur, som var fuldstændig domineret af mænd. I den konkrete sag var vurderingen dog, at man ville kunne støtte feminiseringen uden at afgive magt.

Fra "fast Assistent" til "Gymnastikinspektrice"

Else Thomsen som fast assistent

Otte år efter at det kvindelige tilsyn ved Statens Gymnastikinspektion var blevet oprettet, tog gymnastikinspektør K. A. Knudsen initiativ til at udvide det. Han ønskede en fast kvindelig assistent, som på fuld tid kunne varetage inspektion og vejledning af landsbyskolernes forskolelærerinder. De havde efterhånden overtaget gymnastikundervisningen for forskolens børn under 10 år. Derved var der skabt et behov for et kvindeligt tilsyn med forskolelærerindernes gymnastikundervisning.

K. A. Knudsen så et uudnyttet potentiale i Else Thomsen, og han ønskede at ansætte hende i stillingen. Han skrev herom til Elli Björkstén i 1915: "Vi mangler imidlertid én, der kan fortsætte, hvad De har gjort Begyndelsen til. De og jeg er vist enige om, at det er der ingen der kan saa godt som Frk. Thomsen. Navnlig efter at jeg har set hendes Seminariehold, er det mit største Ønske at faa hende knytte til Statens Gymnastikinstitut i Fru Lønborgs Sted. Det er en stor Ulykke for vor Gymnastik, at Else Thomsen ikke kan blive taget mere i Brug".⁶⁸³ Indtil da havde Else Thomsen ved siden af sit virke som kommunelærerinde ført tilsyn med pìgegymnastikken, undervist i gymnastik på statens feriekurser og på Femmers Kvindeseminarium, og været vikar Statens Gymnastikinstitut 1913-14.

I første omgang ønskede K. A. Knudsen altså at ansætte Else Thomsen som gymnastiklærerinde ved Statens Gymnastikinstitut. Han førte forhandlinger med Undervisningsministeriet om en stilling, som var delt mellem undervisning og inspektionsarbejde.⁶⁸⁴ De fortsatte forhandlinger omhandlede dog udelukkende inspektionsarbejdet, formentlig fordi Un-

dervisningsministeriet ligesom tidligere ikke ville eller kunne afskedige Nanna Lønborg.

K. A. Knudsens argument for at opprioritere det kvindelige tilsyn var at give skolens pige-gymnastik de samme udviklingsmuligheder som drenge-gymnastikken: ”Det vilde ogsaa være heldigt, at der til Gymnastikinspektionen knyttedes en fast kvindelig Assistent, baade fordi Pige-gymnastikken i al Almindelighed lige saa meget trænger til at hjælpes frem som Drenge-gymnastikken, og fordi der nu er megen Brug for en kvindelig Kraft, der kan tage sig af Gymnastikken i Forskolen og i de til Forskolen svarende Klasser, navnlig paa Landet, især da den i Reglen meddeles af Lærerinder”.⁶⁸⁵

Ansættelsen af Else Thomsen som fast assistent skete inden for den eksisterende finanslovsbevilling til Statens Gymnastikinspektion. Hendes arbejde bestod i at inspicere 100 skoler, holde 10 korte instruktionskurser og lede to tre-ugers feriekurser årligt. Desuden skulle hun fortsat inspicere det antal skoler, som hun havde fået tildelt i 1908. Lønnen udgjorde 2514 kr. i 1916⁶⁸⁶ og 3072 kr. i 1918⁶⁸⁷, hvilket var noget mere end de ca. 2000 kr. en kommunelærerinde fik. Hun fik tre års orlov fra Københavns Skolevæsen og startede i det nye arbejde i juni 1916.

I løbet af de knapt tre år, Else Thomsen var fast assistent, blev hun et kendt navn i det pædagogiske felt. Kollegaen Agnes Færch, som lærte Else Thomsen at kende på et gymnastikkursus i 1915, tillagde hendes arbejde stor betydning. Hun skrev i *Mindebog om Else Thomsen* (1951): ”Hun kom med noget nyt, – hun blev i de år formidleren her i Danmark af Elli Björksténs tanker og idéer om at skabe liv og glæde, bevægelse og form over kvinde-gymnastikken. Hun styrkede hos os følelsen af ansvar over for den gerning, vi havde påtaget os, ikke alene som gymnastiklærerinder, men også for hele vort daglige arbejde i klasserne. Fra 1916-1919 holdt Else Thomsen mange instruktionskursus ude i provinsen, og snart blev hendes navn kendt, så blot en lille notits i ”Folkeskolen” om instruktionskursus i den nærmeste by fik lærerinder fra by og land til at strømme til og øse af den rigdom af tanker og idéer, hun var i besiddelse af. Hun kom – så – og vandt”. Agnes Færch skildrer også de store personlige omkostninger, der var forbundet med arbejdet: ”Legemlig svag var hun i disse år, og rejselivet var vel egentlig for anstrengende og forceret for hende, men med sin sædvanlige energi gennemførte hun, hvad hun havde påtaget sig. Vi, der kendte hende godt, så, hvor få kræfter, hun havde, og hvor lidt hun talte. Men når hun til instruktionskursus stod med en klasse helt fremmede piger, var det, som trætheden var strøget af hende, og med smil og opmuntrende ord fik

hun selv den tungeste klasse til at lystre det mindste vink og præstere det utrolige”.⁶⁸⁸

K. A. Knudsen var meget tilfreds med Else Thomsens arbejde, og roste hende i ind- og udland.⁶⁸⁹ Hun var dog kritisk over for ham og med hensyn til sine arbejds- og ansættelsesvilkår.⁶⁹⁰ Hun skrev derom til Elli Björkstén: ”For resten synes jeg, at min Stilling som Tilsynshavende er saa usikker og utryg i Forhold til det Arbejde, der kræves af mig, at jeg næppe beholder den længe. K. [A. Knudsen] kan ikke lide, jeg taler derom.[...] Jeg synes ikke, det er for meget forlangt at faa en fast Løn; hvad jeg har, er jo alt sammen usikkert og fuldstændig afhængig af, at jeg er fuldt ud Arbejdsdygtig fra Dag til Dag og Aar til Aar. Sygdom for mig betyder at jeg staa uden Spor af Eksistensmidler. Det har jeg gjort gældende. K. forstaaer det ikke”.⁶⁹¹ Hun overvejede at genoptage sit arbejde som kommunelærerinde, men pligtfølelsen over for Björkstén holdt hende fra det.⁶⁹² Som omtalt tidligere, overvejede hun i disse år at etablere et privat gymnastikinstitut.⁶⁹³

Else Thomsen var desuden utilfreds med at være underlagt en kønnet magtstruktur, som hun så som en hæmsko for at realisere en selvstændig kvindegymnastik. Allerede i 1915 havde hun skrevet til Elli Björkstén: ”Her kan vi jo nemlig ingen Vegne naa, medmindre vi vil lade de høje Herrer dirigere vort hele gymnastiske Arbejde. Det har de gjort hidtil, og Resultatet er vist nærmest negativt, naar vi ser paa Kvindegymnastikken. Der har vel ikke skortet paa god Vilje; men Evnen har i alt Fald manglet. Og jeg skal ærligt sige dig rent ud, at jeg har ikke mere Spor af Tro paa, at vi nogen Sinde naar fremad. Vi løber bestandig Panden imod, saa længe vi ikke kan komme uden om vore mandlige Autoriteter, som er vant til at dirigere og inspicere og kritisere alle vore Handlinger og har Magten dertil – og endelig: bruger denne Magt”.⁶⁹⁴

Tom titel eller selvstændig position

Da Else Thomsens orlov fra Københavns Skolevæsen nærmede sig sin afslutning, indledte K. A. Knudsen forhandlinger med Undervisningsministeriet om at oprette en fast stilling med bedre løn og arbejdsvilkår til hende. Han mente, at hun på grund af sine ”enestaaende Evner” skulle ”søges bevaret for Statens Tjeneste”. På samme tid overvejede Københavns Borgerrepræsentation i forbindelse med pensioneringen af gymnastikinspektør Aage Hermann at ansætte en kvinde og en mand i to ligestillede og vellønnede embeder med ret til pension. K. A. Knudsen forudså, at ”dette Embede vil Frk. Thomsen uden Tvivl faa, hvis hun søger det”. Et

af argumenterne for at oprette den faste stilling var således at fastholde Else Thomsen i Statens Gymnastikinspektion. I et forsøg på at matche de københavnske embeder, som ville blive aflønnet med ca. 5.000-6.000 kr. pr. år, foreslog K. A. Knudsen, at Else Thomsen oven i lønnen på 3072 kr. skulle have et løntillæg på 1800 kr. Desuden skulle antallet af årlige inspektioner reduceres til 100.⁶⁹⁵

Undervisningsministeriet var indstillet på at hæve Else Thomsens løn, men afviste at oprette et nyt embede. Det årlige honorar skulle fortsat forhandles for hvert finansår. Stillingen ville heller ikke inkludere ret til pension.⁶⁹⁶ Efter svære overvejelser accepterede Else Thomsen disse vilkår. Hendes tvivl fremgår dog af et brev til Elli Björkstén: ”At jeg kan udrette mest ved at staa i Statens i Stedet for i Kommunens Tjeneste, og faa mere Indflydelse paa Gymnastikkens Udvikling ved jeg; men jeg ved jo ikke, om jeg har Kræfter dertil, skønt jeg faar det noget lettere end hidtil”.⁶⁹⁷

Straks efter, at Else Thomsen havde accepteret de nye arbejdsvilkår, foreslog K. A. Knudsen Undervisningsministeriet, at hun fik titel af gymnastikinspektrice: ”Da Frk. Thomsen saaledes kan ventes at være tilknyttet til Gymnastikinspektionen for en Aarrække, antagelig for Resten af sin Virketid, forekommer det mig naturligt, at hun faar en Titel, der udtrykker hendes Virksomhed.[..] Jeg tillader mig derfor at foreslaa, at der tillægges Frk. Thomsen Titlen Gymnastikinspektrice, og at hun straks faar Lov til at bruge den, saafremt mit Forslag vinder Bifald. Det Arbejde, hun udfører, berettiger hende i fuldt Maal til Navnet allerede nu”.⁶⁹⁸ Forslaget blev sendt til høring hos Undervisningsministeriets skolekonsulent professor N. A. Larsen,⁶⁹⁹ som tilsluttede sig forslaget med det forbehold, at titlen blev forstået bogstaveligt og ikke som et udtryk for, at hun var blevet ligestillet med den mandlige gymnastikinspektør: ”Egentlig er hun Assistent hos Gymnastikinspektøren, men jeg ser ikke, at det kan volde Vanskelighed til nogen Side, at hun benævnes som foreslaaet. Hun er jo udelukkende optaget af at inspicere Gymnastikundervisning”.⁷⁰⁰

Else Thomsen lagde dog en anden betydning i titlen, og forhandlingerne om hendes ansættelse tog en helt ny drejning. Hun krævede nu, at der med titlen fulgte en øget selvstændighed i stillingen. Det pointerede hun over for K. A. Knudsen i et brev den 6. januar 1919: ”At give mig Navnet Gymnastikinspektrice uden noget mere Selvstændighed end Assistent, vilde være at give mig en tom Titel, som jeg ikke brød mig om”.⁷⁰¹ Kultusministeriet reagerede ikke på Else Thomsens krav i første omgang, men der blev med K. A. Knudsens ord ført forhandlinger ”under Haanden”.⁷⁰² Først da Else Thomsen genfremsatte kravet i et nyt brev til Undervisningsministeriet

den 23. februar 1919, fandt der forhandlinger sted, som kan efterspores i Gymnastikinspektørens og Undervisningsministeriets arkiver. Underhåndsforhandlingerne, som fandt sted i perioden 6. januar til 23. februar, bliver i det følgende analyseret på grundlag af Else Thomsens og K. A. Knudsens breve til Elli Björkstén om sagen.

Else Thomsen motiverede sit krav over for Elli Björkstén. Hun ønskede ikke selvstændighed i det administrative arbejde men i det praktiske tilsynsarbejde. Hun ville have større autoritet over for skolerne og myndighed til at kunne handle uafhængigt af Gymnastikinspektøren. Hun ville: ”..som Gymnastikinspektrice paa Ministeriets Vegne at have samme Ret til at tilse Pigegymnastikken ved Skolerne som Gymnastikinspektøren og sende Anmeldelse derom, uden at denne behøver at gaa gennem Gymnastikinspektøren. Jeg begrundede dette med, at dels maatte jeg have mere Autoritet over for Skolernes Ledere og andre Skoleautoriteter [...] og dels måtte jeg kunne, naar og hvor der var Anledning dertil, gaa til en Skole uden først at skulle om ad Inspektøren”.⁷⁰³

Under de mundtlige forhandlinger var det kritiske punkt, hvorvidt Else Thomsens krav kunne indfries umiddelbart på grundlag af en instruks fra Undervisningsministeriet, eller om sagen skulle op i Rigsdagen. K. A. Knudsen og N.A. Larsen mente, at beslutningskompetencen lå hos Rigsdagen, mens Else Thomsen efter en samtale med en kontorchef i Undervisningsministeriet havde fået indtryk af, at ministeriet havde kompetence til at udstede en instruks: ”Jeg gik da til Kontorchefen i Ministeriet, Departementschefen er syg, og Kontorchefen har derfor ogsaa hans Sager. Jeg fremstillede Sagen set fra min Side og tillige, hvorledes Gymnastikinspektøren saa paa den og spurgte, om der var noget principielt uigennemførligt i min Anmodning; dertil svarer han bestemt nej, det kunde ordnes ved en Instruks. Jeg spurgte, om min Anmodning forekom ham urimelig; dertil sagde han ogsaa nej og føjede til, at han havde aldrig tænkt sig, at jeg skulde have en tom Titel, men skulde have nogen virkelig Selvstændighed med den, og han fandt den Adskillelse i det rent praktiske Arbejde med Dreng- og Pige-, Mands og Kvindegymnastik gavnlige og berettiget”. Efterfølgende blev kontorchefens indrømmelse dog underkendt af departementschefen, og i en telefonsamtale med K. A. Knudsen fik hun at vide, at hendes selvstændighedskrav ikke ville blive efterkommet.

Else Thomsen var dog indstillet på at fortsætte kampen af principielle grunde: ”..for Sagens Skyld, maa Sagen gaa til Tops (Ministeren) og blive endeligt afgjort der. At Ministeren imod Knudsens og Prof. Larsens Indstilling skulde gennemføre Sagen, anser jeg for umuligt; men som sagt den maa

gaa helt op, for at Arbejdet paa en hel Adskillelse, ogsaa administrativt kan begynde fra Kvindernes Side. At en saadan Adskillelse kommer, er givet; men den kan maaske holdes nede indtil Knudsens Afgang". På langt sigt var Else Thomsens mål altså en selvstændig kvindelig gymnastikinspektion.

Else Thomsen så afvisningen af selvstændighedskravet som et spørgsmål om magt og køn: "KAK er bange for at give Spor af sin Myndighed til mig. Saa længe jeg udfører Tilsynsarbejdet paa "Gymnastikinspektørens Vegne" og under hans Kontrol, er jeg god nok – ja han har end ogsaa sagt uundværlig; men kræver jeg en Smule Selvstændighed i det rent praktiske, er jeg ikke alene undværlig, men der er vel oven i Købet ønskeligt, at jeg gaar.[..] han er magtkær og kan ikke tænke sig at overlade noget selvstændigt til en Kvinde, skønt jeg dog vist har været en af dem, han stolede en Del paa. Jeg havde ikke ventet, han havde stillet sig saadan; men det er atter et Bevis paa, at saa længe Mændene kan beholde Magten, vil de; den kan kun fravristes dem af os Kvinder selv".⁷⁰⁴ Samme konklusion nåede hun frem til i et senere brev: "Sagen gavnes bedst ved, at Kvinder faar den Sag i Hænde, og jeg kan komme til at støtte Mændenes Overherredømme [..] hvis jeg gaar ind paa et Kompromis".⁷⁰⁵

Med selvstændighedskravet ønskede Else Thomsen altså at opnå større autoritet og myndighed over for de skoler, hun skulle inspicere. Desuden ønskede hun i højere grad at kunne handle uafhængigt af den mandlige gymnastikinspektør. Hun så selvstændighedskravet som en udfordring af den herskende maskuline dominans.

"..Hvordan skal saa hendes Stilling kunde gøres mere Selvstændig?"

K. A. Knudsen fortalte også om de uformelle forhandlinger til Elli Björkstén.⁷⁰⁶ Han og Else Thomsen havde i fællesskab udformet et instruksudkast, som beskrev gymnastikinspektricens arbejde. Det var blevet afleveret til Undervisningsministeriet, hvorefter Else Thomsen havde undsagt det. Selvom K. A. Knudsen havde ment, at sagen lå uden for Undervisningsministeriets kompetenceområde, var han altså gået ind på at forhandle med Else Thomsen om en instruks.

K. A. Knudsen beskrev instruksens ordlyd for Elli Björkstén: "Hun [Gymnastikinspektricen] holdes af Gymnastikinspektøren underrettet om de af Ministeriet til Skolerne udsendte Paalæg. Gymnastikinspektricen foretager selv den fornødne Anmeldelse om sine besøg til Skolerne paa tilsvarende Maade som Gymnastikinspektøren. Hun afgiver til ham Be-

retning om sine Inspektioner saavel som de Forslag til Fremhjælpning af Undervisning i Legemsøvelser, hvortil hun maatte finde Anledning. Gymnastikinspektrisen skal i Tilfælde, hvor Ministeriet har ønsket Erklæring fra Gymnastikinspektoratet om Forhold vedrørende Pige-gymnastik i Skolerne, paa Gymnastikinspektørens Anmodning foretage fornøden Undersøgelse paa Stedet og afgive Erklæring”. Således skulle gymnastikinspektrisen ifølge instruksen stadig agere via gymnastikinspektøren og ikke direkte med Undervisningsministeriet. Den eneste selvstændighed lå i, at hun selv kunne anmelde besøg på skolerne – dog først efter at have informeret gymnastikinspektøren.

Ifølge K. A. Knudsen returnerede Else Thomsen instruksen til Undervisningsministeriet med en bemærkning om, at hun ønskede ”samme Selvstændighed, som jeg har i Inspektionsarbejdet; derimod har hun ikke noget imod at staa under mig med Hensyn til Administrationsarbejdet, Indberetninger o.s.v. Kan hun ikke faa denne selvstændighed i Inspektionsarbejdet, beder hun om, at Sagen maa falde”.

Både han selv og Undervisningsministeriet stod undrende over for Else Thomsens krav om selvstændighed: ”Ministeriet kan heller ikke forstaa, hvad det er hun vil opnaa ved Selvstændighed i Inspektionsarbejdet. Er der noget, hun ønsker ændret ved Forholdene i en Skole, kan hun ikke faa dem ændret ved direkte Forhandling med de stedlige Skolemyndigheder. Det lader sig kun gøre ved Indstilling til Ministeriet, selv om hun var aldrig saa Selvstændig. Heller ikke jeg har anden Vej at gaa.[...] Naar Pige-gymnastikken ikke med det samme skal skilles ud fra Drengegymnastikken og straks have sit eget Gymnastikinspektorat, hvordan skal saa hendes Stilling kunde gøres mere Selvstændig?” Ifølge K. A. Knudsen havde Else Thomsen allerede den ønskede selvstændighed, fordi hun kunne inspicere skoler og rose og dadle lærerinder og skoleledelser, som hun ville. Hvis skolerne ikke fulgte hendes anvisninger, var hendes vilkår ikke værre end hans, da begge skulle indberette til Undervisningsministeriet. K. A. Knudsen miskendte således, at Else Thomsen ikke havde tilstrækkelig myndighed over for skolerne. Hendes krav om at kunne handle uafhængigt af gymnastikinspektøren forholdt han sig ikke til, hvilket også kan tolkes som en miskendelse.

K. A. Knudsen sammenlignede sagen med de embeder for kvindelige gymnastikinspektører, som på samme tid blev oprettet i Finland og København. Han mente ikke, at disse embeder på sigt ville forblive ligestillede, og sammenlignede den nyetablerede gymnastikinspektion i Finland med den danske: ”Hos os, hvor Gymnastikinspektionen er en gammel, indarbejdet Institution, kunde en saadan Ordning, eller Mangel paa Ordning, ikke

tænkes. Else Thomsen har krævet for meget paa én Gang”.⁷⁰⁷ Over for den nyudnævnte finske gymnastikinspektrice Anni Collan bedyrede han, at afvisningen af Else Thomsens krav ikke handlede om køn: ”Det er ikke, fordi der her er Tale om en Mand og en Kvinde; saadan vilde det ogsaa være, selv om det var 2 Mænd, der var Tale om”.⁷⁰⁸ K. A. Knudsen tvivlede også på, at ligestillingen kunne realiseres i Københavns Gymnastikinspektion, og skrev i en udtalelse til Københavns skoledirektør: ”Hertil kommer endelig den administrative Virksomhed for Inspektørerne som Konsulenter for Skoledirektionen. Naturligvis kan der her blive Vanskeligheder ved Deling af Embedet, men disse maa dog kunne overvindes, formentlig bedst derved, at den mandlige Inspektør havde Fællessagerne”.⁷⁰⁹ Budskabet var her som tidligere, at man ikke skulle ændre i den hidtidige enhedsledelse.

Der var altså i de indledende underhåndsforhandlinger en interessemod-sætning mellem Else Thomsen og de mandlige aktører. Else Thomsen krævede på sin side, at titlen gymnastikinspektrice indebar en øget selvstændighed, som ville give hende øget myndighed i arbejdet og uafhængighed af den mandlige gymnastikinspektør. Hun så kravet som en principiel udfordring af en magtstruktur, som var domineret af mænd. I modsætning hertil forsvarede K. A. Knudsen på ministeriets vegne den herskende enhedsledelse og magtstruktur. Han miskendte dog, at der var tale om en kønnet magtstruktur.

“..en Dame, der gerne vil være selvstændig”

De officielle forhandlinger om gymnastikinspektricestillingen begyndte, da Else Thomsen gentog sit krav om selvstændighed i et brev til Undervisningsministeriet den 23. februar 1919: ”Jeg tillader mig derfor at bede om som Gymnastikinspektrice at kunne foretage Inspektioner i Folkeskolen og højere Skoler, som har Dimissionsret, med Ministeriets Bemyndigelse og efter personlig Anmeldelse paa samme Maade som Gymnastikinspektøren, saa at jeg med Hensyn til den praktiske Udøvelse af Arbejdet bliver ligestillet med Gymnastikinspektøren og har samme Myndighed som han over for Skolerne og den praktiske Udformning af Pige- og Kvindegymnastikken”.⁷¹⁰ Med anvendelsen af udtryk som ”med Ministeriets Bemyndigelse”, ”paa samme Maade som Gymnastikinspektøren”, ”ligestillet med” og ”samme Myndighed som han” skærpede Else Thomsen tonefaldet i forhold til de indledende forhandlinger, således at hun nu argumenterede ud fra en ligestillingsdiskurs.

K. A. Knudsen kommenterede Else Thomsens brev over for Undervisningsministeriet.⁷¹¹ Else Thomsens krav om at få ”Frihed i Praksis” fandt han rimeligt, fordi den var en forudsætning for, at en dygtig og selvstændig kvinde ville tage stillingen, og en konsekvens af ”Kvindernes almindelige Krav om Ligestilling og Selvstændighed”. Han fastholdt desuden, at Else Thomsen fik sine krav opfyldt i instruksudkastet og forstod ikke hendes utilfredshed: ”Det har ikke været mig klart, hvilke konkrete Fakta hun vil lægge ind i disse almindelige Ord om Selvstændighed.” Han gengav en samtale med Else Thomsen, hvor hun havde erkendt, at gymnastikinspektoren måtte være underordnet gymnastikinspektøren: ”Jeg har fremført, at hun jo efter Instruksen altid over for Lærerinderne og Skolerne kan udtale sin Opfattelse, men at kun Ministeriet kan give Paalæg, og dette indrømmer hun. Jeg har nævnt, at jeg dog, naar Indberetninger og Indstillinger til Ministeriet skal afgives af mig, maa have Ret til at udtale mig om de foreliggende, af hende behandlede Sager, da jeg i modsat Fald ikke kunde være Mellemed, og ogsaa dette er hun enig i. Jeg har over for hende betragtet det som en Selvfølge, at hendes skriftlige Udtalelser altid gik videre til Ministeriet med min Indstilling, selv om jeg var af en anden Mening end hun, og jeg har intet imod, at dette optages i Instruksen ved et saalydende nyt 5. Stykke: ”Gymnastikinspektricens Erklæring angaaende et af hende undersøgt Forhold skal i alle Tilfælde vedlægges Gymnastikinspektørens Indstilling til Ministeriet”. Jeg har endelig gjort hende opmærksom paa, at jeg beholder Adgangen til at besøge de samme Skoler som hun og se ogsaa paa Pige-gymnastik, og hun har erklæret, at dette var en Selvfølge”. K. A. Knudsens ’indrømmelse’ bestod dermed i, at gymnastikinspektricen skulle have ret til at vedlægge en indstilling til gymnastikinspektørens indstilling, som skulle bibeholdes.

Efter denne ’indrømmelse’ resterede der ifølge K. A. Knudsen kun at blive udformet en ny anmeldelsesformular, som blev sendt til skolerne forud for inspektionerne. Der skulle kun en mindre ændring til. I den hidtidige formular stod der, at inspektionen skete ”med Ministeriets Bemyndigelse”. Den formulering skulle slettes for at undgå, at formularen gav indtryk af, at gymnastikinspektricen havde selvstændig myndighed: ”Saafremt nemlig dette Udtryk findes i Gymnastikinspektricens Anmeldelser [...] ser jeg ikke rettere, end at det vilde bibringe Skolerne den Opfattelse, at hun staar direkte under Ministeriet og følgelig optræder med Enemyndighed paa Pige-gymnastikkens Vegne. Jeg har ingen Grund til at tro, at Frk. Thomsen vilde benytte sig af en saadan Misforstaaelse til derpaa senere at bygge Krav om Ændring i sin Stilling; men det forekommer mig, at man for alle Parters

Skyld bør undgaa, at slige Misforstaaelser kan opstaa”.⁷¹² Else Thomsen omtalte også samtalen med K. A. Knudsen om anmeldelsesformularen i et brev til Elli Björkstén. Hun havde ønsket at fastholde vendingen ”med Ministeriets Bemyndigelse”, fordi hun mente, at den kunne give hende mere myndighed over for skolerne. Hun mente, at K. A. Knudsen optrådte manipulerende og refererede fra deres samtale: ”Hvad mener du f.eks. om, at da han er gaaet ind paa, at jeg ”skal anmelde min Ankomst til Skolerne ligesom Gymnastikinspektøren”, at saa erklærer han, at han kan paa sine egne Blanketter udelade ”med Ministeriets Bemyndigelse”, hvori jo hele min Autoritet ligger, mens det for hans som mangeaarig Inspektør ingenting betyder. – ”For naar De faar Deres Anmeldelsesblanketter som mine, er De vel tilfreds?” Er det ikke et uhæderligt Kneb, saa ved jeg ikke, hvordan jeg skal betegne det”.⁷¹³

I sit brev til Undervisningsministeriet forholdt K. A. Knudsen sig også til spørgsmålet om en fremtidig deling af gymnastikinspektionen. Med afsæt i en opfattelse af to køns lighed argumenterede han for, at gymnastikinspektrestillingen ikke skulle skilles ud fra Statens Gymnastikinspektion: ”Jeg mener [...] at Forskellen mellem Mands- og Kvindegymnastikken ikke er saa stor, at den skiller dem ad lige til Bunden. Der er et stor fælles Grundlag, saa vist som Anatomi, Fysiologi, Psykologi, Pædagogik o.s.v. i det store Hele er fælles for de to Køn”. Denne lighedsorienterede positionering står i modsætning til hans tidligere udtalelser om kvindegymnastik, som da havde taget afsæt i de to køns forskellighed. I forbindelse med såvel Elli Björksténs kursus i KKG i 1906 som forhandlingerne om det kvindelige tilsyn året efter havde han således med afsæt i de to køns forskellighed positioneret nødvendigheden af den legitime kvindegymnastiks feminisering.⁷¹⁴ Der vil senere blive givet en forklaring på denne tilsyneladende holdningsændring.

Undervisningsministeriet sendte også Else Thomsens brev fra 23. februar 1919 til høring hos skolekonsulent N.A. Larsen. Han fandt sagen ”fuldstændig forkastelig og utiltalende” og Else Thomsens krav urimelige, fordi hun i virkeligheden blot var ansat på samme vilkår som de to faste mandlige medhjælpere ved Statens Gymnastikinspektion. Heller ikke K. A. Knudsens forslag til instruks og anmeldelsesformular kunne han godtage: ”Frk. Thomsen fremsætter først Ønsket om et betydeligt forhøjet Honorar, hvilket hun fik Løfte om; tillige ønskede hun at kaldes Gymnastikinspektrice; dette er ogsaa tilstaaet hende eller Bestemmelsen var, at det skulde tilstaaes hende; det falder jo ret naturligt, at hun, da hun udelukkende er beskæftiget med at inspicere Gymnastik, ogsaa kaldes Gymnastikinspektrice, hvilket Ord

Altsaa blot anfører hendes Beskæftigelse. Det maa paa det bestemteste fraaades, at der gives Frk. Thomsen en særlig Instrux eller Særstilling. [...] Gymnastikinspektørens Forslag vil medføre, at der kan blive to selvstændige Gymnastikopfattelser, der over for Skolerne kan gøre sig gældende med samme Autoritet. Det er ganske urimeligt, at en saa vigtig Ting som en Deling af vor Gymnastik til to Centraler skal afgøres ikke efter en principiel og saglig Overvejelse, men blot ud fra det Tilfælde, at der er en Dame, der gerne vil være selvstændig”.⁷¹⁵ N. A. Larsen så altså nærmest sagen som en udløber af en (hysterisk?) ”Dames” tilfældige idéer og mere eller mindre urimelige krav, uagtet at analysen har vist, at det faktisk var K. A. Knudsen, som havde forestået de indledende forhandlinger om løn og titel.

Undervisningsministeriets embedsmænd diskuterede også sagen.⁷¹⁶ De var enige om, at hvis Else Thomsens selvstændighedskrav skulle indfries, ville det forudsætte en opdeling af Statens Gymnastikinspektion, som Undervisningsministeriet ikke havde myndighed til at gennemføre uden om Rigsdagen. Embedsmændene var dog uenige om, hvorvidt en adskillelse i to gymnastikinspektioner var principielt ønskelig. Den ene embedsmand delte Else Thomsens standpunkt: ”En saadan Deling kan vistnok meget vel begrundes og er vel ogsaa ret naturlig, efterhaanden som den særlige Kvindegymnastik kommer mere frem i Forgrunden”. Han advarede om, at sagen kunne blive en offentlig ”Kvindesag”, hvis Else Thomsen måtte forlade statens tjeneste med uforrettet sag. Den anden embedsmand var imod, at der skulle ske en opdeling i to gymnastikinspektioner og frarådede, at sagen blev ført frem i Rigsdagen. Hans begrundelse var baseret på en miskendelse af forestillingen om, at inspektion af pige-gymnastik var et særligt kvindeligt anliggende: ”Selvfølgelig er der og maa der være en ikke uvæsentlig forskel mellem Mands- og Kvindegymnastik, det er alle enige om, men det nødvendiggør jo ikke, at der ansættes en Gymnastikinspektør for hver af disse to slags Gymnastik. Paa Forhaand er der ikke noget urimeligt i at tro, at en Mand kan have den fulde Forstaaelse og Indsigt i Kvindegymnastikken. Der er en indgribende Forskel ml. mange Kvindesygdomme og beslægtede Sygdomme hos Mænd; men ingen vil bestride, at det skulde være nødvendigt at have kvindelige Læger til de førstnævnte, tværtimod!”

I begyndelsen af april blev det besluttet at afvise Else Thomsens selvstændighedskrav. Begrundelsen var, at Undervisningsministeriet ikke havde den fornødne kompetence til at efterkomme hendes krav: ”[Da] Anerkendelsen af den foreslaaede Ændring af hendes Stilling [...] vilde medføre en Deling af Gymnastikinspektoratet, saaledes at der blev to Gymnastikinspektører, en mandlig for Dreng- og Mandegymnastikken og en kvindelig for Pige- og

Kvindegymnastikken, vil man ikke kunne bifalde det ansøgte allerede af den Grund, at gennemførelsen af en saadan Foranstaltning ikke vil kunne finde Sted uden Rigsdagens Medvirken”.⁷¹⁷ Man valgte således at se bort fra forhandlingerne om instruksen og at holde fast i den oprindelige aftale. Else Thomsen meddelte få dage efter, at hun ikke ønskede ikke at fortsætte arbejdet ved Statens Gymnastikinspektion.

Konflikten betød, at K. A. Knudsens og Else Thomsens faglige samarbejde og venskab ophørte.⁷¹⁸ I sin magtfulde position havde K. A. Knudsen gennem to årtier støttet den björksténske kvindegymnastiks etablering i Danmark ved at inddrage positionens aktører i tilsynsvirksomhed, kommissionsarbejde, kursusvirksomhed og andre tillidshverv. For Else Thomsen var konflikten en voldsom psykisk belastning. Selvom hun gennemførte de planlagte statens feriekurser i sommeren 1919, fremgår det af brevene til Elli Björkstén, at hun fik et nervesammenbrud. Hvor dybt nederlaget stak, betroede hun Björkstén et par år efter: ”..jeg kan ikke kysse den Haand, der af Magtbegær tog mit Livsarbejde fra mig. Hvad enten du nu forstaar det eller ikke, saa har jeg ikke haft én glad Dag i mit Arbejde siden og faar det aldrig. Men jeg vil ikke skrive mere derom. Der ligger maaske en højere Mening bag. Og KAK har blot været Redskabet. Men skrive til ham – ud over hvad Forretningssager kræver – det kan jeg ikke gøre i Sandhed. Derfor gør jeg det ikke”.⁷¹⁹

Elli Björksténs rolle

Mængden og indholdet af brevene fra Else Thomsen, Sigrid Nutzhorn og K. A. Knudsen til Elli Björkstén vidner om hendes betydning for kvindegymnastikken i Danmark. Med sine breve til de danske aktører tog hun endog aktivt del i konflikten om gymnastikinspektricestillingen. Hendes påvirkning betød ikke, at udviklingen gik i retning af hendes idealer, men snarere at konfliktenes interesse modsætninger blev trukket længere ud.

Som Else Thomsens breve viste, havde Elli Björkstén stor indflydelse på hendes dispositioner. Else Thomsen var ”uendelig taknemlig, fordi du har støttet mig og udtalt din uforbeholdne Mening om den Sag”.⁷²⁰ Elli Björkstén følte sig til gengæld ansvarlig for den personlige pris, som Else Thomsen betalte i kampen.⁷²¹

K. A. Knudsen forsøgte i sine breve at få Elli Björkstén til at påvirke Else Thomsen til at være mindre kompromisløs, hvilket hun dog afviste: ”Av det lilla Else skrivit kan jag finna att hon anser sig bara kämpa för en principfråga och därtill har jag intet att säga”. Tværtimod talte hun Else

Thomsens sag og bebrejdede ”mændene”, at de havde misforstået betydningen af selvstændighedskravet: ”Just det att ni män kunna tro Er skickade att föra fram Kvinnogymnastiken, bevisar vilken vrång syn ni ha på saken [...]. Talet om att en man kan stå i spetsan för kvinnogymnastiken i de land där mans- o kvinnogymnastiken följer samme system – är grundfalskontor Grundprinciperna kunna vara de samma, men hela strukturen är olika och för att få skillnaden att framträda fordras absolut en kvinna til organisatör för kvinnogymnastiken”. Ligesom Else Thomsen definerede Elli Björkstén sagen som en kønnet magtkamp mellem mænd med magt og kvinder, som gerne ville have del i magten. Hun antydede over for K. A. Knudsen, at hans reaktion var båret af uvilje til at afgive magt og kontrol til en kvinde: ”Jag har undrat i mitt stilla sinne om ni, farbror Knut, frukter att kvinnogymnastiken, utan en ”faderlig” ledning skall gå i en rikning, som enligt er övertygelse är skadlig för densamma. [...] Ni är måhända rädd för de nymodiga kvinnoideerna. Frukta dock inte”. Med den familiære tiltaleform tog hun brodden af den alvorlige anklage. Elli Björkstén forsøgte med både smiger og trusler at overbevise K. A. Knudsen om, at han straks burde begynde at arbejde for, at der blev oprettet en selvstændig kvindelig gymnastikinspektion. Hun smigrede ham med, at forslaget, hvis han anbefalede det, ville blive bifaldet af Undervisningsministeriet. I modsat fald truede hun med ”revolution”: ”Gör ni det ej så kommer helt säkert hela den skandinaviska kvinnovärlden i gymnastik att småningom göra framställningar angående samma sak till sina respektive ministerier och sedan måste så engång ändras. Bättre att giva efter förrän revolutionen utbryter”.⁷²²

Elli Björkstén diskuterade sagen med Sigrid Nutzhorn efter, at den var blevet afgjort af Undervisningsministeriet. Her blev hendes kritik af konfliktens magtperspektiv yderligere skærpet: ”Det är som skulde männen i sin blinda konservatism icke en gang förstå att tiden nu är inne för kvinnorna att träda fram för att hävda sin rätt i organiserandet av det, som endast kvinnorna själva måste och kunna organisera. Vilja vi rädda det [...] så måste vi gå våra egna vägar. Vi ha alltför långa nöjt oss med att gå i männens ledband och ju längre vi tillåta detta sakernas tillstånd, desto svårare få vi att uppfatta betydelsen av en kroppskultur som alla kvinnor utan skillnad til samhälls klass kunna vara med på”.⁷²³ Hun mente, at sagens udfald var en konsekvens af de mandlige aktørers ønske om at fastholde en magtposition, som var truet af kvindegymnastikkens selvstændighedsstrategi: ”Genom allt det falska och oäkta, som sungit sig in i den danska kvinnogymnastiken på senare tiden, har det blivit en naturlig följd att reaktionen måste komma. Och den kommer i forsyn av manlig myndighet. KAK vill naturligvis det

bästa för gymnastikens utveckling, men han är icke nog klok och stor att inse att det är kvinnorna själva som måste upprycka allt oändamålsenligt, allt felt och falskt från sin gymnastik för att idealet så mycket bättre skall kunna framstå. Det är ju omöjligt – för honom själv eller överhuvudtaget för någon man att skapa fram en gymnastik som är i släkt med det vad vi kvinnor längta efter. Kanske inser han denna sanning någon gång i sitt inre medvetande, men makten är en svår fristare och gör människorna galna”.⁷²⁴ Elli Björkstén opfordrede Sigrid Nutzhorn til at organisere et protestmøde og fremførte for første gang også tanken om en nordisk sammenslutning for kvindegymnastik: ”Kan du icke sammenkalla ett möte av danska kvinnliga gymnastikere, där många frågor rörande kvinnlig gymnastik utveckling kommer til diskussion och där en protest mot KAKs och ministeriets tänkesätt gent emot sagda gymnastikens utveckling kommer till stånd.[..] I hela Norden måste samtidigt pågå en rörelse för befrielsen från männens allt för stora inblandning i något, som absolut icke faller inom deras andliga synkrets. Låta vi denna reformernas och den andliga [to ulæselig ord] utan at höga vår protest mot ”våldet” – ja då äro vi i sanning ovärdiga arbetare i vår Herres vingård”.⁷²⁵ Hun udtrykte her en opfattelse af den mandlige dominans som en form for symbolsk vold, som ligner Bourdieus anvendelse af begrebet.

Sigrid Nutzhorn, som havde fulgt sagen på afstand, var mere pragmatisk og optimistisk end Elli Björkstén. Det var først, efter at Undervisningsministeriets havde afvist selvstændighedskravet, at hun tog affære: ”Frk. Præstgaard og jeg gik, efter at Else havde faaet Afslaget, til Ministeren og bad ham vise Sagen Interesse, naar den fra Departementschefen blev ham forelagt. Han har ogsaa vist, at han forstod dens Betydning, idet han har ønsket at faa Spørgsmaalet løst gennem Rigsdagen eller den store Skolekommission”. Sigrid Nutzhorn mente, at afslaget var besluttet på et korrekt grundlag. Hun håbede dog, at et kvindeligt embede kunne blive realiseret, hvis sagen blev rejst i Rigsdagen. Samtaler med Undervisningsministeriets embedsmænd og K. A. Knudsen havde overbevist hende om, at det var lovgivning snarere end uvilje, der lå til grund for afslaget. Hun tilsluttede sig heller ikke Else Thomsens og Elli Björksténs beskrivelse af konflikten som en kønnet magtkamp. I stedet mente hun, at sagen var tabt, fordi Else Thomsen havde været for offensiv: ”Else har mange og gode Venner, men jeg er bange, at nogle af de mindre klartænkende her har ladet sig rive med til en Agitation, ikke mindst over for Else selv, som ikke har været gavnlig for Sagen”. Desuden mente hun, at Else Thomsen havde været for kompromisløs i forhandlingerne: ”KAK har sikkert ikke altid været behagelig for

Else at samarbejde med, men hendes stejle, vestjyske Natur har nok ogsaa været en haard Nød for ham at knække”. Selvom Sigrid Nutzhorn ikke havde personlig sympati for K. A. Knudsen, anerkendte hun hans arbejde for kvindegymnastikken: ”Det skal ogsaa nok til Slut vise sig, at han har støttet, og vil støtte den Sag som nu er Kvinderne saa magtpaaliggende. – Hvis Kvinderne dur til noget, skal de nok vinde frem til den Plads, som de fortjener, og som det er deres Ret at indtage”.⁷²⁶ Nogle år senere blev hun dog langt mere kritisk over for såvel K. A. Knudsen⁷²⁷ og magtforholdene i Statens Gymnastikinspektion.

Sigrid Nutzhorn afviste Elli Björksténs forslag om at holde et protestmøde, men støttede ideen om at etablere et nordisk samarbejde omkring kvindegymnastikken. Hun vurderede, at det var ”farligt at rejse Sagen netop nu. Men i Stilhed kan der udrettes meget, og maaske vil det ikke vare saa længe, før Sagen er moden og kan vindes”. Hun forventede, at Else Thomsen fortsatte sit virke, således at der stadig kunne arbejdes for sagen.⁷²⁸ ”I Realiteten og – fagligt kan Else udrette lige saa meget og have lige saa megen Indflydelse nu, som naar hun faar Selvstændighed, eller rettere sagt Uafhængighed af KAK. At rejse en ”alvorlig Protest” paa det nuværende Grundlag vilde være meningsløst, thi den vilde ingen Steder ramme. Skulde Sagen møde Modstand hos de kompetente Myndigheder – i Rigsdagen, saa skal jeg være den første til at ”lave Protest”.⁷²⁹ Få dage efter stod det dog klart, at Else Thomsen ikke ville fortsætte arbejdet ved Statens Gymnastikinspektion.

Else Thomsens kamp var ikke kendt i en større offentlighed. Der blev øjensynligt ikke skrevet om den i aviserne. Sagen var dog, som omtalt i foregående kapitel, kendt i den kreds af gymnastiklærerinder, som i foråret 1919 arbejdede for at etablere først et privat gymnastikinstitut og siden en faglig sammenslutning. Med en enkelt undtagelse blev spørgsmålet om en kvindelig gymnastikinspektrice heller ikke rejst offentligt i de efterfølgende år. Det var KKG-lederen Magdalene Aagaard,⁷³⁰ som forsøgte at positionere det kvindelige embede i 1920. Anledningen var nogle bemærkninger af K. A. Knudsen i *Gymnastisk Tidsskrift* til et cirkulære om den vejledende inspektion, som netop var blevet indført i eksamensskolernes realklasser, 11. pigeskoleklasse og 3. gymnasieklasse.⁷³¹ Magdalene Aagaard kritiserede, at K. A. Knudsen i bemærkningerne ikke skelnede nok mellem drenge- og pigegymnastik. Hun så det som et udtryk for, at mænd ikke kunne vejlede kvinder i gymnastikspørgsmål. Hun påpegede ogsaa den skæve magtfordeling mellem kønnene: ”Mulighederne for at føre den [kvindegymnastikken] videre, for at selvstændiggøre den til en virkelig Kvindegymnastik, naar vi

ikke, før Mændene giver slip paa den Magt, de endnu har til at paabyde og bestemme for os”. Kritikken af de skæve magtforhold ledte frem til kravet om en kvindelig gymnastikinspektør: ”Har Mændene virkelig saa svært ved at finde sig i, at deres Magtomraade begrænses? Eller mener de fremdeles, at de kan vejlede os paa Kvindegymnastikkens Omraade? Vi føler, at de ikke kan det, og vi spørger atter om Tiden snart er inde, da de lader os faa en kvindelig Gymnastikinspektør”.⁷³²

K. A. Knudsen afviste anklagen om mændenes magtfuldkommenhed. Han påpegede, at mændene havde hjulpet kvindegymnastikken frem i starten, da mændene havde erfaring som undervisere og at de havde støttet gymnastiklærerindernes bestræbelser på at opnå indsigt og indflydelse. Desuden erklærede han, at mændene havde tilsluttet sig Elli Björksténs tanker, fordi de ”ikke blot er kvindelige, men almenmenneskelige”. Han sluttede med at rette en anklage mod kvinderne for at fokusere for meget på det kvindeligt særegne frem for det fælles mål, nemlig ”Slægtens legemlige Opdragelse”: ”Undertiden ser det ud, som Kvinderne i deres Glæde over at have faaet en Gymnastik, der passer for dem, kun ser det specielt kvindelige i den og glemmer det fælles menneskelige”.⁷³³ Magdalene Aagaards positioneringer vidner om, at gymnastiklærerinderne så selvstændighedsstrategien som et redskab i en kønspolitisk kamp for indflydelse og socialt medborgerskab.

Det kvindelige tilsyn 1919-1934

Spørgsmålet om en deling af Statens Gymnastikinspektion blev ikke diskuteret i Rigsdagen, sådan som Sigrid Nutzhorn havde håbet. Sagen blev heller ikke for alvor taget op i Den store Skolekommission. Den legemlige opdragelse blev godt nok diskuteret i Skolekommissionen på fem møder i dagene 7.-9. oktober 1919. Til at deltage i forhandlingerne indbød man Gymnastisk Selskabs formand og sekretær, henholdsvis skoleinspektør W. D. Rasmussen og kommunelærer Mønsted⁷³⁴ samt gymnastikinspektørerne K. A. Knudsen og Else Thomsen.⁷³⁵ Gymnastisk Selskab og K. A. Knudsen fremlagde deres synspunkter på det første møde, mens Else Thomsen holdt et oplæg om pige- og kvindegymnastik på det andet møde. Alle tre parter forholdt sig til spørgsmålet om en kvindelig gymnastikinspektør.

Gymnastisk Selskabs hovedbudskab var, at skolegymnastikken og fagets lærere på alle måder skulle ligestilles med skolens øvrige fag. Dog ønskede man, at det faglige tilsyn blev bevaret. Såfremt det blev bevaret, anbefalede

selskabet at ”ansætte to selvstændige sideordnede Gymnastikinspektører, en mandlig og en kvindelig”.⁷³⁶

K. A. Knudsen foreslog i stedet, at gymnastiktilsynet blev lagt ind under skolens almindelige faglige tilsyn. Han frarådede et ligestillet kvindeligt embede, fordi der måtte være ”Enhed i Ledelsen”. Han så dog en mulighed for, at der ”under Ministeriets Konsulent ansattes en mandlig og en kvindelig Gymnastikinspektør til at føre Tilsyn med Legemsøvelser i de højere Almenskoler, der muligvis ikke skulle høre under Amtsinspektørerne”.⁷³⁷

Else Thomsen betonedede i sit indlæg forskellen på pige- og drengegygnastik. Hun argumenterede med udgangspunkt i kvindens fysiologiske og åndelige udvikling for, hvordan skolens pigegygnastik kunne få bedre vilkår. Om det kvindelige tilsyn sagde hun: ”Indrømmer man, at der er en virkelig Forskel mellem Mands- og Kvindegymnastik, vil man ogsaa erkende, at Ledelsen bør lægges hos Mænd for Mandsgymnastikkens Vedkommende og hos Kvinder for Kvindegymnastikkens. Der bør derfor være kvindelige Lærere i Gymnastik ved Skolerne, paa Seminarierne og ved de forskellige Statskursus, og Gymnastiktilsynet bør udføres af en Kvinde for Kvindegymnastikkens Vedkommende”.⁷³⁸

Dansk Kvindesamfund forsøgte i en skrivelse at påvirke Den store Skolekommission i forhold til en lang række emner. Skrivelsen indeholdt blandt andet et forslag om, at gymnastik blev obligatorisk for piger i landsbyskolerne. Under samme punkt blev det foreslået, at ”Tilsynet med Pigernes Gymnastik skilles fra Tilsynet med Drengenes Gymnastik og ledes af en kvindelig Gymnastikinspektør for Landet. (Dette er allerede sket i København, Stockholm o.fl. andre steder)”. Argumentet for forslaget var, at embedet var nødvendigt for at kunne realisere en legitim kvindegymnastik.⁷³⁹

Else Thomsens og Dansk Kvindesamfunds positioneringer af det kvindelige embede vandt ikke gehør. Det blev ikke yderligere diskuteret på de møder, som omhandlede den legemlige opdragelse. Forslaget om at gøre pigegygnastikken obligatorisk blev heller ikke diskuteret. Else Thomsen spillede i det hele taget en beskeden rolle i disse møder. I Den store Skolekommissions *Betænkning* (1923) blev embedet hverken foreslået eller omtalt.⁷⁴⁰ Forhandlingerne i Skolekommissionen førte heller ikke til, at sagen blev taget op i Rigsdagen.

Der gik derefter godt 10 år, før spørgsmålet om en kvindelig gymnastikinspektør igen blev rejst, denne gang som et offentligt fremført krav. Hvordan gik det da med det kvindelige tilsyn i den mellemliggende periode fra 1920 til 1934?

Efter Else Thomsens afsked blev hendes bofælle Hanse Andersen ansat som fast assistent ved Statens Gymnastikinspektion fra august 1920. Hanse Andersen havde som omtalt i kapitel 4 allerede været i K. A. Knudsens søgelys som afløser for Nanna Lønborg på Statens Gymnastikinstitut i 1911. Hendes arbejdsbeskrivelse lignede Else Thomsens bortset fra, at hun skulle føre tilsyn med færre skoler og til gengæld inspicere de eksamensklasser, som fra 1920 blev omfattet af tilsynet. Lønnen var 4769 kr. årligt, hvilket var stort set det samme, som Else Thomsen var blevet stillet i udsigt året før. Forud for ansættelsen stillede K. A. Knudsen Hanse Andersen i udsigt, at stillingen formentlig ville blive bevaret som resultat af Den store Skolekommissions betænkning.⁷⁴¹ Den 6. maj 1922 sagde Hanse Andersen sin stilling op pr. 1. september 1922. Hun angav ingen grund i opsigelsesbrevet.⁷⁴² Men af et brev fra K. A. Knudsen til hende fremgår det, at deres samarbejde havde været dårligt gennem længere tid. Angiveligt kunne Hanse Andersen ikke acceptere, at de havde divergerende syn på hvordan arbejdet skulle gribes an. Desuden var hun utilfreds med de usikre ansættelsesforhold uden fast løn og pension.⁷⁴³ K. A. Knudsen forstod ikke kritikken og beskyldte hende for at have sagt op under påvirkning af Else Thomsen, hvilket hun benægtede.⁷⁴⁴

Efter Hanse Andersens afgang mente K. A. Knudsen, at det ville blive vanskeligt at finde en kvinde, som var villig til at affinde sig med de hårde arbejdsbetingelser. I stedet blev arbejdet fordelt imellem seminarielærerinde på Ribe Kvindeseminarium Ebba Jensen⁷⁴⁵ og adjunkt på Sankt Knuds Gymnasium i Odense Martha Christensen.⁷⁴⁶ Martha Christensen fordelte de seks ugentlige arbejdsdage mellem Statens Gymnastikinspektion og gymnasiet, men fandt det vanskeligt at bestride de to stillinger samtidig. Der foregik til stadighed forhandlinger om hendes arbejdsvilkår mellem K. A. Knudsen og gymnasiets rektor, fordi tilsynsarbejdet både medførte en betydelig lønnedgang og var en stor belastning. Martha Christensen opsagde derfor stillingen ved Statens Gymnastikinspektion i 1933.⁷⁴⁷

Den korte gennemgang af det kvindelige tilsyn i perioden fra 1920-34 viser, at der til stadighed var problemer med at fastholde de kvindelige tilsynsførende. Hanse Andersen havde ligesom Else Thomsen vanskeligt ved at underordne sig K. A. Knudsen. For adskillige af de øvrige kvinder var problemet, at de havde vanskeligt ved at få inspektionsarbejdet til at harmonere med deres øvrige arbejdsliv.

En kvindelig gymnastikinspektør i København

I 1918 gik Københavns gymnastikinspektør siden 1897 Aage Hermann på pension. I den forbindelse overvejede Københavns Borgerrepræsentation at ansætte både en mandlig og en kvindelig gymnastikinspektør i to ligestillede embeder. Skoledirektør N. Bang sendte sagen til høring hos Aage Hermann og K. A. Knudsen. Begge anbefalede de to ligestillede embeder, men havde også visse forbehold. Som omtalt var K. A. Knudsen skeptisk over for at dele ledelsen mellem to personer og anbefalede, at den mandlige gymnastikinspektør fik ansvaret for lokalespørgsmål og kommunikationen med skoledirektionen.⁷⁴⁸

Aage Hermann anbefalede det kvindelige embede med tre argumenter. For det første var der arbejde nok til to personer. For det andet burde en kvindelig gymnastikinspektør føre tilsyn med pigesvømningen, som var obligatorisk på mange skoler: ”De ukonfirmerede Piger vænnede sig let til at se en mandlig Inspektør [...] Nu, da Pigerne er i 18 Aars Alderen, kan der med Grund gøres Indvending mod, at det er en Mand, der inspicerer Pigerne Svømning. Der behøves ingen nærmere Udvikling for at bevise dette. Derfor kan en kvindelig Gymnastikinspektør bedre udføre dette Arbejde end en Mand”. For det tredje burde man give efter for gymnastiklærerinderne ideologiske krav om selvstændighed, selvom det var et led i en uheldig udvikling: ”En anden Grund til at antage en kvindelig Gymnastikinspektør er den, at der de seneste Aar er fremstaaet en Bevægelse blandt Gymnastiklærerinderne for at gøre Legemsøvelser med Piger saa feminine som muligt. Haandbogens Gymnastiksystem er udarbejdet af Mænd og findes allerede derfor af Lærerinderne mindre egnet for Piger, der helst kun maa udføre Øvelser, som Kvinder har fundet paa. Formaalet dermed skal være, at gøre Øvelserne lette og yndefulde for derved at gøre dem mere egnede til at fremme og udvikle Kvindens evne til at løse de Opgaver, der venter Pigerne, naar de træder fra Skolen ud i Livet for at indtage deres Plads i Samfundet, hvilket de Øvelser, Mænd har fundet hensigtsmæssige, ikke gør. Mig forekommer denne Bevægelse unaturlig og lidet stemmende med den Tilbøjelighed, der ellers gør sig gældende i Skolerne, nemlig at bibringe Pigerne omtrent samme Kundskaber og Færdigheder, som tilstræbes med Drengene. Maaske vil en Kvindelig Gymnastikinspektør bedre forstaa at lede den Slags Gymnastik end en Mand”.⁷⁴⁹ Hermann tog således nærmest hovedrystende afstand fra gymnastiklærerinderne selvstændighedsstrategi. Anbefalingen af det kvindelige embede var en modvillig erkendelse af, at gymnastiklærerinderne doxa havde bredt sig uden for deres snævre felt.

Dansk Kvindesamfund markerede også i denne forbindelse sin støtte til det kvindelige embede. På et møde i Københavns Borgerrepræsentation den 20. februar 1919 blev det oplyst, at man havde modtaget et andragende ”fra Dansk Kvindesamfund om, at ”Gymnastikinspektørembedet under det københavnske Skolevæsen ved den forestaaende Ombesættelse maatte blive delt saaledes, at der ansættes en mandlig og en kvindelig Gymnastikinspektør med fuld Ligestilling”.⁷⁵⁰ Spørgsmålet blev diskuteret i Borgerrepræsentationen den 27. marts 1919. Skoledirektionen havde indstillet, at der blev oprettet to ligestillede embeder, og Magistraten havde tiltrådt indstillingen.⁷⁵¹ Da der ikke kunne nås enighed på mødet, blev der nedsat et udvalg, som skulle behandle spørgsmålet og afgive betænkning. Udvalget fremlagde sin betænkning i Borgerrepræsentationen den 8. maj 1919 og anbefalede, at stillingerne blev ligestillede. Udvalgets medlemmer var enige om, at der skulle oprettes en fuldtidsstilling for en kvindelig gymnastikinspektør, men var uenige om, hvorvidt hun skulle være ligestillet med den mandlige gymnastikinspektør. En repræsentant for mindretallet forklarede, at man tilsluttede sig flertallets anbefaling på grund af ”Kvindernes Uimodstaaelighed”. Mindretallet mente ”at det maaske var rigtigst, at Kvinden fremdeles var Manden underdanig. [...] Men da Kvinderne trænger frem paa alle Omraader, og de sagtens vil vise sig at være uimodstaaelige, var Udvalget kommet til det Resultat, at man ligesaa godt kan krybe til Korset og tage Skridtet straks. Man havde derfor sluttet sig til Magistratens Forslag, som sikkert var stillet ud fra en lignende Anskuelse med Hensyn til Kvindernes Uimodstaaelighed”. Borgerrepræsentationen tiltrådte udvalgets indstilling. De to embeder blev altså til en vis grad ligestillede på grund af et massivt pres fra kvinderne og ikke udelukkende, fordi beslutningstagerne fandt løsningen ideel.

I august 1919 startede H.P. Langkilde og Else Thomsen deres lange virke ved Københavns Gymnastikinspektion. Else Thomsen søgte stillingen efter svære overvejelser. Undervisningsministeriets afslag på hendes krav om selvstændighed i stillingen som gymnastikinspektrice havde desillusioneret hende i forhold til sit fremtidige virke. Til Elli Björkstén betroede hun også sine negative forventninger til samarbejdet med de mange faglærerinder i Københavns Skolevæsen: ”Forholdene med alle de Poul Petersenske Lærerinder, der ingen Forstaaelse har af det ny, er mig for svær. Ogsaa de elendige Forhold i ydre Henseende – endvidere hele den Slendrian hos Lærerinder, der ikke kan undervise i 35 Timer ugtil., uden at de maa drive og sløje af i en uhyggelig Grad osv. osv”. Hun var dog under pres for at søge stillingen. En borgerrepræsentant havde skrevet til hende: ”De, der har arbejdet for

Gymnastikinspektører i Københavns Kommune 1919-1946, Else Thomsen og H.P. Langkilde.

at faa denne Plads oprettet: Borgmester, Skoledirektion og flere Borgerrepræsentanter har gjort det, fordi man var sikker paa at faa en kvalificeret til den, nemlig E. Th. [...] De arbejder for Fremtidens Gymnastik, den bjørkstenske; De har forstaaet Kærnen i den og har faaet Evne til at hjælpe andre til forstaa den, De kan ikke og har ikke Ret til at gaa udenom her. Nu maa der skæres igennem alt det misforstaaede og al den Slendrian, som København staar i. Vi venter bestemt af Dem, at De tager den opgave op, som ligger for her, og som De maa finde som Deres, nu De er færdig ud over Landet. Søger De ikke pladsen, er der ingen kvalificeret, og vi kan ikke risikere at besætte den med hvem som helst – saa maa Pladsen inddrages igen”.⁷⁵² Citatet vidner om, at Else Thomsen havde opnået en stor mængde symbolsk kapital i forhold til kvindegymnastik generelt og til bjørkstensk kvindegymnastik i særdeleshed.

Else Thomsen og H. P. Langkilde forblev i deres embeder i 27 år, indtil de gik på pension i 1946. Sammen arbejdede de for at forbedre de ydre vilkår for skolegymnastikken i København. I deres embedstid blev der bygget to gymnastiksale ved alle nye skoler samt udendørs idrætspladser, og mange ældre gymnastiksale blev moderniseret. Blandt Else Thomsens øvrige fortjenester var, at hun holdt kurser for de københavnske gymnastiklærerinder.⁷⁵³ Hun udviklede en skolestuegymnastik for de mindste klasser,

som indtil 1927 stadig ikke havde gymnastik. Desuden tog hun initiativ til de store årligt tilbagevendende idrætsstævner og ledte radioprogrammet ”Instruktion i Pige-gymnastik” igennem mange år.⁷⁵⁴

Opsummering

Ansættelsen af Else Thomsen som fast assistent ved Statens Gymnastikinspektion i 1916 betød en opprioritering af tilsynet med skolens pige-gymnastik. Der var dog stadig langt til en ligelig fordeling i forhold til de ressourcer, som drengegygnastikken blev tildelt. Indtil maj 1919 omfattede det kvindelige tilsyn således eksamensberettigede mellem-, real- og pige-skoler samt folkeskoler i købstæderne (indført i 1908). Dertil kom tilsynet med forskolelærerinderne både på landet og i byerne (indført i 1916). Efter maj 1919 blev det kvindelige tilsyn præget af mangel på kontinuitet. Else Thomsens afløser Hanse Andersen sagde op i 1922 efter mindre end to års ansættelse, dels på grund af samarbejdsproblemer med K. A. Knudsen og dels fordi, hendes ansættelsesvilkår var usikre og perspektivløse. Derefter blev arbejdet fordelt mellem flere kvinder, som passede tilsynsarbejdet ved siden af deres ordinære arbejde. Der var til stadighed problemer med at fastholde de kvindelige tilsynsførende, som ikke magtede at passe tilsynsarbejdet ved siden af deres ordinære arbejde. For Martha Christensen betød tilsynsarbejdet sågar en lønnedgang. Selvom der i årene 1916-19 var tiltag til at opprioritere det kvindelige tilsyn, var der ikke tale om en kontinuerligt fremadskridende proces. Der skete altså samlet set en reduktion af det kvindelige tilsyn, således at det i begyndelsen af 1930'erne havde et mindre omfang, end da det blev indført i 1908.

Fortællingen om Else Thomsens krav om selvstændighed i stillingen som gymnastikinspektrice rummer nogle centrale betydninger for kvindegymnastikkens udvikling. Sagens aktører satte ord på det modsætningsforhold, som på det tidspunkt var opstået mellem gymnastikkens mandlige og kvindelige aktører. Else Thomsen fik titel af gymnastikinspektrice, og kvitterede med at kræve kvindegymnastikkens selvstændighedsstrategi realiseret også på dette magtfulde niveau. Selvstændigheden skulle give hende myndighed i forhold til skolerne og uafhængighed af den mandlige gymnastikinspektør. Selvstændighedskravet omfattede ikke mere administrative funktioner. På langt sigt var både hendes og de øvrige kvindelige aktørers mål en fuldstændig adskillelse i form af en selvstændig gymnastikinspektion for pige- og kvindegymnastik.

Else Thomsens krav blev afslået af Undervisningsministeriet på K. A. Knudsens anbefaling. Den officielle begrundelse var, at Undervisningsministeriet ikke havde den fornødne kompetence til at efterkomme kravet, men at sagen muligvis kunne tages op i Rigsdagen eller Den store Skolekommission. Spørgsmålet blev dog kun overfladisk berørt i Skolekommission, og den blev aldrig taget op i Rigsdagen. Som det fremgik af både denne sag og af forhandlingerne om det kvindelige embede i København, var der blandt de mandlige aktører, embedsmænd såvel som politikere, efterhånden opstået en generel modvilje over for selvstændighedsstrategien, som de syntes havde taget overhånd.

Undervejs i forhandlingerne fremkom der flere argumenter imod Else Thomsens krav, som ikke var afspejlet i det officielle afslag. Det ene argument var, at den herskende orden med én leder måtte opretholdes for ikke at skabe ekstraarbejde for Undervisningsministeriet. Umiddelbart er argumentet mere praktisk end ideologisk. Det betød dog, at den maskuline dominans blev indhegnet, og at det kvindelige selvstændighedskrav blev uigennemførligt.

Det andet argument betonedede ligheden mellem kønnene. Tidligere havde især K. A. Knudsen anvendt den kvindelige særart som et argument for at øge kvindegymnastikkens feminisering. Denne feminisering fandt i et vist omfang sted netop fordi de mandlige autoriteter og kolleger sympatiserede med særartsargumentet. Det er bemærkelsesværdigt, at de mandlige aktører stillet over for et krav, som omfattede kvindelige magtpositioner, der var ligestillede med de traditionelt mandlige magtpositioner, tværtimod betonedede de to køns ligheder som et argument imod en øget feminisering. Lighedsargumentet var eksempelvis, at man ikke skulle overvurdere betydningen af den biologiske forskel mellem kønnene, og at Elli Björksténs tanker om kvindegymnastik var af ”almenmenneskelig Natur”.

Else Thomsen udfordrede således de eksisterende magtstrukturer i Statens Gymnastikinspektion. Embedsmændenes ’fleksible’ anvendelse af særarts- og lighedsargumenter kan forklares som en reaktion på den trussel imod de etablerede magtforhold, som kvindegymnastikkens selvstændighedsstrategi efterhånden udgjorde. De mandlige aktører anerkendte ikke kampen som en kønnet magtkamp. De var dog ganske opmærksomme på tidens krav og så forhandlingerne som et led i de kvindelige medborgeres ligestilling.

Udfaldet af kampen om gymnastikinspektricestillingen var et tilbageslag for det kvindelige tilsyn. Der fulgte en periode, som var præget af diskontinuitet. Desuden medførte kampen formentlig en svækkelse af arbejdet for den björksténske kvindegymnastiks genese i Danmark. Else Thomsen

havde siden 1913 havde været primus motor i dette arbejde. Men hendes jobskifte betød, at hun forsvandt fra det nationale til et mere lokalt virke i København. Hun fortsatte dog med at skrive artikler og holde kurser, selv om det ikke var i samme omfang som tidligere.

På lidt længere sigt kan man dog sige, at konflikten om gymnastikinspektricestillingen betød en styrkelse af den björksténske kvindegymnastik. Konflikten var som vist relativt kendt blandt kvindegymnastikkens aktører. Under og efter konflikten begyndte gymnastiklærerinderne at tale om de skæve magtforhold i forhold til kvindegymnastikkens overordnede ledelse. På dette tidspunkt fik de også en erkendelse af, at de trods deres uenighed om definitionen af legitim kvindegymnastik, havde en overordnet fælles interesse i at erobre magt og indflydelse fra de mandligt dominerede positioner. Forhandlingerne om at etablere en dansk sammenslutning for gymnastiklærerinder i foråret 1919 kan ses i dette perspektiv. Således var konflikten også med til at etablere eller befæste en kollektiv identitet hos gymnastiklærerinderne.

Else Thomsen stod relativt alene i konflikten, selvom Elli Björkstén og andre enkeltpersoner støttede hende. Sigrid Nutzhorn havde tidligere været med til at kæmpe for det kvindelige tilsyns etablering i 1908. Men hun var bemærkelsesværdigt udeltagende i konflikten. Hendes mål var ligesom for Else Thomsen, at der på sigt blev etableret en kvindelig gymnastikinspektion. Alligevel var Sigrid Nutzhorn kritisk over for Else Thomsens kompromisløshed, ligesom hun ikke så konflikten som en kønnet magtkamp. Sigrid Nutzhorns tillid til, at en kvindelig gymnastikinspektion var inden for rækkevidde, viste sig dog ikke at stå mål med virkeligheden. Den erfaring kan meget vel have skærpet hendes opmærksomhed på gymnastikkens kønnede magtforhold. For da hun få år efter var med til at etablere NFK, var hun jo blevet langt mere kritisk i den retning.

Vicegymnastikinspektrice – embede eller deltidstilling 1934-39

Retorikken blev yderligere skærpet i sidste halvdel af 1930erne, da Sigrid Nutzhorn som formand for NFK-Danmark blev primus motor i endnu en kamp for at etablere en kvindelig magtposition i Statens Gymnastikinspektion. Hun arkiverede forskellige kilder til sagen i en selvstændig mappe kaldet ”kvindelig gymnastikinspektør”. Eksistensen af denne mappe i NFK-

Danmarks arkiv er et tegn på, at sagen blev tillagt ganske stor betydning af Sigrid Nutzhorn og muligvis også af forbundets danske afdeling.

”Staten burde ansætte en kvindelig Gymnastikinspektør”

Efter 30 år i embedet gik gymnastikinspektør K. A. Knudsen på pension i 1934. Hans afløser seminarielærer Peder Trap tiltrådte 1. oktober 1934.⁷⁵⁵ På samme tid blev gymnastiktilsynet omstruktureret således, at inspektionen af gymnasieskolens gymnastik kom til at sortere under Undervisningsinspektionen for Gymnasieskolen.⁷⁵⁶

Kort før K. A. Knudsens fratræden bragte *BT* en artikel med overskriften: ”Nu er Øjeblikket der, da Staten burde ansætte en kvindelig Gymnastikinspektør! Drengegygnastik og Pigeegygnastik, Mand- og Kvindegygnastik er blevet to saa forskellige Ting, at ét Menneske umuligt kan have Ansaret for begge Dele”. Ifølge artiklen var Undervisningsministeriet under pres for at oprette et embede: ”Allerede under K. A. Knudsens Regime har Kvinderne jævnlgt klaget og ladet deres Utilfredshed komme aabent frem, saa man forstaar slet ikke, hvis Ministeriet ikke benytter denne oplagte Lejlighed til at gennemføre en ganske selvfølgelig Reform, saa meget mindre, som der oven i Købet er fremkommet Ønsker om det fra interesserede Kredse, som over for Ministeriet tydeligt har udtalt deres Ønsker om Deling af Embedet”.⁷⁵⁷ Artiklen var ledsaget af udtalelser fra ledende gymnastik- og skolefolk. Gymnastikinspektørerne H.P. Langkilde og Else Thomsen, borgmester E. Kaper og Magdalene Paul-Petersen sluttede op om artiklens budskab. Derimod ønskede formanden for Danmarks Lærerforening Axel Jensen, at Statens Gymnastikinspektion blev nedlagt. I stedet skulle gymnastikken lægges ind under amtsskolekonsulenternes faglige tilsyn som led i en ligestilling af gymnastikken med skolens øvrige fag.

Artiklens ophavssituation er ukendt, og det har ikke været muligt at finde andre kilder, som kan bevidne, at et kvindeligt embede eller sågar en deling af gymnastikinspektionen var blevet et offentligt diskussionsemne.⁷⁵⁸ Eventuelle henvendelser fra de såkaldte ”interesserede Kredse” har formentlig kun været mundtlige, idet en gennemgang af Undervisningsministeriets journaler viser, at der ikke blev fremsendt skrivelser om dette spørgsmål. Artiklens synsvinkel og budskab taget i betragtning forekommer det sandsynligt, at Sigrid Nutzhorn var artiklens kilde. Den slutning er både baseret på hendes tidligere og senere positioneringer af det kvindelig tilsyn. Artiklens formål var givetvis at rejse en offentlig diskussion til fordel for det kvindelige embede. Det lykkedes dog ikke, da artiklen øjensynligt var en ’enlig svale’.

Men tiden var moden til nye forhandlinger om det kvindelige tilsyn, for kort efter blev der i Undervisningsministeriet indledt forhandlinger om et kvindeligt embede. Vicegymnastikinspektør Herlak havde opsagt sin stilling, og man overvejede, hvordan man fremover skulle disponere hans lønmidler, som udgjorde 4500 kr. årligt. Undervisningsministeriets konsulent for folkeskoler og seminarier F.C. Kaalund-Jørgensen foreslog, at embedet blev overtaget af en kvinde: ”De fremkomne Ønsker om kvindelig Inspektion af Pige-gymnastik foreslaas imødekommet ved ansættelsen af en kvindelig Vicegymnastikinspektør, naar dette Embede bliver ledigt ved Herlaks Udnævnelse til Overlærer. Herunder skulde efter mit Skøn høre Seminariernes Kvindegymnastik (med Censur) og Købstadsskolernes Pige-gymnastik”.⁷⁵⁹

Peder Trap tilsluttede sig Kaalund-Jørgensens forslag. Han gik endda et skridt videre og foreslog, at den hidtidige honorarlønnede stilling blev ændret til en tjenestemandsstilling. Han begrundede det med en anerkendelse af kvindegymnastikkens selvstændighedsstrategi: ”Det har gennem mange Aar været et Ønske hos Gymnastiklærerinder at blive tilset og vejledet af en Kvinde. Jo mere Kvinde- og Pige-gymnastikken gaar sine egne Veje, des mere begrundet er dette ønske. Man kan imidlertid ikke vente, at en virkelig dygtig Gymnastiklærerinde vil paatage sig en saadan Stilling, hvis den ikke – foruden at give en rimelig fast Løn, er forbundet med Pensionsret”.⁷⁶⁰ Selvom embedsmændene ikke forestillede sig, at der skulle ske en opdeling i gymnastikinspektioner, var der en stor velvilje over for at skabe et embede, som ville give en kvinde betydelig indflydelse. Det skulle dog vise sig, at denne indledende velvilje over for at oprette et kvindeligt embede med fast løn og pension ikke varede ved. Især Traps velvilje er interessant, fordi han 15 år tidligere i forbindelse med Gymnastisk Selskabs henvendelse til Den store Skolekommission meget markant havde udtalt sig som modstander af et ligestillet kvindeligt embede.⁷⁶¹ Som bekendt endte Gymnastisk Selskab med at anbefale det kvindelige embede i Skolekommissionen.

Sandsynligvis var Kaalund-Jørgensens og Peder Traps forslag blevet til under påvirkning af Sigrid Nutzhorn. Hun skrev til Elli Björkstén, at hun havde talt med dem begge om sagen: ”Der er dog en mulighed for, at vi faar en kvindelig Vicegymnastikinspektør, – det burde jo have været en helt ligestillet med den mandlige, – men det vil der ikke blive bevilliget Penge til. Jeg har gjort, hvad jeg kunde for i alle Tilfælde at faa Stillingen gjort til et Embede og for at faa Skolekonsulenten og Hr. Trap til at ansætte Martha Christensen i Embedet”.⁷⁶² Sigrid Nutzhorn erkendte således, at

oprettelsen af et ligestillet embede var utopisk, mens et underordnet embede forekom realistisk.

En måned senere diskuterede embedsmændene et revideret forslag. Peder Trap forelagde Kaalund-Jørgensen et ”princielt” og et ”subsidiært” forslag. Det principielle forslag var identisk med hans tidligere forslag. Dog blev det præciseret, at embedet skulle være underordnet Gymnastikinspektøren og aflønnes som adjunkt. Hvis økonomien ikke tillod dette, foreslog han, at der ”subsidiært” blev ansat to honorarlønnede vicegymnastikinspektører, en mandlig og en kvindelig lønnet med hver 1200 kr. for hhv. to og tre ugentlige arbejdsdage. Lønnen skulle komme fra den tidligere vicegymnastikinspektørs honorar på 4500 kr. og fra de hidtidige kvindelige assistenters løn på i alt 1000 kr.⁷⁶³ Endelig foreslog Trap, at assistenterne ved Statens Gymnastikinspektion blev sagt op. Fremover skulle tilsynet med gymnastikken i landsbyskolerne varetages af assistenter, som var ansat under amtsskolekonsulenterne.⁷⁶⁴

Kaalund-Jørgensen og konsulenten for mellem- og realskolerne E. Bjørnebo besvarede Traps forslag i en fælles skrivelse til Undervisningsministeriet. På den ene side fandt de det principielle forslag mest legitimt: ”I Betragtning af Kvindegymnastikkens Udvikling maa [det] anses for heldigst og rimeligst, at der oprettes en fast Stilling for en Kvindelig Tilsynsførende under Inspektionen, og [...] erfaringsmæssigt har [det] vist sig vanskeligt at finde Lærerinder der kan og vil paatage sig Tilsynet som en Bibeskæftigelse”. Stillingen var i givet fald tiltænkt Martha Christensen. På den anden side argumenterede skolekonsulenterne for det ”subsidiære” forslags økonomiske fordele, idet det ville give en ganske stor besparelse. Lønnen udgjorde 800 kr. til den mandlige og 1200 kr. til den kvindelige viceinspektør for henholdsvis 2 og 3 ugentlige arbejdsdage. Derved ville man opnå en besparelse på 2500 kr. i forhold til den tidligere vicegymnastikinspektørs løn på 4500 kr.⁷⁶⁵ Konsulenterne tog ikke direkte stilling til de to forslag. Det principielle forslag blev fremhævet som det mest legitime og det subsidiære som det mest økonomiske. Vurderer man det subsidiære forslag i forhold til det hidtidige kvindelige tilsyn, som var blevet tildelt 1000 kr. årligt, var der kun tale om en ganske lille opprioritering.

Embedsmændenes senere skriftlige forhandlinger omtalte ikke mere det principielle forslag om et kvindeligt embede. Tværtimod konstaterede konsulenten for mellem- og realskolerne et par måneder senere, at ”..der i hvert Fald ikke nu kan stilles Forslag om Oprettelse af en ny Tjenestemandstilling ved Gymnastikinspektionen, og at den omhandlede Inspektion derfor fortsat maa varetages af honorarlønnede Medhjælpere”.⁷⁶⁶ Siden hen

bekræftede Kaalund-Jørgensen, at prioriteringen var sket af økonomiske grunde.

Som et led i omstruktureringen af det faglige tilsyn blev alle assistenterne ved Statens Gymnastikinspektion opsagt den 29. januar 1935 med virkning fra 1. april 1935.

”Fastelavnsmøde” i NFK-Danmark

Sigrid Nutzhorn forsøgte som sagt at rejse sagen om det kvindelige embede såvel i en bredere offentlighed som over for Undervisningsministeriets embedsmænd i august-september 1934. Alligevel deltog hun ikke i embedsmændenes forhandlinger senere samme efterår. Hendes egen forklaring var, at man i NFK-Danmark havde ”betragtet det som en Selvfølge, og ikke uden Grund – at Embedet vilde blive oprettet, – derfor har vi hidtil forholdt os passive”.⁷⁶⁷ Først da hun modtog sin opsigelse som assistent, forstod hun, at forhandlingerne havde taget en uventet retning.

Sigrid Nutzhorn arrangerede en diskussion i forbindelse med NFK-Danmarks såkaldte Fastelavnsmøde 3.-4. marts 1935. Udover den planlagte diskussion indeholdt Fastelavnsmødet gymnastik, demonstrationer af gymnastik samt NFK-Danmarks generalforsamling. Det er uvist, hvor mange der deltog i mødet. Som regel var der omkring 150 deltagere til disse møder, som blev holdt hvert andet eller tredje år forud for de nordiske generalforsamlinger. Desuden deltog repræsentanter for flere organisationer, eksempelvis fra Storkøbenhavns Gymnastiklærerforening (tidligere Gymnastisk Selskab), Den danske Pigeskole og Københavns Kommune-lærerforening. Desuden deltog gymnastikinspektør Peder Trap, skolekonsulent Kaalund-Jørgensen samt det konservative folketingsmedlem Gerda Mundt.⁷⁶⁸ Der var afsat 45 minutter til diskussionen, som dog kom til at vare mere end dobbelt så længe.

Mødets formål var at søge tilslutning til NFKs standpunkt om, at det var ”ønskeligt og rimeligt, at der oprettes et Embede for en kvindelig Gymnastikinspektør subsidiært Vicegymnastikinspektør”.⁷⁶⁹ Som formand indledte Sigrid Nutzhorn mødet med en længere tale. Hun argumenterede for det kvindelige embede og kritiserede Undervisningsministeriets beslutningsproces, som havde resulteret i den billigste løsning i form af en honorarlønnet deltidsstilling. For kvinderne havde krav på en mere ligelig fordeling af statens midler: ”At Staten maa spare, forstaar man saa vel, men uden Midler er den dog ikke; vi betaler jo alle vore Skatter og vil ogsaa gerne have noget for dem”. Dette ligestillingsprincip var gennemgående i hele hendes

tale, selvom hun benægtede, at sagen var et ”Kvindesagsspørgsmaal [fordi] vi har ikke Indtryk af, at Undervisningsmyndighederne ikke anerkender Princippet om Ligestilling ogsaa paa dette Omraade, og vi har Grund til at tro, at de er velvilligt stemt over for Ønsket om at faa oprettet et kvindeligt Gymnastikinspektørembede”. Alligevel kan udtalelsen ses som en indirekte beskyldning om, at myndighederne i den aktuelle situation ikke overholdt kvindernes rettigheder som medborgere. Sigrid Nutzhorn fortsatte da også med ironisk at antyde, at myndighederne tværtimod så det kvindelige embede som en trussel imod de eksisterende mandligt dominerede magtforhold: ”Vi kan jo endvidere glæde os over et godt Samarbejde med vore mandlige Kolleger, og kan ikke tænke os, at de ikke skulde anerkende vor Ligeberettigelse med dem. – Eller skulde det være saadan – jeg ved det ikke – at vore mandlige Kolleger vilde reagere derimod, hvis der ved den forhenværende Gymnastikinspektørs Afgang var blevet sagt: Naar vi nu skal have en ny Gymnastikinspektør, maa vi denne Gang have en kvindelig, – for der er ikke Raad til baade en mandlig og en kvindelig [...] Ja, man har jo Lov til at gøre Saadanne smaa Tankeeksperimenter”.

Hun påpegede, at selvom det kvindelige embede blev realiseret, var man stadig langt fra en lige ressourcefordeling i forhold til drengegygnastikkens tilsyn: ”Det kunde jo saa synes naturligt, om den kvindelige Inspektion blev ordnet paa tilsvarende Maade – d.v.s. en honorarlønnet Medhjælper i Gymnasieskolen og et selvstændigt kvindeligt Gymnastikinspektørembede i Folkeskolen + et passende Antal Assistenten”.

Afslutningsvis søgte Sigrid Nutzhorn deltagernes tilslutning til en resolution, som skulle sendes til Undervisningsministeriet. Derefter udspandt der sig en længere diskussion. Der var principiel enighed om det rimelige i oprettelsen af et kvindeligt embede, men de kvindelige og de mandlige debattører forholdt sig forskelligt til problemets løsning og betydning.

De kvindelige talere fastholdt det principielle perspektiv og mente overordnet, at NFK-Danmark fortsat skulle lægge pres på Undervisningsministeriet for at få det kvindelige embede oprettet. Blandt de kvindelige talere var bestyrelsesmedlem i NFK-Danmark Agnes Færch, overbestyrer for N. Zahles Skoler Karen Bagge,⁷⁷⁰ formand for Københavns Kommunalærerindeforening Philippa Hansen⁷⁷¹ samt folketingsmedlem Gerda Mundt. Sidstnævnte tilkendegav, at hun ville støtte sagen ”overalt”: ”Man bør kræve en kvindelig Gymnastikinspektør! det er meget vitale Interesser, det drejer sig om”. Gerda Mundt forsøgte siden at rejse sagen i Folketinget (se senere).

Derimod mente de mandlige talere overordnet, at man skulle være ”realistiske” og afvente, at de økonomiske betingelser for det kvindelige embede var til stede. På forskellig vis forsvarede de beslutningen om at oprette en honorarlønnet deltidsstilling. Bestyrelsesmedlem i Storkøbenhavns Gymnastiklærerforening kommunelærer Mønsted mente, at ”Kvinderne har været lidt sent paa Færde, allerede før Skiftet skulde de have været der”. Udtalelsen blev ikke kommenteret, men den faldt næppe i god jord hos Sigrid Nutzhorn, som faktisk havde rejst spørgsmålet i forbindelse med gymnastikinspektør Peder Traps ansættelse. Men det er jo muligt, at Mønsted ikke kendte til hendes aktivitet i efteråret 1934.

Trap mente som de øvrige mænd, at kvindernes krav var rimeligt. Alligevel forsøgte han at bagatellisere sagens ligestillingsperspektiv ved at påstå, at han som gymnastikinspektør heller ikke havde den type selvstændighed som kvinderne stræbte efter: ”[Kvinderne] hæfter sig lidt for meget ved, at Ligestillingen betinges af, at Stillingen bliver et Embede eller honorarlønnet. Gymnastikinspektøren er ikke en selvstændig Embedsmand, men Medhjælper hos Konsulent og Undervisningsinspektør. Naar mit Embede alligevel er selvstændigt, skyldes det alt Kontorarbejdet”. På længere sigt mente han, at der kunne etableres et embede, som dog stadig skulle være underordnet hans egen stilling: ”Med den nye Lov om obligatorisk Pige-gymnastik paa Landet er Tiden inde for at skabe et kvindeligt Gymnastikinspektørembede”.

Kaalund-Jørgensen forklarede, at han også så det kvindelige embede som den mest legitime løsning, men at økonomien forhindrede det: ”Man maa drive Realitetspolitik”. Embedet kunne først blive realiseret, når en række forhindringer var fjernet: ”Der er 3600 Landsbyskoler, de fleste uden Sal eller noget af den Hygiejne, der er Gymnastikkens Hovedopgave. [...] Der er flere Elever i disse Skoler end i de andre; de har daarligt Tøj til Gymnastik, daarlige Lærere, ingen Sal”. Det argument må siges at være irrelevant i forhold til den konkrete problemstilling, da det ligeså vel kunne begrunde, at der skulle skæres ned i tilsynet med drengegygnastikken. Ligesom Trap forsøgte Kaalund-Jørgensen at nedtone relevansen af sagens problemstilling ved at påpege, at megen skolestuegymnastik på landet stadig var fælles for piger og drenge og blev varetaget af mandlige lærere. Endelig mente han, at de lokale myndigheder ville blive forvirrede, hvis de skulle forholde sig til flere inspektører. Det fik Sigrid Nutzhorn til at udbryde, at der ”ofte kun behøves én, men hvorfor saa altid den mandlige?” Selvom hun med egne ord ikke førte ”kvindesag”, viser mange af hendes udsagn på mødet, at hun var ude i en kønspolitisk kamp.

På trods af uenigheden endte forsamlingen med at tilslutte sig NFK-Danmarks resolution til Undervisningsministeriet.⁷⁷² Efter mødet modtog NFK holdningstilkendegivelser fra tre organisationer, som ikke havde deltaget. Gymnasieskolernes Gymnastiklærerforening og Storkøbenhavns Gymnastiklærerforening (det tidligere Gymnastisk Selskab) tilsluttede sig NFKs resolution.⁷⁷³

Derimod var Danmarks Lærerforening ligesom tidligere imod embedet, fordi man af hensyn til gymnastikkens ligestilling med skolens øvrige fag, ønskede gymnastiktilsynet lagt ind under Undervisningsministeriets skolekonsulent.⁷⁷⁴ I modsætning til Danmarks Lærerforening havde en anden fagforeningsleder, formanden for Københavns Kommunelærerindeforening Philippa Hansen som omtalt tilsluttet sig kravet om et kvindeligt embede. De to modsatrettede synspunkter siger noget om aktørernes forskellige vægtning af ligestilling af henholdsvis faget gymnastik og de kvindelige lærere i faget. For Philippa Hansen havde gymnastiklærerindernes professionelle ligestilling større prioritet end fagets ligestilling.

Det er tvivlsomt, om Fastelavnsrådet havde nogen indflydelse på de efterfølgende forhandlinger i Undervisningsministeriet. Mødet blev således ikke omtalt i ministeriets journalsag om forhandlingerne. Beslutningen om vicegymnastikinspektorens honorarlønnede deltidsstilling blev hverken genforhandlet eller ændret. Mødets betydning ligger snarere på et mere symbolsk plan. Dets eksistens og forløb fortæller noget centralt om gymnastiklærerindernes aktuelle selvforståelse og opfattelse af kvindegymnastikkens vilkår. Det var første gang, at det kvindelige embede var genstand for en offentlig diskussion. Det var desuden første gang, at NFK-Danmark rejste en diskussion, hvis kønspolitiske overtoner så direkte var rettet mod skolegymnastikkens mandligt dominerede magtpositioner. Diskussionen på mødet vidner også om, at gymnastiklærerinderne i stadig højere grad oplevede og gav offentligt udtryk for deres utilfredshed med de ulige ressourcer og kønnede magtforhold. Tidligere kom denne type positioneringer kun frem under mere private former. Tonen mellem de mandlige og de kvindelige var blevet skærpet.

Lobbyarbejde

Resolutionen, som blev vedtaget på Fastelavnsrådet, blev først sendt til Undervisningsministeriet i november 1935. Midt i april besluttede NFK-Danmarks bestyrelse at henlægge sagen indtil efterårets finanslovsforhandlinger, i håb om at sagen ville blive taget op der. Beslutningen blev taget,

efter at Sigrid Nutzhorn havde talt med et medlem af finansudvalget, som havde frarådet, at resolutionen blev fremsendt straks.⁷⁷⁵

NFK-Danmark forsøgte i de følgende måneder at påvirke flere medlemmer i finansudvalget til at tale for oprettelsen af det kvindelige embede. Bestyrelsesmedlem og viceskoleinspektør i Aalborg Agnes Færch havde kontakt til adskillige politikere og rådførte sig med Sigrid Nutzhorn herom: ”Jeg har i Gaar haft en længere Konference med Landstingsmand Direktør Unmack⁷⁷⁶ om Oprettelsen af et Embede for en kvindelig Gymnastikinspektør. Han lovede at tale varmt for Sagen til de konservative Medlemmer af Finansudvalget; men samtidig raadede han mig til at tale med Folketingsmænd og Landstingsmænd fra de andre Partier, og da jeg kender de fleste af dem her fra Aalborg vil det være let.[..] Han raadede mig meget til at tale med Landstingsmand Fog Petersen.⁷⁷⁷ [..] Kan du give mig andre gode Raad – det plejer du at være god til, saa jeg kan køre op med noget godt Skyts. Jeg tror, det er meget godt, om vi ogsaa kan faa nogen af d’Herrer herinde fra interesseret”.⁷⁷⁸ Svend Unmack Larsen tilbød Agnes Færch at overbringe NFKs resolution til Undervisningsministeriet. Desuden ville han søge at fremme behandlingen af sagen. Hun var dog i tvivl, om hun skulle tage imod tilbuddet.⁷⁷⁹ Sigrid Nutzhorn tog selv kontakt til den socialdemokratiske politiker, da hun fandt hans forslag upassende. Det fremgår af Agnes Færchs sidste brev om sagen: ”..jeg haaber, jeg har baaret mig diplomatisk ad; men jeg kunde ikke greje det anderledes, end at du maatte forhandle nærmere med ham [Unmack], men det gør vel heller ikke noget, naar du skal træffe en anden inde i Rigsdagen.[..] Jeg giver dig ret i, at det vilde vist være i høj Grad unormalt at lade Partiet fremlægge Sagen. Enig”.⁷⁸⁰

Bestyrelsen i NFK-Danmark planlagde at kontakte flere politikere, som muligvis skulle sidde i Finansudvalget.⁷⁸¹ Sigrid Nutzhorn ville tale med socialdemokraten C. N. Hauge⁷⁸² og den konservative John Christmas Møller,⁷⁸³ mens Else Thomsen ville kontakte socialdemokraten Jacob Friis-Skotte,⁷⁸⁴ som var far til hendes senere bofælle gymnasielærerinde Julie Friis-Skotte. Det er dog uvist, om kvinderne fik kontakt med politikerne, og hvad de i givet fald fik ud af samtalerne.

De to vicegymnastikinspektørstillinger blev ikke slået op, for der var fra starten en enighed om, at stillingerne skulle besættes af Martha Christensen og lærer ved Statens Gymnastikinstitut O.A. Ottar. Den mandlige vicegymnastikinspektør skulle hellige sig inspektionen af folkeskolerne. I januar og februar 1935 blev der derimod forhandlet om vicegymnastikinspektoricens arbejdsopgaver. Der var uenighed om, hvorvidt hun skulle have samme arbejdsområde som vicegymnastikinspektøren eller én dag ugentlig

skulle føre tilsyn med undervisningen på gymnasierne.⁷⁸⁵ Det sidste blev besluttet, og sidst i september 1935 blev O. A. Ottar og Martha Christensen beskikket i stillingerne.⁷⁸⁶ For Martha Christensens vedkommende var arbejdsbetingelserne således ikke meget bedre end dem, der havde fået hende til at forlade stillingen som tilsynsførende i 1933. Indtil juli 1936, hvor der blev ansat seks kvindelige assistenter ved Statens Gymnastikinspektion, var Martha Christensen alene om at føre tilsyn med pigestyrtakken.⁷⁸⁷ Gymnastiklærerindernes krav om ligestilling i forhold til tilsynet med pigestyrtakken var stadig langt fra realiseret.

“Det maa være rimeligt, at Sagen stilles i Bero”

Resolutionen fra Fastelavnsmødet blev først sendt til Undervisningsministeriet sidst i november 1935. Den var dateret en uge efter mødet den 11. marts 1935 og var underskrevet af Sigrid Nutzhorn og Else Thomsen på vegne af NFK. Resolutionen krævede, at der blev oprettet et embede for ”en kvindelig Gymnastikinspektør, der kan anvende hele sin Tid paa det betydningsfulde Tilsynsarbejde med Pigestyrtakken i Skolerne, saa at denne kan faa samme Kaar og Udviklingsmuligheder, som Drengestyrtakken har og længe har haft”. Kravet var altså ikke en udvidelse af vicegymnastikinspektricestillingen men oprettelse af et nyt ligestillet embede. Kravet blev legitimeret i den kommende folkeskolelov, som ville gøre pigestyrtak obligatorisk for alle skoleformer og alderstrin. Det kvindelige embede blev omtalt som en forudsætning for, at de foregående 20 års udvikling af en legitim pige- og kvindegymnastik kunne fortsætte. Endelig blev den skæve ressourcefordeling mellem det mandlige og det kvindelige tilsyn karakteriseret som et ”iøjnefaldende Misforhold”. I et udkast til resolutionen blev der i stedet for ”iøjnefaldende Misforhold” brugt vendingen: ”Denne ulige Fordeling af Tilsynet med Pige – og Drengestyrtakken er iøjnefaldende, meningsløs og uretfærdig” (min understregning).⁷⁸⁸ Hvilken betydning har det, at netop ordet retfærdighed ikke blev brugt i den endelige resolution? Budskabet blev stort set det samme, men fik også et lidt mildere udtryk. De to forfatters disposition var rimeligvis begrundet i en forventning om, at ordet retfærdighed i højere grad ville virke som en boomerang i forhold til de mandlige aktører i Undervisningsministeriet, som måske ville blive provokerede og beskyldt kvinderne for at føre ”kvindesag”.

Efter modtagelsen i Undervisningsministeriet blev resolutionen sendt til høring hos skolekonsulent Kaalund-Jørgensen og gymnastikinspektør Trap. Traps svar var afvisende og henholdende: ”Spørgsmaalet om Oprettelse af et

saadant Embede burde have været rejst og afgjort, da Gymnastikinspektør K. A. Knudsen fratraadte. Personlig maa jeg beklage, om der skulde ske væsentlige Ændringer i min Stilling”. Samme afledningsmanøvre var blevet positioneret på Fastelavnsrådet, selvom Sigrid Nutzhorn netop havde forsøgt at rejse sagen i forbindelse med ansættelsen af den nye gymnastikinspektør i efteråret. Trap anbefalede desuden en anden tidligere benyttet afledningsmanøvre i form af udsættelse: ”Jeg maa dernæst henvise til, at der er truffet en Ordning af Tilsynet indtil 1. April 1938. Det maa være rimeligt, at Sagen stilles i Bero til dette Tidspunkt”. Også argumentet om enhedsledelsens hensigtsmæssighed blev benyttet igen: ”Endelig maa jeg tage Afstand fra Tanken om to sidestillede Gymnastikinspektørstillinger. Det vil være mest praktisk, at det kontormæssige og administrative Arbejde [...] paahviler en enkelt Mand”. Derudover miskendte han, at resolutionen i for høj grad lagde vægt på forskellen mellem de to køn og deres respektive gymnastik: ”Desuden er der Grund til at være opmærksom paa, at der ikke i Skolen er saa skarpt et Skel mellem Drengenes og Pignernes Legemsøvelser, som Andragendet forudsætter. I Forskolen er der ingen Forskel mellem Drengenes og Pignernes Gymnastik; ofte undervises Drengene og Piger sammen. Al Skolestuegymnastik maa ligeledes være ens for Drengene og Piger. Pignernes Boldspil maa forme sig som Drengenes, for saa vidt det er de samme Spil, der benyttes”.⁷⁸⁹ Traps konklusion var, at først når pige-gymnastikken var blevet obligatorisk i alle skoleformer og klassetrin, skulle man overveje at erstatte en del af de 18 mandlige medhjælpere med kvindelige. Indtil videre var det kvindelige tilsyn kun berettiget i forhold til folkeskolens og mellem- og realskolens pige-gymnastik, hvilket netop udgjorde hovedparten af Martha Christensens tilsynsarbejde.

Kaalund-Jørgensen var enig med Trap i, at det kvindelige tilsyn først skulle udvides, når pige-gymnastikken blev obligatorisk i landsbyskolerne. Han var dog mere positiv over for at gøre vicegymnastikinspektricestillingen til et embede: ”Dette kan anbefales, og derved vilde Frk. Martha Christensen ogsaa kunne stille mere Tid til Disposition. Mere kan jeg ikke anbefale at gøre, og jeg tror ogsaa dette, naar alt kommer til alt, vil tilfredsstille Kvindeforeningerne”.⁷⁹⁰

Øjensynligt fik NFK intet svar på resolutionen, selvom den var blevet sendt til høring.⁷⁹¹ Tre måneder senere blev sagen henlagt, indtil ansættelsesperioden for de mandlige medhjælpere og vicegymnastikinspektørerne udløb 1. april 1938.⁷⁹² Et par måneder senere ændrede Trap dog holdning og foreslog, at der alligevel blev ansat seks kvindelige medhjælpere, som skulle føre tilsyn med årligt 75 landsbyskoler, som havde en gymnastik-

sal, og hvor pigerne blev undervist af en kvindelig lærer. Samtidig skulle der foretages en tilsvarende reduktion i de cirka 500 årlige inspektioner, som de mandlige medhjælpere gennemførte.⁷⁹³ Undervisningsministeriet tilsluttede sig forslaget, og de seks kvindelige medhjælpere blev ansat i juli 1936. Den begrænsede udvidelse af det kvindelige tilsyn skete i forventning til, at ordningen skulle udvides, når gymnastik blev et obligatorisk fag for landsbyskolernes piger over 10 år.⁷⁹⁴ Ikrafttrædelsen af Folkeskoleloven af 1937 medførte dog ikke nogen udvidelse af det kvindelige tilsyn.

Sidste forsøg

Sigrid Nutzhorn fortsatte med lobbyarbejdet over for en række politikere og berettede om det på bestyrelsesmøderne i NFK-Danmark. I marts 1937 talte hun atter med C. N. Hauge, som gik videre med sagen til undervisningsminister Jørgen Jørgensen.⁷⁹⁵ Hun vurderede, at ”man bør stadig holde Ilden ved lige ved Henvendelser til Politikere og Autoriteter”.⁷⁹⁶

Hun blev i januar 1938 interviewet til *Berlingske Aftenavis* i forbindelse med tildelingen af den kongelige belønningsmedalje i guld. Artiklens overskrift lød: ”Hvornaar faar vi en kvindelig Gymnastikinspektør? Samtale med Gymnastiklærerinden Sigrid Nutzhorn, der fik Belønningsmedaljen i Guld”. Frem for at omhandle Sigrid Nutzhorns person og karriere, formidle artiklen en kritik af de opslidende arbejdsforhold for tidligere og nuværende kvindelige tilsynsførende ved Statens Gymnastikinspektion. Sigrid Nutzhorn fortalte desuden om NFK-Danmarks forsøg på at få ”Autoriteterne” til at oprette et ligestillet kvindeligt embede. Hun blev spurgt, om hun var ”Kvindesagskvinde”, hvortil hun svarede: ”Baade ja og nej. Men i dette Tilfælde drejer det sig ikke saa meget om Kvindesag, som en almindelig Retfærdighed mod en Sag, der vedrører hele Ungdommen, den opvoksende Slægt – en Opgave, som det er naturligt, at kun en Kvinde kan løse”.⁷⁹⁷

For Sigrid Nutzhorn tjente artiklen endnu et formål. Den skulle demonstrere hendes integritet over for Peder Trap. Hun skrev til Elli Björkstén, at medaljen ligeså meget ”var beregnet paa at lukke Munden paa mig, som paa at hædre mig. Jeg har en meget bestemt Anelse om, at det er vor nye Gymnastikinspektør – Trap – der har indstillet mig til den, – og han synes ikke om mit ihærdige Arbejde for at faa en kvindelig Gymnastikinspektør – dvs. en selvstændig; derfor benyttede jeg Lejligheden til at tale fra Leveren i det Interview, jeg sendte dig, for at han straks kunde se, at det bekendte

Ord om at: ”Ordener og Medaljer er et godt Legetøj; med hvilket man kan fange Menneskesjæle” – ikke altid passer”.⁷⁹⁸

På NFK-Danmarks generalforsamling i februar 1938 fortalte Sigrid Nutzhorn om en samtale med Undervisningsministeren. Han havde været ”velvillig stemt” over for det kvindelige embede men mente, at kvinderne selv måtte ”skabe en Folkestemning.” Hun opfordrede sine kolleger til at deltage i den kamp, som hun åbenlyst beskrev som kønspolitisk. Læs blot følgende uddrag af hendes tale til sine kolleger: ”Som Formand har jeg benyttet enhver Lejlighed til at slaa til Lyd for Gennemførelsen. De, der har Magten hører ogsaa velvilligt paa mine indtrængende Forestillinger, men det er altid Pengespørgsmaalet de fremkalder som Vanskeligheden, den er der naturligvis ogsaa, men til syvende og sidst tror jeg den kan overvindes, hvis vi bare er stærke nok i vort Krav. Undervisningsministerens sidste Ord til mig, var en Forsikring om hans Forstaaelse for Sagen – men sagde han, – det er Dem, der skal rejse Folkestemningen, for at jeg kan være berettiget til at handle. Som jeg sagde, benytter jeg enhver Lejlighed til at slaa til Lyd for Sagen, sidste Gang den 31. Januar 1938 ved et Interview i Berlingske Aftenavis. Og jeg tager det som et godt Varsel om, at Fremtiden tilhører Kvinderne, at Prinsesse Juliane samme Dag nedkom med en Prinsesse, som med Tiden kan blive Regent i Landet. I Holland vil man gerne lade Kvinderne komme til – endogsaa i Toppen af det hele. [...] De mine Damer og højtskattede Forbundsfæller maa ogsaa virke for Sagen. ”En Svale gør ingen Sommer, De maa alle og ved enhver Lejlighed slaa til Lyd for Sagen, i Skoleblade, i Dagblade, ved Møder, ved Samvær med Kolleger, rejs en Stemning og vis, at vi har noget, som kun Kvinder kan føre videre”.⁷⁹⁹ Der er dog intet, der tyder på, at artiklen i *Berlingske Aftenavis* eller Sigrid Nutzhorns opfordringer til sine kolleger resulterede i den ønskede folkestemning. Sagen blev aldrig en ’folkesag’, men holdt sig inden for en begrænset personkreds blandt kvindegymnastikkens aktører. Sandsynligvis sympatiserede mange gymnastiklærere med sagen, men i praksis kæmpede Sigrid Nutzhorn en ensom kamp. Der var som vist kun ganske få andre aktører, som tog deltog aktivt.

Sigrid Nutzhorns bestræbelser gjorde næppe indtryk på Peder Trap, for i maj 1938 anbefalede han, at vicegymnastikinspektricens bevilling skulle fortsætte uændret i finansåret 1939-40.⁸⁰⁰ Sandsynligvis i en reaktion på den disposition slog det konservative folketingsmedlem Gerda Mundt et sidste slag for det kvindelige embede. Hun bragte sagen op i forbindelse med Folketingets finanslovsforhandlinger i november 1938. Gerda Mundt deltog som omtalt i NFKs Fastelavnsmøde i 1935. I en tale i Folketinget

den 10. november 1938 argumenterede hun for oprettelsen af et kvindeligt forsvarsberedskab og rejste derefter to enkeltsager. Dels et forslag om at ansætte flere kvindelige politifolk, dels en henstilling om at ansætte en ligestillet kvindelig gymnastikinspektør. Gerda Mundts argumentation tog afsæt i, at gymnastik med Skoleloven af 1937 var blevet obligatorisk for alle piger: ”Der vil ud over vort Land efter den nye Folkeskolelovs Ikrafttræden være endnu større Trang til en ny og forstærket Indsats fra vore Gymnastikinspektørers Side, baade den mandlige og den kvindelige”. Hun henviste til, at den eksisterende ordning var utilfredsstillende for skolerne og urimeligt opslidende for vicegymnastikinspektrice Martha Christensen. Hun appellerede til Undervisningsministerens forståelse og villighed til ”at bringe denne Sag til en tilfredsstillende Afslutning, saa vi fik ansat en kvindelig Gymnastikinspektør sideordnet med den mandlige”.⁸⁰¹

I betragtning af ligheden mellem Sigrid Nutzhorns forudgående positioneringer og Gerda Mundts tale forekommer det rimeligt at antage, at de to kvinder på forhånd havde aftalt indholdet af talen i Folketinget. Antagelsen understøttes af, at Gerda Mundt efterfølgende sendte Sigrid Nutzhorn et signeret eksemplar af *Folketingets Forhandlinger*, hvori talen var indeholdt.

Gerda Mundts forslag om det kvindelige embede blev afslået. Det meddelte Sigrid Nutzhorn på NFK-Danmarks generalforsamling i Aalborg i februar 1939. Endnu en gang opfordrede hun ”til Aktion og understreger at Kvinde- og Pige-gymnastikken i Danmark fortjener en kvindelig Gymnastikinspektør”.⁸⁰² Et kort referat af generalforsamlingen i *Aalborg Stiftstidende* nævnte også NFKs kamp for det kvindelige embede.⁸⁰³

Det har ikke været muligt at finde kilder, som bekræfter, at arbejdet for det kvindelige embede fortsatte efter dette tidspunkt. Det forekommer derfor rimeligt at antage, at bestræbelserne ophørte, formentlig fordi Sigrid Nutzhorn og hendes kolleger erkendte, at kampen var umulig at vinde.

Forhandlingerne om det kvindelige tilsyn med skolens pige-gymnastik blev kortvarigt genoptaget i 1934. Martha Christensen blev ansat i en ny honorarlønnet deltidsstilling som vicegymnastikinspektrice i september 1935. Dette var den økonomisk billigste løsning. En kort overgang i efteråret 1934 havde der dog været velvilje i Undervisningsministeriet over for at oprette et fast underordnet embede for en vicegymnastikinspektrice. De embedsmænd, som deltog i forhandlingerne, var hovedsagligt K. A. Knudsens efterfølger Peder Trap og skolekonsulent Kaalund-Jørgensen. De begrundede deres indledende positive holdning til det faste kvindelige embede med, at embedet var en naturlig konsekvens af kvindegymnastikkens udvikling. De anerkendte det doxa, som kvindegymnastikkens selv-

stændighedsstrategi hvilede på. Da det principielle forslag måtte vige for den økonomisk besparende løsning, måtte embedsmændene forsvare den økonomiske prioritering ved flere lejligheder de følgende år. Der fremførte de en række argumenter imod det kvindelige embede.

For det første blev kvinderne bebrejdet, at deres krav blev stillet på et upassende tidspunkt – enten for tidligt eller for sent. Selv om sagen var forsøgt rejst i forbindelse med Peder Traps ansættelse, blev kvinderne bebrejdet, at de ikke havde forsøgt at rejse sagen dengang. For det andet ville tiden for det kvindelige embede først være moden, når pige-gymnastikken var blevet obligatorisk på alle niveauer. Da pige-gymnastikken var blevet obligatorisk, indgik det efterfølgende i kvindernes argumentation for det kvindelige embede, dog stadig uden succes, fordi embedsmændene da afviste embedets relevans ud fra en betoning af ligheden mellem de to køns gymnastikpraksis. For det tredje argument var det mest hensigtsmæssigt at bevare ledelsen hos én person, som Trap fremførte. K. A. Knudsen benyttede også dette argument i bestræbelsen på at undgå, at Else Thomsen fik øget selvstændighed som gymnastikinspektrice i 1919. Som en variant af det samme argument, påstod Trap også, at han slet ikke havde den selvstændighed, som kvinderne stræbte efter. Således kæmpede Trap også for at bevare sin egen position uændret.

Sigrid Nutzhorn var som formand for NFK-Danmark den mest aktive aktør i forsøget på at få oprettet det kvindelige embede. Allerede i efteråret 1934 lykkedes det hende sandsynligvis at påvirke embedsmændene til at være positive over for det kvindelige embede. Med Fastelavnsmødet i marts 1935 forsøgte hun uden held at bringe forhandlingerne ind i det rette spor igen. Hendes lobbyarbejde i de følgende år indtil 1939 var også resultatløst.

Kampen rummer dog nogle centrale pointer om kvindegymnastikkens aktuelle selvstændighedsstrategi og diskurs. Ligesom tidligere tog argumentationen for det kvindelige tilsyn udgangspunkt i forestillingen om den kvindelige særart. Dertil kom, at ligestillingsperspektivet formentlig som resultat af kvindernes 20 års erfaringer som formelle medborgere blev sat stærkere i tale end tidligere. Således anerkendte Sigrid Nutzhorn hverken den skæve fordeling af økonomiske ressourcer til kvindeligt tilsyn eller til kvindelige magtfulde embeder. Selvom Sigrid Nutzhorn umiddelbart tog afstand fra ordet "Kvindesag", er hendes udtalelser rige på eksempler på, at det kvindelige embede var et led i en kønspolitisk kamp for ligestilling og retfærdighed. Selvom hun forsøgte at gøre det kvindelige embede til en folkesag både i og uden for NFK-Danmark, er der ikke noget der tyder på, at det for alvor lykkedes hende.

Delkonklusion på kapitel 6

Dette kapitel er en analyse af de danske gymnastiklærerinders bestræbelser på at realisere en legitim og selvstændig kvindegymnastik ved hjælp af kvindelige tilsynsførende, som var ansat i Statens Gymnastikinspektion. Det kvindelige tilsyn ved Statens Gymnastikinspektion blev oprettet i 1908 efter krav fra gymnastiklærerinder, faglige organisationer og Dansk Kvindesamfund. Kravet omfattede pige-gymnastikken i eksamensberettigede skoler samt folkeskoler i købstæderne. Det havde også omfattet kvindeligt tilsyn med pige-gymnastikken i landsbyskolerne og på seminarierne, men disse krav blev afvist eller ignoreret. Selvom kravet kun blev delvist indfriet, var ansættelsen af de tre kvindelige tilsynsførende, Sigrid Nutzhorn, K. S. A. Præstgaard og Else Thomsen en symbolsk anerkendelse af gymnastiklærerindernes betydning og ansvar for kvindegymnastikkens udvikling. Ansættelsen havde også praktisk betydning, idet det kvindelige tilsyn udgjorde en platform, hvorfra de tilsynsførende helt konkret kunne arbejde på at realisere deres opfattelse af legitim pige- og kvindegymnastik.

I forbindelse med Else Thomsens udnævnelse til gymnastikinspektrice i 1919 stillede hun krav om øget selvstændighed i arbejdet. Hun krævede at få mere myndighed i tilsynsarbejdet og uafhængighed i forhold til den mandlige gymnastikinspektør. Argumentet for selvstændigheden var som tidligere forankret i forestillingen om den kvindelige særart. Selvstændigheden til at vejlede skolernes gymnastiklærerinder blev positioneret som en nødvendig forudsætning for den legitime kvindegymnastiks realisering. Samtidig ville en anerkendelse af selvstændighedsstrategien være et stort skridt hen imod realiseringen af det egentlige mål, som var en selvstændig gymnastikinspektion for pige- og kvindegymnastik. Kravet blev mødt af modstand fra de embedsmænd i Statens Gymnastikinspektion og Undervisningsministeriet, som deltog i de efterfølgende forhandlinger. Efter fire måneders uofficielle og officielle forhandlinger blev selvstændighedskravet afvist af Undervisningsministeriet. Begrundelsen var officielt, at ministeriet ikke havde myndighed til at efterkomme kravet. Selvom det blev stillet i udsigt, blev sagen ikke siden ført frem i Rigsdagen. I Den store Skolekommission blev sagen ført frem, men ikke for alvor diskuteret.

Det var således kun blandt gymnastiklærerinderne, at selvstændighedstanken havde slået an. Embedsmændenes argumenter undervejs i forhandlingsforløbet viste da også, at deres modstand bundede i en vis interesse i at opretholde den maskuline dominans i de etablerede magtpositioner. Forsvaret af enhedsledelsen kan ses i dette perspektiv. Det samme kan den måde,

hvorpå de mandlige aktører lod argumenter om køn indgå i begrundelsen for at afvise selvstændighedskravet. Tidligere havde de støttet kvindegymnastikkens feminisering med begrundelse i de to køns forskellighed. Men i 1919 afviste de selvstændighedsstrategiens legitimitet og udmøntning på et organisatorisk niveau og begrundede det ved en påberåbelse af lighederne mellem de to køn.

Kampen for det kvindelige gymnastikinspektørembede blev genoptaget af NFK-Danmarks spydspids Sigrid Nutzhorn i 1934. Selvom der i de første forhandlinger var en overvejende stemning for at oprette et fast kvindeligt embede, blev der kun oprettet en besparende honorarlønnet deltidsstilling som vicegymnastikinspektrice. Argumentet for det kvindelige embede var som tidligere forankret i forestillingen om den kvindelige særart. Dertil kom, at kvinderne udtrykte en forventning om, at deres formelle medborgerskab burde give afkast i form af reel ligestilling i forhold til fordeling af ressourcer og magtpositioner. Positioneringen af ligestillingsperspektivet var nyt i forhold til de tidligere kampe i relation til kvindegymnastik. Da kvinderne i årene efter fortsatte kampen for det kvindelige embede blev embedsmændenes indledende sympati efterhånden vendt til modvilje. Kvinderne blev i forskellige afledningsmanøvrer beskyldt for at være både for sent og for tidligt på færde. De positionerede de samme argumenter imod det kvindelige embede som i 1919.

Kampene for at styrke kvindegymnastikkens feminisering ved hjælp af det kvindelige tilsyn havde et gennemgående træk. Det er påfaldende, at gymnastiklærerinderne gentagne gange fandt det nødvendigt at markere, at selvstændighedsstrategien og feminiseringen ikke var et feministisk projekt. De førte ikke "Kvindesag!" Analysen af kampene for at etablere og udvide det kvindelige tilsyn viste dog, at kvindernes handlinger kunne ses som kønspolitiske handlinger, der havde ligestilling, ansvar og et reelt medborgerskab som mål. Som det også er blevet eksemplificeret, var der en del af de mandlige aktører som var trætte af konfrontationen med "Kvindernes uimodstaaelighed" og krav. Kvinderne havde således en interesse i at afgrænse sig fra ordet "kvindesag!", hvilket forklarer, at det nærmest blev brugt som et skældsord. Kvindernes afgrænsning sig fra det kønspolitiske var således en mere eller mindre bevidst strategi for at opnå de mandlige aktørers anerkendelse af selvstændighedsstrategien. Den kønspolitiske dagsorden nødvendiggjorde en balancegang, hvis indflydelse skulle opnås og hvis marginalisering og latterliggørelse skulle undgås.

Samtidig afspejler kampene om det kvindelige tilsyn gymnastiklærerinderens organiseringsproces. I forbindelse med såvel etableringen af det

kvindelige tilsyn i 1908 som Else Thomsens selvstændighedskamp i 1919 eksisterede der et uformelt netværk af gymnastiklærerinder, som i en vis grad kunne mobiliseres. Således var andragendet i 1908 underskrevet af en stor kreds af gymnastiklærerinder. Selvom Else Thomsen førte sine krav frem alene i 1919, havde hun dog nære relationer til de kræfter, som samtidig forsøgte at etablere en sammenslutning af gymnastiklærerinder på tværs af kvindegymnastikkens positioner. Det var dog først i den sidste kamp for det kvindelige tilsyn, at der stod en organisation bag kravet. Mens de første kampe ikke var blevet positioneret i en bredere offentlighed, forsøgte NFK-Danmark i 1930'erne at gøre kravet om et vicegymnastikinspektriceembede til en "folkesag".

Fortællingen om det kvindelige tilsyn er også en fortælling om vilje til magt og modvilje mod at afgive magt. En fortælling om, hvordan anerkendelse og miskendelse kom til udtryk i en række kvinder og mænds forhandlinger om magt og indflydelse. I 1908 var kvindernes krav så beskedent, at det kunne anerkendes og efterkommes uden konsekvenser for den overordnede magtstruktur. En fastholdelse af kravet om, at kvindeligt tilsyn også skulle omfatte kvindegymnastikken på seminarierne, kunne meget vel være stødt på modstand hos de mandlige forvaltere af gymnastikkens magtposition. Senere krævede kvinderne øget selvstændighed og ligestilling i et omfang, som truede den maskuline dominans. I den situation blev særartsargumentets legitimitet miskendt af de samme mandlige aktører. Kampene om det kvindelige tilsyn blev således til kønnede magtkampe. Selvom kvinderne aldrig fik realiseret målet om en selvstændig kvindelig gymnastikinspektion, gav kampene et indirekte udbytte, fordi de var med til at samle gymnastiklærerinderne om en fælles sag.

Konklusion

I afhandlingen er kvindegymnastikkens udvikling i perioden 1886 til cirka 1940 blevet undersøgt. Fokus har været på forståelsen af kvindelighed hos kvindegymnastikkens aktører og på udviklingen af kvindegymnastik som et kvindefag.

Feltbegrebet

Bourdieu's feltbegreb har været et nyttigt redskab i analysen af aktørernes argumenter og forestillinger om kvindelighed og kvindegymnastik. Med feltbegrebet har det været muligt analytisk at konstruere det såkaldte subfelt for kvindegymnastik, og det har derved udgjort en strukturerende begrebslig ramme såvel for forskningsprocessen som for formidlingen af forskningsprocessen.

Det strukturerende spørgsmål har været: Hvilke kampe udspillede om kvindegymnastikken, og på hvilken måde indgik forestillinger om køn i aktørernes positioneringer? Anerkendelseskriteriet for legitim kvindegymnastik var, at den var kvindelig. Det var således forskellige normer om kvindelighed, som var på spil i mange af kampene vedrørende kvindegymnastik.

Det stod tidligt klart, at dansk kvindegymnastik i perioden 1886 til cirka 1940 ikke umiddelbart kunne siges at udgøre et relativt autonomt felt i Bourdieus forståelse. Kvindegymnastikken var under så massiv indflydelse af eksterne logikker fra omgivende felter, at den havde for lille grad af autonomi til at udgøre et egentligt felt. Problemet med det empiriske materiales modstand mod feltbegrebet er blevet løst med et metodisk greb, hvorved det empiriske genstandsfelt kvindegymnastik blev set som et subfelt i idrætsfeltet. Kvindegymnastik var desuden under indflydelse af tre overlappende felter, som i analysen er blevet kaldt det videnskabelige og det pædagogiske felt samt skyggefeltet for medborgerskab.

Det metodiske greb åbnede op for en tematisk strukturering af fremstillingen. To overordnede (kamp)temaer er blevet identificeret som værende af betydning for kvindegymnastikkens udvikling og forandringsproces: Kampe om kvindegymnastikkens indhold og kampe om kvindegymnastik-

kens ledelse og organisering. Således er kampe om kvindegymnastikkens legitime indhold og udformning analyseret i kapitel 4, mens kampe om kvindegymnastikkens ledelse og organisering er analyseret i kapitel 5 og 6. Kamperspektivet har rettet fokus mod de argumenter, som var på spil i relation til kvindegymnastik. Det har været muligt at gennemskue og placere de enkelte argumenters ophavssituation i feltet og at identificere de interne og eksterne logikker, der var på spil.

Som det er blevet vist, kom kampene om kvindegymnastikken til udtryk i form af offentlige og private konflikter og diskussioner. Det var ikke mindst igennem kampene, at kvindegymnastikkens udvikling fandt sted. Det metodiske greb har betydet, at undersøgelsens fokus også er blevet rettet mod logikkerne fra de overlappende felter, som udfordrede kvindegymnastikkens egenlogik. Den feltteoretiske forklaringsmodel om, at kvindegymnastikkens mange interne kampe skyldtes påvirkningen fra de eksterne logikker, viste sig holdbar i den empiriske analyse.

Kvindelighed

De kvindelige gymnastik- og idrætsforeninger var de mest aktive aktører i kampene om at opnå retten til at definere den legitime ”kvindelige” kvindegymnastik. Gymnastik var kvindeforeningernes kerneaktivitet, men derudover havde de mange andre idrætsgrene på programmet. Den store alsidighed i kvindeforeningernes udbud af idrætsaktiviteter udfordrer den del af den idræthistoriske forskning, som har beskrevet den tidlige idræt som skabt af og for mænd. Der var dog forskelle i de enkelte kvindeforeningers tilgang til gymnastik og idræt. Forskellene var betinget af kvindeforeningernes placering i idrætsfeltet, af deres relationer til de omgivende felter og af de enkelte kvindeforeningers forestillinger om, hvordan en essentiel kvindelighed skulle realiseres i kvindegymnastikken.

Den ældste forening Københavns Kvindelige Gymnastikforening var fra starten forankret i både det pædagogiske felt og i den del af idrætsfeltet, som sluttede op om svensk gymnastik. Konflikten i KKG i årene 1905-06 om foreningens elitehold vidner om, at de centrale aktører i KKG kæmpede imod en kvindegymnastik, som var præget af kraftige, idrætslige og akrobatiske præstationer, og som angiveligt var ukvindelig. Hvad KKG stod for i positiv betydning, blev først klart, da foreningen i de følgende år lagde sig tæt op af Elli Björksténs harmoni- og skønhedssøgende kvindegymnastik. KKG var den aktør i kvindegymnastikken, som befandt sig tættest på den

björksténske position. Den rosende omtale og fremhævelse af Elli Björksténs betydning i KKGs jubilæumsskrifter er et udtryk herpå. Men også det faktum, at positioneringen af den Björksténske kvindegymnastik i avis- og tidsskriftartikler meget ofte blev fremført af gymnastiklærerinder med tilknytning til KKG, støtter tolkningen om en tæt relation mellem KKG og björksténske kvindegymnastik. KKGs og Elli Björksténs opfattelse af legitim kvindegymnastik havde optimale betingelser for at blive udbredt blandt gymnastiklærerinder i det pædagogiske felt, fordi mange af de kvindelige tilsynsførende i Statens Gymnastikinspektion var centrale og anerkendte aktører i de to positioner. Det gjaldt for Else Thomsen, K. S. A. Præstgaard, Sigrid Nutzhorn, Hanse Andersen og Martha Christensen.

Kvindelig Idrætsforening og Dansk Kvinde Gymnastikforening befandt sig tættere på den sportsorienterede del af idrætsfeltet end KKG. I begge foreninger var gymnastikken det bevægelsesmæssige udgangspunkt, men de prioriterede og værdsatte idrættens kvalitet og praksis på lige fod med gymnastikkens. I de to foreninger blev en kraftigere gymnastik med akrobatiske elementer ikke afskrevet som ukvindelig. Tværtimod blev mod, kraft, "snilde" og behændighed fremhævet som nyttige dyder for kvinder. Særligt i DKG fik sporten en fremtrædende position, idet foreningen stod bag de fleste af de talrige internationale kvindelige svømmestjerner fra 1920'erne og fremefter.

Den kollektive biografi om de 166 københavnske gymnastiklærerinder i 1933-34 viste, at mange lærerinder ved siden af virket i skolen var engageret i en af ovennævnte kvindeforeninger. Omkring 1900 var flertallet af gymnastiklærerinderne i de Københavnske skoler faglærerinder uddannet på Paul Petersens Institut. Mange af dem var desuden ledere eller undervisere i DKG. I 1930'erne var faglærerinderne i nogen grad blevet udgrænset til fordel for seminarieuddannede lærerinder med kursus fra Statens Gymnastikinstitut. Mange af dem var desuden ledere eller undervisere i KKG eller KI.

Det videnskabelige felts overlap med kvindegymnastikken kom til udtryk hos flere af feltets aktører. Elli Björkstén så sin reformation af den svenske gymnastik som forankret i den fysiologiske videnskabs landvindinger, selvom fysiologiens førstemand Johannes Lindhard var kritisk over for den videnskabelige kvalitet i hendes arbejde. Agnete Bertram søgte i endnu højere grad at legitimere sin gymnastik som kvindelig ved at knytte an til det videnskabelige felt. Men hvor Elli Björksténs interesse var det pædagogiske, så var Agnete Bertrams videnskabelige – eller akademiske – positioneringer også rettet mod at vedligeholde og udbygge elevgrundlaget

for hendes virke i studentergymnastikken og på den private Bertram-skole for kvindegymnastik.

Medborgerskab og kvinders politiske handle

Medborgerskab er i afhandlingen indkredset som et skyggefelt for kvinders politiske og offentlige handle, hvor kampene gjaldt spørgsmål om kvinders vilkår og rettigheder. Dette skyggefelt overlappede på flere måder med kvindegymnastikken, og mange af de kvindelige aktører i kvindegymnastikken handlede på måder, som kan tolkes ind i samtidens feminisme.

De kvinder, som deltog i den ekspanderende idrætsbevægelses foreninger som udøvere, undervisere og/eller ledere, var både praktisk og ideologisk med til at udvide rammerne for det kvindelige medborgerskab. I gymnastikkens og idrættens praksis kunne kvinderne erfare en større grad af kropslig frigørelse end tidligere. Gennem foreningslivet fik kvinderne indblik og praktiske færdigheder i de demokratiske processer, som var gældende i det moderne samfund. I foreningerne kunne de lære og øve sig i at være medborgere med de rettigheder og pligter, som det indebar. I de kvindelige foreningslederes selvforståelse var en kvindelig medborgerpligt at gøre gymnastik og fysisk aktivitet tilgængelig for andre kvinder og især for kvinder fra lavere sociale lag. Selvom der var en tendens til, at gymnastiklærerinderne så gymnastikken som et fælles anliggende for alle kvinder, var social kapital et afgørende inklusionskriterium. Det blev blandt andet klart i KKGs foreningsundersøgelse i 1900, som viste, at de ordinære medlemmer kom fra højere sociale lag end deltagerne på de billige aftenhold.

Det ideologiske aspekt af det kvindelige medborgerskab kom til udtryk i de objektive relationer til den samtidige kvindebevægelse. De kvindelige gymnastikforeninger støttede kvindebevægelsens kamp for politisk og socialt medborgerskab, og kvindebevægelsen støttede på sin side jævnligt kvindegymnastikkens feminisering og selvstændighedsstrategi.

Kvindegymnastikkens feminisering og gymnastiklærerindernes stræben efter selvstændighed til at udvikle kvindegymnastikken på egne præmisser var i videre forstand kønspolitiske, fordi de sigtede mod at udvide rammerne for det kvindelige medborgerskab. Med begrundelse i det særligt kvindelige kæmpede kvindegymnastikkens frontkæmpere for ligestilling og indflydelse i både idrættens landsorganisationer og i Statens Gymnastikinspektion. I kampene oplevede kvinderne, at institutionernes kønnede magtstrukturer udgjorde barrierer for deres adgang til opnå indflydelse. Det er i det lys, at

kvindernes sporadiske trusler om at etablere selvstændige organisationer skal ses. NFKs dannelse kan også delvis forklares i dette perspektiv.

I afhandlingen er anvendt en definition af feminisme, som inkluderer kvindegymnastikkens grupper og organisationer, selvom de ikke var direkte båret af en feministisk ideologi. Det gælder i særlig grad KKG og Nordisk Forbund for Kvindegymnastik, som virkede for at styrke kvinders position i samfundet, selvom det ikke var organisationernes primære eller eksplicite mål. Dermed understøtter analysen historikeren Elisabeth Lønnås pointe om, at der også var grupper og organisationer af kvinder, som arbejdede kvindepolitisk i de perioder af feminismens historie, som af andre feminis- meforskere er blevet karakteriseret som ”nedgangsperioder”. Således opstod og havde NFK netop sine mest aktive år i den såkaldte ”bølgedal”, som efterfulgte kvindebevægelsens kamp for stemmeret.

Professionalisering

En del af problemstillingen var at undersøge, hvordan kvindegymnastik udviklede sig til et særligt kvindeligt fagområde. Med andre ord at beskrive den professionaliseringsproces, som kvindegymnastikken og gymnastiklærerinderne undergik. Processen tog udgangspunkt i en forestilling om, at kvinder og mænd på grund af forskellige biologiske forudsætninger ikke skulle lave den samme gymnastik, men at kvinder skulle lave *kvindegymnastik*. Dermed var kvindegymnastik både en særlig aktivitet og et selvstændigt vidensområde. Dette vidensområde undergik efterhånden en *feminisering* og en *monopolisering*, som hvilede på en forestilling om, at kvinder i kraft af deres biologi havde særlige evner og indsigt i at undervise i kvindegymnastik. Forestillingen om kvindens særlige ”pædagogiske blik” på undervisning i og organisering af kvindegymnastik blev centralt i gymnastiklærerindernes egenlogik i løbet af 1910’erne

Denne feminisering og monopolisering af kvindegymnastikken vandt generel tilslutning blandt både kvindegymnastikkens mandlige og kvindelige aktører. Således positionerede den magtfulde gymnastikinspektør K. A. Knudsen meget tidligt Elli Björksténs synspunkt om, at kvindegymnastik var et naturligt kvindeligt fagområde. På trods af den generelle tilslutning til disse professionelle strategier, var der også spredt kritik fra mandlige gymnastikinstruktører på landet, som ønskede at fortsætte med at undervise kvinder i frivillig gymnastik.

Mens det lykkedes gymnastiklærerinderne at tilegne sig retten til at definere den legitime kvindegymnastiks indhold, havde de mindre succes med at få monopol på det organisatoriske niveau. Herom vidner deres kampe for selvstændige kvindelige stillinger under Statens Gymnastikinspektion. I disse kampe mødte den ellers anerkendte særartstankegang modstand fra de involverede mandlige embedsmænd – deriblandt K. A. Knudsen og hans efterfølger Peder Trap. Således argumenterede de mandlige aktører, at det på grund af den overvejende lighed imellem de to køn og deres gymnastik ikke var nødvendigt at oprette de kvindelige stillinger. Lighedsargumentet blev således brugt til at opretholde de etablerede kønnede magtforhold i kvindegymnastikken.

Et andet aspekt af monopoliseringen skete internt i gymnastiklærerindestanden imellem de seminarieuddannede og de faguddannede gymnastiklærerinder. De seminarieuddannede lærere og lærerinder passede med deres almene og dannelsesmæssige perspektiv ind i fremtidens skole, mens faglærerinderne med deres mere snævre specialistviden efterhånden blev ekskluderet fra fastansættelse i skolen. Pointen er, at gymnastiklærerinderne ikke kan ses som en ensartet gruppe med én fælles identitet. Snarere havde de afhængig af uddannelsesbaggrund forskellige former for professionel identitet. En særlig gruppe udgør de kvinder, som både var seminarieuddannede og havde en gymnastikuddannelse. Deres professionelle identitet var rettet både mod det almene og mod det gymnastikspecifikke, hvilket kan synes paradoksalt og uforeneligt i praksis. På den ene side støttede de gymnastikkens ligestilling i skolen, og på den anden side kæmpede de for at bevare gymnastikfagets særstatus, fordi den kunne legitimere deres krav om en selvstændig kvindelig gymnastikinspektion.

Med dannelsen af Nordisk Forbund for Kvindegymnastik i 1922 tog kvindegymnastikken endnu et skridt i retning af professionalisering. NFK samlede gymnastiklærerinderne i en faglig organisation og formidlede blandt andet den björksténske kvindegymnastik i tidsskriftet *Nordisk Kvindegymnastik*. Kritikere så dog NFK som en trussel mod de eksisterende gymnastik(faglige) organisationer. Diskussioner i *Gymnastisk Tidsskrift* og det svenske *Tidsskrift i Gymnastik* synliggjorde en modsætning mellem de mandlige gymnastiklæreres perspektiv på gymnastikfagets almene stilling i skolen og kvindernes professionsstrategiske kønsperspektiv.

Bortset fra Paul Petersens Institut blev der ikke etableret nogen kvindelige uddannelsesinstitutioner som et led i kvindegymnastikkens professionalisering. En kort periode omkring 1918-19 overvejede Else Thomsen at etablere et gymnastikinstitut, men med ansættelsen som gymnastikin-

spektør i København blev overvejelserne uaktuelle. De årlige feriekurser i NFK fungerede dog i praksis som en (efter)uddannelse i den björksténske kvindegymnastik. Kurserne havde desuden stor betydning for deltagernes kollektive identitet som professionelle gymnastiklærerinder.

De kvindelige gymnastikforeninger og NFK var begge udtryk for, at gymnastiklærerinderne så separatisme som en anvendelig professionel strategi. I andre sammenhænge blev separatismestrategien dog udelukkende positioneret som en trussel. Både DDSGs og DIFs kvindelige ledere truede med at etablere alternative kvindeorganisationer, hvis de ikke fik den ønskede indflydelse. Endelig var det langsigtede mål i kampene om det kvindelige tilsyn at opnå en organisatorisk selvstændighed i form af en gymnastikinspektion for pige- og kvindegymnastik. Den separatistiske strategi mødte modstand fra de mandlige aktører i idrætsfeltet og det pædagogiske felt. Kvinderne forklarede strategien som en reaktion på de kønnede magtkampe i idrætten og i Statens Gymnastikinspektion, men den forklaring blev afvist og miskendt af de mandlige aktører. På trods af de vedholdende forsøg på at selvstændiggøre kvindegymnastikken på det organisatoriske niveau, må det konstateres, at det ikke lykkedes for gymnastiklærerinderne at realisere dette aspekt af deres professionaliseringsbestræbelser. Forklaringen synes i hvert fald for det kvindelige tilsyns vedkommende at være, at kvinderne var ude af takt med en dominerende logik i det pædagogiske felt, om at gymnastikken skulle ligestilles med skolens øvrige fag.

Kort sagt: Kvindegymnastikken i Danmark var i de første fire årtier af 1900-tallet med til at udvide rammerne for kvinders politiske og sociale medborgerskab. Kvindegymnastikkens doxa havde betydning for gymnastiklærerindernes professionalisering. Kvindegymnastik blev et vidensfelt for uddannede gymnastiklærerinder. De opbyggede en egen professionel identitet og havde i nogen grad succes med at få anerkendt deres særlige kønsspecifikke professionelle egenskaber.

English Summary

The aim of this PhD dissertation is to develop an understanding of the significance of woman's gymnastics in relation to the process of women becoming performers of citizenship and to the process of professionalisation of female physical education teachers. The topic is woman's gymnastics in Denmark in the period from 1886 to 1940, focusing on the different understandings of femininity and on the genesis of woman's gymnastics as a woman's professional field. The specific interest is the female physical education teachers (hereafter PE teachers) involved in PE for girls in the school and in woman's gymnastics in sports and gymnastics clubs. In this way, the dissertation elucidates some of the first female leaders in the context of the modern sports movement in Denmark.

The study is closely related to the previous scientific work of Danish sports history. Much sports history is produced without a gender perspective. As a consequence women have had a tendency to be invisible in sport history. By using gender as a primary category, the ambition in this dissertation is to offer nuances and new knowledge about Danish sport history and specifically about the variety of woman's gymnastics and sport.

In addition, the research field of woman's and gender history has been highly inspiring in terms of raising questions and extending the current interest of research. Particularly theoretical reflection and empirical studies of the history of modern femininity and of woman's citizenship and professionalism have been useful. The shift from woman's history to gender history is reflected in this dissertation. This implies not only an emphasis on making women visible in history but also focusing on the significance of gender in social, economic and political power relations. Woman's gymnastics were a terrain where gendered power relations were highly at play.

Background

The breakthrough of the modern sports movement in Denmark in the 1880's occurred simultaneously with fundamental changes in the Danish society. The change from agricultural society to industrialisation, urbanisation, secularisation and the power of modern science characterises the

breakthrough of the modern society. These changes were not least significant for the social roles and life conditions of women. Over the years, the status of women changed from minors to formal citizens. Moreover, the genesis of specific woman's professions and educational institutions offered an opportunity for the young women to choose an economically independent life outside the private sphere. In this way, the modern sports as well as the school offered opportunity for women to make a living as educated and professional PE and gymnastics teachers.

The sports system in Denmark is characterised by two historically different organisations built upon different cultures and ideologies. The Danish Rifle Club Association (DDS) founded in 1861 (since 1992 Danish Gymnastics and Sports Associations (DGI)) aimed and aims at promoting popular enlightenment by means of physical and cultural activity. Historically, gymnastics have had a primary position closely related to the ideology in the organisation. In the countryside and especially at the folk high schools, the Swedish gymnastics invented by P. H. Ling were established as a "bodily collective mentality" very closely related to the ideology of the DDS. The other organisation, Sports Confederation of Denmark (DIF) founded in 1896, is an amalgamation of the different Danish sports associations. In DIF gymnastics are included on an equal basis with other sports disciplines. DIF aims at promoting and popularising sport in the society.

In the history of Danish sport this division has been explained as an ideological conflict between gymnastics and sport. This conflict can also be identified in relation to woman's gymnastics. In Copenhagen, three large gymnastic and sports clubs for women were established in the years around 1900. The Copenhagen Female Gymnastics Club (KKG) established in 1886 aimed at promoting Swedish gymnastics and was a member club in DDS. Female Sports Club (KI) was established in 1906 and also affiliated to Swedish gymnastics but in a way that equalised gymnastics with other sports disciplines. KI was a member club of the gymnastics association in DIF. The third club Danish Woman's Gymnastics Club (DKG) established in 1888 was characterized by openness to different systems of gymnastics and sport, and was a member club in the gymnastics association in DIF.

The subject of girl's PE is also studied. After a period of experience the subject became compulsory in public schools in Copenhagen in 1894. On a national level, girl's PE became compulsory ten years later, except for girls older than 10 years in village schools. In the school the aim of the subject was to promote the moral and physical health of the girls. From the beginning, the subject was carried by the idea that girls should be taught

by female teachers. There were three kinds of female PE teachers: They could be subject teachers educated at a private institute, subject teachers educated at the State Institute of Gymnastics and PE or they could be teachers educated at a teacher training college. During the 20th century, there was an increase in the share of female teachers also having attended the state institute of gymnastics and PE.

Method

The aim is to investigate the ideas, norms and attitudes surrounding and legitimising woman's gymnastics, more than an analysis of the development of the practices of the gymnastics and other sport activities. This leads to a focus on the statements and assertions positioned by the different agents in the woman's gymnastics. For each agent, defined as both individuals, groups and institutions, it is possible to identify different mentalities and values connected to woman's gymnastics. It is a hypothesis that many of the conflicts and discussions in the woman's gymnastics in the period from 1886 to 1940 were connected to the different mentalities of the agents.

For this purpose, the dissertation utilises published and unpublished sources that stems from the agents in the woman's gymnastics. Among the primarily published sources are journals and jubilee publications. The most important unpublished source is the correspondence in form of letters between the most significant agents in the field.

In addition, the more quantitative method of a 'collective biography' has been utilised in order to collect data and point out patterns, similarities and differences in a group of 166 Copenhagen female PE teachers in 1933. The source for the collective biography was primarily a national publication with biographical data about all teachers in Danish schools in 1933.

Concepts

The central theoretical perspectives are Pierre Bourdieu's concept of field together with the concepts of femininity, professionalisation and citizenship.

The field concept is employed as an analytic instrument to understand and explain the changes in the woman's gymnastics. The woman's gymnastics are analysed as a subfield in the field of sport where internal struggles,

discussions and conflicts took part in changing the subfield. However, it turned out that the internal logic of the women's gymnastics was very much influenced by external logic not related to sport and gymnastic. The influence came from logic adherent in other fields or areas in society. They were the field of (medical and nature) science, the educational field and a so-called shadow field of citizenship. Due to the logic in these overlapping fields it has been necessary to imply the more historically anchored concepts of femininity, professionalisation and citizenship.

Moreover the sociology and field concept of Pierre Bourdieu constitutes the structure of the empiric analysis of the development of woman's gymnastics and the professionalisation of the female PE teachers. The point of departure in the analysis is the struggles between the different agents in the woman's gymnastics. This has led to a thematic structure that first identifies discussions about the content of the legitimate woman's gymnastics and secondly identifies discussions about the right to lead and organise woman's gymnastics.

Discussions about the content of the legitimate woman's gymnastics

Chapter 4 analyses the struggles to attain the right to define woman's gymnastics being true feminine. In fact, the point of departure for the agents in the subfield of woman's gymnastics was the assumption that essential feminine gymnastics could actually be elaborated. However, the agents had quite different ideas about the elaboration of the legitimate woman's gymnastics. The positioning of the various agents took place in public discussions and conflicts as well as in a more private context in form of letters. Thus, the idea of chapter four is to present, understand and explain the discussions in women's gymnastics as a result of the agents' various approaches to femininity.

The Copenhagen Female Gymnastics Club (KKG) developed into a position close to the ideals of femininity and woman's gymnastics nurtured by the Finnish-Swedish PE teacher Elli Björkstén (1870-1946). The core virtues of this type of gymnastics were health, harmony, softness, grace and beauty. Several leaders in KKG were active agents in various positions in the subfield of woman's gymnastics. This goes for Else Thomsen (1879-1951) and Sigrid Nutzhorn (1876-1959) who were Inspector of PE in the municipality of Copenhagen (1919-1946) and PE teacher at a well known

woman's teacher training college (1899-1945). Moreover, other leaders in KKG were significantly active in positioning the ideals of the Björkstén woman gymnastics. Even if most of these KKG leaders were just participating in public discussions once or twice, their common contribution counts.

Female Sports Club (KI) was established in 1906 in opposition to KKG by former members of KKG as a result of a yearlong struggle about the legitimate gymnastics at the picked team of the club. KI went still in for Swedish gymnastics but included sports on equal terms. Also, KI elaborated a powerful gymnastics that accentuated deeds like strength, courage and ingenuity. Thus, KI had a position closer to the logic in the field of sports.

This is the case for Danish Woman's Gymnastics Club (DKG) as well. DKG was at the same position as a private woman's subject teacher institute established by one of the pioneers in woman's sports in Denmark, PE teacher Paul Petersen (1845-1906). Initially, the Paul Petersen Institute had a position overlapping the pedagogical field, due to a majority in Copenhagen schools of female PE teachers being educated at the institute. Due to the process of professionalising the public schools, the subject teachers were marginalised in favour of PE teacher that had been taught at a teacher training college and able to teach in several school subjects. Consequently the institute aimed more towards private schools, clubs and private teaching.

Elli Björkstén reformed the Swedish gymnastics in accordance with her gender perspective. As a result of several courses being held in Denmark since 1906 the Björkstén system became a central position in woman's gymnastics in Denmark over the years, even though it was not until 1922 it was institutionalised. The Björkstén system was introduced to the PE teachers by Elli Björkstén herself but also by Else Thomsen who became one of her most dedicated mediators in Denmark. Another reformer of the Swedish gymnastics, the internationally wellknown gymnastic teacher and founder of the Gymnastics High School in Ollerup, Niels Bukh, was also inspired and fascinated by Björksténs ideas. Several times he tried to establish the Björkstén gymnastics at his school, which was attended by young men and women mostly from the countryside. Both Björkstén herself and her leading Danish mediators were invited to work at the school in Ollerup. They all refused at the same reason. They doubted that it would be possible to work independently towards the legitimate woman's gymnastics under the authority of Niels Bukh. At the same time these women didn't acknowledge his interpretation of woman's gymnastics, which was criticised to be too powerful and mannish. Due to their sex Niels Bukh and other male teachers were increasingly exposed to a strategy of marginalisation from the female

PE teachers who aimed at feminizing the woman's gymnastics as a naturally woman's teaching subject.

Not all female agents were inspired by Elli Björkstén. One of the only open critical statements came from a teacher in gymnastics at the State Institute of Gymnastics and PE, Nanna Lønborg (1881-1971, employed 1907-44). She positioned woman's gymnastics more physical and powerful and less spiritual. Nanna Lønborg held an influential teaching position for decades in spite of efforts by her employee, State Inspector of PE K. A. Knudsen, and female colleagues to marginalise her and her definition of legitimate woman's gymnastics. Nor the academically educated PE teacher Agnete Bertram (1893-1983) was inspired by Elli Björkstén. Aiming at constructing her own system of woman's gymnastics and claiming it to be based on scientific evidence Agnete Bertram established a separate position in the subfield of woman's gymnastics. Teaching mainly female university students and women from the Copenhagen upper middle class at her private school, she represented a position quite different from the other positions in the field.

In 1919, Else Thomsen wrote to Elli Björkstén: "Thus, it is about time that we here in Denmark think of a detachment from the man's gymnastics, in order to avoid a mixture of plastic and mannishness". In this way she expressed an emerging strategy of the female PE teachers of independence in terms of separate organisation. Still the aim of the strategy was to secure the development of legitimate woman's gymnastics.

Struggles about leadership and organisation of woman's gymnastics

During the first years of the 20th century, the feminisation of woman's gymnastics in outline developed with acknowledgment from the male agents in the sports and pedagogical fields. Beside the tendency to organise pure women's clubs in Copenhagen the general picture carried by the agents was that women and men cooperated about gymnastics in schools and club sports as a common project. However, the few women leaders in the sport organisations soon realised that they neither had the same opportunities and conditions as men nor the same access to the powerful positions. Their expectations were legitimate also in relation to the State Inspection of PE where the leading female PE teachers struggled to attain influence in the few high positions they held.

The feminisation of the woman's gymnastics over the years increasingly included new strategies. Since 1914 and onwards, it became clear that the discussions to realise a truly feminine gymnastic were not just a matter of the content or the movements of gymnastics. The sex of the PE teacher became a topic, due to the conviction that a woman had a natural qualification to teach other women. This doxy of the independency strategy legitimised that woman's gymnastics were enclosed as a female professional area.

In both of the Danish sports organisations female leaders struggled to gain influence in the 1920ies and 1930ies. The struggles were directed both towards woman representation in the governing bodies of the organisations and towards equality in terms of a fair distribution of economic resources and consideration of woman specific interests and values. In discussions the women experienced that the men in the sports organisations did not have or valued the women's gender perspective of difference. The experience confronting the male dominance in the organisations was one of the things that motivated PE teachers across all positions to establish a common woman's organisation.

The Nordic Association of Woman's Gymnastics (NFK) was established in 1922 on the initiative by Elli Björkstén under supervision by Sigrid Nutzhorn. Thereby, the Björkstén gymnastics were established as a position in the subfield of woman's gymnastics in Denmark. NFK was initially criticised to be a threat to the already existing sports organisations as well as PE teacher organisations. The critique in Denmark was addressed by men. As before, the men opposed to the separate gender strategy in favour of cooperation between men and women. The men also failed to acknowledge the women's experiences of being subordinated by gendered power structures dominated by men. To the women this kind of reaction only helped to confirm the legitimacy of the separate organisation strategy. NFK did not have a specific feminist aim but over the years, NFK established a professional and social community involving many Danish PE teachers. However, after the first decade the Danish section of NFK was engaged in more external gender political discussions aiming at establishing a full post for a female state vice-inspector of PE.

The struggle for influential positions for woman PE teachers at the state level began in 1907 after the employment of 12 men and no women assistant supervisors at the State Inspection of PE. More than 50 female PE teachers and several professional organisations, among them the Danish Woman Movement, signed a petition for the Ministry of Educational Affairs claiming positions for woman assistants. Negotiations convinced the decision

makers that the women's arguments of feminisation were legitimate and that establishing three small part time positions would satisfy and prevent further claims of independence or influence from the women. Three women were appointed as part time assistant supervisors in 1908, among them Else Thomsen and Sigrid Nutzhorn.

Between 1916 and 1919, the female supervision was extended as Else Thomsen was fully employed as assistant supervisor. In an attempt to keep Else Thomsen in the position, the State Inspector of PE managed to raise her salary and to minimize her working obligations a little. Due to her commitment to the importance of the work Else Thomsen accepted the conditions. She was to be given a title as "Female Inspector of PE". But the situation changed totally when she with reference to the title claimed more independence and authority in her position. After three months of negotiations the Ministry of Education supported by the State Inspector of PE refused Else Thomsen's claim. Officially, the reason was that the Ministry lacked authority to comply with the claim. However, the negotiations showed that it was also a matter of changing or maintaining a specific gender order. The positioning of the male agents in the negotiations showed that Else Thomsen's claim was seen as a threat to the established power structure dominated by men. One of the arguments against giving the female inspector of PE extended authority was that the two sexes and their gymnastics were more alike than different. The lack of acknowledgement of the gender difference argument is interesting because to some extent the male agents had actually acknowledged the same argument in earlier contexts. In disappointment with the refusal Else Thomsen left the position. Few months later she began in another influential position as Inspector of PE in the municipality of Copenhagen. This position enjoyed equal status as the male position. Even so, the marginalisation of Else Thomsen from a national to a local arena meant a backlash for the realisation of the legitimate woman's gymnastics because none of her successors were dedicated enough or had the work capacity needed to carry on the work.

In the middle of the 1930'ies, the question about a post as female vice-inspector of PE was raised again. The former State Inspector of PE retired and a new one was appointed. In the weeks before the appointment a newspaper article, possibly initiated by Sigrid Nutzhorn, tried to raise the claim for a female position as a national cause. For a short period, the female position was negotiated in the Ministry of Education as the most legitimate solution, and the negotiations were possibly also influenced by Sigrid Nutzhorn. However, it soon turned out that due to economic priorities the Ministry

of Education would only employ two half time fee paid vice-inspectors of PE, a man and a woman. This gave cause for Sigrid Nutzhorn to raise the question in the context of NFK. She arranged a discussion meeting with members and other agents in the field, in order to get support for a petition for the Ministry of Education. Until the beginning of 1939 NFK continued the efforts for the position by doing lobby activities to influence politicians to bring up the question in the parliament and in the negotiations about the state budget. As earlier, the women's argument for the position was anchored in the assumption of a legitimate woman's gymnastic. Another strongly positioned argument now was equality of apportionment of economic resources to the supervision of boys' and girls' PE. In the sporadic discussions the male agents tended to defend the economic dispositions of the Ministry of Education by using the same arguments as in earlier discussions: The leadership should not be divided between a male and a female inspector in order to maintain the established order. However, it was also argued that the women's perspective of gender difference was wrong in relation to the reality of the resemblance between boys and girls and between boys' and girls' gymnastics.

The discussions about the organisation and leadership of women's gymnastics were gendered power struggles, where women tried to attain influence, autonomy and authority and where men in the established positions of power were averse to give up influence, autonomy and authority. Even though the women never succeeded in realising the feminisation of woman's gymnastics and PE on this state level the discussions were significant as a process because they gathered the female PE teachers in a common cause.

Conclusion

In this dissertation the development of the woman's gymnastics in Denmark from 1886 to 1940 has been investigated in the perspectives of assumptions of femininity at the agents in woman's gymnastics and of the development of woman's gymnastics as a woman's profession.

Bourdieu's field concept has been a useful tool in the analysis of the agents' arguments and assumptions in relation to femininity and woman's gymnastics. The use of an extended field concept made it possible to construct an analytic subfield of woman's gymnastics surrounded by other overlapping fields. Thus, the field concept has been a structuring conceptual frame for the process of research as well as for the outline of the dissertation.

Femininity as essence was the key issue in the struggles between the various positions in the subfield of women's gymnastics in their efforts to gain the right to define the legitimate content and form of woman's gymnastics. Furthermore, the agents' relations to both the sports field and to external logic from overlapping field disposed their positions and positioning.

Woman's gymnastics in the club as well as the female PE teachers' efforts to realise woman's gymnastics on various levels can be seen as a part of the so called shadow field for citizenship where women's conditions and rights were negotiated. A broad definition of feminism can include the organisations, groups and initiatives of woman's gymnastics even though they were not carried by an explicit feministic ideology.

In the first four decades of the 20th century, woman's gymnastics in Denmark took part in the enlargement of women's political and social citizenship. The doxy of the woman's gymnastics was significant for the professionalisation of the female PE teachers. Woman's gymnastics were established as a natural area of knowledge for educated female PE teachers. Over the years, they constructed a gender specific professional identity, and they were to some extent successful in getting acknowledgement to their gender specific professional properties.

Personoversigt

De med * markerede kvinder er inkluderet i den kollektive biografi.
Kun personer, som er nævnt mere end én gang i afhandlingen, er medtaget i oversigten.

Abildgaard, Jørgine (1893-1962) gymnastiklærerinde, højskoleforstander. Efter ophold på Askov Højskole i 1915-16 og 1917-19 uddannet på Statens Gymnastikinstitut 1917. Etablerede og ledede Snoghøj Gymnastikhøjskole for kvinder sammen med Anna Krogh 1925-58. Redaktør af *Ungdom og Idræt* 1922-30. *DBL, DKL*. Se biografien i kapitel 3.

Appel, Ingeborg (1868-1948) gymnastikdirektør, højskolemoder. Uddannet på GCI i Stockholm 1889, derefter gymnastiklærerinde, højskolemoder og forstander på Askov Højskole. *DBL, DKL*. Se biografien i kapitel 3.

*Andersen, Anna** (født 1880) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1901. Leder i KI.

*Andersen, Hansine (Hanse)** (1885-1942) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1905-06, underviste på statens feriekurser fra 1906, gymnastiklærerinde i England 1908-20, fast medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1920-22, gymnastiklærerinde på Zahles Skole 1922-1942. Leder i NFK og KKG. Bofælle med Else Thomsen 1920-42.

Bertram, Agnete (1893-1983) cand. mag i dansk, engelsk og gymnastik 1920. Ansat som "universitetsgymnastiklærerinde" i USG 1920-66; fra 1943 som gymnastikinspektrice. Drev desuden Agnete Bertram Kvindegymnastikskole 1920-42. *DBL, DKL*. Se biografien i kapitel 3.

Bjerre, Edle f. Benzen (1870-1964) gymnastiklærerinde. Uddannet på Paul Petersens Institut ukendt år, og underviste samme sted i 1890'erne. Ansat som lærerinde i boldspil og ordnede lege på Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut 1898-1938.

Björkstén, Elli (1870-1946) gymnastikdirektør. Uddannet på GCI i Stockholm 1894, leder af den kvindelige gymnastikuddannelse ved Helsinki Universitetet 1913-38. Se biografien i kapitel 3.

Brandt, Petra (1882-1936) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1902-03 og på Theilmanns kursus i sygegymnastik 1904. Arbejdede derefter tre år i England på Chelsea Physical Training College. Seminarielærerinde på Femmers Kvindeseminarium fra ?-1934. Leder i KKG og aktivt medlem af NFK. Boede sammen med K.S.A. Præstgaard, Else Thomsen og

- Hansine Andersen fra 1920. Kom fra en velhavende familie og indstiftede et legat til støtte for fysiologisk og patologisk forskning.
- Budtz-Jørgensen, Aage* (1872-1906) løjtnant, gymnastiklærer. Uddannet på Hærens Gymnastikskole og på Statens Kursus i Gymnastik 1898-99. Medstifter af Gymnastisk Selskab i 1899. Lærer i gymnastik og sløjd på Det danske Selskabs skole 1899-1906, gymnastiklærer på N. Zahles lærerindeuddannelse 1902-06 og i KKG 1900-06.
- Bukh, Niels* (1879-1951) lærer, højskoleforstander. Efter opvæksten på Vallekilde Højskole og et ophold på Askov Højskole uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1909 og derefter på Vordingborg Seminarium 1912. Medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1914-17. Oprettede Ollerup Gymnastikhøjskole 1920.
- Børup, Anne Marie, f. Lind* (1888-1980) gymnastiklærerinde. Efter flere ophold på Askov Højskole og på Olav Schrøders delingsførerkursus uddannet på Statens Gymnastikinstitut 1913. Ansat på adskillige skoler i Århus-området. En af de første kvindelige ledere i den folkelige gymnastik. Blev som den første kvinde valgt til DDSGs Overbestyrelse i 1923, og var medredaktør af *Ungdom og Idræt* fra 1930-65. *DKL*.
- Christensen, Martha* (1887-1969) gymnastiklærerinde, vicegymnastikinspektør. Uddannet på Olav Schrøders delingsførerkursus i Odense 1909 (sammen med Anna Krogh) og på Askov Højskole (ukendt årstal – se evt. levnedsskildring). Tog faglærerindeeksamen i naturhistorie 1920. Ansat ved Louise Wintelers Skole, det senere Skt. Knuds Gymnasium 1909-42, medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1923-33, vicegymnastikinspektør 1935-57 og desuden ansat på Zahles Seminarium 1942-57. Formand for Odense Kvindelige Gymnastikforening 1924-42. Leder i NFK, blandt andet som formand for den danske afdeling 1949-62. *DKL*.
- Dalberg, Astrid* (1881-?) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1901, faglærerindeeksamen i engelsk. Kommunelærerinde på Frederiksberg fra 1919. Aktiv i KI som underviser og bestyrelsesmedlem.
- Drachmann, A. G.* (1810-1892) læge. Én af kvindegymnastikkens første pionerer. Oprettede gymnastikinstitut for piger i 1860'erne. Far til *Erna Juel-Hansen*.
- Falbe-Hansen, Ida* (1849-1922) seminarielærer, litteraturhistoriker. Blandt andet aktiv i Dansk Kvindesamfund som redaktør af *Kvinden og Samfundet* fra 1885, første formand for Danske Kvinders Nationalråd fra 1899 og medstifter af Den danske Pigeskole i 1893, hvis formand hun var 1910-19. Boede sammen med en anden fremtrædende kvindesagsforkæmper Elisabeth Grundtvig 1887-1922, hvilket understregede hendes forbindelse til N. F. S. Grundtvigs slægt og den grundtvigske tankeverden. *DBL* og *DKL*.

- Friis-Skotte, Julie** (1899-1944) cand.mag., gymnasielærer. Bifag på Statens Gymnastikinstitut 1926. Ansat på Sortedams Gymnasium 1930, timelærer i gymnastik på Statens Gymnastikinstitut 1935-44. Leder i KKG (formand 1930-44) og i NFK-Danmark. Boede sammen med Else Thomsen fra 1942 og til sin død.
- Færch, Agnes* (1884-1967) lærerinde. Uddannet på Th. Langs Seminarium 1905. Ansat på Poul Pagh Gades skole i Ålborg 1911, viceinspektrice samme sted 1934. Engageret i kvindesagen. I bestyrelsen for NFK-Danmark 1935-44.
- Hermann, Aage* (ukendt fødsels- og dødsår) gymnastikinspektør i København 1897-1918.
- Hertel, Axel* (1840-1911) kommunelæge og skolehygiejniker. Medlem af både den lille og store gymnastikkommission.
- Illeris, Niels* (1871-1960) lærer, inspektør. Uddannet på Jelling Seminarium 1894 og Statens Kursus i Gymnastik 1899. Ansat samme sted som inspektør og lærer i gymnastik og gymnastikteori 1907-42, i to korte perioder som forstander. Medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1707-27. Næstformand i Gymnastisk Selskab 1917-. *DBL*.
- Jansen, Marie* (1866-?) gymnastiklærerinde. Uddannet på Paul Petersens Institut 1888, ansat ved Københavns Skolevæsen fra 1894, medlem af KKG. Benthien (1911).
- Juel-Hansen, Erna* (1845-1929) forfatter, kvindesagsforkæmper og gymnastiklærerinde. Datter af A. G. Drachmann, søster til forfatteren Holger Drachmann. Fulgte korte kurser på GCI i Stockholm ca. 1884-85. Oprettede et gymnastikinstitut for kvinder i 1884-90, hvor hun blandt andet holdt korte gymnastiklærerindekurser fra 1885. *DKL*.
- Klavsen, Johanne** (1886-?) lærerinde. Uddannet på Femmers Kvindeseminarium 1907, feriekursus i gymnastik. Kommunelærerinde på Frederiksberg. Bestyrelsesmedlem i NFK-Danmark 1924-48, formand for KKG 1927-30.
- Knudsen, Knud Anton (K.A.)* (1864-1949) cand. theol., gymnastikdirektør. Uddannet på GCI Stockholm 1891, leder af Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut 1898-1927, statens gymnastikinspektør 1904-1934. *DBL*. Se biografi i kapitel 3.
- Kristensen, Vilhelm* (1865-1949) gårdejer, gymnastikdirektør. Uddannet på GCI i Stockholm 1898. Medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion fra 1904-1918. Skytte- og gymnastikleder i DDS.
- Konstantin-Hansen, Meta* (1865-) ueksamineret gymnastiklærerinde på Erna Juel-Hansen kursus. Ansat ved Frederiksbergs skolevæsen 1898, fastansat i 1905. Leder i KKG indtil 1910. Benthien (1911).
- Konstantin-Hansen, Thora* (1867-1954) privatlærerindeeksamen ca. 1883, derefter elev på Askov Højskole, lærerinde i Samfundet og Hjemmet for Vanføre

1896-1918, arbejdede for indførelse af den italienske børnehavepædagog Maria Montessoris principper, blandt andet som skolebestyrer af flere skoler efter 1920. Biografi i *DKL*. Ansættelsen på Askovs børneskole er omtalt i Christiansen (1965) s. 56.

Krogh, Anna (1893-1985) gymnastiklærerinde, højskoleforstander. Uddannet på Askov Højskoles udvidede kursus 1914-16 og Statens Gymnastikinstitut 1918. Etablerede og ledede Snoghøj Gymnastikhøjskole for kvinder sammen med Jørgine Abildgaard fra 1925 og indtil bruddet i 1955 *DKL*. Se biografien i kapitel 3.

Langkilde, H. P. (1879-1948) lærer, gymnastikinspektør. Uddannet på Skårup Seminarium 1902, Statens Kursus i Gymnastik 1903. Indtil ansættelsen som gymnastikinspektør i København i 1919 dels seminarielærer på Skårup Sem., dels gymnastiklærer på flere af den engelske hærs gymnastikskoler. *DBL*.

Larsen, N.A. (1860-1946) skolekonsulent. Kultusministeriets konsulent for folkeskoler og seminarier 1903-30. I Gymnastisk Selskabs hovedbestyrelse 1905-10. En af redaktørerne af *Dansk Skole Stat*, 1933-34. *DBL*.

Lindhard, Johannes (1870-1947) læge og fysiolog. Ansat som lærer i anatomi og gymnastikteori ved Københavns Universitet 1909, docent fra 1912 og professor 1917-35. Bestyrer af gymnastikteoretisk laboratorium ved Københavns Universitet 1920-35, forstander for Statens Gymnastikinstitut 1930-38.

Lund, Johanne (1871-1918) gymnastiklærerinde. Uddannet på forskellige korte kurser i gymnastik: Sandsynligvis fulgte hun som et af KKGs første medlemmer Erna Juel-Hansens gymnastiklærerindekursus. Gik desuden på Askov Højskole i 1880'erne og fulgte et års kursus på GCI i Stockholm 1893-94. Nær ven med Elli Björkstén. Gymnastiklærerinde på Natalie Zahles Skole 1896-99. Stifter af og formand for Svensk Sygegymnastikforening af 1903 fra 1903-07 og 1911-13. Stiftede en klinik, hvor ubemidlede kunne få gratis eller billig behandling. Leder i KKG, hvor hun tog initiativ til billig aftenundervisning fra 1897 og var formand 1894-97.

Lønborg, Nanna (1881-1971) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1898-99, gymnastiklærerinde på Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut 1907-44, medstifter og leder i KI, blandt andet som formand 1920-23. Se endvidere biografien i kapitel 3.

Mundt, Gerda (1874-1956) konservativ politiker. Valgt til Københavns borgerrepræsentation 1919-46 og til folketinget 1932-45. Datter af et af Nathalie Zahles plejebørn. Hendes basis var de kristeligt sociale organisationer, blandt andet var hun engageret i KFUK. Tog spørgsmålet om vicegymnastikinspektriceembedet op i folketinget i 1938. *DKL*.

- Mønsted, Peter Harald* (1883-?) lærer. Uddannet på Skaarup Seminarium 1904, Statens Kursus i Gymnastik 1905. Kommunelærer på Frederiksberg fra 1908. I Gymnastisk Selskabs hovedbestyrelse 1917-
- Nielsen, Elisabeth* (?-?) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1902 og på Teilmanns Institut 1904. Ansat som gymnastiklærerinde på Statens Kursus i Gymnastik 1904-7 og på Femmers Kvindeseminarium. Sad i KKGs bestyrelse 1906-7 og 1910-ca. 1918, og bestyrelsesmedlem i Gymnastisk Selskab?
- Nutzhorn, Sigrid** (1876-1959) gymnastikdirektør, gymnasie- og seminarielærerinde. Født og opvokset på Askov Højskole, hvis udvidede kursus hun fulgte 1892-93. Uddannet på GCI i Stockholm 1899. Ansat på N. Zahles skole 1899-1945, desuden lærerinde i musikteori på Statens Gymnastikinstitut 1941-50. En kort årrække leder i KKG. Formand for Svensk Sygegymnastikforening 1907-11. Leder i NFK; vicepræsident 1922-47, præsident 1947-59 samt formand for den danske afdeling 1922-49. Redaktør af *Gymnastisk Tidsskrift* 1917-24. *DKL*. Se desuden biografien senere i kapitlet.
- Nygaard, Else** (1876-?) lærerinde. Uddannet på N. Zahles seminarium 1898. Kommunelærerinde i København. Sekretær i KKG fra 1915. Se *Dansk Skole Stat 1934*, bd. 1, s. 532.
- Ottar, O. A.* (1878-1965) gymnastiklærer. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1904. Gymnastiklærer samme sted 1906-50. Medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1907-34, vicegymnastikinspektør 1935-.
- Otterstrøm, Sofie* f. Aagaard (1880-?) lærerinde 1900, Statens Kursus i Gymnastik, årskursus i Naturhistorie. KIs første formand 1906-08. Lærerinde og inspektrice på Tønder Statsskole 1920-. *Dansk Skole Stat 1934*.
- Paul Petersen* (1845-1906) krigsassessor, gymnastiklærer. Uddannet på Hærens Gymnastikskole. Etablerede et gymnastikinstitut for kvinder i 1878, som blev udvidet med gymnastiklærerindeuddannelse i 1886. Stifter af foreningerne Hermes (1874), DKG (1888) og Damernes Roklub (1901).
- Paul Petersen, Ingeborg* (1876-1952) gymnastik- og svømmelærerinde, institutleder. Danse- og svømmelærerinde fra Paul Petersens Institut 1893, gymnastiklærerinde samme sted 1898. Leder af Paul Petersens Institut 1906-52. Formand for DKG 1936-51. *DBL, KBL*. Se biografien i kapitel 3.
- Paul-Petersen, Magdalene** (1873-1936) gymnastiklærerinde, institutleder. Danse-, gymnastik- og svømmelærerinde fra Paul Petersens Institut 1892. Gymnastiklærerinde ved Københavns Skolevæsen 1895-1936. Hovedvirket var dog som leder af Paul Petersens institut 1906-36. Formand for DKG 1909-36. Sad i bestyrelsen for DGF 1912-36 og DIF 1921-28. *DBL, KBL*. Se biografien i kapitel.

- Petersen, N. C. D.* (1892-1975), cand. mag. i historie og gymnastik, gymnastikinspektør. Gift med Agnete Bertram i 1925. Fra 1918-64 leder af Københavns Universitets Studenter Gymnastik (USG), fra 1943 som gymnastikinspektør.
- Pontoppidan, Ellen** (1884-?) gymnastiklærerinde. Uddannet på Paul Petersens Institut 1909. Ansat som gymnastiklærerinde på flere pigeskoler på Frederiksberg og på Paul Petersens Institut. Sad i bestyrelsen af DKG og NFK 1922-48.
- Præstgaard, K.S.A.** (1873-1940) ueksamineret gymnastiklærerinde. Korte kurser på N. H. Rasmussens institut. Matematik og gymnastiklærerinde ved Schneekloths Skole 1894-1938, underviste desuden på Teilmanns kursus 1907-39. Medhjælper hos Statens Gymnastikinspektør ved tilsynet med pige-gymnastikken 1908-31. Leder i KKG, blandt andet som formand 1898-1902 og 1906-20. Redaktør af *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift* og senere *Gymnastisk Tidsskrift* 1907-16, og af *Nordisk Kvinnogymnastik* 1924-36. Aktiv kvindesagsforkæmper og sad i bestyrelsen af Danske Kvinders Nationalråd og Kvindernes Bygning. *DKL*.
- Rasmussen, N.H.* (1854-1924) gymnastikdirektør. Uddannet på GCI i Stockholm 1883-85. Tog initiativ til at den svenske gymnastik kom til Vallekilde Højskole i 1884, og var siden en af den svenske gymnastiks forkæmpere i København. Medlem af Den store Gymnastikkommission 1889-98. Drev fra 1891 sit eget gymnastikinstitut, som holdt til i gymnastikhuset på Vodroffvej på Frederiksberg fra 1898. Formand for Gymnastisk Selskab 1899-1916. *DBL*.
- Rasmussen, W. D.* (?-?) skoleinspektør. Sad i Gymnastisk Selskabs hovedbestyrelse 1911-?, formand 191?-?..
- Reimer, Nanna*, se Lønborg, Nanna.
- Riskær Steffensen, Henriette f. Riskær** (1908-ca. 2001), cand.mag., gymnastiklærerinde. Statens Gymnastikinstitut 1928, cand.mag. 1932. Leder af radioens morgengymnastik for kvinder fra 1933.
- Schow-Jensen, Gudrun* (1880-1952) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1911. Gymnastiklærerinde på Aurehøj Gymnasium fra 1911. Til sin død en bærende kraft i KI, som hun var medstifter af og formand for 1923-35. Deltog i kurser i NFK, men var ikke i bestyrelsen. Sad desuden i DGFs bestyrelse 1920-24 og i DIF's bestyrelse 1921-33. Modtog DIF's ærestegn 1931. *Nekrolog i Medlemsbrev for KI for året 1952-53*.
- Schrøder, Esther** (1876-1965) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1899. Gymnastiklærerinde i Københavns Skolevæsen. Leder i KKG indtil 1906, medstifter og leder i KI, blandt andet som kasserer 1906-, bestyrelsesmedlem i NFK-Danmark (kasserer) 1922-51 og i DDG fra 1929. Datter af højskolemanden Johannes Schrøder og kusine til Ingeborg Appel.
- Schrøder, Olav* (1872-?) gymnastikdirektør, seminarielærer. Opvokset på Askov Højskole, bror til Ingeborg Appel. Uddannet på GCI i Stockholm 1897. Drev

- en privat delingføreruddannelse for kvinder i Odense fra ca. 1908, hvor Anna Krogh, Jørgine Abildgaard og Martha Christensen var blandt eleverne. Medhjælper ved gymnastikinspektionen fra 1907-32. Lærer på Odense Seminarium 1898 og på Tønder Statsseminarium 1920.
- Smith, Paula* (?-?) gymnastiklærerinde. Uddannet på Paul-Petersens Institut i 1896, fulgte forinden et års kursus i sygegymnastik på GCI i Stockholm 1893-94. Boede på pensionat med Elli Bjørksten under opholdet i Stockholm. Medstifter af Svensk sygegymnastikforening af 1903 og bestyrer af foreningens klinik 1904-9 og 1911-12. Bestyrelsesmedlem i KKG 1907-11.
- Svalling, Ester* (1873-?) gymnastikdirektør. Uddannet på GCI i Stockholm 1897. Gymnastiklærerinde samme sted fra 1902, desuden gymnastiklærerinde på forskellige pigeskoler.
- Søegaard, Ida** (1887-?) gymnastiklærerinde, lærerinde. Uddannet på Statens Gymnastikinstitut 1913 og på N. Zahles Seminarium 1919. Leder af den kvindelige delingsføreruddannelse på Sorø Højskole fra 1914, lærerinde ved Københavns Skolevæsen fra 1919. Leder i KKG.
- Theilman, Kaare* (1870-1934) gymnastikdirektør. Efter et par års ophold på Askov Højskole uddannet på GCI i Stockholm 1892. Én af den svenske gymnastiks fortalere i København. Oprettede Teilmanns Institut for Svensk Sygegymnastik og Massage i 1895. Til instituttet var der fra ca. 1903 knyttet en 1-1½ årig uddannelse i sygegymnastik, som var inspireret af uddannelsen på GCI i Stockholm. K. S. A. Præstgaard og Petra Brandt var blandt lærerkræfterne. Teilmann underviste en kort overgang i KKG omkring 1900, derefter fortsatte han med at lægge hus til mange af foreningens sociale arrangementer.
- Thomsen, Else** (1879-1951) lærerinde, gymnastikinspektør. Uddannet på Ribe Seminarium 1902, Statens Kursus i Gymnastik 1904. Medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1908-19, gymnastikinspektør i København 1919-46, leder i KKG bl.a. formand 1920-24, medlem af DIF's bestyrelse 1928-32. Se biografien senere i kapitel 3. *DBL, DKL*.
- Trap, Peder* (1885-196?) lærer, gymnastikinspektør. Uddannet på Ranum Seminarium 1906, Statens Kursus i Gymnastik 1907. Lærer på Skaarup Seminarium 1912-34. Medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1919-34, gymnastikinspektør 1934-. Redaktør af *Gymnastisk Tidsskrift* 1917-22. *DBL?*
- Wissing Philipsen, Rachel** (1880-?) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1903. Gymnastik- og skrivelærerinde på N. Zahles Skole fra 1905. I KKGs bestyrelse 1909-11.
- Zable, Nathalie* (1827-1913) skolebestyrer. Opbyggede fra 1851 et skoleimperium, bestående af blandt andet pigeskole, gymnasium, lærerindeuddannelse og senere statsanerkendt seminarium. *DBL, DKL*.

Bilag: Kilderne til den kollektive biografi

Den primære kilde til den kollektive biografi er *Dansk Skole Stat* (udg. 1933-34). Datamængden er ganske forskellig i værkets enkelte biografier. Det er derfor nødvendigt med nogle metodemæssige forbehold over for værket. Ikke alle skoler har leveret lige meget information om deres ansatte, ligesom der er en tendens til, at de mandlige læreres biografier er mere fyldige end de kvindelige læreres især hvad angår oplysninger om tillidshverv og foreningsengagement. Heraf kan man ikke nødvendigvis slutte, at de mandlige lærere var mere aktive end de kvindelige lærere. Årsagen kan være, at redaktøren prioriterede aktiviteter, som ikke synliggjorde de kvindelige læreres aktiviteter. Det gælder ikke mindst gymnastiklærerindernes engagement som ledere eller undervisere i idrætsforeninger. Det var derfor nødvendigt at supplere *Dansk Skole Stat* 1933 med oplysninger fra en række andre kilder, som vil blive gennemgået og diskuteret i det følgende. Gennemgangen tager afsæt i de variable, som er undersøgt i den kollektive biografi.

Den kollektive biografis data er indført i et statistikprogram (SPSS) i forhold til en række variable. Med simple greb har det været muligt at konstruere nogle delmængder, der har kunnet krydses med hinanden på forskellig vis. Et eksempel er krydsning af uddannelseskategorier, som er blevet krydset med alderskategorier. Den type optælling kan udsige noget om forandringer over tid i de biograferedes gruppe.

Oplysning om fødselsdato er givet for 161 af de 166 kvinder. Optællinger i forhold til alder og alderskategorier er således repræsentative for hele gruppen.

For alle biograferede er der oplyst ægtestand. For de fleste gifte kvinder er pigenavnet oplyst. Det har været en hjælp i dataindsamlingen, idet supplerende oplysninger om eksempelvis uddannelse og foreningsengagement er fundet under de gifte kvinders pigenavn.

De gifte kvinder i den kollektive biografi fortsatte selv sagt med at arbejde efter, at de blev gift. *Dansk Skolestat* giver ingen oplysninger om eventuelle børn. Det kunne have været et relevant socialhistorisk perspektiv at inddrage børn som en variabel i den kollektive biografi. Informationer kunne have været søgt i kirkebøger, i de enkelte skolers arkiver eller i det kommunale

skolevæsens personalesager. Perspektivet er dog valgt fra, da det ville have krævet mere arbejdstid, end der var afsat til den kollektive biografi.

Om social baggrund: For 127 ud af 166 (77%) er der oplysning om faderens titel eller erhverv. Jeg har ikke prioriteret at søge information om restgruppen. Det ville have fordret en tidskrævende arbejdsindsats, som dog havde været mulig. Om mange af kvinderne er der oplyst fødselsdato og fødeby, så i princippet er det muligt via kirkebøger at registrere faders erhverv eller titel for den del af restgruppen, hvor fødselsdag og sted er oplyst.

Faders erhverv er blevet fordelt på fire overordnede kategorier, som muliggør en sammenligning med en undersøgelse af den sociale baggrund for danske lærerinder uddannet i perioden 1897-1922.⁸⁰⁴ Denne undersøgelse opererede med 10 kategorier: 1) lærere, 2) offentlige og private betjente, 3) embedsmænd og liberale erhverv, 4) grosserer og proprietærer, 5) gårdejere og forpagtere, 6) boelsmænd, husmænd, ufaglærte arbejdere i by, 7) handlende, 8) håndværksmestre, 9) håndværkere og 10) diverse. I selve analysen opererer undersøgelsen som sagt kun med fire overordnede kategorier, som har fundet anvendelige til formålet:

- Embedsmænd, liberale erhverv, grosserer og proprietærer.
- Selvstændige: Håndværkere, handlende, gårdejere.
- Småfunktionærer: Lærere, offentlige og private betjente.
- Faglærte og ufaglærte arbejdere, husmænd.

Det har været vanskeligt at kategorisere *Dansk Skole Stats* oplysninger om faders titel og erhverv. Det var ofte uklart, hvilken kategori en titel/erhverv skulle indplaceres i. Det gælder eksempelvis titler/erhverv som "former", "tilskærer", "farver" og "trafikminister". De tre første er blevet placeret i kategorien faglærte og ufaglærte arbejdere, selvom det er muligt, at de var selvstændige håndværkere. Trafikministeren er placeret i gruppen af embedsmænd m.m., selvom det er ukendt hvilket erhverv, han havde.

Skolefolkene er ikke samlet i en enkelt kategori. Lærere er placeret i kategorien småfunktionærer. Skolebestyrere, seminarieførstandere og skoleinspektører er placeret i kategorien embedsmænd og akademikere. Jeg har dog valgt også at oprette 'fædre med relation til det pædagogiske felt' som en selvstændig variabel.

Om uddannelse: For de fleste kvinder er oplyst én eller flere uddannelser: Ifølge *Dansk Skole Stat* havde 94 en seminarieuddannelse, 35 var uddannet på Paul Petersens Institut og 87 havde gået på Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut. Dertil kom at 44 havde en uspecificeret "gymnastiklærerindeeksamen". Yderligere 23 var angiveligt "gymnastik- og

svømmelærerinder”, faglærerinder i gymnastik” eller havde taget ”kursus i gymnastik”, ”feriekursus i gymnastik”, ”Askovs gymnastikkursus” eller ”kursus hos Björkstén”.

Efter at have gennemgået det supplerende kildemateriale er det lykkedes at placere alle undtagen to i følgende tre kategorier: seminarieuddannede, faglærerinder og uddannede på Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut. Oplysningerne i *Dansk Skole Stat* var altså ikke dækkende. Der blev ikke fundet yderligere lærerinder med seminarieuddannelse. Men gruppen af kvinder med uddannelse fra Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastik blev udvidet med 21 til i alt 108.

Det lykkedes at finde yderligere fem kvinder, som var uddannet på Paul Petersens Institut, hvilket betyder at i alt 40 havde denne uddannelse. Det viste sig, at mange af de 44 kvinder med en uspecificeret gymnastiklærerindeeksamen havde gået på Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut. Om fem af de 44 var det imidlertid umuligt at identificere en specifik gymnastikuddannelse. Da de fire af de fem var cirka 60 år i 1933, har jeg sluttet, at de var uddannet på Paul Petersens Institut, som var eneste uddannelsesmulighed, da de var unge. Den femte af de fem tog angiveligt sin eksamen i 1907, hvilket har ført til en slutning om, at hun også var uddannet på Paul Petersens Institut.

Dertil kommer, at yderligere fire kvinder havde en kort faglærerindeuddannelse i gymnastik, hvorved gruppen af faglærerinder i den kollektive biografi udgøres af i alt 44 kvinder. I følge *Dansk Skole Stat* var tre kvinder uddannet af N. H. Rasmussen og én på Teilmanns institut for sygegymnastik. Det har ikke været muligt at finde et arkiv for Teilmanns institut. Det er derfor uvist, om flere af den kollektive biografis kvinder fulgte hans uddannelse eller kurser. Det har dog vist sig, at en del andre gymnastiklærerinder havde gået på Teilmanns institut. Det er relevant at antage, at flere af kvinderne i den kollektive biografi gjorde det samme. N. H. Rasmussen gennemførte et enkelt lærerindekursus i svensk gymnastik i foråret 1894. Det er dette kursus, de tre omtalte kvinder havde frekventeret. Det har ikke været muligt i N. H. Rasmussens arkiv at finde deltagerlister fra kurset.

For oplysninger om elever på Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut er gennemgået alle elevfortegnelser i *Beretninger om Statens Lærerkursus 1898-1903*, *Beretninger om Statens Kursus i Gymnastik 1904-21* og *Beretninger om Statens Gymnastikinstitut 1922-34*. Oplysninger om elever på Paul Petersens Institut er fundet i de få tilgængelige årgange af *Meddelelser fra Paul Petersens Institutter for Dans, Gymnastik og Svømning 1895-98*, *Meddelelser fra Paul Petersens Institut 1911* (som også indeholder navne på

den instituttets første lærerindeelever i 1886). *Danmarks Folkeskole 1910* (1911) har givet supplerende oplysninger om nogle få af de ældste kvinder i den kollektive biografi.

Dansk Skole Stat indeholder som omtalt oplysninger om korte gymnastik- og svømmekurser og højskoleophold for en del af kvinderne. Tusindvis af kvinder deltog gennem årene på statens korte kurser og feriekurser. Sandsynligvis deltog flere end oplyst på disse kurser. Ifølge *Dansk Skole Stat* havde kun fire af kvinderne været på Askov Højskole. Men som vist i kapitel 4 er det sandsynligt, at flere lærerinder havde været elever på Askov eller andre højskoler. Højskolens betydning for gymnastiklærerindernes habitus og netværk havde været et interessant perspektiv at forfølge. Men det lå uden for tidsrammen at opsøge og gennemgå op til 50 årganges elevfortegnelser i Askov Højskoles og evt. andre højskolars arkiver.

Om foreningsengagement: I udgangspunktet ønskede jeg at inkludere materiale fra foreninger med medlemmer af begge køn. En gennemgang af følgende foreningsmateriale viste dog, at ingen af kvinderne i den kollektive biografi var aktive i disse kønsblandede foreninger: *Københavns Idræts-Forening 1892-1942* (1942), *Øvelsesplaner for Vintersæsonen i Københavns Gymnastikforening 1931-38*, *Købmandsskolens Idrætsblad 1923-27* og *Frederiksberg Idræts Forenings "Protokol for Dameafdelingen"*.

For oplysninger om KI er benyttet: *Kvindelig Idrætsforening 1906-31*, som indeholder en liste over samtlige ledere og undervisere i de første 25 år og programmer for KI 1907-35. For KKG er benyttet: *Københavns Kvindelige Gymnastikforening 1886-1911*, *Københavns Kvindelige Gymnastikforening 1886-1936*, årsberetninger for KKG 1899-1916, 1919 og 1922 samt programmer for KKG 1920-1948. For DKG er benyttet: *Protokol for Dansk Kvinde Gymnastikforening 1917-72* og programmer for DKG 1922-40. Det har ikke været muligt at finde medlemsfortegnelser for nogen af kvindeforeningerne. *Aarsberetning for KKG 1905-06* indeholder en medlemsfortegnelse, men på grund af den store tidsafstand til 1933, er den uanvendelig i denne sammenhæng.

Om engagement i Nordisk Forbund for Kvindegymnastik: NFKs protokoller for 1922-45 er gennemgået for oplysninger om kvinder, som enten var ledere i NFK eller deltog i de årlige feriekurser. Med henblik på at dokumentere sammenhængen mellem NFK og de björksténske kurser i årene forud for NFKs dannelse, har jeg gennemgået deltagerlister for seks statens feriekurser i årene 1913-21: Elli Björksténs feriekurser i 1913 og 1921 og Else Thomsens feriekurser 1916, 1917, 1918 og 1919. Deltagerlisterne er opført i *Beretninger fra Statens Kursus i Gymnastik, 1913-21*. Hvis der havde

eksisteret en deltagerliste for Elli Bjørksténs første kursus i KKG i 1906, havde den været relevant at inddrage på samme vis.

For oplysninger om relationer til Dansk Kvindesamfund er medlemslisten for Københavnsafdelingen ca. 1910-33 blevet gennemgået. Det er muligt, at andre kvinder var medlemmer i andre lokalafdelinger.

Bibliografi

Arkivalier

Rigsarkivet:

Danmarks Idræts Forbuds arkiv (RA-DIF)

Pakke 3-4: Protokol over repræsentantskabsmøder 1917-33

Pakke 15: Korrespondance vedrørende bestyrelse og forretningsudvalg 1922-41.

Pakke 34: Kopibøger, afsendte breve 1919-22.

Pakke 68: Journalsag: Kvindeatletiksagen.

Gymnastikinspektørens arkiv (RA-GI)

Journalregistre til indkomne skrivelser 1909-15.

Kopibøger 1903-40.

Registratur af indgåede skrivelser 1902-08.

4-6 B 11 Medhjælpernes lister over tilsete skoler 1906-23.

A 1. Gymnastikinspektøren.

A 2. Ansættelse af medhjælpere.

A 3.1. Meddelelser til vicegymnastikinspektørerne.

A 3.2. Meddelelser til de enkelte medhjælpere.

A 5: Summarisk statistisk uddrag af beretninger om legemsøvelser på landet og i Købstæderne.

D1. 2. Gymnastikundervisningens meddelelse ved faglærere eller andre lærere samt faglærernes særlige stilling i økonomisk og anden henseende.

H.9. Kommission angaaende Pige-gymnastik 1908-14).

Dagbøger mm. for feriekurser i gymnastik, bog nr. 80.

Ministeriet for Kirke og Undervisningsvæsenet (RA-MKU)

2. kontor: Journal 1907-8.

Gymnastikinspektørens summariske indberetninger, 1883-1915.

Journalsager: AJ 1763 (1907), AJ 2405 (1908), AK 601 og 1185 (1908).

3. kontor: Journal 1907.

Journalsag 824 (1907).

Udvalget af 29. Februar 1908 angaaende Gymnastikundervisningen i De Højere Pigeskoler.

Undervisningsministeriet (RA-UVM)

Udvalg og Kommissioner: Skolekommissionen af 21. februar 1919.

1. kontor: Journal 1916, 1918, 1934.

Journalsager: 1693 (1916), 2606 (1918), 1364 (1934), 2893 (1934), 2895 (1934),
2349 (1935)

Personarkiver i Rigsarkivet

Ingeborg Appel

Axel Appel

K. A. Knudsen

N.H. Rasmussen, pakke 2.

Københavns Kommunes uddannelses- og ungdomsforvaltning

Københavns Gymnastikinspektørs korrespondanceprotokoller 1903-19.

Københavns Stadsarkiv

Borgerrepræsentationens forhandlingsprotokol 1894-95, 1918-19.

Frederiksberg Stadsarkiv

Private skoler; Årsskrifter fra Villakvarterets Døtreskole 1884-1902.

Frederiksberg Idrætsarkiv

Frederiksberg Idrætsforening: Protokol for Frederiksberg Idræts-Forenings Dameafdeling, oprettet 11. september 1928.

Finlands Idrætsarkiv, Helsinki

Gymnastikinspektør Anni Collans arkiv, udklipsbog.

Elli Björkstens arkiv, læg med anbefalinger og udtalelser (mærket Ea-Sarja (saap. kirj)).

Åbo Arkiv og Bibliotek, Finland

Elli Björksténs brevsamling vol. 6-7, 10-12, 14 og 17.

Institut for Idræt, Københavns Universitet

Gymnastisk Selskabs udklipsbøger nr. 1-25 (GS udklip, opbevares på Institut for Idræt, KU); artikler fra bl.a. *Hovedstaden*, *Berlingske Tidende*, *Politiken*, *Nationaltidende* og diverse lokalaviser 1877-1913.

Institut for Idræts udklipsbøger (IFI udklip); artikler fra bl.a. *Hovedstaden*, *Berlingske Tidende*, *Politiken*, *Nationaltidende* og diverse lokalaviser 1897-1952.

Nordisk Forbund for Kvindegymnastiks arkiv: protokoller, kuvert med indhold vedr. vicegymnastikinspektriceembedet 1934-40, deltagerlister, kassebøger, fotos, medlemslister, m.m. (overdrages til Vartov-arkivet)

Privatpersoner og foreninger

Interview m. Viggo Bertram 5.9.2003, samt artikler og breve af og om moderen Agnete Bertram.

Dansk Idrætslærerforening: Arkivalier for Gymnastisk Selskab: Scrapbøger nr. 26-29, Styrelsens forhandlingsprotokol 1899-1913, Styrelsesprotokoller 1913-35; Københavns kommunale

Gymnastiklærer og Gymnastiklærerindeforening: Kassebog og medlemslister 1926-35.

Kvindelig Idrætsforening: Protokol over generalforsamlinger 1923-47.

Inger Kærgaard Poulsen: Else Thomsens notesbog 1903-20, fotos, brevkort, m.m.

Jubilæumsskrifter

Dansk Gymnastik-Forbund 1899-1924 (1924) København.

Dansk Kvinde Gymnastikforening 1888-1913 (1913).

Dansk Kvinde Gymnastikforening 1888-1988 (1988).

Illeris, Niels: Gymnastisk Selskab 1899-1924. Særnummer af *Gymnastisk Tidsskrift* april 1924.

Karling, Kari (1947): *Nordisk Forbund for Kvinnogymnastik 1922-1947*. Særnummer af *Nordisk Kvinnogymnastik*.

Konstantin-Hansen, Thora (1912): *Københavns kvindelige Gymnastikforening 1886-1911*.

Kvindelig Idrætsforening 1906-16 (1916).

Kvindelig Idrætsforening 1906-31 (1931).

Københavns Idræts-Forening 1892-1942 (1942).

Københavns kvindelige Gymnastikforening 1886-1936 (1936) København.

Nathalie Zable til Minde: 1827-1852-1927 (1927). København: Reitzel.

Sander, Herbert (red.) (1946): *Dansk idræt gennem 50 år. Udg. i anledning af Dansk Idrætsforbunds 50 års jubilæum 1896-1946*. København: Standard Forlaget.
Svensk Sygegymnastikforening af 1908. 25 Aars Jubilæet 1928 (1928).

Andre kilder

Bekendtgørelse af 8.6.1894 fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet om Optagelsesprøve, Undervisningen og de afsluttende Prøver ved Seminarierne. *Beretninger fra N. H. Rasmussens Gymnastiske Institut* 1891, 1899, 1906 og 1916.

Beretning for Statens Lærerkursus 1899-1904.

Beretning for Statens Kursus i Gymnastik 1904-21.

Beretning for Statens Gymnastikinstitut 1921-40.

Bestemmelser om Skolelærer- og Skolelærerinde-Examen i overensstemmelse med Lov af 25de Juli 1867. Udgaaede fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet den 6te April 1889. København 1889.

Betænkning med Lovforslag afgivet af Skolekommissionen af 21. Februar 1919 (1923). København: Schultz.

Det Danske Selskabs Skole: Forberedelses-, Latin- og Realskole. 2.-11. Aarsberetning, København 1912.

DIF's Aarsberetninger for 1919-1920.

Folkeskoleloven af 18.5.1937.

Folketingets forhandlinger (79) 1938.

Forhandlingerne i den i henhold til Lov af 21. Februar 1919 nedsatte Skolekommission, bind 1-2, J. H. Schultz Forlag, København 1920.

Årsberetninger og programmer for KKG 1898-1945 (KB småtryk – enkelte årgange mangler).

Løve for Kjøbenhavns kvindelige Gymnastikforening, 1886 (KB småtryk).

Løve for Kjøbenhavns kvindelige Gymnastikforening, 1899 (KB småtryk).

Løve for Kjøbenhavns Kvindelige Sportsklub, 1890 (KB småtryk).

Løve for Kvindelig Idrætsforening, 1929 (KB småtryk).

Løve og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen, 1890-99.

Lov om forskellige Forhold vedrørende Folkeskolen 24.3.1899.

Lov om forskellige Forhold vedrørende Folkeskolen 29.3.1904.

Plan for Uddannelsen af Lærerinder (1910). Annonce fra Paul Petersens Institut (KB småtryk).

Programmer for Agnete Bertrams Kvindegymnastikskole (IFI bibliotek).

Øvelsesplaner for Vintersæsonen i Københavns Gymnastikforening 1931-38 (KB småtryk).

Tidsskrifter

Akademisk Gymnastik, hæfte 1-5, 1917-19.

F.F.F. 1918, 1920-22.

Gymnastisk Selskabs Aarsskrifter 1906-08, 1911, 1913-14 (set årgangene 1900-1914).

Gymnastisk Tidsskrift 1915, 1917-18, 1920-22, 1924, 1925, 1927-30 (set årgangene 1915-40).

Idrætten 1913-15.

Kvinden og Samfundet 1915.

Københavns Kommuneskole 1926.

Købmandsskolens Idrætsblad 1923-27 (KB småtryk).

Nordisk Kvinnogymnastik 1936, 1946, 1950 (set årgangene 1924-52)

Tidens Kvinder 1919.

Tidsskrift for Dansk Skolehygiejne 1915.

Tidsskrift i Gymnastik 1918, 1921-22.

Ungdom og Idræt 1900, 1903, 1906, 1907, 1913-1915, 1918, 1921-23, 1936-1938, 1959 (set årgangene 1900-1940).

Aarsskrift for Foreningen til Skolehygiejnens Fremme, 1907.

Leksika og stater

Benthien, W. Th. (1911): *Den danske folkeskole 1910*, Danmarks Lærerforening. Odense.

Larsen, Jytte (2000): *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, Rosinante, København

Larsen, N.A. (red.) (1933-34): *Dansk Skole Stat 1933* bd. 1-4, København.

Cedergreen-Bech, Svend (1979-84): *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udgave. København: Gyldendal.

Dahl, Svend og P. Engelstoft (red.) (1959-64): *Dansk Skønlitterært Forfatterleksikon 1900-50*, bd. 1-3. København: Grønholt Pedersen.

Bøger og artikler

Andersen, Heine og Lars Bo Kaspersen (2000): *Klassisk og moderne samfundsteori*. Reitzel, København.

Asmussen, Erling (1987): *Gymnastikstudiet og det gymnastikteoretiske laboratorium ved Københavns Universitet. Tilbageblik på trekvart århundredes hændelser*. (upubl.)

Balle-Petersen, Margaretha (1977): Guds folk i Danmark. Nogle synspunkter på studiet af religiøse grupper. I *Folk og Kultur*. s. 78-126.

- Bandy, Susan (2004): Fra "sex" til "gender", fra kvinder og sport til kulturkritik og fra det nationale til det transnationale. En oversigt over amerikansk, canadisk og britisk forskning i sport og køn. I Inge Kryger Pedersen (red.): *Dansk Sociologi*, 2 (tema: Idræt og køn). København: Dansk Sociologiforening.
- Bertram, Agnete (1927): *Hjemmegymnastik*.
- Bertram, Viggo (1984): *En indvandrerslægt. Slægten Bertram gennem 253 år*.
- Björk, Gunnela (1999): *Att förhandla sitt medborgarskap*. Lund: Arkiv.
- Blom, Ida (2004): Kjønn som analysekategori i historisk forskning. I Agnes S. Arnórsdóttir og Jens A. Krasilnikoff (red.): *Køn i historien*. Aarhus Universitetsforlag.
- Bonde, Hans (1991): *Mandighed og Sport*. Odense Universitetsforlag.
- Bonde, Hans (2001): *Niels Bukh: en politisk-ideologisk biografi*, bd. 1-2. København: Museum Tusulanum.
- Bourdieu, Pierre (2000): *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*. Stockholm: Brutus Östling (fransk udgave 1992).
- Bourdieu, Pierre og Loïc Waquant (1996): *Refleksiv sociologi – mål og midler*. København: Reitzel (fransk udgave 1992).
- Bourdieu, Pierre (1997): *Af praktiske grunde*. København: Reitzel.
- Brink Lund, Birgit (2004): *Distinktioner i dansk kvindegymnastik: – en kulturanalyse af vidnesbyrd om Medaugymnastik 1936–1941*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Broady, Donald (1999): När fältbegreppet inte räcker till. Svårigheter i studiet av kvinnors nätverk. *Bidrag til konferencen "Det vidgade rummet: kvinnors idéer, strategier, nätverk och nischer på väg ut i offentligheten ca 1880–1940"*, Bjärsjölagårds slott, 10–12 maj 1999.
- Broady, Donald og Annika Ullman (2002): "Ständigt var man i farten med att grunda och stifta". Om Fält, offentligheter och nätverk vid sekelskiftet 1900. I *Kvinnovetenskaplig tidskrift* nr. 2.
- Brus, Anne (2002): *Desserten kom först – om kvindefodboldens udvikling i Danmark frem til optagelsen af kvindefodbolden i DBU i 1972*. Speciale ved Institut for Idræt, KU.
- Buus, Henriette (2001): *Sundhedsplejerskeinstitutionens dannelse*. København: Museum Tusulanum.
- Carli, Barbro (2003): *The Making and Breaking of a Female Culture: The History of Swedish Physical Education 'in a Different Voice'*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis.
- Castenschield, Holten (1933): *DIF og dets Kritikere*.

- Christensen, Mette Krogh et al (1998): PE Teaching and Ageing and the Working Environment – the Significance of Age for PE Teachers. I *Proceedings from AIESEP World Sport Science Congress*.
- Christiansen, Margrethe (1967): *Ingeborg Appel og Askov*. København: Kristeligt Dagblads Forlag.
- de Coninck-Smith, Ning (2000): *For barnets skyld. Byen, skolen og barndommen 1880-1914*. København: Gyldendal.
- Connell, R.W. (2002): *Gender*. London: Polity.
- Copsø, Søren (1983): *Den danske skolegymnastiks historie 1884-1913*. Speciale, Århus Universitet Historisk Institut.
- Copsø, Søren (1985): Skolegymnastikkens modernisering 1884-1913. *Idrætshistorisk Årbog* 1. årg. Dansk Idrætshistorisk Forening, Krop og Kultur.
- Dahlerup, Drude (1998): *Rødstrømperne. Om den danske rødstrømpbevægelses udvikling, nytænkning og gennemslag 1970-85 bd. 1-2*. København: Gyldendal.
- Dahlerup, Drude (2004): Continuity and Waves in the Feminist Movement – A Challenge to Social Movement Theory. I Hilda Rømer Christensen m.fl.: *Crossing Borders: re-mapping women's movements at the turn of the 21st century*, University Press of Southern Denmark, Odense.
- Dam, Hanne (1999): *På trods ... 100 års kvindehistorie. Danske Kvinders Nationalråd 1899-1999*, Danske Kvinders Nationalråd, København.
- Emanuelsson, Agneta (1991): *Pionjärer i vitt. Professionelle og fackliga strategier bland svenska sjuksköterskor och sjukvårdsbiträden, 1851-1939*. Stockholm: Svenska Hälso- och Sjukvårdens Tjänstemannaförbund.
- Fibæk Laursen, Per (1995): *Idrætsdidaktikkens modernisering*. København: Danmarks Højskole for Legemsøvelser.
- Fletcher, Sheila (1984): *Women first: the female tradition in English physical education, 1880-1980*. London: Athlone.
- Florin, Christina (1987): *Kampen om katedern. Feminiserings- og professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860-1906*. Stockholm: Historiska institutionen, Stockholms universitet.
- Florin, Christina og Ulla Johansson (1993): "Där de härliga lagrarna gro..." *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914*. Kristiansstad: Tiden.
- Florin, Christina og Lars Kvarnström (2001): Kvinnor på gränsen till medborgerskap. I C. Florin og L. Kvarnström (red.): *Genus, medborgarskap och offentlig politik, 1848-1998. Svenska sambället i omvandling*. Stockholm: Atlas.
- Friis Thing, Lone (1998): *Sport – en emotional affære – kvinder, holdsport og aggression*. Sociologisk Institut, Københavns Universitet.
- Færch, Ole (1998): *Færch-slægterne i Danmark*.

- Gars Jensen, Pia (1985): *Kvindegymnastik i Danmark. Specielt med henblik på den svenske gymnastiks opkomst, udbredelse og udvikling 1884-1925*. Speciale, Historisk Institut, Københavns Universitet.
- Gymnastikkommissionen (1899): *Haandbog i Gymnastik*, bd. 1-2. København: Frimodt.
- Haastrup, Lisbeth (ukendt årstal): Hjemkundskabslærerforeningens 50 års jubilæum. Ukendt tidsskrift.
- Haastrup, Lisbeth (1987): Skolekøkken og arbejderfamilie. I *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie*, SFAH.
- Habermann, Ulla (2001): *En postmoderne helgen? Om motiver til frivillighed*. Socialhögskolan: Lund.
- Habermann, Ulla, Laila Ottesen og Gertrud Pfister (2003): *Kvinder på toppen – om kvinder, idræt og ledelse. Første delrapport: Kortlægning*. Institut for Idræt, Københavns Universitet.
- Halldén, Olle (1996): *Vandringsboken. En femtioårig brevväxling mellan kvinnor*, HLS Förlag: Stockholm.
- Hansen, Emanuel (1961): *Danmarks Højskole for Legemsøvelser 1911-1961*. København.
- Hansen, Jørn (1998): Gennembruddet: Fra Sundhedskommissioner til Gymnastikkommissioner – ca. 1880-1904. I Ivar Berg Sørensen og Per Jørgensen (red.): *"Een Time Dagligen". Skoleidræt gennem 200 År*. Odense Universitetsforlag.
- Hargreaves, Jennifer (1994): *Sporting Females. Critical issues in the history and sociology of women's sports*. London: Routledge.
- Hermann, Aage (1914): "Legemsøvelser i Københavns Kommuneskoler". I *Den danske folkeskole gennem 100 år 1814-1914*.
- Hilden, Adda og Erik Nørr (1994): *Lærerindeuddannelse. Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften*. Dansk Læreruddannelse 1791-1991, bd. 3. Odense Universitetsforlag.
- Horne, John m.fl. (1999): Socialisation – social interaction and development. I *Understanding Sport: An Introduction to the Sociological and Cultural Analysis of Sport*. London: E& FN Spon.
- Howitz, Franz (1892): *Bidrag til en Sundhedslære for Kvinder*.
- Ilsoe, Grethe (1994): Kvindelige arkivarer 1889-1992, en kollektiv biografi. I Marianne Alenius m. fl.: *Clios døtre gennem hundrede år: i anledning af historikeren Anna Hudes disputats 1893*.
- Jørgensen, Per (1997): *Ro, renlighed, regelmæssighed. Dansk Idræts-Forbund og sportens gennembrud ca. 1896-1918*. Odense Universitetsforlag.

- Jørgensen, Per (1998): "Ikke at more men at opdrage". I Ivar Berg Sørensen og Per Jørgensen: *"Een Time Dagligen". Skoleidræt gennem 200 År*. Odense Universitetsforlag.
- Kayser Nielsen, Niels (1990): Et overset kapitel – om sporten og gårdmandslinjen i dansk idræthistorie. I Else Trangbæk (red.): *Den engelske sports gennembrud i Norden*. Dansk Idræthistorisk Forening.
- Kayser Nielsen, Niels (1993): *Krop og oplysning. Om kropskultur i Danmark 1780-1900*. Odense Universitetsforlag.
- Kochendorff-Andersen, Jessie (1983): *De københavnske kommunelærerindens organisering og deres kamp for ligestilling 1891-1921*. Speciale, Institut for Historie, Københavns Universitet.
- Kold, Vibeke (1992): ".under samme Betingelser lige Adgang.?" Kønsideologi og affeminisering i den københavnske kommuneskole 1930-43. I *Den Jyske Historiker* nr. 58-59.
- Korsgaard, Klara Aalbæk (1996): *Anna og Jørgine*. Odense Universitetsforlag.
- Korsgaard, Ove (1982): *Kampen om kroppen*. København: Gyldendal.
- Korsgaard, Ove (1997): *Kampen om lyset. Dansk voksenoplysning gennem 500 år*, København: Gyldendal.
- Kragelund, Minna (1989): *Opdragende håndarbejde. En undersøgelse af håndarbejdsfaget, dets metode og dets bevidsthedsdannende virkning i almueskolen ca. 1880-1910*. Danmarks Lærerhøjskole.
- Kragelund, Minna (1993): Kærlighed til kaldet – et tveægget sværd. Om håndarbejdsundervisning og lærerindernes professionalismisme. I *København, Kvinder og Kærlighed. Historiske Meddelelser om København*.
- Kryger Pedersen, Inge (1998): *Den excellente præstation – om elitesport, kvinder og karrierer*. Sociologisk Institut, Københavns Universitet.
- Kryger Pedersen, Inge (red.) (2004): *Dansk Sociologi* temanummer om "Idræt og køn", nr. 2. København: Dansk Sociologiforening.
- www.kvindekilder.dk (red. Jytte Larsen).
- Kyrre, Hans (1951): *Mindebog om Else Thomsen*. København: Testman.
- Laine, Leena (1991): Kropp, idrott och kvinnohistoria. I *Kvinnovetenskapligt Tidskrift*, nr. 4, s. 48-58.
- Laine, Leena (1998): How to cross borders: women and sports organizations in the Nordic countries. I *International Journal of the History of Sport*, nr. 1, s. 194-205.
- Laine, Leena (2004): Women's Movement in Sport: National and International Issues. I Hilda Rømer Christensen m.fl.: *Crossing Borders: re-mapping women's movements at the turn of the 21st century*. Odense: Syddansk Universitetsforlag. s. 119-133.

- Lakoff George og Mark Johnson (1980): *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lange, Kr. A. (1909): *Den lingske gymnastik i Danmark 1884-1909*, København.
- Laqueur, Thomas (1990): *Making Sex. Body and Gender from the Greeks to Freud*. Harvard University Press.
- Laustsen, Marie (1987): *Fra bondepige til borgerskole. Erindringer fra et langt liv*. Struer: Dalhus.
- Lous, Eva (1999): Kvindernes Udstilling fra Fortid til Nutid 1895. I *Rotunden* nr. 12.
- Lundquist Wanneberg, Pia (2000): Att fostra medborgare. En studie av läroplaners syn på fysisk fostran i den svenska ungdomsskolan 1919-1969. I *Rapport till nordisk idrottshistorisk konferens: "Från fysisk fostran till hälsoarbete?" Idrotts högskolan, Stockholm 15-16. maj 2000*.
- Lundquist Wanneberg, Pia (2004): *Kroppens medborgarfostran: kropp, klass och genus i skolans fysiska fostran 1919-1962*. Stockholms Universitet.
- Lønborg, Nanna (1911): *Pigegymnastik i Skolen*.
- Lønnå, Elisabeth (2004): Waves in the History of Feminism. I Christensen, Hilda Rømer, Beatrice Halsaa, Aino Saarinen (red.): *Crossing Borders: re-mapping women's movements at the turn of the 21st century*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Madsen, Anne (1988): *Om bruddet i kvindegymnastikken i Danmark o. år 1900 – især med henblik på de kønsideologiske aspekter*. Speciale, Historisk Institut, Københavns Universitet.
- Meinander, Henrik (1996): *Lik Martallen som Rågfältet. Hundra år finlandssvensk gymnastik. Finlands Svenska Gymnastikförbund 1896-1996*. Ekenäs: Finlands Svenska Gymnastikförbund.
- Munk, Martin (1999): *Livsbaner igennem et felt*. Lund: Sociologiska Institutionen.
- Munk, Martin (2002): "Idrætsmodeller. Hvad truer idrætten (i Danmark)?" Paper, *Nordisk Sociolog Kongres, Island 15.-17. august 2002*.
- Munk, Martin og Jakob B. Lind (2004): *Idrættens kulturelle pol. En analyse af idrætsfeltets autonomi belyst ved Pierre Bourdieus metode*. København: Museum Tusulanum.
- Møller, Ernst (1980): *Træk af skoleidrættens historie i Danmark*. Vejle: Skoleidrættens forlag.
- Møller, Kirsten (1985): Modsætninger mellem kvindelige og mandlige lærere i deres kamp for bedre vilkår 1898-1926. Red. Chresten Kruchov m.fl.: *Bidrag til den danske skoles historie 1898-1984*, bd. 4. Unge Pædagogers forlag.
- Nutzhorn, Sigrid og K. A. Knudsen (1913): *Legemsøvelser for Pigeskolen*.

- Nutzhorn, Sigrid (1927): Af Kvindegymnastikkens Historie. I *Nathalie Zable til Minde: 1827-1852-1927* (1927). København: Reitzel.
- Ottesen Laila (1994): *Idræt og livsformer*. København.
- Parkin, Frank (1979): *Marxism and class theory. A bourgeois critique*. London: Tavistock.
- Petersen, Paul (1899): *Nogle Udtalelser om den danske Kvindegymnastik, 1870-1899*.
- Paul-Petersen, Ellen (1943): Kvindegymnastik. I Kr. Krogshede (red.): *Idræt. Vor Tids store Folkeopdrager*, bd. 2. Arnkrones forlag.
- Passing, Birgitte (1992a): *Viljens Styrke. Nathalie Zable. En biografi*. København: Gyldendal.
- Passing, Birgitte (1992b): Køn og kvindelighed – hvilke historiske kategorier? I *Den jyske Historiker* nr. 58-59. s. 31-51.
- Poulsen, Anne Lykke og Ole Skjerk (1996): *Hvad vil Damerne egentlig? Speciale*, Center for Idrætsforskning, Københavns Universitet.
- Rimmen Nielsen, Hanne (1991): "Troende og dygtige Lærerinder". *Lærerindeuddannelse og -fællesskab på Aarhus (Kvinde)seminarium 1909-50. En kvindekulturs rum og forestillinger*. Upubliceret phd. afhandling, Aarhus Universitet.
- Rimmen Nielsen, Hanne (1992): Køn, kultur repræsentation. Nyere tendenser i international kvindehistorisk forskning. I *Den jyske Historiker*, nr. 58-59. s. 6-34.
- Roos, J.P. og Anna Rotkirch (1998): "Fält i skuggan av fält: sensocialismens dubbelliv". I Donald Broady (red.): *Kulturens fält – en antologi*. Upsala: Daidalos. s. 453-466.
- Rosenbeck, Bente (1987): *Kvindekøn. Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980*. København: Gyldendal.
- Rosenbeck, Bente (1992): *Kroppens politik. Om køn, kultur og videnskab*, København: Museum Tusulanum.
- Scott, Joan W. (1988): *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press.
- Scraton, Sheila (1992): *Shaping up to womanhood: Gender and girls' physical education*. Milton Keynes: Open University Press.
- Sigmund, Pia (1991): *Oldemor Erna*. København: Borgen.
- Sjørup, Karen (1997): Subjekt og frigørelse i kvindernes krønike. I *Den jyske Historiker*, nr. 75-76, s. 112-132.
- Skjerk, Ole (2001): *Dameudvalgets inderlige Overflødighed. Kvindebåndbold i Danmark 1900-1950*. Institut for Idræt, Københavns Universitet.
- Skov Jensen, Birthe (1983): *Gymnastikken på Nathalie Zables Skole 1864-99*. Speciale, Historisk Institut, Københavns Universitet.

- Skovgaard, Thomas og Charlotte Worm (1998): Krig, fred og velfærd – ca. 1937-1975. I Ivar Berg Sørensen og Per Jørgensen: *"Een Time Dagligen". Skoleidræt gennem 200 År*. Odense Universitetsforlag.
- Stone, Lawrence (1997): Prosopography. I *Dædalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, vol.100.
- Tamsen, Helle (2001): *Frigørelsens omveje. En analyse af den medicinske diskurs omkring kvinder og idræt i 1920'erne og 1930'erne*. Speciale, Institut for Idræt, Københavns Universitet.
- Toftegaard Nielsen, Jan, Anne Lykke Poulsen og Helle Poulsen (red.) (2004): *Kvinder, Køn og Forskning* temanummer om "Idrættens og kønnets grænser", nr. 2-3.
- Torstendahl, Rolf (1990): Essential properties, strategic aims and hitorial development: three approaches to theories of professionalism. I Michael Burrage og Rolf Torstendahl (red.): *Professions in theory and history: rethinking the study of the professions*. London: SAGE.
- Trangbæk, Else (1987): *Mellem leg og disciplin. Gymnastikken i Danmark i 1800-tallet*. Åbybro: DUO.
- Trangbæk, Else m.fl. (1995): *Dansk Idrætsliv I-II*. København: Gyldendal.
- Trangbæk, Else (1996): Discipline & emancipation through sport: pioneers of women's sport in Denmark. I *Scandinavian Journal of History*, nr. 2.
- Trangbæk, Else (1997): Gender in Modern Society: Femininity, Gymnastics and Sport. I Henrik Meinander og J. A. Mangan (red.): *The International Journal of the History of Sport*, vol. 14. s. 146ff.
- Trangbæk, Else (1999): "Purity of the heart and strength of the will". The role of female teachers in the modern sports movement. I Else Trangbæk & Arnd Krüger (red.): *The History of Sport and PE from European Perspectives*. Institut for Idræt, Københavns Universitet.
- Trangbæk, Else (2000a): Svensk gymnastik og de kvindelige pionerer. Johan Norberg (red.): *Studier i idrott, historia och samhälle*. Stockholm: HLS Förlag.
- Trangbæk, Else (2000b): Kvindeidrættens pionerer og den moderne kvinde. I *Idrætshistorisk Årbog 2000*. Odense Universitetsforlag.
- Trangbæk, Else (2002): Livshistoriske fortællinger om dannelse, uddannelse og træning. I Mette Krogh Christensen (red.): *Aldring og bevægelse i idræt*. Århus: Klim.
- Trap, Peder (1949): *Legemsøvelser i Skolen i tilslutning til Haandbog i Gymnastik, 1899-1949*. Dansk Gymnastiklærerforening og Landsudvalget for Skoleidræt
- Trommer, Åge (1994): Kampen om drengene – om FDF og DUI. I *Siden Saxo*, nr. 1. København: Statens Arkiver.

- Vedel, Karen (2004): *Ballethistoriens anden – moderne scenisk dans i Danmark 1900-1975*. PhD afhandling ved Det humanistiske Fakultet, Københavns Universitet.
- Verbrugge, Martha H. (1997): Recreating the Body: Women's Physical Education and the Science of Sex Differences in America, 1900-1940. I *Bulletin of the History of Medicine*, nr. 71, s. 273-304.
- Vertinsky, Patricia (1987): Exercise, Physical Capability, and the Eternally Wounded Woman. I *Journal of Sport History*, 14/1.
- Vertinsky, Patricia (1990): *The eternally wounded woman. Women, doctors and exercise in the late 19th century*. England: Manchester University Press.
- Vertinsky, Patricia (1994): Gender Relations, Women's History and Sport History: A Decade of Changing Enquiry, 1983-1993. I *Journal of Sport History*, 21/1.
- Vestergård Madsen, Bo (2003): *Oplysning i bevægelse – kultur, krop og demokrati i den folkelige gymnastik*. Århus: Klim.
- Wichmann, Gertrud (1965): *Elli Björkstén*, Helsingfors: Frenckellska Tryckeri-aktiebolaget.

Noter

- 1 Ulla Habermann, Laila Ottesen og Gertrud Pfister (2003): *Kvinder på toppen – om kvinder, idræt og ledelse. Første delrapport: Kortlægning.*
- 2 Jf. Niels Kayser Nielsen (1990): Et overset kapitel – om sporten og gårdmands-linjen i dansk idræthistorie. I Else Trangbæk (red.): *Den engelske sports gennembrud i Norden.*
- 3 Ida Blom (2004): Kjønn som analysekategori i historisk forskning. I Agnes S. Arnórsdóttir og Jens A. Krasilnikoff (red.): *Køn i historien.* s. 30.
- 4 Se f.eks. Susan Bandy review essay (2004): Fra “sex” til “gender”, fra kvinder og sport til kulturkritik og fra det nationale til det transnationale. En oversigt over amerikansk, canadisk og britisk forskning i sport og køn. I *Dansk Sociologi* nr. 2. Tema: Idræt og køn.
- 5 Elisabeth Lønnå (2004): Waves in the History of Feminism. I Christensen, Hilda Rømer, Beatrice Halsaa, Aino Saarinen (red.): *Crossing Borders: re-mapping women’s movements at the turn of the 21st century.*
- 6 Bourdieu er blevet kritiseret for at benytte en krigsretorik med blandt andet ordet kamp. Men kritikken bør nuanceres, jævnfør Lakoff og Johnsons refleksion om at, ”at argumentere er krig”. Således må ’kamp’ læses som en terminologi snarere end som et bogstaveligt udtryk. George Lakoff og Mark Johnson (1980) *Metaphors we live by*, s. 4.
- 7 Pierre Bourdieu og Loïc Waquant (1996): *Refleksiv sociologi – mål og midler.* s. 78.
- 8 Bourdieu og Waquant (1996) s. 81.
- 9 Disse afhandlinger er Laila Ottesen (1994): *Idræt og livsformer*, som byggede på interview med kvindelige gymnaster og boldspillere, Inge Kryger Pedersen (1998): *Den exellente præstation – om elitesport, kvinder og karrierer* samt Lone Friis Thing (1998): *Sport – en emotionel affære – kvinder, holdsport og aggression.* De seneste år er det lykkedes at synliggøre det humanistisk-samfundsvidenskabelige forskningsfelt idræt og køn. Herom vidner to publikationer: *Dansk Sociologis* temanummer om ”Idræt og køn” nr. 2 2004 og *Kvinder, Køn og Forsknings* temanummer ”Idrættens og kønnets grænser” nr. 2-3 2004. En tredje publikation med hovedsagligt historiske bidrag er undervejs, idet Idræthistorisk årbog i 2006 for første gang sætter kønnet på dagsordenen.
- 10 Se også Patricia Vertinsky (1994): Sport History and Gender Relations, 1983-1993: Bibliography. I *Journal of Sport History*, nr. 1.
- 11 Se www.kvindekilder.dk

- 12 For introduktion til Bourdieus sociologi henvises til Bourdieu/Wacquant (1996); Margaretha Järvinen: Pierre Bourdieu, i Heine Andersen og Lars Bo Kaspersen (2000): *Klassisk og moderne samfundsteori*. Bourdieus livsværk er inspireret af sociologer som Weber, Marx og Durkheim, ligesom han må forstås i forlængelse af den franske filosofiske tradition. Bourdieus praksisteori kombinerer en strukturalistisk og en konstruktivistisk tilgang til virkeligheden, hvor både samfundets objektive struktur og det enkelte menneskes handlinger og forestillinger ses som centrale elementer for en forståelse af det sociale i dets totalitet.
- 13 Bourdieu havde et pragmatisk forhold til sine begreber, som han opfattede som en ”værktøjskasse”, der kan bruges til at løse problemer med. Det betyder ikke, at begreber kan anvendes efter forgodtbefindende, men at de via pragmatismen er forankret i teoretiske påstande og empiriske problemer. De teoretiske begreber bør således være nært forbundet med de forskningsmæssige sammenhænge, hvor de er udviklet for at være meningsfulde. Bourdieu/Wacquant (1996) s. 38-40.
- 14 Bourdieu (1992) har i *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire* (svensk udgave 2000: *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*) demonstreret, hvordan empiriske analyser af kulturelle felter kan udføres.
- 15 I sociologisk jargon taler man gerne om ”agenter”. Jeg har dog valgt at bruge termen ”aktør” ud fra den betragtning, at læseren derved kan undgå hele tiden at få associationer i retning af spionagevirksomhed.
- 16 Pierre Bourdieu (1997): *Af praktiske grunde*. s. 74.
- 17 Bourdieu/Wacquant (1996) s. 77-78 og 87 samt Bourdieu (1997) s. 73.
- 18 Bourdieu (1997) s. 65-69.
- 19 Bourdieu/Wacquant (1996) s. 29-30.
- 20 Bourdieu/Wacquant (1996) s. 112.
- 21 Jf. den canadiske idrætssociolog Ann Hall i forelæsning på Copenhagen International Summer School, Institut for Idræt, Københavns Universitet 23.-28. august 2004. Om diskussion og kritik af socialiseringsbegrebet i forhold til idræt se John Horne m.fl. (1999): Socialisation – social interaction and development. I *Understanding Sport: An Introduction to the Sociological and Cultural Analysis of Sport*, s. 129-159.
- 22 Bourdieu/Wacquant (1996) s. 78-79 og 94. Bourdieu taler om et særligt magtfelt, hvor ”styrkeforholdet [bestemmes] mellem de agenter der er i besiddelse af én af de forskellige kapitalformer i så tilstrækkeligt omfang at de kan dominere det tilsvarende felt”. Bourdieu (1997) s. 55-56.
- 23 Bourdieu/Wacquant (1996) s. 91-92 og Munk (1999) s. 113.

- 24 Martin Munk (2002): *Idrætsmodeller. Hvad truer idrætten (i Danmark)?* Paper på Nordisk Sociolog Kongres, Island 15.-17. august 2002, s. 12. Se desuden Martin Munk (1999): *Livsbaner igennem et felt*, s. 113.
- 25 Munk (2002).
- 26 Forskningsprogram og artikler kan ses på internetadressen: www.skeptron.ilu.uu.se/broady/sec/p-ffo-00.htm
- 27 Donald Broady (1999): Når fältbegreppet inte räcker till. Svårigheter i studiet av kvinnors nätverk. Bidrag til konferencen "*Det vidgade rummet: kvinnors idéer, strategier, nätverk och nischer på väg ut i offentligheten ca 1880-1940*", *Bjärsjölagårds slott, 10-12 maj 1999*; Donald Broady og Annika Ullman (2002): "Ständigt var man i farten med att grunda och stifta". Om Fält, offentligheter och nätverk vid sekelskiftet 1900. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 2.
- 28 Inspireret af sociologen Jürgen Habermas rettedes opmærksomheden mod pædagogiske, socialpolitiske/filantropiske, kulturelle og religiøse offentligheder.
- 29 Broady (1999) s. 3. Begrebet skyggefelt er udviklet af J.P. Roos og Anna Rotkirch (1998): "Fält i skuggan av fält: sensocialismens dubbelliv". I Donald Broady (red.): *Kulturens fält – en antologi*. s. 453-466.
- 30 Den amerikanske antropolog Gayle Rubin var den første, som præsenterede distinktionen sex-gender i 1975. Her efter Thomas Laqueur (1999): *Making sex. Body and gender from the Greeks to Freud*, s. 12. Begreberne er blevet videreudviklet siden, men er også kritiseret af blandt andre den amerikanske historiker Joan W. Scott (1988): *Gender and the Politics of History*, s. 44. I følge Scott er køn "en primær måde at betegne magtrelationer på". Scotts hovedinteresse er politisk historie, og hendes magtperspektiv har været med til at sætte fokus på politik som et vigtigt kønshistorisk forskningsområde.
- 31 Birgitte Possing (1992a): *Viljens styrke*, s. 171.
- 32 Birgitte Possing (1992b): Køn og kvindelighed – hvilke historiske kategorier? I *Den jyske Historiker* nr. 58-59, s. 38.
- 33 Jennifer Hargreaves (1994): *Sporting Females*. s. 44
- 34 Scott (1988 s. 44) pointerer, at relationen mellem begreberne norm og adfærd er en udfordring til historikeren: "Moreover, real men and women do not always or literally fulfil the terms either of their society's prescriptions or of our analytic categories. Historians need instead to examine their findings to a range of activities, social organizations, and historically specific cultural representations".
- 35 Diskussionen om kvinders udøvelse af atletik er beskrevet i mit og Ole Skjerks speciale (1996): "*Hvad vil Damerne egentlig? Kvindeidrætsdiskussionen i DIF 1932-34*." Center for Idrætsforskning, KU.

- 36 Om kvindefodbold se f.eks. Anne Brus (2002): *Desserten kom først – om kvindefodboldens udvikling i Danmark frem til optagelsen af kvindefodbolden i DBU i 1972*. Speciale ved Institut for Idræt, KU.
- 37 Scott (1988) s. 42-44.
- 38 For introduktion til dansk og international kvinde(idræts)historie henvises til Karen Sjørup (1997): Subjekt og frigørelse i kvindernes krønike. *Den jyske Historiker*, nr. 75-76; Hanne Rimmen Nielsen (1992): Køn, kultur repræsentation. Nyere tendenser i international kvindehistorisk forskning. *Den jyske Historiker*, nr. 58-59, s. 6-34; Patricia Vertinsky (1994): Gender Relations, Women's History and Sport History: A Decade of Changing Enquiry, 1983-1993. *Journal of Sport History*, 21/1; Susan Bandy (2004) s. 125-135.
- 39 Vertinsky (1994).
- 40 Hargreaves (1994) s. 43.
- 41 Sociologen R. W. Connell er her citeret i Hargreaves (1994), s. 145.
- 42 Laqueur (1999).
- 43 Bente Rosenbeck (1992): *Kroppens politik. Om køn, kultur og videnskab*, s. 53. Begreberne særart og lighed er meget benyttede men også omstridte i den kvindehistoriske forskning. Se Rimmen Nielsen (1992).
- 44 Possing (1992a) s. 179.
- 45 Hanne Rimmen Nielsen (1990): "Troende og dygtige Lærerinder". *Lærerindeuddannelse og -fællesskab på Århus (Kvinde)seminarium 1909-50. En kvindekulturs rum og forestillinger*.
- 46 Drude Dahlerup (1998): *Rødstrømperne. Om den danske rødstrømpebevægelses udvikling, nytænkning og gennemslag 1970-85*, s. 120.
- 47 Afsnittet er primært skrevet på grundlag af Elisabeth Lønnå (2004): Waves in the History of Feminism, i Hilda Rømer Christensen m.fl.: *Crossing Borders: re-mapping women's movements at the turn of the 21st century*, s. 41-58.
- 48 Dahlerup (1998) s. 122-133; Drude Dahlerup (2004): Continuity and Waves in the Feminist Movement – A Challenge to Social Movement Theory, i Hilda Rømer Christensen m.fl.: *Crossing Borders: re-mapping women's movements at the turn of the 21st century*, s. 59-78.
- 49 Dahlerup (1998) s. 120.
- 50 De brede definitioner udgøres af: 1) Social feminisme, som inkluderer brede grupper af kvinder for eksempel i kampen for stemmeret. 2) Velfærdsfeminisme, som inkluderer kvinder der arbejder for velfærd, men med fokus på børns og kvinders vilkår. I velfærdsfeminisme var den traditionelle kvinderolle accepteret, men der argumenteres for at de stadig kan opfattes som feminister, fordi de bragte kvinders og børns vilkår på dagsordenen på en aktiv og radikal måde. 3) Relationel feminisme hvor fokus er på kvinders behov for og ret til at være mødre

- frem for på individuelle kønsneutrale rettigheder. I den relationelle feminisme er komplementære kønsroller accepterede. Lønnå (2004) s. 43-44.
- 51 Lønnå (2004) s. 45.
- 52 Lønnå (2004) s. 50.
- 53 Dahlerup afviser det tredje definitions punkt med henvisning til, at ikke alle kvinder i den nye kvindebevægelse talte om "vi kvinder" og derfor ikke som sådan identificerede sig med kvinder. Dahlerup (2004) s. 66.
- 54 For et internationalt og nordisk perspektiv på relationen mellem kvindeidræt og kvindebevægelse se Leena Laine (2004): *Women's Movement in Sport: National and International Issues*, i Hilda Rømer Christensen m.fl.: *Crossing Borders: re-mapping women's movements at the turn of the 21st century*, s. 119-133.
- 55 Afsnittet bygger på Christina Florin og Lars Kvarnström (2001): "Kvinnor på gränsen till medborgarskap, i C. Florin og L. Kvarnström (red.): *Genus, medborgarskap och offentlig politik, 1848-1998. Svenska samhället i omvandling*, s. 13-40.
- 56 Florin og Kvarnström (2001) s. 15-16.
- 57 Florin og Kvarnström (2001) s. 14 og 38.
- 58 Her efter Florin og Kvarnström (2001) s. 18-19.
- 59 Den svenske historiker Pia Lundquist-Wanneberg har i en undersøgelse af de statslige læreplaner til faget gymnastik i de svenske skoler vist, hvordan skolens læreplaner via kroppen havde til formål at skabe specifikke typer af medborgere afhængig af køn og skoleform. Pia Lundquist-Wanneberg (2000): *Att fostra medborgare. En studie av läroplaners syn på fysisk fostran i den svenska ungdomsskolan 1919-1969. Rapport till nordisk idrottshistorisk konferens. "Från fysisk fostran till hälsoarbete?" Idrotts högskolan, Stockholm 15-16. maj 2000.*
- 60 Den svenske historiker Gunnela Björk (1999) kom frem til en tilsvarende tolkning i *Att förhandla sitt medborgarskap*, som er en undersøgelse af al kvindepolitik i Örebro i første halvdel af 1900-tallet.
- 61 Christina Florin (1987): *Kampen om katedern. Feminiserings- og professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860-1906*, s. 72.
- 62 Afsnittet bygger primært på Rolf Torstendahl (1990): *Essential properties, strategic aims and historical development: three approaches to theories of professionalism*. I Michael Burrage og Rolf Torstendahl (red.): *Professions in theory and history: rethinking the study of the professions*, s. 44-61.
- 63 Torstendahl (1990) s. 53.
- 64 Torstendahl (1990) s. 48-53. Torstendahl henviser til Parkins anvendelse af Webers closure-begreb (i Økonomi og Samfund) i Frank Parkin (1979): *Marxism and class theory. A bourgeois critique*. Begrebet inklusionsstrategi er min oversættelse af det engelske ord 'usurpation'.

- 65 Agneta Emanuelsson (1990): *Pionjærer i vitt. Professionelle og facklige strategier blandt svenske sygeplejersker og sygeplejerskeassistenter 1851-1939.*
- 66 Christina Florin (1987) *Kampen om katedern. Feminiserings- og professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860-1906*; Christina Florin og Ulla Johansson (1993): "Där de härliga lagrarna gro.." *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914.* De akademisk uddannede lærerinder i Sverige benyttede fire strategier i deres stræben efter at få ret til at undervise i det svenske "läroverk" i begyndelsen af 1900-tallet: 1) De dannede en interesseorganisation i form af en åben alliance som gik på tværs af uddannelsesmæssige grænser og holdninger. Den stærkeste gruppe tog afstand fra det dominerende særartsprincip om de to køn og lagde i stedet vægt på et princip om lighed mellem kønnene samt professionel kompetence. 2) De vægtede kompetence frem for køn, og argumenterede for ligestilling med de akademisk uddannede mænd ud fra en ideologi om kompetence og professionalismisme, som byggede på viden, der var testet ved eksaminer på universitetet. De ønskede også at afgrænse sig fra de seminarieuddannede lærerinder, som var placeret på samme lønniveau. 3) De kæmpede for at få indflydelse på de politiske beslutningsprocesser, via allierede mænd på indflydelsesrige poster, via skrivelser, flyveblade og opråb og via artikler og artikelserier i dagspressen. De akademiske kvinder søgte og fandt således veje ind i statsapparatet, og i 1914 nedsatte staten et nævn, som med deltagelse af en enkelt kvinde endte med at vedtage de akademiske kvinders krav om ret til at undervise i "läroverket". 4) De anvendte videnskabelige argumenter for at nå deres mål, ligesom de ofte anvendte satiren som våben.
- 67 Torstendahl (1990) s. 48.
- 68 Else Trangbæk (2000b) *Kvindeidrættens pionerer og den moderne kvinde. I Idræthistorisk Årbog 2000.* For den første pionergeneration, som virkede før 1880, var formålet med fysisk opdragelse, sundhed og hygiejne at lære pigerne de borgerlige normer i en gymnastik, som var i overensstemmelse med samtidens normer om kvindelighed. Den anden generation efter 1880 delte sig i to overordnede linjer i forhold til deres holdning til kvindelighed, emancipation, gymnastik og sport. Den ene linje havde en restriktiv linje til sport og fastholdt 1. generations holdning til emancipation, mens den anden linje var mere tolerant over for kvinders deltagelse i sportslige aktiviteter eller havde en ydre emancipation som mål.
- 69 Korsgaard (1982) *Kampen om kroppen.*
- 70 Svenskeren P. H. Lings pædagogiske gymnastik udviklede sig fra begyndelsen af 1800-tallet over vægtning af nationale og militære elementer frem til en prioritering af en gymnastik bygget på "videnskabeligt grundlag". Gymnastikken

- udmøntedes i enkle ”rationelle og konstruerede bevægelser, der sigtede mod kropslig dannelse. Else Trangbæk (1987) *Mellem leg og disciplin*. s. 36ff.
- 71 Per Jørgensen (1997): *Ro, renlighed, regelmæssighed. Dansk Idræts-Forbund og sportens gennembrud ca. 1896-1918*.
- 72 Niels Kayser Nielsen identificerer tre træk i den svenske gymnastiks kollektive mentalitet, som ligger til grund for dens gennembrud i Danmark: 1) Den nære forbindelse til teknik og videnskab. 2) Med sin identitetsskabende selvdisciplinerende kropsdyrkelse var den et middel i tidens politiske og kulturelle kamp. 3) Kropskulturens trang til perfektion og orden, som kom til udtryk i de store gymnastikopvisninger. Niels Kayser Nielsen (1993): *Krop og oplysning. Om kropskultur i Danmark 1780-1900* s. 106-107.
- 73 Korsgaard (1982) beskrev den svenske gymnastiks gennembrud som nært forbundet til grundtvigianismen og højskolerne. Kayser Nielsen argumenterer i forlængelse af Else Trangbæk og Søren Copsø, som har ønsket at nedtone den stærke forbindelse mellem grundtvigianisme og svensk gymnastik. Trangbæk påpeger, at den svenske gymnastik havde fodfæste i Danmark allerede inden, den blev taget op af højskolerne. Se Else Trangbæk (1987) s. 76-83 og Søren Copsø (1985): *Skolegymnastikkens modernisering 1884-1913, Idræthistorisk Årbog 1987*.
- 74 Poulsen og Skjerk (1997).
- 75 DIF skiftede navn til Danmarks Idræts Forbund i 1993.
- 76 Dansk gymnastik betegner ikke på samme måde som svensk gymnastik et fast defineret system af øvelser, men snarere en gymnastik, som med inspiration fra flere udenlandske systemer udvikledes i Danmark i løbet af 1800-tallet. Det gjaldt især den tyske humanistisk-pædagogiske gymnastik, som udmøntedes i sammensatte og naturlige bevægelser, som havde menneskets dannelse som mål. Trangbæk (1987) s. 26ff.
- 77 Kvindernes vej til at få ret til medlemskab i DDS/DDSG er grundigt beskrevet i Ole Skjerk (2001) *Dameudvalgets inderlige Overflødighed. Kvindehåndbold i Danmark 1900-1950*. s. 242-257. Diskussionen om kvindernes medlemskab blev taget op flere gange, men gik hver gang i sig selv, fordi spørgsmålet enten truede organisationens idégrundlag i forsvarssagen eller den interne magtbalance mellem skytter og gymnaster. Da kvinderne fik ret til medlemskab i 1926, bare ét år før de i antal overgik de mandlige gymnaster, blev der samtidig gennemført en opdeling mellem skytter og gymnaster, for at undgå at de mange nye kvindelige gymnastikmedlemmer skulle give gymnastikfløjen alt for megen magt.
- 78 For eksempel kan nævnes Københavns Kvindelige Sportsklub (stiftet 1890 iflg. *Love for Københavns Kvindelige Sportsklub*. Jeg er ikke stødt på foreningen i andre kilder), Københavns Damefægteklub, Damernes Roklub (stiftet 1901),

- Odense Kvindelige Gymnastikforening (stiftet 1903), Kvindelige Studenter Idrætsforening (stiftet 1917), Kvindelig Idrætsforening Fredericia (stiftet 1931), Kvindelig Svømme- og Gymnastikforening (stiftet 1904), Slagelse kvindelige Gymnastikforening (stiftet 1905) og Frederiksberg kvindelige Gymnastik- og Svømmeforening. Det socialdemokratiske De Unges Idræt (DUI) oprettede i 1906 Sportsligt Pige forbund, som kun fik få leveår. Åge Trommer (1994): Kampen om drengene – om FDF og DUI. Siden Saxo, nr. 1.
- 79 Erna Juel Hansen (1845-1929) forfatter, kvindesagsforkæmper og gymnastiklærerinde. Datter af A. G. Drachmann, søster til forfatteren Holger Drachmann. Fulgte korte kurser på GCI i Stockholm ca. 1884-85. Oprettede et gymnastikinstitut for kvinder i 1884-90, hvor hun blandt andet holdt korte gymnastiklærerindekurser fra 1885. Erna Juel-Hansen tilhørte den del af kvindeidrættens 2 pionergeneration, som så gymnastik som et middel til at opnå ydre emancipation. Viden om uddannelsens varighed, indhold og søgning er meget begrænset, hvilket også gælder viden om, hvor de uddannede gymnastiklærerinder fik arbejde. Formentlig var uddannelsen ganske kort, idet de første 10 lærerinde-elever blev præsenteret for offentligheden ved en opvisning i oktober 1885 få måneder efter kursets start. Erna Juel-Hansen var involveret i flere avispolemikker, som omhandlede den ideologiske brudflade mellem tilhængerne af dansk og svensk gymnastik. Sidst i 1880erne forsvandt eleverne fra hendes gymnastikinstitut, dels pga. konkurrence fra andre institutter og dels pga. hendes offentlige omdømme efter hendes engagement i Sædelighedsfejden, og hun måtte lukke med tab. Trangbæk (1987); Pia Sigmund (1991) *Oldemor Erna*; diverse artikler i *Politiken* 10.4.1885, ukendt avis, november 1885 samt *Politiken* 20. og 21.4.1886 samt 3., 4., 6., 7., 9. og 13.5.1886 (alle GS udklip). *DKL*.
- 80 Elli Björkstén (1870-1946) svensk-finsk gymnastiklærerinde. Uddannet på GCI i Stockholm 1894, leder af den kvindelige gymnastikuddannelse ved Helsinki Universitetet 1913-38. Se biografien senere i kapitlet.
- 81 K. S. A. Præstgaard* (1873-1940) ueksamineret gymnastiklærerinde. Korte kurser på N. H. Rasmussens institut. Matematik og gymnastiklærerinde ved Schneekloths Skole 1894-1938, underviste desuden på Teilmanns kursus 1907-39. Medhjælper hos Statens Gymnastikinspektør ved tilsynet med pige-gymnastikken 1908-31. Leder i KKG, blandt andet som formand 1898-1902 og 1906-20. Redaktør af *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift* og senere *Gymnastisk Tidsskrift* 1907-16, og af *Nordisk Kvinnogymnastik* 1924-36. Aktiv kvindesagsforkæmper og sad i bestyrelsen af Danske Kvinders Nationalråd og Kvindernes Bygning. *DKL*.
- 82 Else Thomsen* (1879-1951) lærerinde, gymnastikinspektør. Uddannet på Ribe Seminarium 1902, Statens Kursus i Gymnastik 1904. Medhjælper ved Statens

- Gymnastikinspektion 1908-19, gymnastikinspektør i København 1919-46, leder i KKG bl.a. formand 1920-24, medlem af DIFs bestyrelse 1928-32. Se biografien senere i kapitlet. *DBL, DKL*.
- 83 Paul Petersen (1845-1906) krigsassessor, gymnastiklærer. Uddannet på Hærens Gymnastikskole. Etablerede et gymnastikinstitut for kvinder i 1878, som blev udvidet med gymnastiklærerindeuddannelse i 1886. Stifter af foreningerne Hermes (1874), DKG (1888) og Damernes Roklub (1901). *DBL*.
- 84 Magdalene Paul-Petersen* (1873-1936) gymnastiklærerinde, institutleder. Danse-, gymnastik- og svømmelærerinde fra Paul Petersens Institut 1892. Gymnastiklærerinde ved Københavns Skolevæsen 1895-1936. Hovedvirket var dog som leder af Paul Petersens Institut 1906-36. Formand for DKG 1909-36. Sad i bestyrelsen for DGF 1912-36 og DIF 1921-28. *DBL, DKL*. Se biografien senere i kapitlet.
- 85 Ingeborg Paul-Petersen (1876-1952) gymnastik- og svømmelærerinde, institutleder. Danse- og svømmelærerinde fra Paul Petersens Institut 1893, gymnastiklærerinde samme sted 1898. Leder af Paul Petersens Institut 1906-52. Formand for DKG 1936-51. *DBL, DKL*. Se biografien senere i kapitlet.
- 86 Nanna Lønborg (1881-1971) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1899, gymnastiklærerinde på Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut 1907-44, leder i KKG før 1906, medstifter og leder i KI, blandt andet som formand 1920-23. Se endvidere biografien senere i kapitlet.
- 87 Esther Schrøder* (1876-1965) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1899. Gymnastiklærerinde i Københavns Skolevæsen. Leder i KKG indtil 1906, medstifter og leder i KI, blandt andet som kasserer 1906-, bestyrelsesmedlem i NFK-Danmark (kasserer) 1922-51 og i DDG fra 1929. Datter af højskolemanden Johannes Schrøder og kusine til Ingeborg Appel.
- 88 Agnete Bertram (1893-1983) cand. mag i dansk engelsk og gymnastik 1920. Ansat som "universitetsgymnastiklærerinde" i USG 1920-66, fra 1943 som gymnastikinspektrice. Drev desuden Agnete Bertram Kvindegymnastikskole 1920-42, som også udbød en etårig gymnastiklærerindeuddannelse i perioden 1928-33. *DBL, DKL*. Se biografien senere i kapitlet.
- 89 Ove Korsgaard (1997): *Kampen om lyset. Dansk voksenoplysning gennem 500 år; Margaretha Balle-Petersen (1977): Guds folk i Danmark. Nogle synspunkter på studiet af religiøse grupper. Folk og Kultur.*
- 90 Trangbæk (1987) s. 71 og 77f.
- 91 Trangbæk har påpeget, at gymnastik med et kompensatorisk rekreativt sigte så tidligt som i 1860'erne indgik i højskolernes fagkreds. Trangbæk (1987) s. 70.
- 92 Korsgaard (1982) s. 102-3

- 93 Ingeborg Appel (1868-1948) gymnastikdirektør. Uddannet på GCI Stockholm 1889, derefter gymnastiklærerinde, højskolemoder og forstander på Askov Højskole. *DBL, DKL*. Se biografien senere i kapitlet.
- 94 Olav Schrøder (1872-19..) gymnastikdirektør. Uddannet på GCI i Stockholm 1897. Drev en privat delingsføreruddannelse for kvinder i Odense fra ca. 1908, hvor Anna Krogh, Jørgine Abildgaard og Martha Christensen var blandt eleverne. Medhjælper ved gymnastikinspektionen fra 1907-32. Lærer på Odense Seminarium indtil 1920 og derefter på Tønder Statsseminarium.
- 95 Margrethe Christiansen (1967): *Ingeborg Appel og Askov*, s. 105f.
- 96 Knud Anton Knudsen (1864-1949) cand. theol., gymnastikinspektør. Uddannet på GCI Stockholm 1891. Leder af Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut 1898-1927, statens gymnastikinspektør 1904-1934. *DBL*. Se biografi senere i kapitlet.
- 97 Niels Bukh (1879-1951) lærer, højskoleforstander. Efter opvæksten på Vallekilde Højskole og et ophold på Askov Højskole uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1909 og derefter på Vordingborg Seminarium 1912. Medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1914-17. Oprettede Ollerup Gymnastikhøjskole 1920.
- 98 Hans Bonde (2001): *Niels Bukh. En politisk-ideologisk biografi*.
- 99 Anna Krogh (1893-1985) gymnastiklærerinde, højskoleforstander. Uddannet på Askov Højskoles udvidede kursus 1914-16 og Statens Gymnastikinstitut 1918. Etablerede og ledede Snoghøj Gymnastikhøjskole for kvinder sammen med Jørgine Abildgaard fra 1925 og indtil bruddet i 1955 *DKL*. Se biografien senere i kapitlet.
- 100 Jørgine Abildgaard (1893-1962) gymnastiklærerinde, højskoleforstander. Ophold på Askov Højskole i 1915-16 og 1917-19, gymnastiklærerinde fra Statens Gymnastikinstitut 1917. Etablerede og ledede Snoghøj Gymnastikhøjskole for kvinder sammen med Anna Krogh 1925-58. Redaktør af *Ungdom og Idræt* 1923-? *DBL, DKL*. Se biografien senere i kapitlet.
- 101 Christiansen (1967), s. 93.
- 102 N. C. D. Petersen (1892-1975), cand. mag. i historie og gymnastik, gymnastikinspektør. Gift med Agnete Bertram i 1925. Fra 1918-64 leder af Københavns Universitets Studenter Gymnastik (USG), fra 1943 som gymnastikinspektør.
- 103 Johannes Lindhard (1870-1947) læge og fysiolog. Ansat som lærer i anatomi og gymnastikteori ved Københavns Universitet 1909, docent fra 1912 og professor 1917-35. Bestyrer af gymnastikteoretisk laboratorium ved Københavns Universitet 1920-35, forstander for Statens Gymnastikinstitut 1930-38.
- 104 Biografien er skrevet på grundlag af Wichmann (1965).

- 105 Johanne Lund (1871-1918) gymnastiklærerinde. Uddannet på forskellige korte kurser i gymnastik: Sandsynligvis fulgte hun som et af KKGs første medlemmer Erna Juel-Hansens gymnastiklærerindekursus. Gik desuden på Askov Højskole i 1880'erne og fulgte et års kursus i sygegymnastik på GCI i Stockholm 1893-94. Nær ven med Elli Björkstén. Gymnastiklærerinde på Natalie Zahles Skole 1896-99. Stifter af og formand for Svensk Sygegymnastikforening af 1903, 1903-07 og 1911-13. Stiftede en klinik, hvor ubemidlede kunne få gratis eller billig behandling. Leder i KKG, hvor hun tog initiativ til billig aftenundervisning fra 1897 og var formand 1894-97. Nekrolog i *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 10, 1918; *Natalie Zable til Minde* (1927).
- 106 Paula Smith (?-?) gymnastiklærerinde. Uddannet på Paul-Petersens Institut i 1896, fulgte forinden et års kursus i sygegymnastik på GCI i Stockholm 1893-94. Boede på pensionat med Elli Björkstén under opholdet i Stockholm. Medstifter af Svensk sygegymnastikforening af 1903 og bestyrer af foreningens klinik 1904-9 og 1911-12. Bestyrelsesmedlem i KKG 1907-11.
- 107 K. A. Knudsen, *Ungdom og Idræt* nr. 6-7, 1907.
- 108 Wichmann (1965) s. 42 og 57.
- 109 Det er uvist, hvornår de to lærte hinanden at kende. Måske var det under besøget i 1902, for Björkstén skrev senere til K. A. Knudsen, at hun håbede ”igen” at få mulighed for at komme til København. RA, K. A. Knudsens privatarkiv pk.1, Brev fra Elli Björkstén 29.10.1905. K. A. Knudsen og Elli Björkstén havde fra 1905 og til hendes død en omfattende, varm og fortrolig brevveksling.
- 110 Hun underviste på statens feriekurser 1913 og 1921 og på NFK-kurser i 1923, 1924, 1926, 1930, 1934 og 1936.
- 111 Sigrød Nutzhorn* (1876-1959) gymnastikdirektør, gymnasie- og seminarlærerinde. Født og opvokset på Askov Højskole, hvis udvidede kursus hun fulgte 1892-93. Uddannet på GCI i Stockholm 1899. Ansat på N. Zahles skole 1899-1945 og var desuden lærerinde i musikteori på Statens Gymnastikinstitut 1941-50. En kort årrække leder i KKG. Formand for Svensk Sygegymnastikforening 1907-11. Leder i NFK; vicepræsident 1922-47, præsident 1947-59 samt formand for den danske afdeling 1922-49. Redaktør af *Gymnastisk Tidsskrift* 1917-24. *DKL*. Se desuden biografien senere i kapitlet.
- 112 ”Gymnastik skal være morsom”. Berlingske Tidende (udateret) 1944 (Agnete Bertrams udklippssamling); *Nathalie Zable til Minde*, 1927; Harald Nielsens biografi i *DBL*.
- 113 Aage Budtz-Jørgensen (1872-1906) løjtnant, gymnastiklærer. Uddannet på Hærens Gymnastikskole og på Statens Kursus i Gymnastik 1898-99. Medstifter af Gymnastisk Selskab i 1899. Lærer i gymnastik og sløjd på Det danske Selskabs skole 1899-1906, gymnastiklærer på N. Zahles lærerindeuddannelse

- 1902-06 og i KKG 1900-06. *Gymnastisk Selskabs Årsskrift 1906; KKG1886-1936; KI 1906-16.*
- 114 N. H. Rasmussen (1854-1924) cand. polyt., gymnastikdirektør. Uddannet på GCI i Stockholm 1885. Tog initiativ til, at den svenske gymnastik kom til Vallekilde Højskole i 1884. Stiftede Københavns Gymnastikforening i Medlem af Den store Gymnastikkommission 1889-98. Formand for Gymnastisk Selskab 1899-1916. Oprettede et gymnastikinstitut i 1887, som fik egne lokaler i Gymnastikhuset på Frederiksberg fra 1898. Fra 1891 var der også hold for kvinder, som igennem 25 år blev undervist af blandt andre gymnastiklærerinden Louise Olsen. Hun var uddannet af Erna Juel-Hansen og var desuden leder og underviser i KKG. Andre KKG-ledere underviste på N. H. Rasmussens institut, for eksempel K. S. A. Præstgaard. *Beretninger fra N. H. Rasmussens Gymnastiske Institut 1891, 1899, 1906 og 1916. DBL.*
- 115 Der er et omfangsrigt materiale vedr. retssagen i RA-GI A.1. Sager vedr. gymnastikinspektøren.
- 116 I afsnittet om Sigrid Nutzhorn er blandt andet anvendt breve, som hun har skrevet til Elli Björkstén og søsteren Johanne Appel (RA, privatarkiv for Axel Appel nr.5047B, A.1.2.a (pk.3).
- 117 Nathalie Zahle (1827-1913) skolebestyrer. Opbyggede fra 1851 et skoleimperium, bestående af blandt andet pigeskole, gymnasium, lærerindeuddannelse og senere statsanerkendt seminarium. Tilhører iflg. Trangbæk (2000b) den første generation af kvindeidrættens pionerer. *DBL, DKL.*
- 118 Possing (1992a) s. 349.
- 119 Martha Christensen (1887-1969) gymnastiklærerinde, vicegymnastikinspektør. Uddannet på Olav Schrøders delingsførerkursus i Odense 1909 (sammen med Anna Krogh) og på Askov Højskole. Tog faglærerindeeksamen i naturhistorie 1920. Ansat ved Louise Wintelers Skole, det senere Skt. Knuds Gymnasium 1909-42, medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1923-33, vicegymnastikinspektør 1935-57 og desuden ansat på Zahles Seminarium 1942-57. Formand for Odense Kvindelige Gymnastikforening 1924-42. Leder i NFK, blandt andet som formand for den danske afdeling 1949-62. *DKL.*
- 120 Hansine Andersen* (1885-1942) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1905-06, underviste på statens feriekurser fra 1906, gymnastiklærerinde i England 1908-20, fast medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1920-22, gymnastiklærerinde på Zahles Skole 1922-1942. Leder i NFK og KKG. Samboende med Else Thomsen 1920-42.
- 121 Julie Friis-Skotte* (1899-1944) cand.mag., gymnasielærer. Bifag på Statens Gymnastikinstitut 1926. Ansat på Sortedams Gymnasium 1930, timelærer

- i gymnastik på Statens Gymnastikinstitut 1935-44. Leder i KKG (formand 1930-44) og i NFK-Danmark.
- 122 Petra Brandt (1882-1936) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1902-03 og på Theilmanns kursus i sygegymnastik 1904. Arbejdede derefter tre år i England på Chelsea Physical Training College. Seminarielærerinde på Femmers Kvindeseminarium 1907-1934. Leder i KKG og aktivt medlem af NFK. Kom fra en velhavende familie og indstiftede et legat til støtte for fysiologisk og patologisk forskning. Nekrologer i Else Thomsen, *Nordisk Kvindnogymnastik* nr. 2, 1936; Niels Illeris, *Ungdom og Idræt* nr. 2 1936; se også K. A. Knudsen, *Ungdom og Idræt* nr. 13, 1938; *KKG Aarsberetninger* diverse år.
- 123 Afsnittet er skrevet på baggrund af biografier i *DKL* og Klara Aalbæk Korsgaard (1996): *Anna og Jørgine*.
- 124 Solvejg Bording (1907-70) gymnastiklærerinde, valgmenighedspræst. Gik på Snoghøj Gymnastikhøjskoles første hold i 1925 og på Askov Højskole 1925-26. Uddannet på Statens Gymnastikinstitut 1928. Ansat på Snoghøj Gymnastikhøjskole 1933-55, hvor hun blev fyret af Jørgine Abildgaard efter at have kritiseret dennes stadig større inddragelse af det kristelige i højskolens arbejde. Efter nogle år blev hun ordineret som valgmenighedspræst på Lolland-Falster i 1959 og i København 1965. *DKL*.
- 125 Afsnittet er skrevet på baggrund af Rosenbeck (1987) *Kvindekøn. Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980*; Rosenbeck (1992), s. 11-66.
- 126 Henriette Buus (2001): *Sundhedsplejerskeinstitutionens dannelse*. Kap. 3.
- 127 Buus (2001); Emanuelsson (1990); Rosenbeck (1992) s. 43ff.
- 128 Rosenbeck (1992) s. 25f.
- 129 Amerikanske læger, som i slutningen af 1800-tallet forskede i den kvindelige menstruationscyklus, så menstruationen som en sygdom – ”an eternally wound” der nødvendiggjorde at kvinder kun øvede moderat fysisk aktivitet. Patricia Vertinsky (1987): Exercise, Physical Capability, and the Eternally Wounded Woman. *Journal of Sport History*, 14/1.
- 130 A.G Drachmann (1810-1892) læge. Én af kvindegymnastikkens første pionerer. Oprettede gymnastikinstitut for piger i 1860'erne.
- 131 Trangbæk (1987) s. 101ff.
- 132 Trangbæk (1996): Discipline & emancipation through sport: pioneers of women's sport in Denmark. I *Scandinavian Journal of History*, nr. 2.
- 133 Fr. Howitz (1892): *Bidrag til en Sundhedslære for Kvinder*, s. 35 og 41.
- 134 Axel Hertel (1840-1911) kommunelæge. Medlem af både den lille og store gymnastikkommission.
- 135 Skjerk (2001) s. 79f.; Trangbæk (1987) s. 134.

- 136 Brydningerne udspandt sig i de to ministerielle kommissioner som førte til oprettelsen af en civil gymnastiklæreruddannelse i 1898 og udgivelsen af *Haandbog i Gymnastik* året efter. Centralt i brydningsfasen var striden mellem den danske og svenske gymnastik. Se Trangbæk (1987) s. 157ff
- 137 Omtales herefter som *Haandbogen*.
- 138 Kayser Nielsen (1993) s. 106-107 og 120.
- 139 *Haandbogen* s. 29. Skjerk (2001) har med reference til Laqueur (1990) argumenteret for at *Haandbogen* repræsenterede en "en-køns-model," hvor køn ikke betød en absolut forskel, men var udtryk for en gradsforskel, hvor kvinders gymnastik var en mindre og reduceret udgave af mandsgymnastik.
- 140 *Politiken* 16. juli 1899 (GS udklip). Her efter Else Trangbæk (2000a): Svensk gymnastik og de kvindelige pionerer. I Johan Norberg (red.): *Studier i idrott, historia och samhälle*. s. 253.
- 141 Striden mellem Johannes Lindhard og den svenske gymnastiks tilhængere var årelang og blev ofte ført i et skingert personligt toneleje. I eftertiden er striden blevet personificeret som en strid mellem Johannes Lindhard og K. A. Knudsen, selvom de ikke var de eneste deltagere i debatten. Man kan læse om striden og dens indhold i Per Jørgensen: "Ikke at more men at opdrage." Ivar Berg Sørensen og Per Jørgensen (1998): "*Een Time Dagligen*". *Skoleidræt gennem 200 År*. s. 126ff.
- 142 Johannes Lindhard, *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift 1913-14*. s. 163.
- 143 Johannes Lindhard, *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift 1913-14*. s. 181-183.
- 144 Johannes Lindhard, *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift 1913-14*. s. 187.
- 145 Helle Tamsen (2001): *Frigørelsens omveje. En analyse af den medicinske diskurs omkring kvinder og idræt i 1920'erne og 1930'erne*. Speciale ved Institut for Idræt, Københavns Universitet. Kapitel 6.
- 146 Jf. Rosenbeck (1992) s. 55.
- 147 Johannes Lindhard, *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift 1913-14*. s. 186.
- 148 Afsnittet er især skrevet på baggrund af i KVINFOs historiske portal "Kvindehistorie" www.kvinfo.dk.
- 149 Ifølge Possing (1992 s. 173ff) var den tidsmæssige sammenhæng mellem det såkaldte "overflødhedsproblem" og den erhvervsmæssige kvindeemancipation ikke tilfældig.
- 150 Skolekøkkenlærerinder forsøgte siden at udgrænse såvel faglærerinderne som de uuddannede husmødre, der var kommet ind i faget på et tidspunkt, hvor der manglede uddannede lærere. Lisbeth Haastrup (ukendt år): *Hjemkundskabslærerforeningens 50 års jubilæum*. Til sammenligning skal det nævnes, at de seminarieuddannede gymnastiklærerinder støttede marginaliseringen af de faglæreruddannede gymnastiklærerinder fra skolegymnastikken.

- 151 Lisbeth Haastrup (1987): Skolekøkken og arbejderfamilie. I *Årbog for Arbejderbevægelsens Historie*. s. 127.
- 152 Minna Kragelund (1993): Kærlighed til kaldet – et tveægget sværd. Om håndarbejdsundervisning og lærerindernes professionalismisme. I *København, Kvinder og Kærlighed. Historiske Meddelelser om København*. s. 197; Minna Kragelund (1989): *Opdragende håndarbejde. En undersøgelse af håndarbejdsfaget, dets metode og dets bevidsthedsdannende virkning i almueskolen ca. 1880-1910*. Danmarks Lærerhøjskole.
- 153 Kragelunds undersøgelse fokuserede blandt andet på diskussioner om håndarbejdsfagets udformning i Københavns kommune. Ved at medtænke lærerindernes professionalisering blev det muligt at se et mønster i diskussionerne, som handlede om noget andet end det, der på overfladen blev talt om. I den interne kamp mellem håndarbejds lærerinderne sejrede en position, hvor kærligheden til lærerindekaldet og til at undervise på den rigtige måde betød en nedprioritering af den oprindelige kærlighed til håndarbejdet, hvorved håndarbejdet blev glædesløst. Kragelund (1993) s. 203ff.
- 154 Munk (2002) s. 30.
- 155 Fibæk Lausen (1995): *Idrætsdidaktikkens modernisering*, s. 194ff.
- 156 Det skete i forbindelse med en gennemgribende reformering af læreruddannelsen. Med *Lov om Uddannelse af Lærere og Lærerinder* (1894) blev det obligatorisk at gennemgå en treårig læreruddannelse ved et seminarium for at kunne gå til lærereksamen. Tidligere havde man kunnet indstille sig som privatist uden egentlig læreruddannelse. Loven var af betydning for lærerstandens professionalisering: Det krævede en særlig uddannelse at være lærer, og uddannelsen var med til at give lærerne en fælles baggrund og professionel identitet. Fibæk Laursen (1995) s. 224f. Se også Hilden og Nørr (1994): Lokalsamfundenes kamp om seminariedriften. I *Dansk Læreruddannelse 1791-1991*. s. 339f.
- 157 Fibæk Laursen (1995) s. 196.
- 158 *Bestemmelser om Skolelærer- og Skolelærerinde-Examen i overensstemmelse med Lov af 25de Juli 1867. Udgaede fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet den 6te April 1889*. København 1889. Det er uvist, hvor mange kvindelige seminarieelever, der tog eksamen i gymnastik 1889-94.
- 159 Fibæk Laursen (1995) s. 225.
- 160 *Bekendtgørelse af 8.6.1894 fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet om Optagelsesprøve, Undervisningen og de afsluttende Prøver ved Seminarierne*.
- 161 Copsø (1983): *Den danske skolegymnastiks historie 1884-1913*, s. 75.
- 162 Copsø (1983) s. 76-77.
- 163 Ernst Møller (1980): *Træk af skoleidrættens historie i Danmark*, s. 56 ff; Niels Illeris: Gymnastisk Selskab 1899-1924. *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 4, 1924.

- En anden forløber for Dansk Gymnastiklærerforening var Københavns kommunale Gymnastiklærer- og Gymnastiklærerinde Forening, som også omtales i Møller (1980). Det er uvist, hvornår foreningen blev stiftet, og den markerede sig sjældent udadtil, om end enkelte møder sidst i 1920'erne blev annonceret i *Københavns Kommuneskole*. Øjensynligt fungerede foreningen som en fællesforening, idet der ikke er fundet vidnesbyrd om selvstændige initiativer i den kvindelige del af foreningen. Ifølge KKGGF's medlemsprotokol i Dansk Idrætslærerforenings arkiv steg medlemstallet i begyndelsen af 1930'erne til ca. 100, mens det er uvist hvor mange medlemmer foreningen havde inden da.
- 164 Korsgaard (1982) s. 27ff.
- 165 Efter 1928 og indtil *Haandbogens* udgivelse i 1899 var drengegygnastikkens mål både den almene opdragelse og en militær skoling. Tvedelingen skal ses i lyset af den politiske situation i Danmark med truslen fra Tyskland. Trangbæk (1987) s. 135.
- 166 Det Kgl. Militære gymnastiske Institut oprettede i 1839 en "Prøveskole for den Qvindelige Ungdoms Undervisning i Legems- og Sundhedsøvelser". På samme tid anvendte et "Orthopædisk Institut" gymnastik til at rette op på fysiske misforhold, som var forårsaget af ensidig udvikling "af aandelige Evner paa de legemliges Bekostning". Trangbæk (1987) s. 54 og 56.
- 167 Den første regeringskommission foreslog på baggrund af en landsdækkende undersøgelse af børns sundhedstilstand at gymnastik blev obligatorisk for begge køn. Den lille gymnastikkommission 1887-88 anbefalede, at der blev oprettet et civilt gymnastikinstitut samt at den svenske gymnastiks egentlige gymnastik skulle være skolegymnastikkens grundlag. Den store skolekommission (nedsat i 1889) skulle udarbejde indholdet til den egentlige gymnastik efter den lille gymnastikkommissions retningslinjer. På grund af vedvarende stridigheder udkom resultatet af kommissionen i form af "*Haandbogen*" først i 1899, mens "*Vejledning i ordnede Lege og Boldspil*" blev udgivet allerede i 1896.
- 168 *Lov om forskellige Forhold vedrørende Folkeskolen 24.3.1899.*
- 169 Pia Gars Jensen (1985): *Kvindegymnastik i Danmark. Specielt med henblik på den svenske gymnastiks opkomst, udbredelse og udvikling 1884-1925.*
- 170 *Lov om forskellige Forhold vedrørende Folkeskolen 29.3.1904.*
- 171 Gymnastik blev således ikke obligatorisk for piger i 1904, som det fremgår af f. eks. Trangbæk (1987) s. 138.
- 172 *Folkeskoleloven af 18.5.1937.*
- 173 Thomas Skovgaard og Charlotte Worm (1998): Krig, fred og velfærd – ca. 1937-1975. Ivar Berg Sørensen og Per Jørgensen: "*Een Time Dagligen*". *Skoleidræt gennem 200 År*. s. 151f

- 174 For eksempel fik Nyborg, Svendborg og Marstal og Frederiksberg kommuner en sådan tilladelse i henholdsvis 1888, 1890, 1890 og 1894. *Love og Ekspeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsen, 1888-1994.*
- 175 P.E.M. Ramsing (1905): Oversigt over gymnastikkens Stilling i Aarene 1899-1904. I *Beretning om Statens Kursus i Gymnastik 1904*, 1905. Ramsing (1837-1904) var gymnastikinspektør i København 1899-1904.
- 176 Villakvarterets Døtreskole på Frederiksberg indførte fra 1884 en halv times daglig obligatorisk gymnastik. Skolen havde både gymnastiksal og styrtebade. Hver dag var der ophold i undervisningen fra kl. 11-12 hvor eleverne gjorde gymnastik i en halv time. Resten af tiden gik med badning, frokost og leg. I årsskrifterne appellerede skolen til forældrene om at bakke op om gymnastik-timen, hvilket antyder, at faget ikke havde stor tilslutning. Det har ikke været en let opgave at undervise alle skolens elever i alderen 6-14 år på samme tid. I 1885 indførtes svensk gymnastik, og indtil 1900 var alle gymnastiklærerne uddannet på GCI. Frederiksberg Stadsarkiv: *Årsskrifter fra Villakvarterets Døtreskole 1884-1902.*
- 177 Birthe Skov Jensen (1983): *Gymnastikken på Nathalie Zahles Skole 1864-99.* Speciale, Historisk Institut, Københavns Universitet. s. 198. Else Trangbæk (1999): "Purity of the heart and strength of the will." The role of female teachers in the modern sports movement. I Trangbæk & Krüger (red.): *The History of Sport and PE from European Perspectives*; Else Trangbæk (2000b).
- 178 Julius Amsinck (1833-1902) gymnastikinspektør i København 1886-99. Medlem af den lille og store gymnastikkommission.
- 179 Else Thomsen (1926): Pige-gymnastik i Københavns Kommuneskoler gennem 40 Aar. I *Københavns Kommuneskole 26. marts 1926.* Det er således ikke helt korrekt, når Trangbæk (1887 s. 138) anfører, at pige-gymnastikken blev obligatorisk i København i 1886.
- 180 Aage Hermann (1914): "Legemsøvelser i Københavns Kommuneskoler." I *Den danske Folkeskole gennem 100 Aar 1814-1914.*
- 181 Borgerrepræsentationens forhandlingsprotokol bd. 36 årg. 1894-95, s. 411-412. BR møde 25.6.1894
- 182 Else Thomsen (1926): Pige-gymnastik i Københavns Kommuneskoler gennem 40 Aar. I *Københavns Kommuneskole 26. marts 1926.*
- 183 Gymnastikinspektionen blev etableret i 1821 med Franz Nachtgalls udnævnelse til gymnastikdirektør. I de første år skulle han kun inspicere gymnastik-undervisningen ved hærens afdelinger, men fra henholdsvis 1837 og 1843 skulle også borger- og almueskolerne samt de lærde skoler og seminarier inspiceres. I 1868 bortfaldt inspektionen i hæren, og i 1870 omdannedes stillingen til et inspektorat.

- 184 De første år blev feriekurserne holdt i København, men da der var forbundet store udgifter til opholdet, blev kurserne efter nogle år henlagt til seminarier og højskoler, hvor udgifterne ikke var så store, og hvor man kunne få et større fagligt og socialt udbytte af kurserne. *Beretning om Statens Kursus i Gymnastik 1904*, s. 10.
- 185 Skjerk (2001) s. 99.
- 186 Peder Trap (1885-196?) lærer, gymnastikinspektør. Uddannet på Ranum Seminarium 1906, Statens Kursus i Gymnastik 1907. Lærer på Skaarup Seminarium 1912-34. Medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1919-34, gymnastikinspektør 1934-. Redaktør af *Gymnastisk Tidsskrift* 1917-22.
- 187 Aage Hermann (fødsels- og dødsår ukendt) gymnastikinspektør i København 1897-1918.
- 188 Hermann (1914).
- 189 H. P. Langkilde (1879-1948) lærer, gymnastikinspektør. Uddannet på Skårup Seminarium 1902, Statens Kursus i Gymnastik 1903. Indtil ansættelsen som gymnastikinspektør i København i 1919 dels seminarielærer på Skårup Sem., dels gymnastiklærer på flere af den engelske hærs gymnastikskoler. *DBL*. Langkilde var medunderskriver på den erklæring, som førte til, at K. A. Knudsen anlagde en injuriersag mod ham og tre andre i 1926. Langkildes modvilje mod Knudsen var motiveret af, at Knudsen havde søgt at modvirke Langkildes ansættelse som gymnastikinspektør i København. RA-GI A.1. Gymnastikinspektøren (læg vedr. retssagen) samt Kopibog 1920.
- 190 Kaare Teilmann (1870-1934) gymnastikdirektør. Efter flere ophold på Askov Højskole uddannet på GCI i 1892. Én af den svenske gymnastiks fortalere i København. Oprettede Teilmanns Institut for Svensk Sygegymnastik og Massage i 1895, som er en forløber for Fysioterapeutskolen i København. Til instituttet blev der i ca. 1903 knyttet en 1-1½ årig uddannelse i sygegymnastik, som var inspireret af uddannelsen på GCI. K. S. A. Præstgaard og Petra Brandt var blandt lærerkræfterne. En gennemgang af instituttets elevlister viser dog, at eleverne ikke var engagerede i kvindegymnastik hverken i foreninger eller skolen (iflg. deltagerliste for Teilmanns Institut i Erhvervsarkivet, arkiv for Danske Fysioterapeuter). Teilmann underviste en kort overgang i KKG omkring 1900, derefter fortsatte han med at lægge hus til mange af foreningens sociale arrangementer.
- 191 Derudover blev der uddannet otte kvindelige danske gymnastikdirektører før 1913: Ellen Cathrine Becker, g. Kragh (f. 1841, ex. 1893), Charlotte Bonnevie (f. 1858, ex. 1887), Paula Johanne Chievitz (f. 1885, ex. 1907), Julie Marstrand la Cour (f. 1885, ex. 1912), Karen Gundel (f. 1874, ex. 1895) KI-leder Maja Eleonora Hestbech (f. 1886, ex. 1911), Anna Skov (f. 1878, ex. 1901), Agnes

- Elisabeth Neckelmann (f. 1884, ex. 1906). *GCI 1813-1913*, 1913. En del kvinder fulgte kortere kurser eller dele af uddannelsen; f.eks. Paula Schmidt, Johanne Lund og Erna Juel-Hansen.
- 192 Ellen Becker Kragh (1871-1937) gymnastikdirektør 1893. Gift med maleren Johannes Kragh. Hun arbejdede på Svensk Sygegymnastikforenings klinik samtidig med, at hun opfostrede sine to døtre. Hun bestyrede klinikken 1909-13. Sad i KKGs bestyrelse 1900-02 og 1907-12. De 25 kvinder, som blev uddannet på GCI i 1893, brevvekslede gennem 50 år, og deres breve er udgivet i Olle Halldén (1996): *Vandringsboken*. Ellen Becker Kragh skrev 26 breve, som giver et unikt indblik i en udarbejdende kvindes måde at forvalte både familieliv og arbejde i begyndelsen af 1900-tallet.
- 193 *Svensk Sygegymnastikforening af 1903. 25 Aars Jubilæet 1928*. Foreningens aktive medlemstal toppede i 1919, hvor der var 36 medlemmer. Som led i massøernes – de senere fysioterapeuters – professionalisering blev der i 1916 indført lægeautorisation for alle sygegymnaster og massøser, og Svensk Sygegymnastikforening blev også autoriseret. Men i 1920 bestemte Den almindelige danske Lægeforenings massageudvalg, at autorisationen ikke længere skulle gives til sygegymnaster uddannet på GCI. Beslutningen fjernede foreningens eksistensgrundlag, og da foreningen fejrede 25 års jubilæum i 1928, var der kun få aktive og ældre medlemmer tilbage.
- 194 Kurset havde ingen fast base. Gymnastikundervisningen foregik i hovedbrandstationens gymnastiksal bag Københavns Rådhus og på H.N. Rasmussens Institut på Frederiksberg. Undervisningen i boldspil og lege foregik på KBs nærliggende baner (ved det nuværende Forum). Undervisningsøvelser foregik på en nærliggende folkeskole, mens undervisningen i fysiologi og anatomi skete i Lærerhøjskolens lokaler først i Stormgade og siden på Østerbro.
- 195 Peder Trap (1949): *Legemsøvelser i skolen i tilslutning til Haandbog i Gymnastik 1899-1949*.
- 196 Senere Statens Lærerhøjskole, som skiftede navn til Danmarks Pædagogiske Universitet i 2000.
- 197 Statens Gymnastikinstitut skiftede i 1940 navn til Danmarks Højskole for Legemsøvelser (DHL). I 1997 etableredes Institut for Idræt, Københavns Universitet ved en fusion mellem DHL, Gymnastikteoretisk Laboratorium og Center for Idrætsforskning. Navneforandringerne afspejler udviklingen i fagets egenlogik fra gymnastik over legemsøvelser til idræt.
- 198 Emanuel Hansen (1961): *Danmarks Højskole for Legemsøvelser 1911-1961*, s. 9-23; Per Jørgensen (1998) s. 126-139.
- 199 Gymnastisk Selskab ønskede, at gymnastikuddannelsen skulle organiseres under Lærerhøjskolen.

- 200 Lawrence Stone (1971): Prosopography, i *Dædalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, vol. 100, s. 66. Den kollektive biografi forbinder historikerens søgen efter det specifikke i den historiske virkelighed med sociologiens ofte mere statistiske udgangspunkt. Metoden er således et eksempel på, at der ikke er vandtætte skotter mellem samfundsvidenskab og historievitenskaber. Stones artikel er angiveligt den mest anvendelige redegørelse for den prosopografiske metode, og den citeres i de fleste kollektive biografier. Flere danske historikere har skrevet kollektive biografier, f.eks. Grethe Ilsøe (1994): *Kvindelige arkivarer 1889-1992, en kollektiv biografi*. I Marianne Alenius (red.): *Clios døtre gennem hundrede år: i anledning af historikeren Anna Hudes disputats 1893*, s. 9-30.
- 201 Stone (1971) s. 58. Stone advarer om, at hvis de ukendtes antal er meget stort, og hvis mange oplysninger mangler hos mange, kan de ukendte udgøre så stor en majoritet af helheden, at det bliver svært og måske endda umuligt at foretage generaliseringer og se mønstre og karakteristika for gruppen.
- 202 Jørn Hansen: Gennembruddet: Fra Sundhedskommissioner til Gymnastikkommissioner – ca. 1880-1904. I Berg Sørensen og Jørgensen (1998) s. 74ff.
- 203 N.A. Larsen (red.) (1933-34): *Dansk Skole Stat 1933*. Værket indeholder desuden artikler om det danske skolevæsens historie, læreruddannelse og diverse foreninger i det pædagogiske felt.
- 204 De 165 kvinder opfylder umiddelbart afgrænsningskriteriet. Dertil kommer Else Thomsen, der optræder i *Dansk Skole Stat* med foto og titel sammen med de øvrige faginspektører.
- 205 Alle biografierne i DDS rummer data om navn, titel, ægtestand (inkl. pigenavn for de gifte kvinders vedkommende) og ansættelsessted. Om de fleste lærere er tillige oplyst fødselsdata, uddannelse(r) og efteruddannelse samt ansættelser. Ved mange bliver faders navn og stilling oplyst. Omfanget af data om lærerne varierer for de enkelte skoler, og generelt er de mandlige læreres biografier længere end lærerindernes. Det betyder, at en del af kvinderne i den kollektive biografi i udgangspunktet ikke kendes andre data end navn, ægtestand, titel og ansættelsessted. Kun ved et fåtal bliver engagement i foreningsidræt eller andet fagligt, politisk eller socialt arbejde oplyst. Undersøgelsens kildemateriale og problemerne med det beskrives i bilag 1.
- 206 Jeg overvejede at tage udgangspunkt i én eller flere af de kvindelige gymnastikforeninger, men det viste sig umuligt at finde nok relevant foreningsmateriale. Selvom KIs jubilæumsskrift fra 1931 indeholder navne på ca. 100 ledere/undervisere i perioden 1906-31 samt data om uddannelse for ca. halvdelen, forekom det ikke tilstrækkeligt som afsæt for en dataindsamlingsproces.

- 207 Det betyder, at f.eks. Nanna Lønborg, Agnete Bertram og Ingeborg Poul-Petersen ikke er med i undersøgelsen. Det er til gengæld Magdalene Paul-Petersen, Else Thomsen og Sigrid Nutzhorn.
- 208 Rosenbeck (1987) s. 36.
- 209 Vibeke Kold (1992): "...under samme Betingelser lige Adgang..."? Kønsideologi og affeminisering i den københavnske kommuneskole 1930-43. *Den Jyske Historiker* nr. 58-59.
- 210 Jf. inddelingen i Jessie Kochendorff-Andersen (1983): *De københavnske kommunelærerinders organisering og deres kamp for ligestilling 1891-1921*. Se i øvrigt bilag 1.
- 211 Kochendorff-Andersen (1983).
- 212 Kold (1992) s. 123; Kirsten Møller (1995): Modsætninger mellem kvindelige og mandlige lærere i deres kamp for bedre vilkår 1898-1926. Red. Chresten Kruchov m.fl.: *Bidrag til den danske skoles historie 1898-1984*, bd. 4.
- 213 *Dansk Skole Stat* gav ikke oplysning om uddannelse for alle kvinderne, hvorfor det var nødvendigt at søge yderligere oplysninger i andre kilder. Se også bilag 1. Det blev oplyst, at 91 havde taget seminarieuddannelse, 35 havde gået på Paul Petersens Institut, 87 havde gået på Statens Gymnastikinstitut. Udfordringen var at finde ud af informationer om de 44, som havde en uspecificeret "gymnastiklærerindeeksamen" og de 23, som var "gymnastik- og svømmelærerinder", "faglærerinder i gymnastik" eller havde "kursus i gymnastik".
- 214 En kvinde, Sigrid Nutzhorn, var uddannet i Stockholm, men er talt med i kategorien Statens Gymnastikinstitut.
- 215 Iflg. *Dansk Skole Stat* var 35 uddannet på Paul Petersens Institut. Dertil er lagt 5 kvinder med en uspecificeret "faglærerindeeksamen" i gymnastik. For de 5 kvinder, som tilhørte alderskategorien 50+, var Paul Petersens Institut eneste uddannelsesmulighed, da de var unge.
- 216 Selvom gymnastiklærere ikke i samme omfang som i dag var fysisk aktive i timerne, stillede det stadig store krav til deres fysik at undervise i de ofte kolde gymnastiksale i de 36 ugentlige timer, som et fuldt skema udgjorde. For denne problemstilling i nutidig belysning henvises til Mette Krogh Christensen et al: PE Teaching and Ageing and the Working Environment – the Significance of Age for PE Teachers. *Proceedings from AIESEP World Sport Science Congress 1998*.
- 217 Se bilag.
- 218 Jf. Ulla Habermann (2001): *En postmoderne helgen? Om motiver til frivillighed*.

- 219 En del deltagere er kun benævnt med efternavn i NFKs protokol for 1923-45, som er brugt til at registrere danske kursister. Det giver en vis usikkerhed, hvorfor det reelle tal muligvis bør være større.
- 220 Elli Björkstén holdt kurser i 1906, 1913 og 1921, mens der blev undervist i hendes principper på Else Thomsens feriekurser 1916-19. 24 kvinder fra den kollektive biografi deltog på et af Elli Björksténs kurser, mens 13 deltog i et eller flere af Else Thomsens kurser (6 havde været på kursus hos begge). 18 af disse kvinder deltog siden på et eller flere af NFKs kurser.
- 221 Munk (2002) s. 13.
- 222 *Politiken* 13.11.1886 (IFI udklip).
- 223 Mimi Strömbeck gift Belfrage (1859-?) gymnastikdirektør. Uddannet på GCI 1885. Senere bosat i Dresden, Tyskland. *GCI 1813-1913*, 1913, s. 393.
- 224 Thora Konstantin-Hansen (1867-1954) privatlærerindeeksamen ca. 1883, derefter elev på Askov Højskole, lærerinde i Samfundet og Hjemmet for Vanføre 1896-1918, arbejdede for indførelse af den italienske børnehavepædagog Maria Montessoris principper, blandt andet som skolebestyrer af flere skoler efter 1920. Biografi i *DKL*. Ansættelsen på Askovs børneskole er omtalt i Christiansen (1965) s. 56.
- 225 *Love for Kjøbenhavns kvindelige Gymnastikforening, 1886.*
- 226 *Love for Kjøbenhavns kvindelige Gymnastikforening, 1886.*
- 227 *Morgenbladet* 23.11.1886 (IFI udklip). Ifølge KKG 1886-1911 var der 30 medlemmer det første år, men denne kilde forekommer mindre troværdig end avisartiklen, som var tidsmæssigt tættere på den omtalte begivenhed.
- 228 *Morgenbladet* 23.11.1886 (IFI udklip).
- 229 *KKG 1886-1911.*
- 230 *KKG 1902-1903.*
- 231 K. A. Knudsen stoppede, da arbejdet som leder af det nyoprettede Statens Kursus i Gymnastik optog al hans tid. *KKG 1899-1900.*
- 232 *KKG 1900-1901.*
- 233 I sæsonen 1902-03 var udgiften til lønninger 1012 kr. Der var 9 hold, som hver trænede to gange ugentlig i 32 uger. Skønnet er foretaget ud fra en antagelse om en otte måneders sæson fra september til april.
- 234 Københavns Gymnastikinspektørs arkiv, Korrespondancebog 1903-12, brev til skoledirektionen 1.1.1904.
- 235 Trangbæk m. fl. (1995): *Dansk Idrætsliv*, vol. 2, s. 208ff.
- 236 *KKG 1886-1936.*
- 237 *KKG 1886-1911.* Antallet af passive medlemmer var 125 i 1897, 195 i 1905, 310 i 1906, 331 i 1911. Der er ingen oplysninger om antallet af passive medlemmer i de efterfølgende år.

- 238 Materialet til viden om dette aspekt er sparsomt, og der er derfor kun tale om forsigtige tolkninger, som dog tilsammen forekommer at understøtte hinanden. Oplysninger om kvindernes engagement i KKG stammer fra foreningens årsberetninger.
- 239 Det er uden for afhandlingens afgrænsning at gennemgå elevlister for højskolerne. Alene Askov Højskole havde i perioden tusindvis af kvindelige elever. Jeg fremhæver relationer på baggrund af artikler, biografier, nekrologer og lign.
- 240 I *KKG 1886-1911* er der bragt 41 fotografier af foreningens første ledere og undervisere (af 39 kvinder og to mænd). Der er ingen anden billedtekst til fotografierne end personernes navn (ofte er kun oplyst et efternavn). For manges vedkommende er det derfor uvist, hvilken funktion de havde i foreningen. En del er dog omtalt i jubilæumsskriftets tekst eller i andre kilder. Af de otte kvinder, som i det følgende fremhæves for deres relation til Askov Højskole, er de seks første portrætteret i jubilæumsskriftet. Den ottende, Else Thomsen, begyndte først for alvor sit mangeårige lederarbejde i KKG efter 25 års jubilæet.
- 241 Meta Konstantin-Hansen (1865-?) ueksamineret gymnastiklærerinde på Erna Juel-Hansen kursus. Ansat ved Frederiksbergs skolevæsen 1898, fastansat i 1905. Bentien (1911).
- 242 Årsberetninger for KKG 1898-1905.
- 243 Kristiane Konstantin-Hansen (1848-1925) væver, broderihandler. Biografi i *DKL*.
- 244 I flg. medlemsfortegnelsen i *KKG 1904-05*.
- 245 Ernst Trier (1837-93) stifter af og forstander for Vallekilde Højskole.
- 246 Poul la Cour (1846-1908) lærer og videnskabsmand på Askov Højskole fra 1878. Indførte de naturvidenskabelige fag på højskolen. Han var desuden stærkt engageret i gymnastik som leder i DDS. Han tog initiativ til og deltog i "Norlandertyltens" kursus i Lund i 1885 og kæmpede også for kvinders deltagelse i gymnastik. I Gymnastisk Selskabs hovedbestyrelse 1905-08. Korsgaard (1982) s. 532.
- 247 Louise Olsen, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 10, 1918.
- 248 *KKG 1898-99*
- 249 I flg. Sigrid Nutzhorns breve til søsteren Johanne Appel. RA, privatarkiv for Axel Appel (5047B), A.II.1, flere breve fra 1891-1892. Se i øvrigt portrætteret af Sigrid Nutzhorn i afsnittet "Kvindegymnastikkens frontkæmpere" samt biografi i *DKL*.
- 250 Johannes Schrøder (1838-1920) lærer på Askov Højskole 1865-67 og forstander på sin egen højskole på Sjælland 1867-73. Han var medstifter af Københavns Højskoleforening og Kirkeligt Samfund og en flittig skribent i *Højskolebladet*. *DBL*.

- 251 Charlotte Bonnevie (1858-1936) gymnastikdirektør. Som den første danske kvinde uddannet på GCI i Stockholm 1887. Gymnastiklærerinde på N. Zahles Skole 1887-99, hvor hun underviste på såvel børneskolen, studenterkurset og seminariet. Formand i KKG 1897-98. Opgav skolevirksomheden allerede i 1898 for at pleje sin søster og svoger. Startede dog siden et privat institut i svensk sygegymnastik, hvor hun virkede til sin død. *DKL*.
- 252 Else Thomsen, *Nordisk Kvinnogymnastik* nr. 2, 1936.
- 253 Christiansen (1967) s. 105-106.
- 254 Det fremgår bl.a. af medlemsfortegnelsen i *KKG 194-05*.
- 255 *KKG 1898-99*.
- 256 Der er foretaget en sammenligning af *KKG 1904-05* og *Nathalie Zahle til Minde* (1927). N. Zahles Skole havde 30 gymnastiklærerinder ansat før 1905 (dertil kom tre mandlige lærere: Paul Petersen, K. A. Knudsen og Budtz-Jørgensen). De 15 (samt Budtz-Jørgensen) var medlem af KKG i 1905. Mange gymnastiklærerinder ansat efter 1905 var også ledere og undervisere i KKG.
- 257 Kvindehistorisk samling, Dansk Kvindesamfunds arkiv, Medlemsprotokol for Københavns afdelingen.
- 258 Hanne Dam (1999): *På trods ... 100 års kvindehistorie. Danske Kvinders Nationalråd 1899-1999*.
- 259 KKG 1886-1911; Eva Lous (1999): Kvindernes Udstilling fra Fortid til Nutid 1895. *Rotunden* nr. 12.
- 260 *KKG 1899-1900; KKG 1901-1902; KKG 1903-04*.
- 261 Tanken bag Kvindernes Bygning var at samle kvindesagens, filantropiens og arbejderbevægelsens kvinder i et fælles kvindehus. Kilde: Charlotte Norries biografi i *DKL*. Se også Dam (1999).
- 262 Else Thomsen, *Tidens Kvinder* nr. 35, 1919; desuden KKGs årsskrifter 1899-1905.
- 263 *KKG 1899-1900*.
- 264 *KKG 1904-1905* og *1905-06*.
- 265 *Kvinden og Samfundet* nr. 9-10, 11 og 12, 1915.
- 266 *KKG 1886-1911*. Kirstine Frederiksen (1845-1903) var lærer i pædagogik på N. Zahles Skole. Kvindesagsforkæmper, redaktør af *Kvinden og Samfundet*. *DKL*.
- 267 *KKG 1905-1906*. Anna Hude (1858-1934) historiker. Tilhørte den frisindede og radikale kreds omkring Studentersamfundet og Georg Brandes. *DKL*.
- 268 Elisabeth Grundtvig (1856-1945) stenograf og kvindesagsforkæmper. Samboende med Ida Falbe-Hansen og veninde med Kirstine Frederiksen og Anna Hude. Aktiv i DK i de sidste to årtier af 1800-tallet. Redaktør af *Kvinden og Samfundet*. Medstifter af Politisk Kvindeforening i 1904. *DKL*.

- 269 KKG 1886-1911.
- 270 KKG 1886-1911.
- 271 K. A. Knudsen, *Gymnastisk Selskabs Aarskrift 1911*, s. 74.
- 272 KKG 1886-1911.
- 273 Jf. regnskaberne i diverse årsberetninger for KKG samt *KKG 1886-1911*.
- 274 KKG 1900-1901.
- 275 KKG 1900-01.
- 276 Else Thomsen beskrev K. S. A. Præstgaards fratræden i en artikel i anledning af dennes 25 års jubilæum. De to kvinders private relationer taget i betragtning er det sandsynligt, at Else Thomsen kendte K. S. A. Præstgaards motiv til at trække sig fra formandsposten. Else Thomsen, *Tidens Kvinder*, nr. 35, 1919.
- 277 Artikler i *Politiken* 2.-6..6.1903 (IFI Udklip) samt *Ungdom og Idræt* nr. 24 og 28, 1903.
- 278 KKG 1905-1906. Ordlyden af lovene er ukendt.
- 279 KKG 1905-1906.
- 280 Caroline Sofie Otterstrøm f. Aagaard (1880-?) lærerinde 1900, Statens Kursus i Gymnastik, årskursus i Naturhistorie. KIs første formand 1906-08. Lærerinde og inspektrice på Tønder Statsskole 1920-. *Dansk Skole Stat 1934*.
- 281 KI 1906-1916, s. 5.
- 282 KI 1906-16.
- 283 KKG 1905-06.
- 284 KI 1906-16.
- 285 Medlemsfortegnelse i *KKG 1904-5*; *KI 1906-31*.
- 286 *Love for Kvindelig Idrætsforening*, 1929.
- 287 KI 1906-16; KI 1906-31.
- 288 *Dansk Gymnastik Forbund 1899-1924*, 1924, s. 21.
- 289 Esther Schrøder, *KI 1906-16*.
- 290 Esther Schrøder, *KI 1906-16*.
- 291 Klaus Vedel, *KI 1906-31*. Klaus Vedel var den ene mand, som var med til at stifte KI.
- 292 *KI 1906-31*. Medlemstallet i KKG faldt fra 285 til 259 fra 1906 til 1907. *KKG 1886-1911*.
- 293 Se også Skjerk (2001).
- 294 Astrid Dalberg* (1881-?) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1901, faglærerindeeksamen i engelsk. Kommunelærerinde på Frederiksberg fra 1919. Aktiv i KI som underviser og bestyrelsesmedlem.
- 295 Stefanie Fryland Clausen (1900-81). Biografi i *DKL*.
- 296 KI 1906-31.
- 297 KI 1906-16.

- 298 *KI 1906-16*. Julie Arenholt (1873-1952) fabriksinspektør og kvindepolitisk aktiv. Arenholt var en af hovedinitiativtagerne til dannelsen af Landsforbundet for Kvinders Valgret i 1907. Formand for Dansk Kvindesamfund 1918-21.
- 299 *KI 1906-16*.
- 300 Det danske Selskabs Skole på Frederiksberg eksisterede mellem 1899 og 1912. Skolens leder C.N. Starcke (1858-1926) var reformpædagog, og skolen blev drevet efter idealer om elevens selvvirksomhed, anskuelig undervisning og medmenneskelig tolerance på tværs af alder. Starcke var en arg modstander af fysisk afstraffelse og involveret i samtidens diskussioner om emnet. Ning de Coninck-Smith (2000): *For barnets skyld. Byen, skolen og barndommen 1880-1914*, s. 82ff.
- 301 *KI 1906-16*.
- 302 *Politiken* 4.10.1906 (IFI udklip). I 1905 blev der indført en optagelsesprøve i gymnastik, fysik, og dansk for ansøgere, som ikke havde sikre forudsætninger for at følge kurset. Det gjaldt især de kvindelige elever, som erfaringsmæssigt havde for dårlige forudsætninger for at gennemføre kurset. *Beretning om Statens Kursus i Gymnastik 1905-06*.
- 303 *KI 1906-16*. Det bekræftes i et brev fra Anna Andersen til Elli Björkstén. Anna Andersen underviste i KI, hvor hun overtog Budtz-Jørgensens elever. Hun skrev til Björkstén, at "alle B.J.s Hold gik over til Idrætsforeningen, ikke KKG". ÅAB, Elli Björksténs samling vol. 14, brev fra Anna Andersen 8.9.1907. Anna Andersen* (født 1880) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1901, leder i KI.
- 304 Nanna Lønborg, *KI 1906-16*.
- 305 Mottoet kan stadig ses på gavlen af skolens gymnastiksal.
- 306 *Det Danske Selskabs Skole: Forberedelses-, Latin- og Realskole. 2.-11. Aarsberetning*, København 1912. Nekrolog i årsberetningen for 1907. Nanna Lønborg beskrev omstændigheden positivt; hun havde set "ham lære en Klasse Dreng at tage Styrtebad, hvorledes de skulde hænge Haandklædet op, hvilken Fod der skulde tørres først, og hvor den skulde sættes, naar den var tør, hvordan Tøjet skulde tages paa, og Støvlerne snøres osv. Det tog Tid, men jeg har heller aldrig set en Flok Dreng tage Styrtebad saa hurtigt, som de samme Dreng 14 Dage senere." *KI 1906-16*.
- 307 *Det Danske Selskabs Skole: Forberedelses-, Latin- og Realskole. 2.-11. Aarsberetning*, København 1912. Nekrolog i årsberetningen for 1907.
- 308 Kort efter hans død skrev Sigrid Nutzhorn til Björkstén, at hun, dagen før han blev syg, havde haft en strid med ham, og hun konkluderede: "det er et underligt pinligt Indtryk han efterlader". ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn. udat. 1906.

- 309 *KI 1906-16*.
- 310 Nanna Lønborg (1911): *Pigegymnastik i Skolen*.
- 311 Opfordringen fremgår af en skrivelse i den finske gymnastikinspektør Anni Collans udklipsbog, Finlands Idrætsarkiv, Helsinki. Skrivelsen opfordrede Budtz-Jørgensens støtter til at bidrage økonomisk til realiseringen af busten. Det har ikke været muligt at finde yderligere information om initiativet.
- 312 Nanna Lønborg, *KI 1906-16*.
- 313 *KI 1906-31*, s. 7.
- 314 Nanna Lønborg, *KI 1906-31*, s. 6.
- 315 *Berlingske Tidende* 5.3.1915 (IFI ud klip).
- 316 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 10 brev fra Else Thomsen 6.3.1915. Astrid Dahlberg havde året før været på kursus hos Elli Björkstén, men KI benægtede efterfølgende i *Idrætten*, at opvisningen havde været et udtryk for at KI var gået over til "finsk Gymnastik," hvilket tidsskriftet havde antydnet i en foromtale. *Idrætten* nr. 3, 1915.
- 317 *KKG 1886-1936*.
- 318 Kurset blev annonceret i *KKG 1905-06*. Det er uvist, om kurset blev annonceret eksternt. Der findes ingen deltagerliste fra kurset, men følgende otte kvinder deltog med sikkerhed: Anna Andersen*, Rachel Wissing Philipsen*, K. S. A. Præstgaard*, Sigrid Nutzhorn*, Marie Jansen, Johanne Lund, Paula Smith og Else Thomsen*. Grundlaget for slutningen er breve og artikler, hvor kvindernes deltagelse i kurset er omtalt.
- 319 *KKG 1906-1907*.
- 320 Blandt de mandlige observatører var Aage Budtz-Jørgensen, som ifølge Elli Björkstén havde været udtalt mistænksom og overfølsom over for hende. ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, Björkstén til Sigrid Nutzhorn 26.1.1907.
- 321 *KKG 1886-1911*.
- 322 Wichmann (1965) s. 67.
- 323 Marie Jansen (1866-?) gymnastiklærerinde. Uddannet på Paul Petersens Institut 1888, ansat ved Københavns Skolevæsen fra 1894, medlem af KKG. Benthien (1911).
- 324 Marie Jansen, *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift*, 1906.
- 325 Marie Jansen, *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift*, 1906.
- 326 Wichmann (1965) s. 68. Det samme pointerede Marius Lefevre nogle år senere i *Hovedstaden* 14.7.1914 (IFI ud klip). Marius Lefevre var gymnastiklærer og sportsjournalist. Han deltog på Björksténs kursus i Silkeborg 1913.
- 327 F.eks. sendte gymnastiklærerinden Anna Andersen et hyldestdigt til hende. ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 14, udateret kort fra Anna Andersen, 1907. Se desuden Wichmann (1965) s. 65ff.

- 328 Finland Idrætsarkiv, Elli Björksténs arkiv, anbefaling af Elli Björkstén skrevet af K. A. Knudsen og Lærershøjskolens leder Hans Olrik 11.11.1906.
- 329 Finlands Idrætsarkiv, Elli Björksténs arkiv.
- 330 RA, K. A. Knudsens privatarkiv, pk. 1, brev fra Elli Björkstén 25.1.1907. Hun overvejede at tage imod tilbuddet fra Danmark på grund af hendes arbejds-situation i Finland. Som svensk-finsk skulle hun lære finsk for at blive ansat ved universitetets gymnastikuddannelse. Til sin far udtrykte hun sit mismod: ”En annan sak vore att undervise gymnastiklärarkandidater, men den dröm-men kommer säkert aldrig att uppfyllas, ty finska språket går fram mer och mer, och kan man det ej fullkomligt så skjutes man åt sidan”. Hun blev ansat ved universitetet i 1913. Wichmann (1965) s. 66.
- 331 K. A. Knudsen, *Ungdom & Idræt* nr. 6-7, 1907. Flere af Elli Björksténs kom-mentarer blev ordret gengivet i artiklen. RA, K. A. Knudsens privatarkiv pk.1, brev fra Elli Björkstén 25.1.1907.
- 332 Citatet er fra Elli Björksténs brev af 25.1.1907. RA, K. A. Knudsens privat-ar-kiv pk.1.
- 333 K. A. Knudsen, *Ungdom & Idræt* nr. 6-7, 1907.
- 334 *KKG 1886-1936*.
- 335 Gymnastiktidsskrifternes omtaler af gymnastikopvisninger i årene umiddelbart efter KKG-kurset peger ikke på en indflydelse fra Elli Björkstén. Se f.eks. K. S. A. Præstgaards omtale af kvindeholdenes opvisninger ved Gymnastikfesten i Fredericia i 1907. *Ungdom og Idræt* nr. 27, 1907.
- 336 Korsgaard (1982) s. 226.
- 337 Anne Marie Børup f. Lind (1888-1980) gymnastiklærerinde. Efter flere op-hold på Askov Højskole og på Olav Schrøders delingsførerkursus uddannet på Statens Gymnastikinstitut 1913. Ansat på adskillige skoler i Århus-området. En af de første kvindelige ledere i den folkelige gymnastik. Blev som den første kvinde valgt til DDSGs Overbestyrelse i 1923, og var medredaktør af *Ungdom og Idræt* fra 1930-65. *DKL*.
- 338 På kurset deltog 55 kvinder og 34 mænd. *Beretning om Statens Kursus i Gym-nastik*, 1913.
- 339 Wichmann (1965) s. 68; Marius Lefevre, *Hovedstaden* 14.7.1914 (IFI ud-klip).
- 340 Sigrid Nutzhorn, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 4, 1929.
- 341 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 5.10.1913.
- 342 Else Thomsen, *Ungdom og Idræt* nr. 35 og 36, 1913. I et af de første breve til Björkstén, kaldte hun hende også ”Vækkelsesprædikant”. ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 13.8.1913. Andre end Else Thomsen omtalte Elli Björkstén i religiøse vendinger. F.eks. følgende citat: ”med Sjælens

- Øje har [hun] kastet et Blik ind i den usynlige Verden hvorudfra Gud virker. Sin Opgave gennem dette Indblik har hun set at være denne: hos sine Elever at kalde det bedste og skønneste frem i Lyset, saa at baade Sjæl og Legeme kan komme til at give genskin deraf.[...] Ud fra dette er det, hun kan sige: ”Gymnastiksalen er for mig et Tempel.” A. J. Hansen, *Ungdom og Idræt* nr. 40, 1913.
- 343 Elli Björkstén, *Gymnastisk Selskabs Aarskrift 1913-14*.
- 344 Else Thomsen, *Ungdom og Idræt*, nr. 35 og 36, 1913.
- 345 Oluf Larsen deltog på kurset i Silkeborg i 1913. Oluf Larsen (1877-?) kommunelærer på Frederiksberg. Uddannet på Jonstrup Seminarium 1897. Underviste de kvindelige elever på Statens Kursus i Gymnastik i 1906-07.
- 346 *Hovedstaden* 28.11.1913 (IFI ud klip).
- 347 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 28.11.1913. Hun søgte Elli Björksténs støtte i et brev fra 21.10.1913. Jeg formoder, at der med ”K.G.” menes KKG, da det forekommer usandsynligt, at Else Thomsen skulle nævne Københavns Gymnastikforening i denne kontekst.
- 348 *Hovedstaden* 28.11.1913 (IFI ud klip).
- 349 Her efter Wichmann (1965) s. 106f.
- 350 L. Faurby Stengaard, *Ungdom og Idræt* nr. 1, 1915. Forfatteren, som var leder i DDS, deltog på Björksténs kursus i 1913.
- 351 Kristian Killemosé, *Ungdom og Idræt* nr. 7, 1923.
- 352 P. A. Brandt, *Gymnastisk Selskabs Aarskrift 1913-14*.
- 353 Wichman (1965) s. 107ff.
- 354 Muligvis havde DGF allerede i 1911 planer om et nationalt kvindestævne i København. K. A. Knudsen skrev til en af sine assistenter, at han havde modtaget en indbydelse fra DGF til et kvindegymnastikstævne. Han frygtede, at stævnet ville give dansk gymnastik en sejr på bekostning af svensk gymnastik: ”..saa dygtige er Kvinderne ikke endnu, så meget mere som Københavnerne af Kvinder kræver det særlige, det fikse, det opstadsede, det lidt kokette, som vore Landsbypiger ikke har – heldigvis. Er der ikke Fare for at mange af dem vil blive udleet herinde? Og det er dog baade de og deres Gymnastik for gode til. D.G.F. vil faa en Lejlighed til at hovere over rationel Gymnastik og faa Vind i Sejlene”. K. A. Knudsen opfordrede assistenten (Vilhelm Kristensen) til ”komme med et roligt og fornuftigt ord” i *Ungdom og Idræt*. Jeg har ikke fundet andre kilder om stævnet. RA-GI, Kopibog 1911, brev til V. Kristensen 7.4.1911.
- 355 *Idretten* nr. 9, 1914. Tidsskriftets redaktion opfordrede de kvindelige læsere til at blande sig i debatten, men øjensynligt kom der ingen reaktioner.
- 356 *Ungdom og Idræt* nr. 24, 1914.
- 357 Ida Søegaard* (1887-?) gymnastiklærerinde, lærerinde. Uddannet på Statens Gymnastikinstitut 1913 og på N. Zahles Seminarium 1919. Leder af den

- kvindelige delingsføreruddannelse på Sorø Højskole fra 1914, lærerinde ved Københavns Skolevæsen fra 1919. Leder i KKG.
- 358 *Idrætten* nr. 23, 1914.
- 359 Sigrid Nutzhorn, *Nationaltidende* 17.6.1914 (IFI-Udklip)
- 360 Else Thomsen, *Ungdom og Idræt* nr. 7, 1914
- 361 ÅAB Elli Björksténs samling, brev af 25.10.1916 fra Else Thomsen. Et gennemgående træk i Else Thomsens breve er, at hun søgte Elli Björksténs råd og vejledning.
- 362 Jf. periodens *Beretninger fra Statens Gymnastikinstitut*. Desuden: RA-GI, Dagbøger fra feriekurser, nr. 80 indeholder bl.a. optegnelser fra Else Thomsens kurser i Vester Vedsted.
- 363 *Beretning fra Statens Gymnastikinstitut 1920-21*. Thyra Montell, som var Elli Björksténs kollega ved universitetet i Helsinki, og Else Thomsen underviste også på kurset.
- 364 Johanne Klavsen* (1887-?) lærerinde. Uddannet på Femmers Kvindeseminarium 1907, feriekursus i gymnastik. Kommunelærerinde på Frederiksberg. Bestyrelsesmedlem i NFK-Danmark 1924-48, formand for KKG 1927-30.
- 365 Johanne Klavsen, *F.F.F.* nr. 6, 1921.
- 366 Helga Sahlertz, *F.F.F.* nr. 6, 1921.
- 367 J. Lauesen, *Hovedstaden* 5.7.1914 (IFI udklip).
- 368 Marius Lefèvre, *Hovedstaden* 14.7.1914 (IFI udklip).
- 369 Sigrid Nutzhorn, *Ungdom og Idræt* nr. 39, 1921.
- 370 Ellen Paul Petersen (1943): Kvindegymnastik. I Kr. Krogshede (red.): *Idræt. Vor Tids store Folkeopdrager*. Vol. 2 s. 33. Det er uvist, hvor længe uddannelsen var treårig, men der annonceredes i *Plan for Uddannelsen af Lærerinder* (1910) for et treårigt forløb, som skulle starte januar 1911.
- 371 Paul Petersen (1899): *Nogle Udtalelser om den danske Kvindegymnastik, 1870-1899*.
- 372 Fibæk Laursen (1995) s. 251.
- 373 Kr. A. Lange (1909): *Den lingske Gymnastik i Danmark 1884-1909*, s. 104.
- 374 Undervisningen blev varetaget af N.H. Rasmussen, Louise Olsen, skoleinspektør Edvard Hass og læge Frode Sadolin. Annonce i RA, N.H. Rasmussens privatarkiv, pk. 2. En af kursets deltagere, senere skoleinspektør Anna Tang Barfoed* skrev i et tilbageblik den eneste kendte førstehåndsberetning fra kurset. Kurset foregik om eftermiddagen fra kl. 15, da flere deltagere havde arbejde om formiddagen. Adskillige var allerede lærerinder ved københavnske skoler, andre havde anden beskæftigelse, og Anna Tang Barfoed selv gik på tegnekursus. Hendes vurdering af kursets betydning lød således: "Det var en fornøjelig og lærerig Tid, som ved Juni Måneds udgang endte med, at vi med

- vore Eksamensbeviser ansås for duelige til at påtage os Hvervet som Gymnastiklærerinder.” *Nordisk Kvinnogymnastik* nr. 2, 1950.
- 375 Trangbæk (1987) har vist, hvordan N. H. Rasmussens korte gymnastiklærerindekursus på længere sigt indgik i kampen mod Paul Petersen om at opnå retten til at uddanne gymnastiklærerinder i statsligt regi. s. 185ff.
- 376 Hermann (1914) s. 315f.
- 377 *DKG 1888-1988*.
- 378 Svømmerne Greta Andersen (f. 1927), Else Jacobsen (1911-65) og Inge Sørensens (f. 1924) er biograferede i *DKL*.
- 379 Else Trangbæk (1997): Gender in Modern Society: Femininity, Gymnastics and Sport, i Henrik Meinander og J. A. Mangan (red.): *The International Journal of the History of Sport*. vol. 14, s. 146ff.
- 380 N.H. Rasmussen, *Ungdom & Idræt* nr. 17, 1906. DGFs formand H. Møller svarede i *Ungdom & Idræt* nr. 19, 1906.
- 381 H. N. Rasmussen, *Ungdom og Idræt* nr. 20, 1906. Anna Buchs redegørelse er indeholdt i artiklen. Forkortelser og fremhævninger er N. H. Rasmussens.
- 382 ”Dame-Gymnastiken holder 35 Aars Jubilæum. DKG, Paul Petersen og hans Døtre.” Udateret artikel i ukendt tidsskrift (IFI udklip vol. 24, 1923). Mikhail Fokin (1880-1942) russisk danser og nyskabende koreograf, som boede periodevis i Danmark fra 1918-23. Isadora Duncan (1877-1927) amerikansk danser og koreograf, en af de store pionerer inden for moderne dans. Anna Pavlova (1881-1931) russisk ballerina. Se også Karen Vedel (2004): *Ballethistoriens anden – moderne scenisk dans i Danmark 1900-1975*. Phd. afhandling. Det humanistiske fakultet, Københavns Universitet.
- 383 ”Dame-Gymnastiken holder 35 Aars Jubilæum. DKG, Paul Petersen og hans Døtre.” Udateret artikel i ukendt tidsskrift (IFI udklip vol. 24, 1923)
- 384 *DKG 1888-1913*.
- 385 Se kapitel 5.
- 386 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 28.11.1913. Mødet i Gymnastisk Selskab er omtalt tidligere i kapitlet.
- 387 Ellen Pontoppidan* (1884-?) gymnastiklærerinde. Uddannet på Paul Petersens Institut 1909. Ansat som gymnastiklærerinde på flere pigeskoler på Frederiksberg og på Paul Petersens Institut. Sad i bestyrelsen af DKG og NFK 1922-48.
- 388 Ellen Paul-Petersen (?-1983) overtog ansvaret for gymnastikken på Paul Petersens institut efter Magdalene Paul-Petersens død i 1936, leder af instituttet fra 1947-77.
- 389 Paul-Petersen (1943) s. 36.
- 390 Paul-Petersen (1943) s. 36.

- 391 *Idrætt* nr. 18, 1913.
- 392 *Idrætt* nr. 49, 1913. Artiklen er et referat fra mødet i Gymnastisk Selskab om Elli Björkstén.
- 393 Aage Paul-Petersen, *Hovedstaden* 18.7.1914 (IFI udklip).
- 394 Efter kurset i KKG i 1906 holdt Elli Björkstén et foredrag om gymnastikken i Danmark i "Gymnastikforeningen för Fruntimmer" i Helsingfors, hvor hun blandt andet gav denne vurdering af Paul Petersens gymnastik. Elli Björkstén: *Om Gymnastiken i Danmark. Föredrag hållet på Gymnastikforeningens diskussionsmöte i april 1907*. Finlands Idrottsarkiv, Elli Björksténs arkiv.
- 395 Ida Larsen (1871-?) gift Ilving, gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1899, på Teilmanns Institut. Eksamineret på Femmers privatlærerindekursus. Ansat som gymnastiklærerinde på N. Zahles Skole 1902-5, og på Statens Kursus i Gymnastik 1902-04. Medlem og muligvis leder i KKG. *KKG 1886-1911, Natalie Zable til Minde* (1927).
- 396 Elisabeth Nielsen (?-?) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1902 og på Teilmanns Institut 1904. Ansat som gymnastiklærerinde på Statens Kursus i Gymnastik 1904-7 og på Femmers Kvindeseminarium. Sad i KKGs bestyrelse 1906-7 og 1910-ca. 1918, og bestyrelsesmedlem i Gymnastisk Selskab.
- 397 Ottar Andersen Ottar (1878-1965) gymnastiklærer. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1904. Gymnastiklærer samme sted 1906-50. Medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1907-34, vicegymnastikinspektør 1935-.
- 398 Vilhelm Kristensen (1865-1949) gårdejer, gymnastikdirektør. Uddannet på GCI i Stockholm 1898. Medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion fra 1904-1918. Skytte- og gymnastikleder i DDS. Nekrolog i *Ungdom og Idræt* nr. 49, 1949; Korsgaard (1982).
- 399 Edle Bjerre f. Bentzen (1870-1964) gymnastiklærerinde. Uddannet på Paul Petersens Institut ukendt år, og underviste samme sted i 1890'erne. Ansat som lærerinde i boldspil og ordnede lege på Statens Kursus i Gymnastik/Statens Gymnastikinstitut 1898-1938. Leder i DKG. *Meddelelser fra Paul Petersens Institut 1897*; Jørgensen (1998).
- 400 Wichmann (1965) s. 65. Wichmann citerer et brev fra Ottar til Björkstén.
- 401 RA-GI Kopibog 1911, brevudkast til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet 15.5.1911. Udkastet har en påtegning om, at brevet ikke er sendt efter Minister Appel råd, "da der ikke fandtes Stillinger at byde de Afskedigede."
- 402 RA-GI Kopibog 1911, brevudkast til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet 15.5.1911.
- 403 RA-GI, pk. H.9, brev af 23.5.1911 til K. A. Knudsen fra Ingeborg Appel
- 404 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 20 brev fra Else Thomsen 20.3.1915.

- 405 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 20 brev fra Else Thomsen 17.4.1917.
- 406 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 6 brev fra Sigrid Nutzhorn 14.6.1931.
- 407 RA-MKU, 3. Kontor, "Udvalget af 29.2.1908 ang. Gymnastikundervisning i De højere Pigeskoler".
- 408 Frode Sadolin: Gymnastikken i Pigeskolen. *Aarsskrift for Foreningen til Skolehygiejnens Fremme*, 1907. s. 19.
- 409 C. Heyerdahl: Om den ved Gymnastik foranledigede Hovedpine hos Skolepiger. Gymnastisk Selskabs Aarsskrift 1907. Samt Poul Hertz: Ildebefindende hos pigebørn som Følge af Deltagelse i Skolegymnastikken. *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift* 1908.
- 410 RA-MKU, 3. Kontor, "Udvalget af 29.2.1908 ang. Gymnastikundervisning i De højere Pigeskoler", K. A. Knudsens udtalelse; Frode Sadolin: Gymnastikken i Pigeskolen. *Aarsskrift for Foreningen til Skolehygiejnens Fremme*, 1907. s. 19.
- 411 Elisabeth Nielsen, *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift* 1908.
- 412 RA-MKU, 3. Kontor, "Udvalget af 29.2.1908 ang. Gymnastikundervisning i De højere Pigeskoler", Axel Hertels udtalelse.
- 413 *Bornholms Tidende* 29.10.1907 (IFI udklip). Mødet er ikke refereret i Gymnastisk Selskabs protokol.
- 414 RA-GI, Kopibog 1908, skrivelse til MKU 24.1.1908 samt H.9: skrivelse fra MKU 29.2.1908
- 415 K. A. Knudsen foreslog Ida Falbe-Hansen og skolebestyrerinde i Aalborg H. Scholten, begge fra foreningen Den danske Pigeskole, K. S. A. Præstgaard, Nanna Lønborg, Edle Bjerre, Sigrid Nutzhorn, lægerne Johannes Kier, V. Harslöff og Frode Sadolin, samt Kaare Teilmann og lægen V. Harslöff som repræsentanter for Gymnastisk Selskab. RA-GI, Kopibog 1907, skrivelse til MKU 11.12.1907.
- 416 Johannes Kiær, læge. Medlem af den store skolekommission 1889-98. I Gymnastisk Selskabs hovedbestyrelse 1905-ca. 1915.
- 417 V. Harslöff, læge. I Gymnastisk Selskabs hovedbestyrelse fra 1907-ca. 1915.
- 418 Ida Falbe-Hansen (1849-1922) seminarielærer, litteraturhistoriker. Blandt andet aktiv i Dansk Kvindesamfund som redaktør af *Kvinden og Samfundet* fra 1885, første formand for Danske Kvinders Nationalraad fra 1899 og medstifter af Den danske Pigeskole i 1893, hvis formand hun var 1910-19. Boede sammen med en anden fremtrædende kvindesagsforkæmper Elisabeth Grundtvig 1887-1922, hvilket understregede hendes forbindelse til N. F. S. Grundtvigs slægt og den grundtvigske tankeverden. *DBL* og *DKL*.
- 419 Helga Scholten (?-?) skoleleder. Grundlægger af Aalborg højere Pigeskole i 1884. Kilde: Elisabeth Brøndsteds biografi i *DKL*.
- 420 RA-GI, Kopibog 1908, Skrivelse til MKU 24.1.1908.

- 421 Afsnittet er, hvor ikke andet er oplyst, skrevet på grundlag kommissionens protokol. RA-MKU, 3. kontor, "Udvalget af 29.2.1908 ang. Gymnastikundervisning i De højere Pigeskoler." Else Thomsen blev udpeget til sekretær i kommissionen.
- 422 RA-GI, pakke H.9, brev fra Helga Scholten til K. A. Knudsen 23.3.1908.
- 423 RA-GI, pakke H.9, brev fra Ida Falbe-Hansen til K. A. Knudsen 25.3.1908.
- 424 RA-GI, pakke H.9, udateret notat af Nanna Lønborg.
- 425 RA-GI, pakke H.9, notat fra Johannes Kier, Harslöff og Sigrid Nutzhorn til K. A. Knudsen 2.4.1908.
- 426 RA-GI, pakke H.9, notat fra Sigrid Nutzhorn 8.4.1908.
- 427 Kildematerialet består af korrespondance mellem de tre personer fundet i RA-GI.
- 428 RA-GI, Sager 4-6 B 11, brev fra Nanna Lønborg og Sigrid Nutzhorn til K. A. Knudsen 4.10.1908. Det er uvist, hvilken "Bog" der omtales i citatet.
- 429 RA-GI, kopibog 1908, brev til Sigrid Nutzhorn 7.10.1908.
- 430 RA-GI, pakke H.9, brev fra Nanna Lønborg til Sigrid Nutzhorn 21.11.1908.
- 431 RA-GI, pakke H.9, brev fra Nanna Lønborg til K. A. Knudsen 30.11.1908.
- 432 RA-GI, pakke H.9, brev fra Nanna Lønborg til K. A. Knudsen 3.9.1910.
- 433 RA-GI, pakke H.9, K. A. Knudsens afskrift 5.9.1910 (svar på Lønborgs brev af 3.9.1910).
- 434 RA-GI, pakke H.9, brev fra Nanna Lønborg til K. A. Knudsen 23.10.1910.
- 435 RA-GI, pakke H.9, brev fra Nanna Lønborg til K. A. Knudsen 10.10.1910.
- 436 RA-GI, pakke H.9, K. A. Knudsens notat på bagsiden af Nanna Lønborgs brev af 10.10.1910. Beskyldningen om K. A. Knudsens uhæderlighed og usandfærdighed var netop grundlaget for den injuriersag, som han anlagde mod J. Lindhard m. fl. i 1926.
- 437 RA-GI, pakke H.9, afskrift af ujournaliseret brev fra K. A. Knudsen til Nanna Lønborg 15.10.1910.
- 438 RA-GI, pakke H.9, ujournaliseret brev fra Nanna Lønborg til K. A. Knudsen 23.10.1910.
- 439 RA-GI, pakke H.9, brev fra K. A. Knudsen til Nanna Lønborg 24.10.1910.
- 440 RA-GI, pakke H.9, brev fra Nanna Lønborg til K. A. Knudsen 27.10.1910.
- 441 RA-GI, Kopibog 1910, brev til Nanna Lønborg 7.12.1910
- 442 RA-GI, pakke H.9, brev fra Nanna Lønborg til K. A. Knudsen 20.1.1911.
- 443 RA-GI, pakke H.9, brev fra Harald Nielsen til K. A. Knudsen 21.1.1911.
- 444 RA-GI, pakke H.9, brev fra Nanna Lønborg til K. A. Knudsen 28.2.1911.

- 445 Afsnittet er, hvor ikke andet er oplyst, skrevet på grundlag kommissionens protokol. RA-MKU, 3. kontor, "Udvalget af 29.2.1908 ang. Gymnastikundervisning i De højere Pigeskoler."
- 446 RA-UVM, 3. kt., journalsag 824 1907, en embedsmand "G" noterede d. 23.12.1913 om kommissionen: "Gymnastikinspektøren har udtalt, at der kommer mere endnu, men først om et halvt års tid."
- 447 K. S. A. Præstgaard, *Gymnastisk Selskabs Aarskrift 1913-14*, 1914.
- 448 Johannes Lindhard, *Gymnastisk Selskabs Aarskrift 1913-14*, 1914.
- 449 K. S. A. Præstgaard, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 1, 1915.
- 450 W. D. Rasmussen, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 2, 1915. W. D. Rasmussen sad i Gymnastisk Selskabs hovedbestyrelse.
- 451 I den efterfølgende diskussion foreslog gymnastiklærer Mønsted fra Gymnastisk Selskabs bestyrelse, at gymnastik i de højere pigeklasser blev erstattet af husgerning. Man diskuterede også, hvordan de mange fritagelser kunne undgås. *Tidsskrift for Dansk Skolehygiejne* nr. 4, 1915.
- 452 *Berlingske Tidende* 23. marts 1917 (IFI udklip). Avisartiklen er eneste kilde til information om mødets indhold.
- 453 Rachel Wissing Philipsen* (1880-?) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1903. Gymnastik- og skrivelærerinde på N. Zahles Skole fra 1905. I KKGs bestyrelse 1909-11.
- 454 Rachel Wissing Philipsen, *Gymnastisk Tidsskrift*, nr. 2 1917, s. 48-51. Af artiklen fremgår at, at forfatteren deltog på det første Björkstén-kursus i 1906. Artiklen blev skrevet fem år før det første nordiske gymnastikkursus i Finland i 1922. Wissing Philipsen sluttede artiklen med en udtalelse, som viser, at der tidligt eksisterede et ønske om at komme på kursus i Björksténs hjemland: "Udlærte bliver vi imidlertid ikke let; maatte derfor snart den Dag komme, da vi atter i Flok og Følge drager ud for hos Elli Björksténs at høste mere Belæring og modtage nye Impulser; men da skal Maalet være i Finland".
- 455 Ellen Pontoppidan, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 4 1915, s. 148-151.
- 456 Sandsynligvis blev hverken Nanna Lønborgs manuskript eller Else Thomsens påtænkte artikel publiceret. Det er ikke lykkedes at opspore dem.
- 457 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 29.4.1917.
- 458 Ester Svalling (1873-?) gymnastikdirektør. Uddannet på GCI i Stockholm 1897. Gymnastiklærerinde samme sted fra 1902, desuden gymnastiklærerinde på forskellige pigeskoler.
- 459 Ester Svalling, *Tidsskrift i Gymnastik* nr. 1 1918. Sigrd Nutzhorn, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 9 1918.

- 460 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 14.7.1918. Else Thomsen fortalte i to breve til Björkstén om polemikken.
- 461 Korsgaard (1982) vurderede, at Agnete Bertram ikke havde betydning uden for de kulturradikale kredse i København.
- 462 Citeret efter hukommelsen af Agnete Bertrams søn, Viggo Bertram 5.9.2003.
- 463 Harald Høffding (1843-1931) cand. theol., filosof.
- 464 *Hovedstaden* 31.5.1918 (IFI udklip). Kvindelige Studenters Idrætsforening og Agnete Bertram blev portrætteret i *Vore Damer* 6.7.1918 (IFI udklip).
- 465 Valdemar Tuxen gennemførte som den første cand. mag. gymnastik som bifag på Statens Gymnastikinstitut 1913-15 sammen med N. C. D. Petersen, og han tilhørte således samme akademiske netværk som Agnete Bertram.
- 466 Valdemar Tuxen, *Akademisk Gymnastik*, hæfte 1-5, 1917-19.
- 467 Sigrid Nutzhorn, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 5, 1918, s. 124-126.
- 468 Sigrid Nutzhorn, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 5, 1918, s. 124-126.
- 469 *København* 18.11.1923 (IFI udklip). Gymnastisk Selskab havde planer om at producere flere film, men de strandede på grund af økonomiske vanskeligheder. Niels Illeris, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 4 1924.
- 470 Bl.a. *Nationaltidende* 8.11.1923 (IFI udklip).
- 471 Flere artikler i IFI udklip.
- 472 *Frederiksborg Amts Avis* 6.11.1931 (IFI-udklip). Skolen lukkede i 1942, da spærretiden forhindrede aftenundervisningen. Ifølge interview med Viggo Bertram 5.9.2003.
- 473 Iflg. programmer for skolen samt *Fyns Venstreblad* 20.11.1927 (IFI-udklip).
- 474 Iflg. programmer for skolen.
- 475 Iflg. programmer for skolen.
- 476 *Politiken* 23.12.1928 (IFI Udklip).
- 477 Sigrid Nutzhorn skrev derom til Elli Björkstén: "Frk. Præstgaard havde forleden fortalt Else, at Lindhard ikke mere underviste paa Bertrams Institut, – men hun vidste ikke Grunden. Maaske finder han det klogest i Tide at ophæve det intime Makkerskab." ÅAB, Elli Björksténs samling vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 16.10.1929.
- 478 Ifølge et upubliceret notat om lærerindeuddannelsen af Viggo Bertram, 2003. Der blev bl. a. oprettet Bertramskoler i Bulgarien og Palæstina. *Politiken* 21.12.1933 (IFI udklip). Der kunne være interessant at undersøge, hvordan det gik disse forsøg på at eksportere Bertram-gymnastikken.
- 479 *Politiken* 20.12.1933 (IFI udklip).
- 480 *Beretning for Statens Gymnastikinstitut 1931-32*. Signe Prytz* (1902-2002) cand. mag. historie og gymnastik 1928 (Statens Gymnastikinstitut 1925). Lærerinde

- på Bertram-skolen 1924-28, underviste på et universitet i Iowa 1929-31, gymnastiklærerinde på Statens Gymnastikinstitut 1931-34. Forsvarede den første danske historiske disputats med et idrætsligt emne (om P.H. Ling) i 1941. Forstander Jægerspris Børnehjem 1940-62. *DKL*.
- 481 *Politiken* 20.12.1933 (IFI udklip). Bertrams bog Hjemmegymnastik (1927) var pensum på Statens Gymnastikinstitut fra 1931. Lindhard var forstander for Statens Gymnastikinstitut på dette tidspunkt, og han ansatte Signe Prytz.
- 482 Erling Asmussen (1987): *Gymnastikstudiet og det gymnastikteoretiske laboratorium ved Københavns Universitet. Tilbageblik på trekvart århundredes hændelser*, s. 17-18. Erling Asmussen (1907-?) var professor ved gymnastikteoretisk laboratorium i en menneskealder og arbejdede tæt sammen med Johannes Lindhard.
- 483 Viggo Bertram (1984): *En indvandrerslægt. Slægten Bertram gennem 253 år*.
- 484 *Program for Bertramskolen 1930-31*.
- 485 *Nationaltidende* 25.10.1927 (IFI udklip).
- 486 *B.T.* 19.7.1928 (IFI udklip).
- 487 Ifølge Viggo Bertram 5.9.2003. Det har ikke været muligt at finde kilder til det engelske selskab.
- 488 Sommeren 1931 holdt Agnete Bertram et kort delingsførerkursus på Røding Højskole og i efterårsferien samme år holdt hun et "Kursus for uddannede Gymnastiklærerinder og kvindelige Delingsførere fra De danske Gymnastikforeninger." *Frederiksborg Amts Avis* 6.11.1931 (IFI udklip).
- 489 *Kvindelig Idrætsforening 1906-31*, s. 7.
- 490 *Berlingske Tidende* 19.9.1920 (IFI udklip).
- 491 Agnete Bertram (1927): *Hjemmegymnastik*. s. 14.
- 492 *BT* 17.4.1923 (IFI udklip).
- 493 Agnete Bertram (1927) s. 15.
- 494 *BT* 17.4.1923 (IFI udklip).
- 495 Johannes Lindhard, *Gymnastisk Selskabs Aarsskrift 1913-14*, 1914.
- 496 Agnete Bertram (1928-30): Musikbog I-III. Samlet som ledsagelse til gymnastik og børnegymnastik.
- 497 *Vore Damer* 25.1.1925 (IFI Udklip).
- 498 Det er uvist, om Agnete Bertram var direkte inspireret af samtidens dansemiljø. På Kulturministeriets konference om dans 7.-8. januar 2004 holdt danseforskeren Karen Vedel og jeg med afsæt i Agnete Bertrams gymnastikfilm fra 1923 et fælles oplæg om grænseflader mellem dans og gymnastik. Ud fra et genrekritisk perspektiv foretog Vedel en sammenligning mellem Agnete Bertram og dansepædagogen Jenny Møller. Der var en slående lighed mellem de to kvinders sociale baggrund, karriereforløb samt mål og midler i forhold til gymnastik respektive dans. Se også Vedel (2004).

- 499 *København* 18.11.1923 (IFI udklip).
- 500 For eksempel *København*, 29.4.1923 samt *BT* 17.4.1923 (IFI udklip).
- 501 *Haderslev Stiftstidende* 9.4.1929 (IFI udklip).
- 502 Esther Bonnesen (1892-1953), forfatter. Bachelor i kunst fra Dana College i Nebraska 1922, deltog som gymnast på flere af Agnete Bertrams udenlandsrejser. Se også *Dansk Skønlitterært Forfatterleksikon 1900-50*, vol. 1-3, 1959-64.
- 503 *København* 19.4.1923 (IFI udklip).
- 504 Hun omtales efter 1924 ikke i NFK-Danmarks protokoller 1922-33 og 1933-45.
- 505 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 26.9.1924.
- 506 *Nordisk Kvinnogymnastik* 1926-52.
- 507 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 16.10.1929
- 508 Sigrid Nutzhorn skrev kapitlet "Af kvindegymnastikkens Historie" i *Nathalie Zahle til Minde 1827-1927* (1927) s. 149-174. Agnete Bertram blev kun omtalt i syv linier. Sigrid Nutzhorn så selv prioriteringen som en indirekte kritik af Agnete Bertram. Hun forklarede dispositionen til Elli Björkstén, som havde en fremtrædende plads i kapitlet: "Der er selvfølgelig intet polemisk deri, men selv uden det kan man jo nok sætte visse Personer paa den Plads de efter deres lave Tilbøjeligheder har degraderet sig til". ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 13.1.1926. En anden gang skrev hun: "Der er Folk nok der vil have fat i de smaa Hønehjerner og de ubefæstede Sjæle, – det er ikke værd at give dem for god Tid til at drive dem ind i den Fabrik, der paa kort Tid har Mekaniseret dem til at kunne aflevere hele Smøren, naar de bare bliver trukket op, og saa tror de selv at de er nogle vældige Karle. Bukh og Bertram – ak hvilke Skadedyr!" ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 2.1.1926.
- 509 Iflg. interview m. Viggo Bertram 5.9.2003.
- 510 Tale ved opvisningsjubilæum 7.5.1958 på Danmarks Højskole for Legemsøvelser og brev fra Nanna Reimer til Agnete Bertram 13.5.1958. Tale og brev udlånt af Viggo Bertram.
- 511 Bonde (2001) s. 337-362.
- 512 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 17, brev fra Niels Bukh 25.4.1935.
- 513 Bonde (2001) s. 124.
- 514 Elin Falk blev uddannet på Centralinstituttet i Stockholm 1895 og var gymnastikinspektør ved Stockholms folkeskoler 1909-32. Elin Falk påbegyndte ca. 1900 en reformering af linggymnastikken, hvor hun blandt andet udelukkede de intentionelt holdningskorrigerende spændbøjningsøvelser med henvisning til, at moderne forskning havde afvist dem som uvidenskabelige. Se Pia Lundquist Wanneberg (2004) s. 66ff.

- 515 Bonde (2001), s. 117.
- 516 Bonde (2001) s. 106-113.
- 517 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 15.1.1919.
- 518 *Kvindelig Idrætsforening 1906-31*.
- 519 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Sigrid Nutzhorn 8.9.1921.
- 520 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 21.9.1921.
- 521 Anna Mortensen, som var elev på Statens Gymnastikinstitut 1921-22.
- 522 Bonde (2001) s. 89.
- 523 RA-GI kopibog 1922, notat "Ang. Kvindelige Studenters Idrætsforening 11.11.1922. Notatet er sammen med det nedenfor omtalte brev den eneste kilde til konflikten, som ifølge K. A. Knudsen var "saa karakteristisk, at den bør bevares."
- 524 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 17.1.1922.
- 525 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 17, brev fra Niels Bukh 16.5.1915.
- 526 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 30.12.1914
- 527 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 17, brev fra Niels Bukh 13.1.1915.
- 528 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 26.1.1915.
- 529 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 17, brev fra Niels Bukh 16.5.1915.
- 530 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 21.10.1917
- 531 Det fremgår at et brev fra Bukh til Björkstén: "Dengang tilbød jeg først Else Thomsen, saa Hanse Andersen og endelige Martha Christensen Guld og grønne Skove for at tage Kvindesiden af det gymnastiske Arbejde ved Virksomheden her, – men ingen vilde – hverken af disse store eller af andre mindre af Deres danske Tilhængere". ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 17, brev fra Niels Bukh 25.2.1937.
- 532 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 3.3.1937.
- 533 Ifølge Marie Mortensen, som i mange år var gymnastiklærerinde på Ollerup Gymnastikhøjskole. Anna Krogh var gæst ved hendes bryllup og holdt en tale, hvor hun fortalte, at Niels Bukh engang under et besøg i Ollerup, havde opfordret dem til at arbejde på sin højskole. Det har formentlig været inden, de etablerede deres egen højskole. Interview af Else Trangbæk med Marie Mortensen, marts 1992.
- 534 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 17, brev fra Niels Bukh 25.2.1937.
- 535 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 3.3.1937.
- 536 Nutzhorns udkast var i de første afsnit skrevet i tredjeperson og derefter i førsteperson direkte henvendt til Niels Bukh. ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 3.3.1937.
- 537 Elli Björkstén skrev blandt andet: "Jag har kommit till den slutsatsen att det måhända ges en alltför stor skillnad i de uppbyggande grundprinciperna då

- det gæller våra undervisningsmetoder och att det blott bleve till förvirring för eleverna att på en kort tre månaders kurs samtidigt lära sig båda metoderna”. ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 17, brevkoncept til Niels Bukh fra Elli Björkstén 6.3.1937. Da Elli Björksténs internationale karriere toppede i midten af 1930'erne, nødvendiggjorde hendes internationale korrespondance i følge Meinander (1996) en stab af ghostwritere og oversættere. Sigrud Nutzhorn må siges her at have funktion af ghostwriter.
- 538 Birgit Brink Lund (2004): *Distinktioner i dansk kvindegymnastik: – en kultur-analyse af vidnesbyrd om Medaugymnastik 1936-1941*.
- 539 Frede Hansen, *Ungdom og Idræt* nr. 2, 1937.
- 540 Henriette Riskær Steffensen* (1908-ca. 2001), cand.mag., gymnastiklærerinde. Statens Gymnastikinstitut 1928, cand.mag. 1932. Leder af radioens morgengymnastik for kvinder fra 1933. Som ung elev på Askov Højskole (ifølge Christiansen (1965) s. 105).
- 541 Henriette Riskær Steffensen, *Ungdom og Idræt* nr. 6 og 8, 1937.
- 542 Nanna Reimer, *Ungdom og Idræt* nr. 7. 1937.
- 543 Agnete Bertram, *Ungdom og Idræt* nr. 7, 1937.
- 544 Niels Illeris, *Ungdom og Idræt* nr. 3, 1936.
- 545 Vilhelm Kristensen, *Ungdom og Idræt* nr. 9, 1900. Undersøgelsen afdækkede også ledernes uddannelsesbaggrund, og for de kvindelige ledere vedkommende var 55 uddannet af K. A. Knudsen, 13 af Ingeborg Appel, 4 af Olav Schrøder, 3 af Paul Petersen, 2 af Sally Högstrøm, 1 af Erna Juel-Hansen og 1 af Charlotte Bonnevie.
- 546 J. R., *Ungdom og Idræt* nr. 9, 1914. Pseudonymet dækker over Johannes Rørdam, som var redaktør af *Ungdom og Idræt*. Ida Søegaard omtalte i en af artiklerne sin meddebattør som ”Hr. Rørdam”.
- 547 Ida Søegaard, *Ungdom og Idræt* nr. 12, 1914.
- 548 Ida Søegaard, *Ungdom og Idræt* nr. 22, 1914. Det fremgår ikke af artiklen hvilke kvindelige kolleger der opfordrede hende til at skrive. Men som gymnastiklærerinde på delingsførerskolen på Sorø Folkehøjskole bestod hendes netværk snarere af højskolefolk og kvindelige delingsførere end nære relationer til de københavnske gymnastiklærerinder.
- 549 Ida Søegaard, *Ungdom og Idræt* nr. 22, 1914.
- 550 S.S., *Ungdom og Idræt* nr. 25, 1914.
- 551 Ida Søegaard, *Ungdom & Idræt* nr. 27, 1914.
- 552 Ida Søegaard, *Ungdom og Idræt* nr. 32, 1914.
- 553 Peder Lauridsen (1870-1936) højskolelærer. Efter ophold på blandt andet Vallekilde Højskole uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1901. Leder af Hadsten Højskole fra 1903-36, den ene af de to første deciderede delingsfø-

- rerskoler. I en årrække i bestyrelsen for Gymnastisk Selskab og formand for Delingsførerforeningen.
- 554 P. Lauridsen, *Ungdom og Idræt* nr. 47, 1914.
- 555 Niels Illeris, *Ungdom og Idræt* nr. 48, 1914.
- 556 F. eks. skrev Else Thomsen til Elli Björkstén, at hun fandt Ida Søegaards undervisning ”kunstlet” og ”affekteret”. ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 25.8.1914.
- 557 F. eks. foregik der på Delingsførerforeningens formandsmøde i april 1923 en ”til Tider ret varm Forhandling om dette Spørgsmaal [underviserens køn], men det endte med, at alle var enige om, at Udviklingen bør gaa i den Retning, at Kvinder leder Kvinder”. Else Thomsen havde forsikret om, at kvinderne fortsat ville samarbejde med mændene: ”Vi Kvinder er ikke saa dumme, at vi ikke hellere vil have en dygtig Lærer til at lede vor Gymnastik end en daarlig Gymnastiklærerinde. En Lærer kan undervise Kvinder i Gymnastik, men han kan ikke undervise i *Kvindegymnastik*. Vi er klar over Samarbejdets Betydning, og vi ønsker ikke, at det skal afbrydes”. *Ungdom og Idræt* nr. 15, 1923.
- 558 Else Nygaard (1876-?) lærerinde. Uddannet på N. Zahles seminarium 1898. Kommunelærerinde i Københavns Skolevæsen. Sekretær i KKG fra 1915. Se *Dansk Skole Stat 1934*, bd. 1, s. 532.
- 559 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, fra Else Thomsen 4.7.1918. Der er ingen breve fra Else Nygaard i Elli Björksténs samling.
- 560 RA-GI, Kopibog 1918, Skrivelse til Undervisningsministeriet 13.11.1918.
- 561 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 15.1.1919.
- 562 Der refereres i citatet til Else Thomsens samtidige kamp for selvstændighed i arbejdet som gymnastikinspektrice.
- 563 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 3.3.1919. Det har ikke været muligt, at finde de omtalte breve.
- 564 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 9.3.1919.
- 565 *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 9, 1921.
- 566 Også i Norge blev der stiftet en sammenslutning af gymnastiklærerinder, dog først et par år senere i 1921. En gruppe gymnastiklærerinder som havde deltaget på feriekursus i Haderslev i 1921 stiftede ”Oslo og Omegns Gymnastiklærerindeforening”, som holdt kurser, sammenkomster, foredrag og diskussionsmøder. Se *Nordisk Kvinnogymnastik* nr. 3, 1946. I Sverige stiftede kvindelige gymnastikdirektører ”Föreningen G.C.I.” allerede i 1902 med det formål at styrke professionen og at arbejde for bedre løn- og arbejdsvilkår. De etablerede blandt andet en jobformidling, et bibliotek, holdt gymnastikkurser og kongresser samt udgav en årbog. Der blev også gennemført undersøgelser, som skulle undersøge gymnastikdirektørernes arbejdsvilkår med henblik på at skaffe dem bedre vilkår

- i forbindelse med sygdom, pension og forsikring. Endelig stillede foreningen krav om, at der blev oprettet flere faste kvindelige embeder ved G.C.I. Barbro Carli (2003): *The Making and Breaking of a Female Culture: The History of Swedish Physical Education 'in a Different Voice'*. s. 141ff.
- 567 Opfordringen blev også bragt i det svensk-finske kvindeforbunds *F.F.F.* nr. 7, 1921 og i det svenske *Tidsskrift i Gymnastik* nr. 3, 1921. Den blev ikke bragt i *Ungdom og Idræt*.
- 568 Elli Björkstén, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 9, 1921.
- 569 Elli Björkstén, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 9, 1921. Hun kritiserede jævnligt De olympiske Lege. Se *F.F.F.* nr. 5, 1920 og *Ungdom og Idræt* nr. 48, 1923.
- 570 Sigrid Nutzhorn, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 9, 1921 samt nr. 1, 1922.
- 571 Sigrid Nutzhorn, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 9, 1921.
- 572 Kari Karling, *Nordisk Forbund for Kvinnogymnastik 1922-1947*, 1947. Den svenske gymnastikdirektør Kari Karling, som var aktiv i NFK, mente, at Elli Björksténs motiv for at stifte NFK var hendes gymnastikpolitiske stilling i Finland, hvor hun var under pres fra finsk kvindegymnastik. Meinander har beskrevet, at NFK i Finland blev diskuteret som en udløber af en svensk-finsk sprogstrid, som året forinden havde medført, at det finske kvindegymnastikforbund var blevet opsplittet i to organisationer. Den finske organisation stillede som krav til det nordiske samarbejde, at det finske sprog fik samme status i forbundet som de øvrige nordiske sprog og at forbundet gav adgang for estiske kvinder. Elli Björkstén afviste begge krav. Henrik Meinander (1996) s. 54ff.
- 573 Helga Sahlertz, *F.F.F.* nr. 6, 1921. Artiklen var et åbent brev til Elli Björkstén.
- 574 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 7.5.1919.
- 575 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev af 12.10.1921 fra Sigrid Nutzhorn.
- 576 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 21.10.1921.
- 577 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 21.10.1921.
- 578 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 21.10.1921.
- 579 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, breve fra Sigrid Nutzhorn 12.10.1921, 21.10.1921 og 10.11.1921.
- 580 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 21.10.1921
- 581 *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 1-2, 1922.
- 582 Sigrid Nutzhorn i *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 1, 1922 og *Ungdom og Idræt* nr. 8, 1922.
- 583 Sigrid Nutzhorn, *F.F.F.* nr. 4, 1922. Referatet blev også bragt i *Gymnastisk Tidsskrift* 3, 1922 og i *Tidsskrift i Gymnastik* nr. 2, 1922.

- 584 *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 1, 1922.
- 585 *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 3, 1922.
- 586 Johanne Petrea Larsen (1882-1923) gymnastiklærerinde. Uddannet på Paul Petersens Institut ca. 1890. Gymnastiklærerinde i Århus kommunale skolevæsen 1890-1919. Desuden aktiv som frivillig gymnastikleder for voksne kvinder. Deltog som 'besøgende' i feriekurset i Ekenäs i 1922. Nekrolog i *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 2, 1924.
- 587 Julie la Cour Møller f. Marstrand la Cour (1885-?) gymnastikdirektør. Uddannet på GCI i Stockholm 1912. Gymnastiklærerinde på Roskilde Højskole. Se *GCI 1813-1913*, 1913; *Ungdom og Idræt* nr. 46, 1918.
- 588 *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 3, 1922.
- 589 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, udateret 1922 fra Sigrid Nutzhorn.
- 590 Sigrid Nutzhorn nævner også den forventede kritik i et brev 29.1.1922 (ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6).
- 591 Ejner Villiam Carstensen (1891-?) lærer. Seminarieuddannet 1912, Statens Gymnastikinstitut 1912-13. Fastansat ved Frederiksberg Skolevæsen fra 1919, formand for Frederiksberg Kommunelærerforening 1929-33.
- 592 E. V. Carstensen, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 2, 1922.
- 593 Niels Illeris, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 4, 1925.
- 594 E. V. Carstensen, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 2, 1922.
- 595 Sigrid Nutzhorn, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 2, 1922.
- 596 Else Thomsen, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 2, 1922.
- 597 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 29.1.1922.
- 598 Elli Björkstén, *Tidsskrift i Gymnastik* nr. 3, 1921.
- 599 Ejnar Nerman, *Tidsskrift i Gymnastik* nr. 3, 1921. Carli (2003) s. 147.
- 600 Wichman (1965) skriver, at også den svenske major J. Thulin var betænkelig og bad om lov til at deltage på det forestående feriekursus i Finland for der at diskutere spørgsmålet. s. 126.
- 601 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6. brev fra Sigrid Nutzhorn 5.1.1922.
- 602 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6. brev fra Sigrid Nutzhorn 5.1.1922.
- 603 Mødet blev refereret i *Berlingske Aften* 26.4.1919 (IFI udklip). DGF blev indbudt, men deltog ikke. I *Randers Dagblad* 8.6.1920 (IFI udklip) kan man læse om dannelsen af Nordens Gymnastik Forbund. DGF indtrådte kort efter dannelsen, mens NFK indtrådte i 1930.
- 604 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev af 5.1.1922 fra Sigrid Nutzhorn.
- 605 *Tidsskrift i Gymnastik* nr. 4, 1921.
- 606 Carli (2003) s. 148.
- 607 Louise von Bahr (1870-1942) gymnastikdirektør. Uddannet på GCI i Stockholm 1893. Gymnastiklærerinde på forskellige skoler i Stockholm. Sad i be-

- styrelsen af "Föreningen G.C.I." fra 1908 og var formand 1917-35. Var meget engageret i sociale og politiske forhold, i litteraturstudier og opdragelsesspørgsmål. Se Halldén (1996): *Vandringsboken. En femtioårig brevväxling mellan kvinnor*, s. 18.
- 608 Louise von Bahr, *Tidsskrift i Gymnastik* nr. 4, 1921.
- 609 *Tidsskrift i Gymnastik* nr. 2, 1922.
- 610 Carli (2003) s. 147.
- 611 Louise von Bahr, *Tidsskrift i Gymnastik* nr. 4, 1922.
- 612 Sigrid Nutzhorn, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 10, 1922. ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 6, breve fra Sigrid Nutzhorn 5.12.1922 og 29.12.1922.
- 613 På samme tid tog også Elli Björkstén afstand fra ordet feminisme. I en artikel efter feriekurset i Finland i 1922 skrev hun: "Det er icke en feministisk, isole-
rande tanke, som utgör grunden till bildandet av kvinnornas förbund – detta må framhållas som svar på de motinlägg, som främst från manligt håll sett dagen". Elli Björkstén, *F.F.F.* nr. 6, 1922.
- 614 Jørgine Abildgaard, *Ungdom og Idræt* nr. 46, 1922.
- 615 Kr. Kristensen Killemosé (1888- 196?) højskolelærer. Efter ophold på Vallekilde Højskole uddannet til højskolelærer på Askov Højskole 1912-15. Statens Gymnastikinstitut 1917. Lærer på Vallekilde Højskole 1923-55. Aktiv i Delingsførerforeningen og desuden en aktiv debattør i Ungdom og Idræt. Ungdom og Idræt nr. 12, 1968.
- 616 Kr. Kristensen Killemosé, *Ungdom og Idræt* nr. 4, 7 og 8, 1923.
- 617 Kr. Kristensen Killemosé, *Ungdom og Idræt* nr. 4, 1923.
- 618 Jørgine Abildgaard, *Ungdom og Idræt* nr. 5, 1923: "Artikler, skrevet i den Tone og med saa uholdbare Paastande, kan ikke danne Grundlag for en saglig Forhandling og vil derfor næppe blive besvarede. Der er sket Henvendelse til Frk. *Else Thomsen*, der svarer: "Da Hr. K.s Artikel ikke er *saglig Kritik*, ønsker jeg ikke at svare paa den".
- 619 Kr. Kristensen Killemosé, *Ungdom og Idræt*, nr. 7, 1923. Else Thomsens svar kommenterede han med miskendelse af hendes viden om gymnastikken i DDSG: "Fordi Else Thomsen dømmer: *ikke saglig Kritik*, er det jo ikke givet, at det er rigtigt, bl.a. fordi hun ikke staar i direkte Føling med vort Arbejde i Landkredse".
- 620 Jørgine Abildgaard, *Ungdom og Idræt*, nr. 7, 1923.
- 621 Kr. Kristensen Killemosé, *Ungdom og Idræt* nr. 4, 1923.
- 622 Kr. Kristensen Killemosé, *Ungdom og Idræt* nr. 7, 1923.
- 623 Kr. Kristensen Killemosé, *Ungdom og Idræt* nr. 4, 1923.
- 624 Kr. Kristensen Killemosé, *Ungdom og Idræt* nr. 4, 1923.
- 625 Anne Marie Børup, *Ungdom og Idræt* nr. 7, 1923.

- 626 Kr. Kristensen Killemoser, *Ungdom og Idræt* nr. 4, 1923.
- 627 Artikler af "V" samt Jørgine Abildgaard og Anna Krogh, *Ungdom og Idræt* nr. 9, 1923.
- 628 Jørgine Abildgaard, *Ungdom og Idræt* nr. 14, 1923.
- 629 Else Thomsen, *Ungdom og Idræt*, nr. 11 og 14, 1923.
- 630 Faurby Stengaard, *Ungdom og Idræt*, nr. 16, 1923.
- 631 Wichman (1965) s. 124.
- 632 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 3.12.1921. I et senere brev gentog hun ønsket: "Ak! Om KAK dog en Gang kunde blive saa klog, at han vilde lade os passe os selv". ÅAB, Elli Björksténs samling, bd. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 5.1.1922.
- 633 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10 brev fra Else Thomsen 2.1.1922.
- 634 Louise von Bahr, *Tidsskrift i Gymnastik* nr. 4, 1922.
- 635 Hun skrev til Elli Björkstén i forbindelse med en kritik af Louise von Bahrs artikel: "De stakkels Unge i Sverrig, som vil frigøre sig fra konservatismen, faar det nok ikke for let". ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 4.11.1922.
- 636 *Ungdom og Idræt* nr. 46, 1922; ÅAB Elli Björksténs samling, vol.. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 4.11.1922.
- 637 Meinander (1996) s. 63.
- 638 Hufvudstadsbladet 31.7.1931. Her gengivet efter Meinander (1996) s. 63.
- 639 Se f.eks. *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 8/1924, 1/1927, 9/1927 og 7/1928.
- 640 Johanne Klavsen, *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 8, 1924.
- 641 Marie Laustsen (1987): *Fra bondepige til borgerskole. Erindringer fra et langt liv*. Marie Laustsen (f. 1898) blev uddannet på Silkeborg Seminarium ca. 1920. Hun havde ingen uddannelse i gymnastik, men deltog i korte kurser på bl.a. Snoghøj Gymnastikhøjskole i 1927 og Ollerup Gymnastikhøjskole i 1933. Niels Bukhs gymnastik brød hun sig ikke om.
- 642 Mødet er refereret i NFK-Danmarks protokol for 1923-1933.
- 643 Hun skrev til Elli Björkstén: "Desværre undgik jeg ikke at blive valgt til Formand. Jeg syntes, at jeg nu havde ydet min Skærv ved at gøre alt forarbejdet, og at en anden nu kunde spændere Tid og Kræfter derpaa. Min Trøst er det da, at alle er saa interesserede og glade for Sagen". ÅAB, Elli Björksténs samling, bd. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 4.11.1922.
- 644 Elly Kühle (?-?) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Gymnastikinstitut 1924. Ifølge deltagerlister for NFK-kurserne var hun gymnastiklærerinde i Københavns kvindefængsler. Hun figurerede som underviser i KKGs programmer fra 1932 og nogle år frem. Deltog på mange NFK-kurser i perioden 1926-40, og sad samtidig i NFK-Danmarks bestyrelse.

- 645 Agnes Færch (1884-1967) lærerinde. Uddannet på Th. Langs Seminarium 1905. Kommunelærerinde på Poul Pagh's Gades skole i Ålborg 1911, viceinspektrice samme sted 1934. Engageret i kvindesagen. I bestyrelsen for NFK-Danmark 1935-44. Ole Færch (1998): *Færch-slægterne i Danmark*.
- 646 Ifølge NFK-Danmarks protokoller 1923-33, 1933-45 samt 1945-57.
- 647 NFKs arkiv indeholder ikke en medlemsstatistik. For en del år fremgår medlemstal af årsberetninger i NFK-Danmarks protokoller for 1923-33 og 1933-45. Ligeledes er der oplyst, at der var hhv. 199 og 205 danske abonnenter på *Nordisk Kvinnogymnastik* i 1932 og 1938. Det ser ud som om medlemstallet har været en smule højere i Norge og Sverige, i hvert fald i 1930'erne.
- 648 ÅAB Elli Björksténs samling, bd. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 11.5.1924.
- 649 NFK-arkiv, NFK-Danmarks protokoller 1923-33 og 1933-45.
- 650 Sander (1946) s. 155.
- 651 Sander (1946) s. 279. Amatørspørgsmålet optog DIF i organisationens unge år. I 1925 blev problemet løst ved, at man overlod det til fagforbundene at definere, hvem der var amatører inden for den pågældende idræt. Se i øvrigt Trangbæk (1995) bd. 1, s. 71-74.
- 652 Eugen Stahl Schmidt (1862-1931) ingeniør. Medstifter af DIF, sad i DIFs bestyrelse 1896-1901 og 1906-31.
- 653 Gudrun Schouw-Jensen (1880-1952) gymnastiklærerinde. Uddannet på Statens Kursus i Gymnastik 1911. Gymnastiklærerinde på Aurehøj Gymnasium fra 1911. Til sin død en bærende kraft i KI, som hun var medstifter af og formand for 1923-35. Deltog i kurser i NFK, men var ikke i bestyrelsen. Sad desuden i DGFs bestyrelse 1920-24 og i DIFs bestyrelse 1921-33. Modtog DIFs ærestegn 1931. Nekrolog i *Medlemsbrev for KI for året 1952-53*.
- 654 RA-DIF, pk. 3-4, repræsentantskabsmøde 24.4.1921.
- 655 RA-DIF, pk. 3-4, repræsentantskabsmøde 30.10.1921.
- 656 Det er uvist, hvilken uddannelse Ellen Hartmann havde. Sad i DIFs bestyrelse 1921-48, suppleant til KIs bestyrelse 1920-22.
- 657 Danske Kvinders Svømmeunion blev stiftet af tre kvindelige svømmeklubber, som havde meldt sig ud af DSLF i 1919, heriblandt DKG. Efter afslaget blev foreningerne igen optaget i DSLF, som samtidig nedsatte et "Dameudvalg". *DIFs Aarsberetning for 1920*, 1921, s. 110; *DIFs Aarsberetning for 1919*, 1920, s. 24. Udviklingen kan følges i DIFs breve til Danske Kvinders Svømmeunion 2/2 og 31/3 1920 (RA-DIF, pk. 34)
- 658 RA-DIF, pk. 4, protokol over repræsentantskabsmøder 1917-33, møde 30.10.1932.
- 659 En grundig analyse af kvindeatletikken i 1930'erne og den omtalte diskussion kan læses i Poulsen og Skjerk (1996).

- 660 Skjerk (2001) s. 210ff. Indtil Dansk Håndbold Forbund blev stiftet i 1925, var håndbolden organiseret under Dansk Atletik Forbund.
- 661 RA-DIF, pk. 4, protokol over repræsentantskabsmøder 1917-33, møde 10.11.1932
- 662 RA-DIF, pk. 4, protokol over repræsentantskabsmøder 1917-33, møde 10.11.1932
- 663 RA-DIF, pk. 15, korrespondance, brev fra Gudrun Schouw-Jensen til DIF 25.9.1933.
- 664 Knud Secher (1883-1955) overlæge, professor. Sad i DIFs bestyrelse 1918-51, formand for Akademisk Roklub 1912-16, formand for Danske Studenters Roklub 1927-39.
- 665 RA-DIF, pk. 68, Kvindesagen, Udvalgets beretning, skrivelse A.
- 666 RA-DIF, pk. 68, Kvindesagen, Udvalgets beretning, skrivelserne D og E.
- 667 DIF-arkiv, pakke 68, Kvindesagen, udtalelse af 11/12 1933. Den vejledning (til forbund med kvindelige udøvere) og det forslag (om kvinder i idrættens ledelse), der omtales, fremgår af flertallets beretning.
- 668 Af Holten Castenschiold (1933, s. 7-10): *DIF og dets Kritikere* fremgår, at netop DGF og DSLF, som havde flest kvindelige udøvere, også havde flest uddannede trænere og instruktører. s. 7-10.
- 669 RA-MKU, 2. kontor, journalsag 1763, 1907. Andragende vedrørende kvindeligt tilsyn 6.6.1907. Dertil kommer flere for sent returnerede underskrifter fra blandt andet Dansk Seminarisamfund, Ingeborg Appel og Den danske Pigeskole. RA-GI, journalsager A.3.2. Læg vedr. kvindelige medhjælpere 1907.
- 670 Anne Bruun (1853-1934) lærerinde, kvindesagsforkæmper. *DKL*.
- 671 Georgine Knuth (1856-1940) skolebestyrerinde.
- 672 Det forekommer sandsynligt, at mødet ikke blev afholdt af Gymnastisk Selskab, da selskabets protokol ikke omtaler mødet. Udvalget og mødet er kun omtalt i en kortfattet skrivelse, som blev rundsendt i forbindelse med underskriftindsamlingen. RA-GI, journalsager A. 3.2. Læg vedr. kvindelige medhjælpere 1907.
- 673 RA-MKU, 2. kontor, journalsag 1763, 1907. Andragende vedrørende kvindeligt tilsyn 6.6.1907
- 674 RA-GI kopibog 1907, brev til MKU 30.6.1907.
- 675 RA-GI A.3.2. Meddelelser til de enkelte medhjælpere, brev fra Sigrid Nutzhorn til K. A. Knudsen 13.7.1907. Kontorchef Weiss' arkiv i Kultusministeriets arkiv er gennemset for materiale vedr. denne sag, men gav intet resultat.
- 676 K. A. Knudsen fik i januar 1908 tilladelse til at medbringe en gymnastiklærerinde, når han skulle inspicere pigeskoler. Tilladelsen var begrundet i for-

- ventningen om at der snart skulle ansættes kvindelige tilsynsførende. RA-GI kopibog 1908, skrivelser til MKU 23.1.1908; RA-MKU 2. kontor, journalsag 2405 1908, udkast til skrivelse til Gymnastikinspektøren 4.2.1908.
- 677 K. S. A. Præstgaard skrev i efteråret 1907 til Elli Björkstén, at de kvindelige medhjælpere snart ville blive ansat. ÅAB, Elli Björksténs samling vol. 14, brev fra K. S. A. Præstgaard 6.10.1907.
- 678 RA-GI Kopibog 1908, skrivelse til Ministeriet 8.4.1908
- 679 RA-MKU 2. kontor, journalsag 1185, 1908, indstilling fra K. A. Knudsen 7.7.1908. Blandt de øvrige ansøgere var Edle Bjerre, Johanne Lund, Sofie Otterstrøm og Elisabeth Nielsen. Ansøgningerne ligger samme sted. De tre medhjælpere virkede indtil hhv. 1919, 1931 og 1933.
- 680 Nutzhorn (1927) s. 168.
- 681 Dansk Kvindesamfunds arkiv indeholder intet, som viser, at organisationen gik mere aktivt ind i forhandlingerne.
- 682 RA-GI kopibog 1907, brev til MKU 30.6.1907.
- 683 RA-GI Kopibog 1915, brev til Elli Björkstén 19.8.1915
- 684 Jf. brev fra K. A. Knudsen til Else Thomsen. Knudsen skrev: "Planen om, at De skal blive fast Assistent, ser ud til ikke at vilde møde nogen Modstand fra deres Side; tværtimod udtalte de begge [Ministeriets kontorchef og departementschef] deres Sympati for Dem [...] Da jeg derefter talte om, at De hvert andet Aar skulde undervise paa Instituttet og hvert andet inspicere, kunde han [[departementschefen] ogsaa godt tænke sig en saadan Ordning. RA-GI Kopibog 1916, brev til Else Thomsen 19.4.1916
- 685 RA-GI Kopibog 1916, brev til Undervisningsministeriet 8.5.1916
- 686 RA-GI Kopibog 1916, brev til Undervisningsministeriet 8.5.1916. Lønnen til Else Thomsen var et resultat af en omfordeling af lønmidlerne til Gymnastikinspektionens to faste medhjælpere, som var ansat til at inspicere hver 100 skoler årligt. Da de aldrig nåede mere end halvdelen, blev det besluttet at tildele Else Thomsen løn svarende til 100 inspektioner.
- 687 RA-GI Kopibog 1918, brev til Undervisningsministeriet 13.11.1918.
- 688 Hans Kyrre (red.) (1951): *Mindebog om Else Thomsen*, s. 34f.
- 689 Se f.eks. RA-GI Kopibog 1917, brev til Undervisningsministeriet 4.11.1917 og til Elin Falk 7.2.1917.
- 690 ÅAB Elli Björksténs samling vol. 10, brev fra Else Thomsen 19.8.1917.
- 691 ÅAB Elli Björksténs samling vol. 10, brev fra Else Thomsen 5.12.1917.
- 692 ÅAB Elli Björksténs samling vol. 10, brev fra Else Thomsen 14.6.1918.
- 693 Hun skrev herom til Elli Björkstén: "Jeg tænker paa at oprette private 3 Mdrs. Kursus for seminarieuddannede Lærerinder, der har været ude i Arbejdet en Tid. Videre end i tanken er Ideen ikke kommet, og det skal den heller ikke de

- første 3-4 Maaneder; men der er en god Flok der slutter Kreds om den med Interesse og Hjertevarme. Der er endogsaa en enkelt, der har tilbudt en stor Pekuniær Støtte. K. A. vil ogsaa støtte Foretagendet ude omkring. Saa maaske kan jeg begynde til Januar 1919." ÅAB Elli Björksténs samling, brev fra Else Thomsen 14.6.1918.
- 694 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 4.1.1915.
- 695 RA-GI Kopibog 1918, brev til Undervisningsministeriet 13.11.1918.
- 696 RA-GI A.3.2. Meddelelser til de enkelte medhjælpere. Læg vedr. Else Thomsens ansættelse, skrivelse fra UVM 10.12.1918.
- 697 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 20.12.1918.
- 698 RA-GI Kopibog 1918 (354) Brev til Undervisningsministeriet 21.12.1918
- 699 N. A. Larsen (1860-1946) skolekonsulent. Kultusministeriets konsulent for folkeskoler og seminarier 1903-30. I Gymnastisk Selskabs hovedbestyrelse 1905-10. En af redaktørerne af *Dansk Skole Stat*, 1933-34. DBL.
- 700 RA-UVM 1. dep., journalsag 2606, 1918, svar fra N. A. Larsen til UVM. 3.1.1919.
- 701 Brevet er her gengivet efter et brev fra Else Thomsen til Elli Björkstén 15.1.1919 (ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10), hvori hun angiveligt citerer brevet af 6.1.1919. Det har nemlig ikke været muligt at finde det originale brev i Gymnastikinspektionens eller Undervisningsministeriets arkiver, selvom det er registeret i Gymnastikinspektørens journal.
- 702 RA-GI Kopibog 1919, brev til Undervisningsministeriet 27.2.1919
- 703 ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 15.1.1919. Det følgende er skrevet på grundlag af samme brev.
- 704 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 15.1.1919.
- 705 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 1.2.1919
- 706 RA-GI Kopibog 1919, brev til Elli Björkstén 15.2.1919. Citaterne i det følgende er alle fra dette brev.
- 707 RA-GI Kopibog 1919, K. A. Knudsens brev til Elli Björkstén 15.2.1919.
- 708 RA-GI Kopibog 1919, brev til Anni Collan, udateret januar 1919.
- 709 RA-GI Kopibog 1918, brev til Skoledirektør N. Bang 27.12.1918. Bang havde udbedt sig en udtalelse fra K. A. Knudsen om hans holdning til oprettelsen af det kvindelige embede ved Københavns Gymnastikinspektion.
- 710 RA-UVM 1. dep. Journalsag 1918 2606, brev fra Else Thomsen 23.2.1919.
- 711 RA-GI Kopibog 1919, brev til Undervisningsministeriet 27.2.1919. De følgende citater stammer fra dette brev.
- 712 RA-GI Kopibog 1919, brev til Undervisningsministeriet 27.2.1919.
- 713 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 14.2.1919.

- 714 RA-GI Kopibog 1919, brev til Undervisningsministeriet 27.2.1919. De følgende citater stammer fra dette brev.
- 715 RA-UVM, 1. dep., journalsag 2606, 1918. Svar fra N.A. Larsen 8.3.1919
- 716 RA-UVM 1. dep., journalsag 2606, 1918. Journalsagen indeholder blandt andet håndskrevne notater skrevet af embedsmænd og muligvis minister S. Keiser-Nielsen. Notaternes signaturer er desværre ulæselige. Derfor omtales forfatterne kollektivt som embedsmænd og ikke som navngivne personer. De følgende citater kommer fra notaterne.
- 717 RA-GI Kopibog 1919, brev til Else Thomsen 9.4.1919
- 718K. A. Knudsen skrev til Ingeborg Appel efter konflikten: "Da jeg saa, hvilken Evne Frk. Thomsen havde til at vække og interessere Lærerinderne, ville jeg gerne have, hun skulde blive ved dette Inspektionsarbejde, som er lykkedes saa godt for hende.[...] Under disse Forhandlinger brast vort gamle Venskab, hvad der gør mig særligt ondt. Jeg har ikke forstaaet at behandle hende rigtigt; jeg har snart ingen gymnastiske Venner mere. (RA-GI Kopibog 1919, brev til Ingeborg Appel 25.7.1919).
- 719 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 2.10.1921. Else Thomsen vidnede imod K. A. Knudsen i hans injuriersag mod J. Lindhard m.fl. i 1926-27. I forbindelse med ansættelsen af den mandlige gymnastikinspektør havde Knudsen i en telefonsamtale forsøgt at påvirke Else Thomsen til at skrive en udtalelse til skoledirektionen om, at hun bedre kunne arbejde sammen med Niels Illeris end H. P. Langkilde. Hun afslog dette. Se RA-GI A.1. Gymnastikinspektøren (læg vedr. retssagen). Se også note om Langkilde i kap. 3 i afsnittet 'Gymnastikinspektion'.
- 720 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 1.2.1919.
- 721 Hun skrev til Sigrid Nutzhorn: "Det gör mig ont att jag skall vara den indirekta orsaken till hennes sorgsna erfarenheter af livet, ty genom mig har hon ju kommit att gå sin egen väg i Danmark". ÅAB, Elli Björksténs samling, vol. 6, brev til Sigrid Nutzhorn 13.5.1919.
- 722 RA K. A. Knudsens privatarkiv, pk. 1 brev fra Elli Björkstén 23.2.1919. For samme standpunkt argumenterede hun i "Den kvinnliga Gymnastikinspektionen" i F.F.F. nr. 5, 1918. Artiklen var et referat fra et møde i Gymnastikföreningen för Fruntimmer i Helsinki.
- 723 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Elli Björkstén til Sigrid Nutzhorn 30.3.1919. Breve fra Elli Björkstén til Sigrid Nutzhorn blev efter dennes død afleveret til arkivet i Åbo.
- 724 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Elli Björkstén til Sigrid Nutzhorn 13.5.1919.

- 725 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Elli Björkstén til Sigrid Nutzhorn 30.3.1919.
- 726 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 4.4.1919.
- 727 Jf. ÅAB, Elli Björksténs samling vol. 6, breve fra Sigrid Nutzhorn 15.11.1923, 5.12.1923 og 11.5.1924.
- 728 I et andet brev skrev hun, at havde Else Thomsen ”kunnet læmpe sig lidt, er jeg saa sikker paa, at hun inden længe vilde have staaet som vor Gymnastik-inspektrice”. ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 7.5.1919.
- 729 ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 6, brev fra Sigrid Nutzhorn 4.4.1919.
- 730 Magdalene Aagaard (1875-?) overlærerinde. Uddannet på N. Zahles seminarium 1896, årskursus i svensk, zoologi og forsk. korte gymnastikkurser. Kommunalærerinde på Frederiksberg. Deltog på Else Thomsens feriekurser i 1915-17, og på Elli Björksténs feriekurser i 1921 og 1922. Underviser og i KKGs bestyrelse fra 1919. Var på et tidspunkt i Kommunalærerindeforeningens bestyrelse. *Dansk Skolestat*, 1934; KKG 1919-20.
- 731 Undervisningsministeriet: *Cirkulære angaaende vejledende Inspektion af Undervisningen i Legemsøvelser i de højere Skolers Afgangsklasser*, 13.2.1920. Cirkulæret og K. A. Knudsens bemærkninger blev bragt i *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 3, 1920.
- 732 *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 6, 1920.
- 733 *Gymnastisk Tidsskrift* nr. 6, 1920.
- 734 Peter Harald Mønsted (1883-?) lærer. Uddannet på Skaarup Seminarium 1904, Statens Kursus i Gymnastik 1905. Kommunalærer på Frederiksberg fra 1908. I Gymnastisk Selskabs hovedbestyrelse 1917-. Benthien (1911), s. 404.
- 735 *Forhandlingerne i den i henhold til Lov af 21. Februar 1919 nedsatte Skolekommission*, bind 1, 40. møde, s. 201.
- 736 *Forhandlingerne i den i henhold til Lov af 21. Februar 1919 nedsatte Skolekommission*, bind 1, 40. møde, s. 202f.
- 737 *Forhandlingerne i den i henhold til Lov af 21. Februar 1919 nedsatte Skolekommission*, bind 1, 40. møde, s. 203ff.
- 738 *Forhandlingerne i den i henhold til Lov af 21. Februar 1919 nedsatte Skolekommission*, bind 1, 41. møde, s. 212-213.
- 739 *Betænkning med Lovforslag afgivet af Skolekommissionen af 21. Februar 1919* (1923). Bilag 37. Henvendelse fra Dansk Kvindesamfund (udateret).
- 740 *Betænkning med Lovforslag afgivet af Skolekommissionen af 21. Februar 1919* (1923). Set afsnittene: Forslag om Lov om Folkeskolen. A. Grundskolen (s. 57-113) og Forslag om Lov om Skolevæsenets Styrelse og Tilsyn (s. 328-424).
- 741 RA-GI Kopibog 1920, brev til Hanse Andersen 2.2.1920.

- 742 RA-GI, A.3.1. Meddelelser til vicegymnastikinspektørerne, brev fra Hanse Andersen til K. A. Knudsen 6.5.1922.
- 743 RA-GI, Kopibog 1922, brev til Hanse Andersen 6.6.1922.
- 744 RA-GI, A.3.1. Meddelelser til vicegymnastikinspektørerne, brev fra Hanse Andersen til K. A. Knudsen 21.6.1922.
- 745 Ebba Jensen (1892-?) lærerinde. Uddannet på Horsens Kvindeseminarium 1914, Statens Gymnastikinstitut 1915. Lærer i gymnastik og naturhistorie på Ribe Kvindeseminarium fra 1918. Medhjælper ved Statens Gymnastikinspektion 1922-34. I hovedbestyrelsen for Gymnastisk Selskab. Foreningsaktiv i Horsens og siden Ribe. *Dansk Skole Stat*, 1934, bd. 4, s. 564.
- 746 To andre seminarielærere Marie Mikkelsen fra Aarhus Kvindeseminarium og Gerda Liebetau fra Th. Langs Seminarium i Silkeborg blev også tilbudt stillingerne, men takkede nej, fordi de ikke kunne overkomme det. RA-GI, A.3.2. Meddelelser til de enkelte medhjælpere. Oversigt over kvindelige medhjælpere 1908-ca. 1960.
- 747 Som erstatning for Martha Christensen ansattes 1) Dagmar Hyllerslev* (f. 1888) uddannet fra Silkeborg Forskoleseminarium 1907, Statens Gymnastikinstitut 1920-21, seminarielærerinde i gymnastik og religion N. Zahles Seminariskole fra 1921, deltog i adskillige kurser hos Elli Björkstén i Finland. 2) Inger Hauge Sejr (1906-59) uddannet forskolelærerinde, Statens Gymnastikinstitut 1929-30, ansættelse ukendt. Formand for Odense Kvinde Gymnastikforening i mange år, medlem af DDGs landsudvalg i 4 år. RA-GI A.2. Ansættelse af medhjælpere, gennemslag af brev 24.4.1933; A.3.1. Meddelelser til vicegymnastikinspektørerne; nekrolog i *Ungdom og Idræt* nr. 34, 1959.
- 748 RA-GI Kopibog 1918, brev til Skoledirektør N. Bang 27.12.1918.
- 749 Københavns Gymnastikinspektion, Korrespondancebog 1912-19, brev til skoledirektør Bang 28.12.1918.
- 750 *Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger*, 79. årg. 1918-19 vol. 2, 1919. s. 2917. Det har dog ikke været muligt at finde andragendet i Københavns Stadsarkiv.
- 751 *Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger*, 79. årg. 1918-19 vol. 2, 1919. s. 3305-3307.
- 752 ÅAB Elli Björksténs samling vol. 10, brev fra Else Thomsen 21.5.1919.
- 753 Nogle af kurserne holdt hun i KKGs regi. Hun skrev herom til Björkstén: ”Og fra 1. Oktober holder jeg Instruktionstimer for Lærere ogsaa fra Frederiksberg Kommune 2 Gange ugentlig om Aftenen i ”Københavns kvindelige Gymnastikforening”. ÅAB Elli Björksténs samling, vol. 10, brev fra Else Thomsen 21.9.1919.
- 754 *Else Thomsen til Minde* (1951) s. 20ff.

- 755 Der var ni ansøgere til stillingen, men Undervisningsministeriet fandt ingen af dem egnede. Man opfordrede Peder Trap til at søge stillingen i forventning om, at han ville kunne skrinlægge den gamle strid mellem Statens Gymnastikinstitut/universitetet og Statens Gymnastikinspektion/seminarierne. Striden er ofte blevet personificeret i Johannes Lindhard og K. A. Knudsen. Trap søgte stillingen efter megen betænkning. RA-UVM 1. dep. 1. kontor, journalsag 1364/1934 (vedrører stillingens besættelse).
- 756 Undervisningsinspektionen hørte under Undervisningsministeriets 1. departement, som tog sig af sager vedr. højere skoler og gymnasier, mens 2. departement tog sig af sager vedr. folkeskoler og seminarier.
- 757 BT 17.8.1934 (IFI udklip).
- 758 Sagen er hverken omtalt i andre aviser, gymnastiktidsskrifter eller i arkivmaterialet.
- 759 UVM 1. dep. 1. kontor, journalsag 1364, 1934. Internt notat af Kaalund-Jørgensen 3.9.1934.
- 760 RA-GI Kopibog 1934, brev til Kaalund-Jørgensen 28.10.1934.
- 761 Gymnastisk Selskabs Styrelsesprotokol 1913-22, repræsentantskabsmøde d. 17.5. 1919. Referatet af diskussionen om tilsynet lyder "Tilsynet: Trap fraraader to Inspektører. Magnus Hansen ligesaa (fraraader i det hele Faginspektører). Skov ligesaa. Frk. Nutzhorn: Dr. og Piger bør skilles ogsaa som smaa. Trap foreslaar at b udgaar. Forkastes". "b" var punktet vedr. det kvindelige embede.
- 762 ÅAB Elli Björksténs samling vol. 7, brev fra Sigrid Nutzhorn 12.10.1934.
- 763 UVM 1. dep. 1. kontor, journalsag 2895, 1934. Brev til undervisningskonsulent Kaalund-Jørgensen fra Gymnastikinspektør Trap 22.11.1934. Selvom Traps forslag umiddelbart lagde op til en lønmæssig forskelsbehandling, kan det ikke nødvendigvis tolkes sådan. Der er muligvis tale om en skrivefejl. Siden 1919 havde de kvindelige medhjælpere fået samme løn som de mandlige. RA-GI Kopibog 1919, brev til Undervisningsministeriet 25.7.1919.
- 764 Trap fremførte også det forslag for Undervisningsministeriet 14.11.1934 (RA-GI Kopibog 1934).
- 765 UVM 1. dep. 1. kontor, journalsag 2895, 1934. Brev til undervisningsministeriet 27.11.1934.
- 766 RA-UVM Journalsag 2895, 1934. Brev til 1. dep. fra 2. dep. 28.1.1935
- 767 NFK arkiv, læg vedr. vicegymnastikinspektorestillingen, Sigrid Nutzhorns tale på Fastelavnsmødet 4.3.1935. Henriette Riskær deltog i mødet og udtalte, at hun havde haft samme forventning. NFKs arkiv, Protokol for NFK-Danmark 1933-45, referat af Fastelavnsmøde 4. marts 1935.
- 768 Gerda Mundt (1874-1956) konservativ politiker. Valgt til Københavns Borgerrepræsentation 1919-46 og til Folketinget 1932-45. Datter af et af Nathalie

- Zahles plejebørn. Hendes basis var de kristelige, sociale organisationer, blandt andet var hun engageret i KFUK. *DKL*.
- 769 NFK arkiv, læg vedr. vicegymnastikinspektricestillingen, Sigrd Nutzorns tale på Fastelavnsmødet 4.3.1935.
- 770 Karen Dorothea Bagge (1884-1976) skolebestyrer. Overbestyrer for N. Zahles Skole 1931-54, formand for Den danske Pigeskole 1926-71. *DKL*.
- 771 Philippa Hanssen, f. Møller-Lund (1898-1969) lærerinde. Uddannet på Femmers Kvindeseminarium 1920. Formand for Københavns Kommunelærerindeforening 1934-39. Viceskoleledende i København 1955-68. *DKL*.
- 772 Hverken resolutionen eller en underskriftsliste er i NFKs arkiv.
- 773 NFK arkiv, læg vedr. vicegymnastikinspektriceembede, brev fra A. Thorup, Gymnasieskolernes Gymnastiklærerorganisation 10.2.1935; brev fra Storkøbenhavns Skolers Gymnastiklærerforening 8.3.1935.
- 774 NFK arkiv, læg vedr. vicegymnastikinspektriceembede, brev fra Danmarks Lærerforening 22.2.1935.
- 775 NFK arkiv, protokol 1933-45, Nutzorn fortalte om sit møde med Pinholt på et bestyrelsesmøde 15.4.1935.
- 776 Svend Unmack Larsen (1893-1965) socialdemokratisk politiker, Justitsminister 1939-40, i Landstinget 19..-. *DBL*.
- 777 Johannes Fog Petersen (1879-1939) Landstingpolitiker for det radikale venstre. Delingsføreruddannelse på Vallekilde højskole. Med i Gymnastisk Selskabs hovedstyrelse 1916-21. *DBL*.
- 778 NFK arkiv, læg vedr. gymnastikinspektriceembede, brev til Sigrd Nutzorn fra Agnes Færch 28.5.1935. Udtrykket "herinde" antyder, at Agnes Færch havde sin daglige gang på Christiansborg. Hun var som sagt viceskoleinspektør i Aalborg, så formentlig har hun blot besøgt de politikere, som hun kendte fra hjemstavnen.
- 779 NFK arkiv, læg vedr. gymnastikinspektriceembede, brev til Sigrd Nutzorn fra Agnes Færch 19.6.1935.
- 780 NFK arkiv, læg vedr. gymnastikinspektriceembede, brev til Sigrd Nutzorn fra Agnes Færch 23.6.1935. Det er uvist, hvem Sigrd Nutzorn ellers skulle møde i Rigsdagen.
- 781 NFK arkiv, protokol 1933-45, bestyrelsesmøde 9.11.1935.
- 782 C.N. Hauge (1870-1940), socialdemokratisk politiker. Indenrigsminister 1924-26, Minister for handel og søfart 1929-35. Elev på Askov Højskole 1893-94 og 1895-96. *DBL*.
- 783 John Christmas Møller (1894-1948), konservativ politiker og folketingsmand 1920-41, 1945-46. Minister uden portefuille hhv. Minister for handel, søfart og industri 1940 og Udenrigsminister 1945. *DBL*.

- 784 Johannes Friis Skotte (1874-1946), socialdemokratisk politiker. I Frederiksberg Kommunalbestyrelse 1908-24, i Folketinget 1918-43, Minister for offentlige anliggender 1924-26 og 1929-35. *DBL*.
- 785 RA-UVM 1. dep. 1. kontor, journalsag 2895, 1935. Brev fra 2. dep. til 1. dep. 28.1.1935; Notat fra 1. dep. til 2. dep. 5.2.1935; Brev fra Trap til 1. dep. 11.2.1935.
- 786 RA-UVM 1. dep. 1. kontor, journalsag 2893, 1935. Brev fra UVM til Martha Christensen 28.9.1935.
- 787 I maj 1935 blev der ansat 18 mandlige assistenter under amtskolekonsulenterne og en gymnastikinspektør på fuld tid ved Undervisningsinspektionen for Gymnasieskolerne
- 788 RA-GI journalsag A.2. Ansættelse af medhjælper, kopi af brev til Undervisningsministeriet fra NFK, dateret 11.3.1935, modtaget i UVM 28.11.1935; NFK arkiv, læg vedr. gymnastikinspektriceembedet: Maskinskrevet udkast til NFKs brev til undervisningsministeriet, marts 1935.
- 789 RA-GI A.2. Ansættelse af medhjælper. Brev fra gymnastikinspektør Trap til Kaalund-Jørgensen 12.12.1935.
- 790 RA-UVM 1. dep. 1. kontor, journalsag 2895, 1934. Brev fra konsulent Kaalund-Jørgensen 12.12.1935.
- 791 Der ligger ikke noget svar fra Undervisningsministeriet i NFK-arkivets læg vedr. vicegymnastikinspektricesagen og heller ikke i UVMs journalsag 2895, 1934.
- 792 RA-UVM 1. dep. 1. kontor, journalsag 2895, 1934. En afskrift af resolutionen havde følgende påtegning: "Spørgsmaalet om eventuel Ansættelse af kvindelige Assistenten kan ikke tages op før Periodens udløb. 4.3.1936". Dagen efter blev endnu en påtegning tilføjet: "Lad os spørge G.insp. og Kons. 5.3.1936".
- 793 RA-GI Kopibog 1936, brev til Undervisningsministeriet 26.3.1936
- 794 RA-GI, A3.2. Meddelelser til de enkelte medhjælper (indeholder oversigt over kvindelige ansatte ved Statens Gymnastikinspektion); RA-GI Kopibog 1936, brev til Undervisningsministeriet 26.3.1936.
- 795 Jørgen Jørgensen, politiker for Det radikale Venstre, undervisningsminister 1935-42.
- 796 NFK arkiv, protokol for NFK-Danmark 1933-45, bestyrelsesmøde 10.3.1937.
- 797 *Berlingske Aftenavis* 31.1.1938 (IFI udklip).
- 798 ÅAB Elli Bjørksténs samling, vol. 7, brev fra Sigrid Nutzhorn 2.3.1938.
- 799 NFK-arkiv, kurvert m. referater og beretninger fra generalforsamlinger i NFK-Danmark, Sigrid Nutzhorns beretning ved generalforsamling i København d. 27-28.2.1938.

- 800 RA-GI Kopibog 1938, skrivelse til skolekonsulent Kaalund Jørgensen 25.5.1938 ang. budgetforslag for finansåret 1939-40.
- 801 *Folketingets forhandlinger* (79) 11. november, 10.11.1938: 1. Beh. Af F. t. Finanslov for 1939-40. Spalte 1244-50. Eksemplaret signeret af Gerda Mundt er fundet i NFKs arkiv i læg vedr. ”kvindelig gymnastikinspektør”.
- 802 NFK arkiv, bestyrelsesprotokol 1933-45. Generalforsamling 19.2.1939.
- 803 *Aalborg Stiftstidende* 12.2.1939 (IFI udklip).
- 804 Jessie Kochendorff-Andersen (1983): *De københavnske kommunelærerinders organisering og deres kamp for ligestilling 1891-1921*. Speciale KU.